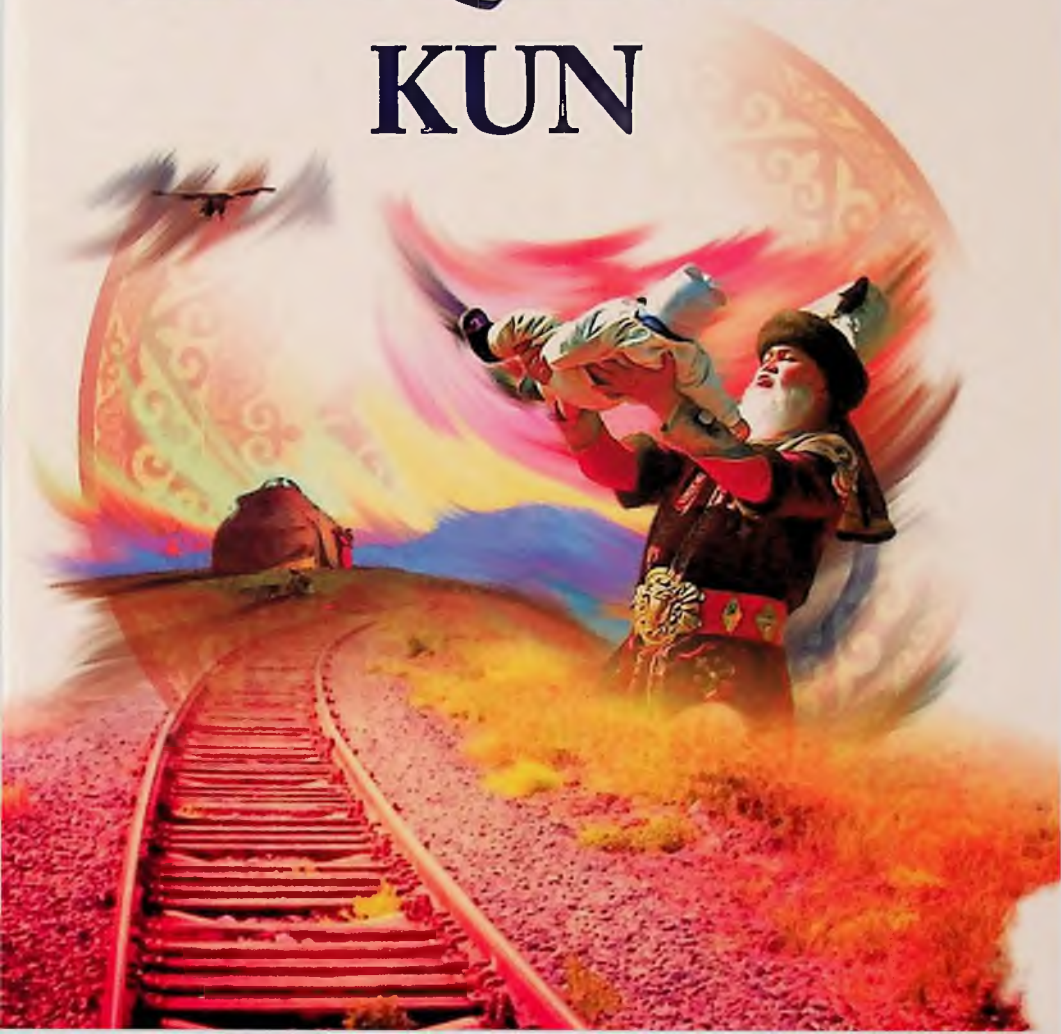

Barcha davrlarda sevimli kitob

Chingiz Aytmatov

ASRNI QARITGAN KUN

Chingiz Aytmatov

ASRNI QARITGAN KUN

Roman

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent–2022

UO'K 821.512.133-3

KBK 84(5Kir)6

A38

Rus tilidan
Asil Rashidov tarjimasi

Aytmatov, Chingiz

Asrni qaritgan kun. Roman. / Ch.Aytmatov; rus tilidan Asil Rashidov tarjimasi. – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 424 b.

Yozuvchi Chingiz Aytmatov barcha asarlarida bo'lgani kabi, mazkur asarida ham o'z usul-an'anasiga sodiq holda muayyan hayotiy voqealar tasvirini rivoyatlar fonida tasvirlaganki, asarni o'qiganimizda, hayot turmush tasviri qayerdan boshlanadi-yu, hayratomuz taxayyul ramzlari, fantastika qayerda tugashini bilmay qolamiz.

Adibning "Asrni qaritgan kun" romani ma'naviy-ruhiy poklanish pallasida insonga o'z-o'zini anglash darsidan saboq berishi, shubhasiz.

Roman qahramonlari siz-u biz, voqealar esa o'tmishimiz va bugunimizdir.

UO'K 821.512.133-3

KBK 84(5Kir)6

ISBN 978-9943-5211-5-5

© **G'afur G'ulom**
nomidagi nashriyot-
matbaa ijodiy uyi, 2022

MUALLIFDAN

Azaldan ma'lumki, mehnatsevarlik – inson qadr-qimmatini belgilovchi mezonlardan biridir.

Shu ma'noda Edigey Jongeldin yoki uni yaxshi bilganlarning ta'biri bilan aytganda, Edigey Bo'ron chinakam halol mehnatkash. Aytishlaricha, u zaminni yelkasida tutib turganlardan biri. Edigeyning hayoti o'z davri bilan shu qadar payvand bo'lib ketganki, o'ylashimcha, uning insoniy mohiyati ham shunda – o'z zamonasining farzandi ekanida.

Xuddi shuning uchun ham romanda tilga olingan muammolarni urush qatnashchisi, temir yo'l ishchisi Edigey taqdiri orqali ko'rsatish men uchun muhim edi. Bu vazifani baholi qudrat uddalashga harakat qildim.

Biroq men «mehnatkash» tushunchasiga u «oddiy bir banda» bo'lgani, ter to'kib yer haydagani yoki bo'lmasa podachilik qilgani tufayli sig'inmoq kerak, degan fikrdan yiroqman. Abadiy va o'tkinchi hodisalar doimo to'qnashib turadigan bugungi kunda mehnatkash odam menga shaxsiyati, boy ma'naviy dunyosi, zamonning qay jihatlarini o'zida mujassamlashtirgani bilan ham qiziqarli va qadrlidir. Shu boisdan Edigey Bo'ronni davrimizning charxi olam mehvariga – o'zimni hayajonga solayotgan muammolarning markaziga qo'yib tasvirlashga intildim.

Edigey Bo'ron tabiatangina yoki kasb-koriga ko'ra mehnatkash bo'lib qolmay, qalban ham mehnatkashdir. Qalban mehnatkash insongina o'zini shunday botiniy murakkab savollarga tutadiki... bunday savolga kimsalarning javobi hamisha tayyor bo'ladi. Shuning uchun ham o'sha kimsalar loqaydlik bilan ish qiladilar, ishni yaxshi uddalaganlarida ham, maybuniy yuzasidangina bajaradilar va yashaydilar...

SAMARGANDI IQTISODIYO
VA SERVIS INSTITUTI

AXBOROT RESURS MARKAZ

Qalban mehnatkash insonlar esa, bir-birlari bilan yor-u birodar bo'ladilar — ular hamisha bir-birlarini taniydilar va bir-birlarining tillariga tushunadilar. Mabodo, tushunmagan taqdirlarida ham xotirjam qololmaydilar, o'yg'a toladilar. O'yg'a toldiradigan muammolar shu qadar ko'pki, bunaqasi hech bir zamonda ko'ril-magan. Endilikda inson o'y-tafakkuri zamindan o'sib, koinotga-cha ulanib ketgan.

Binobarin, XX asr so'ngidagi eng fojiaiy ziddiyat — inson dahosining cheksizligi-yu, bunday poyonsiz insoniy dahoni imperializm vujudga keltirgan siyosiy, g'oyaviy, irqiy to'siqlar tufayli amalda qo'llab bo'lmaslikdan iboratdir.

Koinotga muntazam parvoz qilib turish uchun texnik imkoniyatlar o'z-o'zidan vujudga kelibgina qolmay, balki insoniyatning iqtisodiy, ekologik ehtiyojlari ham ana shu imkoniyatlardan tezroq foydalanishni talab qilib turgan hozirgi sharoitda xalqlar o'rtasida nizo olovini kuchaytirish, moddiy resurslarni va aql-idrok qudratini qurollanish poygasiga sarflash odamzodga qarshi qaratilgan jinoyatlarning eng qabihidir.

Bugungi kunda xalqlar o'rtasida vujudga kelgan keskinlikni yumshatishgina taraqqiyparvar siyosat hisoblanishi mumkin. Dunyoda hozir bundan mas'ulroq vazifa yo'q.

Insoniyat dorilamon hayotni taomil qilmas ekan, halokatga uchraydi. O'zaro ishonchsizlik, tahlikali vaziyat, siyosiy taranglik iqlimi insoniyatning osoyishta va baxtli hayot kechirishiga mutlaq mone holdir.

Odam bolasi bir-biri bilan muros-a-yu madora qilib yashashi mumkin, biroq inson ekan, insoniy xislatlar unga yor ekan, hech qachon bir xilda fikrlay olmaydi. Insonni o'zligidan, o'ziga xoslikdan mahrum etib, bir qolipga solib qo'yish da'vosi azal-azaldan to bizning kunlarga qadar imperiyalar, imperialistlar va gegemonchilarning maqsadi bo'lib kelgan.

O'tmishini xotirlay olmaydigan, dunyoda o'z o'rnini yangidan topishga mahkum etilgan odam, o'z xalqi va boshqa xalqlarning tarixiy tajribasidan bexabar odam tarixan istiqbolga ega emas, u faqat buguni bilangina yashashga qodir, xolos.

Bu hodisalarning bir-biriga payvasta ekaniga ishonch hosil qilm-oq uchun Xitoydagi «madaniy inqilob» – xalq ongiga qilingan taj-ovuzni, murakkab hayot dialektikasini Maoning «qizil daftarcha» atalmish aqidanomasidan bir necha iqtibos yodlash darajasida jo‘nlashtirishga sabab bo‘lgan Xitoy rahbarlarining gegemon-chilik siyosati oqibatlarini eslash kifoyadir. Qanchalik g‘alati tuyulmasin, bunga hamohang boshqa hodisalar ham mavjud: o‘tmishni inkor etish yoki soxtalashtirish, takabbur, chiranchiq, shovinizm ham o‘z atrofini «xitoy devori» bilan o‘rab olmoqda, zotan bir xalqning boshqa barcha xalqlardan ustunligi haqida-gi afsonalarni ham xuddi shu «xitoy devori» zahirida tarqatish mumkin.

Oldingi asarlarimda bo‘lgani kabi bu gal ham o‘tmish ajdod-lardan bizga meros qolgan afsonalarga, ertaklarga, rivoyatlarga tayangan holda ish tutdim. Shu bilan birga, yozuvchilik tajribam-da birinchi marta fantastik sujetdan foydalanishga urindim. Unisi ham, bunisi ham men uchun asosiy maqsad emas, balki faqat ta-fakkur tarzi, voqelikni tadqiq va talqin qilish usullaridan biridir.

Tabiiyki, g‘ayrizaminiy taraqqiyot bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar va unga vobasta barcha voqealar hech qanday real asosga ega emas, albatta. Aslida, dunyoning hech qayeri-da Sario‘zak kosmodromi ham, Nevada kosmodromi ham yo‘q. Barcha «fazoviy» kechmish voqealar tasviridan muddao – yer kurrasidagi odamlarga xavf-xatar tug‘dirishi mumkin bo‘lgan vaziyatni favqultabiiy va mubolag‘ador formada keskinlashtirib ko‘rsatishdan iboratdir.

Fantastik to‘qimaning ahamiyatiga kelganda, o‘z davrida Dostoyevskiy shunday deb yozgan edi: «Fantastika real voqelik bilan shu qadar omixtalashib ketsinki, siz unga qariyb ishon-ing». Dostoyevskiy fantastika qonuniyatini aniq ta‘riflagan. Haqiqatan ham, qadimgi xalqlar mifologiyasi deysizmi, Gogol, Bulgakov yoki Markesning fantastik realizmi deysizmi, yoxud ilmiy fantastika deysizmi – bular bari qanchalik xilma-xil bo‘lmasin, real voqe-likka yo‘g‘irib tasvirlangani tufayli ishonarlidir. Fantastika real hayotning qaysidir tomonlarini qabartib ko‘rsatadi, «o‘yin qoi-dalari»ni tayin etib, hayotning o‘sha tomonlarini falsafiy umum-

lashtiradi va tanlab olingan xususiyatlarning rivojlanish potentsi-
alini oxiriga qadar ochib berishga xizmat qiladi.

Fantastika – hayotni yangicha, favqulodda nazar bilan ko‘rishga yordam beradigan majoziy shakldir. Asrimizda majoziy fikrlashga bo‘lgan ehtiyoj odatdagi fantastika olamiga so‘nggi yillar ilmiy-texnik kashfiyotlarning jadal kirib kelayotgani bilangina o‘tib qolmadi, balki, to‘g‘rirog‘i, iqtisodiy, siyosiy, g‘oyaviy, irqiy singari mudhish ziddiyatlarga yem bo‘layotgan dunyomizning o‘zi aql bovar qilmas majozlarga boydir.

Shu bois ham ushbu romanimda tasvirlangan Sario‘zak majozlari mehnatkash insonga uning zaminimiz taqdiri uchun naqadar mas‘ulligini yana bir karra eslatib qo‘yishini istar edim...

ASRNI QARITGAN KUN

Bul kitob jism-u fig'onimdir mening,
Bu kalom jon-u jahonimdir mening.

Grigor Narekatsi «Musibatnoma» X asr

I

Qaqrab ketgan jarliklar-u suvi qurigan soyliklarda rizq ilinjida xo'rak izlab chiqqan tulkinging joniga to'zim bersin. U yerteshar mayda jonivorlarning u yoqdan-bu yoqqa g'izillab chopib o'tishini kuzatib ta'qib qilar, goh yumronqoziq ini-ni shosha-pisha kavlay boshlar, goh o'yib ketgan eski jarlik ichida berkinib yotgan kichkinagina qo'shoyoqning nihoyat tashqariga sakrab chiqishini poylab yotardi. Mabodo chiqib qolguday bo'lsa, lahzadayoq tutib olib, mijg'ilab tashlardi. Ovga chiqqan och tulki timirskilanib, asta-sekin temir yo'l sari yaqinlashib kela boshladi. Dashtlik bo'ylab bir tekis cho'zilib ketgan qoramtir temir izlardan guldirab tevarak-atrofnı larzaga solib, goh u tomon, goh bu tomon g'izillab o'tib turgan poyezdlar tulkini ham o'ziga chorlar, ayni choqda yuragiga g'uluv solardi; poyezdning ortida qolgan dimog'ni achishtiruvchi dud va kuyundi hidini ko'p o'tmay shamol atrofga tarqatib yuborardi.

Kechga yaqin tulki yo'l yoqasida turgan simyog'och ostidagi chuqurlikka kirib, u yerda qalin o'sib to'q-qizil rangda qiyg'os urug'lagan, lekin vaqti kelib quvrab qolgan otquloqlar ostiga g'ujanak bo'lib oldi va yer bag'irlab esgan shamolning qovjiragan o'tlarni shildiratayotganidan

g'ashi kelib, qulog'ini ding qilgancha qorong'ilik tushishini toqat qilib kutdi. Simyog'ochlar ham nuqul g'uvillab turardi. Ammo tulki undan cho'chimas, chunki simyog'ochlar bir yerda turishini va ta'qib qilmasligini bilardi.

Lekin paydar-pay o'tib turgan poyezdlarning quloqlarni qomatga keltiruvchi taraq-turuq ovozi har gal uni seskantirib, junjikib olishga majbur etardi. Tulki zaminni larzaga solib, dahshat ichra uchib kelayotgan zil-zambil vagonlarning mo'jizaviy qudratini o'zining butun vujudi, hatto qobirg'alari bilan titrab-qaltiragancha sezib yotardi, har nechuk qo'rquv va begona hidlardan behuzur bo'lishiga qaramasdan, chuqurlikdan chiqmay kech kirib, temir yo'l yoqasining biroz tinchishini kutib yotgan edi u.

Tulki bu yoqlarga ochlikdan sillasi qurigan, nochor qolgan paytlaridagina kelardi...

Ko'chkidan so'ng sukunat cho'kkanday poyezdlar olib ketishi bilanoq dashtlikka sokinlik inardi – tulki mana shunday oqshom sokinligida havoda elas-elas eshitilayotgan, lekin biron-bir jonzotga tegishli bo'lmagan allaqanday zaif tovushlarni hushyor ilg'ab olardi. Bu havo oqimining harakati natijasida sodir bo'lgan tovushlar bo'lib, havoning avzoyi o'zgarayotganidan nishona edi. Jonivor buni savqi tabiiy bir tarzda sezganidan ayanchli junjikdi, qimir etmasdan yer bag'irlagancha allaqanday muqarrar bir falokatni oldindan tushunib, jon-jahdi bilan uvillab yuborgisi keldi. Biroq ochlikdan sillasi qurigan tulkining shunga ham majoli yetmasdi.

Tulki uvillash o'rniga, tinimsiz sanqishdan zirqiragan panjalarini yalab, sekingina g'ingshib qo'ydi.

O'sha kunlari kuz yaqinlab qolgan, oqshomlar ancha ayozli edi. Kechalari yer tezda muzlab, tongga qadar dashtlik xuddi yengil sho'rxok bosganday oqish qirov bilan qoplanar edi. Sahro jonivorlari uchun betarovat, qahatchilik kunlari boshlandi. Bu joylarda hatto yoz payti ahyon-ahyon-

da uchraydigan qushlar ham qayoqqadir g'oyib bo'lishadi: qay birlari issiq o'lkalarga uchib ketsa, qay birlari jar yoqasidagi inlariga kirib ketadi, yana boshqalari esa qishlash uchun cho'l etagidagi qumliklar sari yo'l oladi. Endi har bir tulki o'zicha yemish izlab, dashtlikning turli tomoniga izg'ib ketganidan dunyoda go'yo tulki zoti qolmaganday edi. Tulkilarning bu yilgi bolalari ulg'ayib, har yoqqa tarqalib ketgan, ularning urchiydigan mahali hali oldinda; qish fasli turli tomonlardan kelib, bir-birlari bilan topishib, qaytadan uchrashganlarida nar tulkilar hayot-mamot uchun shunday olishib ketar edilarki, u yog'ini asti qo'yavering. Azal-azaldan dunyoning ishlari shunday...

Qosh qorayganda tulki chuqurlikdan chiqdi. O'zicha xavfsirab, bir zum payt poylab turdi-da, so'ng temir yo'l ko'tarmasi tomon yurib ketdi. U tovush chiqarmay goh yo'lning u tomoniga, goh bu tomoniga yugurib o'tardi. Bu yerda vagonlarning oynasidan yo'lovchilar tashlagan oziq-ovqat chiqindilarini izladi, biror arzigulik yemish topguncha, qiyaliklar bo'ylab dimog'ni qitiqlovchi va ko'ngilni aynituvchi turli-tuman narsalarni hidlab, uzoq chopib yurdi. Poyezd o'tgan joylarda qog'oz parchalari, g'ijimlangan gazetalar, shisha siniqlari, papiros qoldiqlari. pachaqlangan konserva bankalari va boshqa tashlandiq narsalar sochilib yotardi. Ayniqsa, yumalab yotgan shishalarning og'zidan badbo'y hid taralardi. Tulkining ikki marta boshi aylanib, ko'zi tingach, spirtli havoni hidlashdan voz kechdi. Shunaqa hidni sezdi deguncha darhol burun qoqib, sakragancha o'zini chetga oladigan bo'ldi.

Uzoq taraddudlanib, xavf-xatardan jon saqlab qanchalik izlanmasin, baribir, aksiga olganday, izlagan narsasini topolmadi. Shunga qaramay, biror yegulik umidida temir yo'l bo'ylab tinimsiz yugurar, ko'tarmaning goh u yog'iga, goh bu yog'iga g'izillab o'tardi.

Tulki chopib borayotib, kutilmaganda qarshisida nogahoniy bir falokat sodir bo'lganday, oldingi oyoqlarini ko'targancha dong qotib qoldi. G'ira-shira oy yorug'ida ko'zdan g'oyib bo'lgan tulki temir izlar orasida qimir etmay, ko'lanka singari turardi. Uzoqdan guvillab kelgan ovoz uning tinchini buzib, qulog'i ostidan ketmay turdi. Ammo bu ovoz hali juda olisda edi. Hamon dumini yoyib qotib qolgan tulki qat'iyatsizlik bilan og'irligini bu oyog'idan u oyog'iga tashlab, yo'ldan qochishga shaylandi. Lekin qochish o'rniga, aksincha jon saqlash uchun biror yemish topilib qoladiganday, shosha-pisha qiyaliklardan chopqillab ketdi. Olisdagi shovqin – temirlarning dahshatli shaqirlashi-yu yuzlab g'ildiraklarning guldurosini tobora yaqinlashib kelayotganiga qaramay, tulki xuddi shu onda ham ovqat topib oladiganday yo'ldan chiqmasdi. U o'zi bilan o'zi andarmon bo'lib, bir lahzagina hayallab qolgan edi, shamga kelib urilgan parvona singari gangib, o'ralashib, ag'dariilib tushishiga bir lahzagina kifoya qildi. Shu vaqt vagonlarni ergashtirib muyulishdan chiqib kelayotgan qo'shaloq lokomotivning yaqin va yiroqni birday yorituvchi chiroqlari ko'zini qamashtirib qo'ydi. Qudratli projektorlar dashtlik qo'riga oqish nur sochib, uning jonsiz, ruhsiz manzarasini yoritib, poyezd esa vajohat bilan bostirib kelardi. Havoni shamol aralash chang-to'zon ko'tarilib, dimoqni achishtiruvchi kuyundi hidi tutdi.

Tulki shitob bilan o'zini chetga otdi, u dahshatli qo'ruquvdan yer bag'irlab qochar ekan, ahyon-ahyonda orqasiga qayrilib qarab qo'yardi. Shokosaday ko'zlaridan o't balqitib kelayotgan haligi maxluq esa uzoq vaqtgacha gumburlab, g'ildiraklarini taraqlatib o'tib turdi. Tulki turgan joyidan sakrab, jon talvasasida tiraqaylab qochdi...

U nari borib biroz nafas rostlab olgach, nafsini qondirish ilinjida yana temir yo'l tomon intildi. Ammo yo'lda tag'in

og'ir yuki bilan qator vagonlarni sudrab kelayotgan qo'sha-
loq lokomotiv chiroqlarining nuri ko'zga tashlandi.

Shunda tulki dalani aylanib o'tib, temir yo'lining poyezd
yurmaydigan boshqa joyidan kesib chiqmoqchi bo'ldi...

Bu o'lkalarda poyezdlar mashriqdan mag'ribga tomon,
mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Temir yo'lining ikkala tomonida yovshanzor bilan qop-
langan hayhotday dashtlik – Sario'zak, o'rtacho'l yastanib
yotadi.

Har qanday masofa Grinвич meridianidan o'lchangani
singari bu yerlarda masofa temir yo'lga nisbatan o'lchanadi.

Poyezdlar esa mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan
mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Yarim tunda allakim halloslab uzoq yo'l bosib,
temiryo'lhilar uy chasi tomon shoshilardi. U avvaliga shpallar
ustidan yurdi, so'ng qarshidan kelayotgan poyezd ko'zga tash-
langach, qiyalikdan pastga surilib tushib, tezyurar yuk poyezdi
g'ildiraklari ostidan ko'tarilayotgan qorli to'zondan yuzini
qo'li bilan to'sib, chap bergancha ilgarilab ketdi. Hech
yerda to'xtamay, shitob bilan kelayotgan bu poyezd liter
vagonlardan iborat maxsus poyezd edi; u keyin alohida
temir yo'l tarmog'i orqali I – «Sario'zak» yopiq zonasiga
burilib, to'ppa-to'g'ri kosmodromga kirib ketdi. Qisqasi,
bu yuklangan poyezd boshdan-oxirigacha brezent bilan
berkitilgan bo'lib, har bir vagonni harbiy soqchilar qo'riqlab
borishardi. Edigey shoshib kelayotgan ayol o'zining xotini
ekanini darhol anglab yetdi – uning shoshilishi bejiz emas.
shekilli. Rostdan ham shunday bo'lib chiqdi. Ammo Edigey
hozir xizmat burchi taqozosiga ko'ra, ochiq maydonchasida
konduktor turgan oxirgi vagon o'tib ketmaguncha, joyidan
jilishga haqqi yo'q edi. Konduktorga qo'llaridagi fonusi-
da yo'l xatarsiz, degan ma'noda ishora qilgach, shovqin-

surondan qulog'i bitgan Edigey terlab-pishgan xotiniga qayrilib qaradi:

– Ha, tinchlikmi?

Ayoli tashvishli boqdi va nimadir demoqchi bo'lib lablarini juftladi. Edigey hech narsa uqmadi, ammo nima demoqchi ekanini angladi. O'sha narsa bo'lsa kerak.

– Shamolda turma, bu yoqqa kel,– deb uni uycha ichiga boshladi.

O'zi gumon qilgan voqeaning sodir bo'lganini xotini-ning og'zidan eshitishdan avval Edigey shu lahzada boshqa bir narsadan hang-u mang bo'lib qoldi. U ilgarilari ham yoshlari o'tib borayotganini bilardi, ammo shu tobda xotini-ning tez yurib kelgani sababli nafasi qisilib, hansirab, ko'kragi g'ijirlayotganini, ayni chog'da g'ayritabiiy bukchayib qolganini ko'rib, ichi achib ketdi. Devorlari top-toza qilib oqlab qo'yilgan, kichkina uychasidagi o'tkir chiroq nurida Ukkubolaning ko'karib-qorayib ketgan yuzlaridagi chuqur ajinlar yaqqol ko'zga tashlandi (ilgari qanaqa edi – qoramag'iz yuzlari bug'doy rangida tovlanar, qop-qora ko'zlari chaqnab turar edi), yana buning ustiga, guruchday tishlari tushib ketibdi, har qancha oshini oshab, yoshini yashagan bo'lsa-da, ayol kishining tishsiz qolishi yarashmas ekan (allaqachon uni bekatga olib borib, haligiday temir tish qo'ydirish kerak edi. Hozir yosh-u qari demay, hamma shunaqa tish qo'ydirib olgan-ku); bular ham yetmaganday ro'moli yelkasiga sirg'alib tushgan boyaqishning oppoq oqarib, to'zib ketgan o'rama sochlari Edigeyning qalbini o'rtab yubordi. «Eh, qanchalik qartayib ketibsan, bechoraginam», o'yladi Edigey rahmi kelib, bunga o'zining ham aybi borligini alam bilan his etar ekan. Shu tobda ko'nglida uzoq yillar birga yashab, hayotning ne-ne achchiq-chuchuklarini churq etmay birga totib kelgan zahmatkash ayoliga nisbatan iliq mehr, cheksiz minnatdorlik

tuyg'ulari uyg'ondi. Mana, hozir ham yarim kechada, uzoq yo'l bosib, odamgarchilik, insoniylik burchi yuzasidan, qolaversa, bu xabarning Edigeyga naqadar muhim ekani-ni bilganidan bechora Kazangap cholning choldevor uyida yakka-yu yolg'iz yotib vafot etganini shoshilinch xabar qilishga kelibdi. Chunki bu o'lim yorug' dunyoda faqat Edigey uchungina og'ir judolik ekanini u yaxshi tushunar edi. Holbuki, marhum eriga na uka, na quda-anda emas.

– O'tir, nafasingni rostlab ol, – dedi Edigey ikkalasi uy-chaga kirishganda.

– O'zingiz ham o'tiring, – dedi ayol.

O'tirishdi.

– Nima gap, tinchlikmi?

– Kazangap o'lib qoldi.

– Qachon?

– Yaqindagina. Biron narsa zarurmikin, deb xabar olgani kirgan edim, qarasam chiroq yoqiq, u kishi o'rnida yotibdi. Biroq soqoli hurpayib qolgan. Yaqinroq borib, Kazaka, is-siq choy ichasizmi, dedim. Bilsam, boyaqishning joni uzil-gan ekan, – Ukkubolaning ovozi bo'g'ilib, qizarib ketgan, piyoz po'stiday yupqa qovoqlari ichida yosh halqalandi. Oxiri xo'rsinib, sekin yig'lay boshladi. – Shunday kunda o'ladi, deb kim o'ylabdi. Qanday mo'min-qobil odam edi-ya! Ko'zi ochiq ketdi dunyodan. Yopib qo'yishga ham odam topilmabdi, – deya zorlanib yig'lardi u. – Bunday bo'lishi kimning xayoliga kelibdi! Dunyodan o'tdi, rahmatli... – U «itning o'limiday», deb so'zini davom ettirmoqchi bo'ldi-yu yana jim qoldi, busiz ham ahvol ravshan edi.

Edigey Bo'ron – urushdan qaytib kelgan o'sha kun-lardan boshlab Bo'ronli bekatida ishlayotgani uchun atrofdagilar uni shunday atashardi – ayolining so'zlarini tinglab, devor ostidagi kursida gurziday qo'llarini tizzasiga qo'ygancha, g'amgin o'tirardi. Boshidagi eskirib, moyga

botib ketgan temiryo'ldhilar furajkasining soyaboni ko'zini to'sib qo'ygan edi. Shu payt u nimani o'ylayotgan ekan?

– Endi nima qilamiz?– deb so'radi xotini nihoyat.

Edigey boshini ko'tarib, xayrixohlik bilan unga qaradi:

– Nima qilamiz deysanmi? Shunday mahalda odamlar nima qilishadi! Dafn etamiz. – U bir qarorga kelganday o'rnidan turdi. – Sen tezroq uyga yetib bor. Ha, oldin gapimga quloq sol.

– Eshityapman.

– Borishing bilan O'spanni uyg'ot. Boshliq deb o'tirma, buning ahamiyati yo'q, o'lim oldida hamma bir. Kazangap o'lganini ayt. Bilib qo'ysin, qirq to'rt yil bir joyda ishlagan odam o'lganini. Kazangap bu yerlarda ish boshlaganda O'span onasidan tug'ilmagan edi. U vaqtlarda har qancha pul beraman deganing bilan Sario'zakka hatto it ham kelmas edi. U ishlagan davrda bu yerdan o'tib-qaytgan poyezdlarni sanasang, boshingdagi sochingning tolalari ham yetmaydi, degin... Yaxshilab o'ylab ko'rsin. Shunday deb ayt. Yana bunday qil...

– Eshityapman...

– Hammani birma-bir uyg'otib chiq. Derazalarini taqilat. U yog'i-bu yog'i – sakkiz xonadonimiz – barmoq bilan sanarli... Hammasini uyg'ot. Bunaqa odam o'lganda hech kim uxlamasligi kerak. Hammani oyoqqa turg'az.

– Koyib berishsa-chi?

– Uyg'otib qo'yish – biz uchun ham qarz, ham farz. Koyishsa koyishaversin. Uyg'ot, deb men buyurganimni ayt. Axir, vijdon bo'lishi kerak odamda. Sabr qil!

– Yana nima?

– Avvalo navbatchining oldiga kirib o't, bugun Shoy-mardon dispetcherlik qilyapti. Bo'lgan voqeani ayt, nima qilish zarurligini o'ylab ko'rsin. Balki bu safar o'rnimga boshqa odamni qo'yib turar. Rozi bo'lsa, xabar bersin. Gapimni uqdingmi, xuddi shunday deb aytgin!

– Xo‘p, shunday deb aytaman, – dedi-da, Ukkubola yana muhim bir narsani unutganini eslab, gap boshladi. – Iye, farzandlari-chi! Ana xolos! Axir, avvalo ularga xabar qilish kerak-ku! Otasi ko‘z yumgan bo‘lsa...

Edigey bu so‘zlarni eshitib, ko‘ngli g‘ashlandi, qosh-qovog‘i uyilib, battar jahli chiqdi. Miq etinadi.

– Nima bo‘lsayam bolalari, – deya gapida davom etdi Ukkubola o‘zini oqlaganday bo‘lib, Edigeyning xushlamay turganini sezsa ham.

Edigey qo‘l siltadi.

– Bilaman. Nima, esimni yebmanmi? Hamma gap shunda-da, farzandlarini chaqirmay bo‘larmidi. Agar ixtiyor o‘zinda bo‘lganida ularni yaqin yo‘latmasdim!

– Edigey, u yog‘i bizning ishimiz emas. Mayli, kelib otalarini o‘zlari ko‘mishsin. Agar chaqirmasak, keyin bir umr gap-so‘zdan boshimiz chiqmaydi.

– Nima, men kelmasin deyapmanmi? Kelaverishsin.

– Shahardagi o‘g‘li yetib kelishga ulgurarmikan?

– Xohlasi, ulguradi. O‘tgan kuni katta bekatga borganimda o‘z qo‘lim bilan telegramma jo‘natganman, otangning ahvoli og‘ir, deganman. Yana nima kerak? O‘zini aqlli sanab yuradi u, agar shu rost bo‘lsa gap nimada ekaniga tushunar...

– Unday bo‘lsa, mayli, – dedi Ukkubola Edigeyning gaplarini ma‘qullaganday bo‘lib va yana o‘zini tashvishga solgan allaqanday narsalar haqida so‘zlay ketdi. – Xotini bilan birga kelsa yaxshi bo‘lardi, harholda, qaynatasi dafn etilyapti, yetti yot begona emas...

– Mayli, buni o‘zlari hal qilishsin. Yosh bola emas-ku.

– Shundayku-ya, – deb qo‘ydi arang Ukkubola hali ham shubhalanib.

Ikkalasi jimib qolishdi.

– Bo‘ldi, endi ko‘pam vaqtni o‘tkazma, bora qol, – deya eslatdi Edigey.

Xotini yana nimadir demoqchi edi:

– Aytganday, qizi-chi, haligi, o‘zidan ortmagan yuviqsiz, aroqxo‘r bilan yashayotgan sho‘rlik Oyzoda churvaqalari bilan katta bekatdan yetib kelishga ulgurar?

Edigey beixtiyor jilmayib, xotining yelkasiga qoqdi.

– Bo‘pti, qo‘yib bersa, har birining qayg‘usini qo‘sha tortmoqchisan... Oyzoda qo‘l cho‘za yetguday joyda, ertalab birortasi katta bekatga o‘tsa xabar qilar, uyam yetib keladi, albatta. Sen xotin, bir gapni tanangga singdirib ol: Oyzodasidan ham, o‘g‘li Sobitjondan ham, ming farzand bo‘lgani bilan hech bir naf yo‘q. Mana ko‘rasan, hammasi kelishadi, kelmay qayoqqa borishardi, ammo kelganda ham mehmonday bir chekkada qo‘l qovushtirib turadi; marhumni esa o‘zimiz ko‘mamiz, hali ko‘rasan... Endi bor, nima degan bo‘lsam shunday qilgin.

Xotini ketaturib, ikkilangancha bir to‘xtab qoldi-yu so‘ng yana yura boshladi. Ammo bu safar uni Edigeyning o‘zi chaqirib to‘xtatdi:

– Avvalo navbatchiga – Shoymardonga uchrashishni unutma, o‘rnimga birorta odam yuborsin, boshqa kun ishlab berarman. Marhum kimsasiz uyda yotibdi, yolg‘iz qoldirib bo‘ladimi... Shunday deb aytgin...

Xotini bosh irg‘agancha jo‘nab ketdi. Shu mahal taxtachadagi signalizator g‘ig‘illab, o‘tli ko‘zlarini yoqib o‘chirib Bo‘ronliga yangi sostav yaqinlashayotganini xabar qildi. Navbatchining buyrug‘i bilan poyezdni qo‘shimcha yo‘lda qabul qilib, qarshidan kelayotganini asosiy yo‘lga o‘tkazib yuborish zarur edi. Odatdagi ish. Poyezdlar yaqinlashib kelar ekan Edigey yo‘l yoqasidan borayotgan Ukubolaga xuddi esidan chiqib qolgan biror zarur gapi boray dam-badam qarab qo‘yardi. Aytsa aytadigan gapi ko‘p edi, dafndan oldin qilinadigan ishlar oz deysizmi, qaysi birini eslab qolsin. Ammo Edigey hozir xotini tomonga buni

o'ylab qarayotgani yo'q edi. U shunchaki yo'l bo'yidagi dud aralash sarg'ish nur shu'lasida yurib borayotgan xotining so'nggi paytlarda qanchalik qartayib, bukchayib qolganiga hozir e'tibor berarkan, ko'ngli ranjib, o'zini koyiy boshladi.

«Qarilik yelkangda turadi deganlari shu ekan-da. Qaridik-horidik – kampir bilan chol bo'ldik!» Aslida unga sihat-salomatlikdan xudo bergan, hali bardam, lekin bir yoqdan yosh qurg'ur ham o'tyapti-da. Oltmishni urib qo'ydi, yo'q, yo'q, oltmish birni. «Hash-pash deguncha, oradan yana bir-ikki yil o'tib, marhamat pensiyaga deb qolishlari mumkin», deya o'yladi Edigey o'zicha istehzo bilan. Lekin u hali-beri pensiyaga chiqmasligini bilardi. Bu yerlarda yo'l nazoratchisi, remontchi ishchi degan vazifalarda ishlash uchun hadeganda o'rniga odam topila qolarmidi. Vaqti kelib birortasi kasal bo'lib qolsa yoki otpuskaga chiqgudek bo'lsa, temir yo'l ko'rsatkichlariga ham ko'z-quloq bo'lib turardi. To'g'ri, ish joyining olisligi va suv tanqisligi uchun unga qo'shimcha haq ham to'lashadi. Lekin shuni deb ko'zi uchib turganlar topilarmikin? Hozirgi yoshlar ichida bun-aqasining topilishi amrimahol.

Sario'zak dashtlarida ishlaydigan odamning joni mingta bo'lishi kerak. Bo'lmasa sho'ri quriydi. Dasht hududsiz, odam qum donasiday ko'rinadi bu yerda. Birov qiynaladimi, yo'qmi – dashtning zarracha ishi yo'q. Odamga esa, qayerda qanday ishlash baribir emas. U boshqa joyda yaxshiroq yasharmidim, taqdir adashtirib bu yerlarga kelib qoldim, deb ich-etini yeydi... Shuning uchun inson ulkan va dahshatli dasht qarshisida o'zini juda ojiz sezadi. Bu yerda odam xuddi Shoymardonning uch g'ildirakli mototsiklining akkumulatoriga o'xshab qoladi. Egasi uni ayaydi, o'ziyam minmaydi, boshqaga ham mindirmaydi. Oqibatda mototsikl bekor turganidan yurgizadigan qum, jayhasdun yoc gab qoladi. Sario'zak temir yo'llaridagi odam ham shunaqa

– oʻzini ishga urmasa, dashtga tomir otmasa, oʻsib-unmasa, chidashi qiyin. Yoʻlovchilar vagonlarning derazasidan qarab, boshlarini changallashadi: yo xudoyim, shu yerlardayam odam bolasi yashaydimi-ya, deb ajablanishadi. Tevarak qirrang dashi, faqat tuyalargina koʻrinadi, xolos. Boshqa hech vaqo yoʻq! Shunga qaramay, shu yerlarda ham odamlar yashashadi. Toʻgʻri, har kim toqati yetguncha – birov uch yil, juda chidasa, toʻrt yil yashaydi, keyin tamom, hisob-kitobini oladi-yu, bu yerdan uzoqroqqa ketadi...

Ammo Boʻronlida faqat ikki kishi – Kazangap bilan Edigey Boʻron oʻtroqlashib qolishdi. Eh-ha, bu orada qanchadan-qancha odamlar kelib ketmadi deysiz bu yerga! Oʻzini aytmay qoʻya qolsin, haytovur chiy degani yoʻq. Kazangap ham bu yerlarda qirq toʻrt yil ishlab qoʻydi. Boshqalar yaxshi-yu u yomon boʻlgani uchun emas, albatta. Bitta Kazangapning oʻzini Edigey oʻnta odamga alishmas edi... Endi u ham manguga ketdi...

Kelgan poyezdlar ajralishdi. Biri mashriq tomonga, ikkinchisi magʻrib tomonga yoʻl oldi. Boʻronlining ayri yoʻllari yana bir muddat iuvillab qoldi. Poyezdlar joʻnashi bilan hammayoq birdan ochilib ketganday boʻldi – zimziyo osmonda yulduzlar tagʻin ham ravshanroq charaqlab, shamol qiyaliklar, shpallar, sal-pal jaranglayotgan, qisirlayotgan temir iz oʻrtasidagi shagʻal yuzasida emin-erkinroq shoʻxlik qila boshladi.

Edigey uychaga kirmadi. Ustunga suyanib, oʻylanib qoldi. Uzoqda, temir yoʻl ortidagi dalada oʻtlab yurgan tuyalarning qoralari koʻrindi. Ular oy nurida tik turganicha miq etmay tongni kutishardi. Edigey oʻzining ikki oʻrkachli, yirik boshli nortuyasini – Sarioʻzakda eng kuchli, eng ildam, xoʻjayini kabi «Qoranor Boʻron» deb nom olgan tuyasini tanidi. U Edigeyning faxri edi: oʻlguday baquvvat, lekin odamni qiynab yuboradi oʻzi ham. Chunki Edigey

uni bo'taloqligida axta qilmagan, keyin shundayligicha qolib ketgan, shuning uchun tuyalar orasida bo'g'ra bo'lib gerdayib yurar edi.

Edigey ertangi yumushlari orasida barvaqtroq Qoranolni uyga haydab kelish, unga egar-jabduq qo'yish kerakligini esladi. O'lik chiqarishda lozim bo'ladi. Miyasida yana shunga o'xshash ming xil xayollar aylandi...

Bu paytda bekatdagi odamlar uylarida xotirjam uxlab yotishardi. Temir yo'lining bir chekkasida katta bekat turli maydachuyda idoralari, hovli sahnida qurilgan o'choqlar, biri-biriga o'xshash ikki bo'g'otli yig'ma-taxta devorli, shiferli uychalar (bor-yo'g'i oltita uyni temir yo'l boshqarmasi qurdirgan), ular yonida Edigey o'zi qurib olgan uy, rahmatli Kazangapning paxsa devorli kulbasi, hovlilardagi turlicha qo'ndirilgan tandir, o'choqboshilar, bostirmalar, mol-hol uchun chetan devorli qo'ra, o'rtada shamolda aylanadigan, aslida o'zi universal elektr nasosxona, zarur bo'lganda ishga tushadigan suv tortqich (bu yerda u keyingi yillarda paydo bo'ldi), xullas, Bo'ronli qishloqchasi shulardan iborat edi.

Buyuk temir yo'l tarmog'ida, buyuk Sario'zak dashtida qon tomirlariday har yoqqa tarqalgan turli bekatcha, bekat, shoxobcha, shaharlarni bir-biriga bog'lab turgan mo'jazingina bekatlardan biri edi Bo'ronli... U kaftday ochiq joyda, dunyodagi hamma shamollarga bag'rini tutgan holda joylashgan... Ayniqsa, qishda uylarni derazasigacha qorga ko'mib, temir yo'lni qalin muzlagan do'ngliklarga aylantirib yuboradigan Sario'zak qorbo'roni tursa bormi, xuddi bekatni uchirib ketguday bo'lardi. Shuning uchun ham dashtdagi bu bekat Bo'ronli deb atalar, bekat peshtoqiga qozoqcha va ruscha qilib «Буранный – Bo'ronli», deb yozib qo'yilgan edi.

Edigey qor tozalaydigan mashinalar kelgunga qadar bo'lgan davrni esladi. Bu mashinalar yo'ldagi kurting

bo'lib qotib qolgan qor uyumlarini bo'laklarga bo'lib, tish-kaftgirlari bilan ikki tomonga surib tashlaydi. U kezlarda-chi, qor bosgan yo'llarni tozalash uchun Kazangap ikkovlari o'lar-tirilariga qaramay, it azobida olishgan edilar. Bu ishlar xuddi kechagina bo'lib o'tganday-a. Ellik birinchi, ellik ikkinchi yillarda qish juda og'ir keldi. Frontda shunday kezlar bo'lganki, odam umri faqat bir marta jangga kirishgagina yoki bo'lmasa tankka qarshi bir marta granata uloqtirishgagina kifoya qilgani singari Bo'ronlida ham ahvol xuddi o'shanday bo'lgan edi. Bu yerda seni hech kim o'ldirmasa ham, o'zingni o'zing nobud qilishingga to'g'ri keladi. Qanchalab qor bosgan joylarni qo'l bilan kurab, surib, qorni namatlarga solib sudrab, hatto qoplarga orqalagancha tepalikka olib chiqilardi. Ishlar bekatdan yetti chaqirim narida, temir yo'l kesib o'tgan tepalik enishida olib borilar, har safar ham bu kurash qorbo'ron bilan so'nggi olishuvdek bo'lib tuyulardi. Yo'l ber, deb dasht bo'ylab o'kirib kelayotgan poyezdlarning dahshatli ovozi boshqa eshitmaslik uchun o'ylab o'tirmay, jonini berishga ham rozi bo'lardi odam.

Endi qorlar erib ketdi, poyezdlar yelib, u yillar ortda goldi... ular bilan endi hech kimning ishi yo'q. O'tdi-yu, ketdi. Hozirgi yo'l ishchilari g'ala-g'ovurda zuv kelib, zuv ketishadi. Ularni nazorat-remont brigadalari deyishadi. Bir zamonlar mana shu Sario'zakdagi qor bosishlar haqida gapirib, unda atigi ikki-uch kishigina belkurakda ishlaganini aytsang, hozirgilar buni tasavvur ham qila olmaydi, ishonmaydi ham! Mo'jiza bu! Ba'zilar ochiqdan-ochiq masxara qiladi: «bunday koni azobning kinga keragi bor, ko'ra bila turib, o'zini qiynoqqa solishdan nima foyda, deydi. Biz bo'lganimizda bu ishga sira qo'l urmagan bo'lardik! O'zlaringni xudo urib qo'ygan, bo'lmasa qurilishmi yoki bo'lmasa boshqa biror joyda ishlash mumkin edi-ku, ish

qurib ketibdimi? Zarur bo‘lib qolsa, qo‘shimcha ishlarga xalqni to‘plab hayda, vassalom... Qancha ishlasang, shuncha haq olasan. Agar buni hashar deb qolishsa, xalqni to‘plain-u qo‘shimcha haqni talab qil. Shu ham gap bo‘ldi-yu... G‘irt anoyi bo‘lgansizlar, boboylar, anoyilarcha o‘lasizlar!...»

Mana shunaqa «qayta qiyib bichuvchilar» uchrab qolsa, Kazangap xuddi dahli yo‘qdek so‘zlarga parvo qilmas, hayotning boshqalar tushunmaydigan qandaydir sirini o‘zi biladigan-day miyig‘ida kulib qo‘yar edi. Edigey bo‘lsa bunday gaplarni eshitganda chidab turolmas, qizishib, tutoqib ketib bahslashardi, ammo bu bilan faqat o‘zining dilini siyoh qilib qo‘yardi.

O‘shanda, Edigey bilan Kazangap turmush muammolari haqida uzoq-uzoq suhbat qurgan vaqtlarida hozir maxsus nazorat-remont vagonlarida kelib, ularning ustidan kuladigan nusxalar ko‘ylagining etagini orqasiga tugib olib, ishtonsiz yurgan bo‘lishlari ham mumkin, albatta. Turmush haqida aqli yetgancha farosat yurgizib, uzoq suhbat qurishar, vaqt ham bermalol edi unda. Axir, qirq beshinchi yildan boshlangan edi bu suhbatlar. Ayniqsa, Kazangap pensiyaga chiqqandan keyin turmush muammolari to‘g‘risida ko‘proq o‘ylaydigan bo‘lishdi. Pensiyaga chiqib, u ko‘ngildagidek yashay olmadi. Shaharda turaman deb o‘g‘lining oldiga ketgan edi, uch oy yashab qaytib keldi. O‘shanda Edigey ikkalasi olamdagi ko‘pgina masalalar xususida gurunglashar edilar. Dono odam edi rahmatli. Eslasa eslagulik gaplar ko‘p edi u haqda... Shu lahzada Edigey achchiq haqiqatni ravshan anglab yetdi – endi ulardan faqat xotiralargina qoldi, xolos. Mana shunga ich-ichidan achindi...

Edigey mikrofonning shiriq-shiriq etib ishlayotganini eshitdi-da, shoshilganча uychaga kirdi. Bu ahmoqona qurilmadan odam ovozi kelish o‘rniga avvalo qor bo‘ronida bo‘lgani singari allaqanday guvillagan-shuvillagan tovushlar eshitildi.

– Edike, allo, Edike, – xirillardi bekat navbatchisi Shoymardon, – Edike, gapimni eshityapsanmi? Javob ber!

– Eshityapman, eshityapti!

– Eshityapsanmi, gapir!

– Eshityapman deyapman-ku, eshityapman!

– Qalay eshityapsan?

– Narigi dunyodan eshityilganday bo'lyapti!

– Nega endi?

– Bilmadim.

– Ha-a... Shunday qilib, Kazangap chol, haligiday...

– Nima, haligiday?

– O'libdi chog'i! – Shoymardon bunday vaziyatda nima deyish kerakligini topolmay qiynalardi. – Nima desam ekan, haligiday, ya'ni, masalan, o'zining shonli hayot yo'lini yakunlabdi-da.

– E-e, – qisqa javob qildi Edigey.

«Voy aqlsiz hayvon, – deya o'yladi o'zicha, – o'lim haqida ham odamga o'xshab gapirolmaydi-ya».

Shoymardon bir lahza jim qoldi. Mikrofon yana battarroq g'ijillab, bo'g'i ovoz chiqardi. Yana Shoymardonning xirillagan ovozi eshitildi:

– Edike, aylanay sendan, hadeb boshimni achitaverma. O'lgan bo'lsa o'libdi, endi nima ham qilardik... Menda boshqa odam yo'q. O'likning boshida o'tirishdan ne foyda? Marhum tirilibqoladi, deb o'ylaysanmi?

Edigeyning jahli chiqdi:

– Men senga aytsam, hech baloni tushunmas ekan-san! Boshimni achitma deganing nimasi. Sening bu yerga kelganingga endi ikki yil bo'lyapti, biz bo'lsak u bilan o'ttiz ikki yil birga ishlaganmiz. Tanangga ozroq o'ylab ko'rsang bo'lardi. Oramizda odam o'lgan, marhumni kimsasiz uyda yolg'iz qo'yib bo'lmaydi, mumkin emas, axir.

– Yolgʻizmi, yolgʻizmasmi -- oʻlgan odam uchun bari bir emasmi?

– Ammo biz uchun bari bir emas.

– Boʻpti, shovqin solma, qariya, shovqin solma!

– Senga tushuntirib qoʻyyapman.

– Nima demoqchisan oʻzi? Oʻrningga odam yoʻq. Oʻlikning yoniga yarim tunda borib nima qilasan?

– Janoza oʻqiyman. Irim-sirimini qilib, marhumning haqqiga duo qilaman.

– Janoza oʻqiysan? Sen-a, Edigey Boʻron-a?

– Ha, men. Janoza oʻqiyman.

– Ana xolos...

– Odam oʻlganda janoza oʻqish qadimiy udum. Axir, hayvon emas, odam oʻlgan-ku!

– Boʻpti, boʻpti, duolaringni oʻqiyver, faqat shovqin solma. Edilboy Darozga odam yuborib koʻraman. Rozi boʻlsa, oʻrningga borib turar... Hozir esa qimirla, 117-kelyapti, ikkinchi qoʻshimcha yoʻlni tayyorla...

Shoymardon shirq etkizib mikrofonni oʻchirdi. Edigey temir yoʻl koʻrsatkichi tomon shoshildi. U oʻz ishi bilan andarmon boʻlib yurar ekan. Edilboy rozi boʻlarmikin, deb oʻylardi. Baʼzi uylarning derazalaridan ravshan yongan chiroqlarni koʻrib haytovur odamlarda insof, diyonat degan narsa bor, deb xursand boʻldi u. Itlar hura boshladi. Demak, xotini boʻronlilarni uygʻotib, oyoqqa turgʻizyapti.

Bu orada 117-poyezd qoʻshimcha yoʻlga oʻtib oldi. Qarshi tarafdan sisternalar ulangan neft tashuvchi poyezd kelaverdi. Soʻng yana ikkala poyezd bir-biridan uzoqlasha boshladi – biri mashriqqa, ikkinchisi magʻribga yoʻl oldi...

Tungi soat ikkilar edi. Osmonda yulduzlar charaqladi. Ularning har biri oʻzicha parpiraydi. Oy ham Sarioʻzak dashti uzra yogʻdusini ravshanroq socha boshladi. Goʻyo u qayerdandir muttasil qoʻshimcha quvvat olayotganga

o'xshaydi. Yulduzli osmon ostida esa cheksiz yastanib ketgan ermanli Sario'zak dashti savlat to'kib yotardi, berigi tomonda tuyalar, ularning orasida qo'sh o'rkachli pahlavon – Qoranor Bo'ronning qorasi ko'rinardi. Oydinda yana yaqin atroflardagi manzillarning ko'lagalari ko'zga tashlanar, qolgan hamma narsa temir yo'lining ikki tomonidagi zim-ziyo tun cheksizligida g'oyib bo'lgan edi. Bedor shamol uvillab hushtak chalib, yo'l atrofidagi tashlandiq qog'ozlarni shitirlatgancha uchirib yurardi.

Edigey goh uyga kirib, goh chiqib, yo'lda Edilboy Daroz ko'rinib qolmasmikan, deb toqatsizlandi. Shu payt bir chekkada qandaydir jonivorni ko'rib qoldi. Bu jonivor – boyagi tulki edi. Ko'zlari yashimtir tovlanib chaqnaydi. U telegraf ustuni ostida boshini xam qilganicha na yaqinlashishni, na qochishni bilmay turardi.

– Senga nima bor bu yerda? – g'udrandi Edigey shuncha-ki po'pisa qilib tulkiga. Tulki bundan cho'chimadi. – Hali shunaqami! Hozir seni!.. – deb Edigey oyoqlarini tapirlatdi.

Tulki nariga sakrab qochdi-da, yana Edigeyga qarab o'tirib oldi. Edigeydanmi yoki uning ortidagi allaqanday boshqa biror narsadanmi, har qalay ko'zini uzmay ma'yus termilib turdi. U qaydan va nima niyatda keldiykin? Elektr chiroqlari o'ziga tortdimikin, yo ochlik sudrab kelganmikin? Shunday kechada tulkining paydo bo'lishi Edigeyga juda g'alati tuyuldi. O'lja o'z oyog'ida kelib turibdi, tosh bilan bir urib, qo'lga kiritsa-chi? Edigey yerni paypaslab, katta-roq tosh izladi. Mo'ljalga olib qulochkashladi-yu, ammo tosh qo'lidan tushib ketdi. Hatto terga botdi. Xayolga nimalar kelmaydi deysiz shunday chog'da! Tulkini tosh bilan urishga chog'lanayotganda bir narsa esiga tushib qoldi. Bema'ni gap, albatta. Kelib-ketib yurgan odamlardan bittasi aytuvdi – bir fotograf bilan xudoyi taolo to'g'risida gaplashib qolishgan edi, shekilli, o'sha odammidi yoki

bo'lmasa allaqanday boshqa bir kimsa aytganmidi... Yo'q, endi esiga tushdi – Sobitjon aytgan ekan; bolasi tushmagur doim g'alati gaplarni gapirib yuradi, odamlar quloq solaversa, hammaning og'zini ochib, hayron qoldirishni yaxshi ko'radi: ha-ya, odam o'lgandan keyin ruhi boshqa odamlarga yoki jonivorlarga ko'chib o'tishi haqida Kazangapning o'g'li Sobitjon gapirib bergan edi.

Vaysaqini boshimizga balo bo'lsin, deb o'qitgan ekanmiz. Bir qarashda kiroyi yigit. Hamma baloni biladi, xamma narsani eshitgan, lekin bulardan naf yo'q. Uni internatda o'qitishdi, institutda o'qitishdi, lekin odam qilisholmadi. Ichib olib, maqtanishni yaxshi ko'radi, qadah aytishni do'ndiradi, ammo ish deganda yo'q. Xullas, puch yong'oq chiqdi, Kazangapning tirnog'iga ham arzimaydi. Diplomini ko'z-ko'z qilmasin, bari bir noshud chiqdi, otasiga tortmadi.

Mana shu Sobitjonning gapirib berishicha, Hindistonda shunday bir e'tiqod bor emishki, uning aqidasi bo'yicha odam o'lgandan so'ng joni qanday bo'lmasin, ishqilib biror jonivorga, hatto chumoliga o'tib ketar emish. Yana uning aytishicha, har bir inson qachonlardir, tug'ilmasdan ilgari parranda, yo hayvon, yoki hasharot qiyofasida yashab kelgan emish. Shuning uchun ham hindlarda har qanday jonivorni, hatto oddiy ilonmi yoki ko'zoynakli ilonmi – bari bir o'ldirish katta gunoh hisoblanib, yo'l-cho'lda uchrab qolgudek bo'lsa tegmasdan, ta'zim qilib, yo'l berib o'tisharkan.

Dunyoda g'aroyibotlar ozmi? Qay biri rost-u, qay biri yolg'on kim biladi, deysiz? Olam keng, inson esa hamma narsaning oxiriga yetolmaydi. Shuning uchun ham Edigey tulkini tosh bilan urib o'ldirmoqchi bo'lganida bu yana Kazangapning arvohi bo'lmasin, deb o'ylanib qoldi. Ehtimol, Kazangap o'lganidan so'ng kimsasiz, huvillagan kulbasida yolg'iz qolgani zerikib, tulkiga aylangan va qadrdon do'sti

Edigeyni ko'rgani kelgandir?.. «Aqldan ozib qolmasaydim! – deb xavotirlandi Edigey o'zicha. – Odam degan shunaqa xayollarga ham boradimi. Tfu! Alahsirayapmanmi o'zi!»

Bari bir Edigey tulkiga asta yaqinlashib borib, xuddi u gapga tushunadiganday, so'z qotdi:

– Bor, bora qol, bu yerda ne qilasan, dalaga bor. Eshitingmi? Jo'nab qol. Faqat, anovyoqqa yo'lay ko'rma, u yoqda itlar bor. Xudoning maxluqi, dalaga jo'na.

Tulki shartta burilib, ohista yo'rtib ketdi. Bir-ikki orqasiga qarab qo'ydi-da, shu bo'yi qorong'ilik qo'ynida g'oyib bo'ldi.

Bu orada bekatga yana bir poyezd kirib keldi. U asta-sekin yurish tezligini sekinlatganda vagonlar bir-biriga shaqir-shuqur urilib, manzilga kelib to'xtadi. Orqasidan ko'tarilgan chang-to'zon vagonlar ustiga yopirilib, anchagacha yorug'da yalt-yult etib, uchqunlab turdi. Motori bir maromda sekin guvillab turgan lokomotivdan mashinist boshini chiqarib:

– Ey, Edike, Bo'ron aka, assalomu alaykum! – dedi.

– Alaykum assalom!

Bu kim bo'ldi ekan, deganday Edigey uni yaxshiroq ko'rib olish uchun qayrilib qaradi. Bu yo'lda ishlayotganlar bir-birini yaxshi bilishadi. Yigit o'z odamlaridan ekan. Edigey Qumbeldagi bekat uyezdida yashaydigan Oyzodaga otasi dunyodan o'tganini xabar qilib qo'yishni shu yigitga tayinladi. Mashinist marhumning xotirasi hurmati uchun iltimosini bajonidil bajo keltirishni zimmasiga oldi. Buning ustiga, Qumbelda poyezd brigadalari almashadi, qaytishda, agar Oyzoda ulgursa, hatto birga olib kelishga ham va'da berdi.

U ishonchli odam edi. Edigey yana bir ish bitdi, deb o'zini yengil his qilganday bo'ldi.

Bir necha daqiqadan so'ng poyezd o'rnidan qo'zg'aldi. Edigey mashinist bilan xayr-xo'shlashar ekan, o'zi tomon temir yo'l yoqalab kelayotgan uzun bo'yli allakimga ko'zi tushdi. Bu kishi – Edilboy edi.

* * *

Edigey navbatchilikni topshirdi, Edilboy Daroz bilan yuz bergan voqea haqida gaplashib, Kazangapni eslab, oh-voh qilishgunicha, Bo'ronliga yana bir juft poyezd kelib, ajralib ketishdi. Mana shu yumushlaridan bo'shab, uyiga yo'l olar ekan, Edigey kechasi xotiniga Kazangapning o'limi haqida o'zlarining qizlari-yu kuyovlariga xabar qilish zarurligini aytishni yodidan chiqaribdi, to'g'risi, maslahat solmabdi. Edigeyning turmushga chiqqan ikkita qizi butunlay boshqa tarafd, Qizil O'rda yaqinida turishardi.

To'ng'ichi sholichilik sovxozida yashaydi, eri – traktorch. Kenjasi ilgari Kazali yaqinidagi bekatda yashardi, so'ng opasiga yaqinroq bo'lish uchun oilasi bilan o'sha sovxozga ko'chib kelishdi, kuyovi shofer bo'lib ishlaydi. Kazangap garchi ularning tug'ishgan kishisi bo'lmasa-da. Edigeyning o'ylashicha, har qanday tug'ishgandan ortiq edi. Qizlari Bo'ronlida Kazangapning ko'z o'ngida tug'ilib, shu yerda voyaga yetishdi, so'ng Qumbel bekatidagi maktab-internatda o'qishdi. Ularni dam Edigey, dam Kazangap olib borib qo'yardi. Edigey kichik qizalog'ini esladi: u kanikulga chiqqanida tuyaga mindirib kelishar va ta'til tugab, o'qish boshlanganida yana olib borishar edi. Kichigi oldinda, o'rtada otasi, orqada esa katta qizi – uchalovi tuyaga mingashishardi. Qoranor shu zaylda katta-katta qadam tashlab, Bo'ronlidan Qumbelgacha uch soat, qishda esa undan ham ziyod yo'l bosardi. Edigeyning vaqti tangligida qizaloqlar-ni Kazangap olib borardi. U bolalarga xuddi o'z otalariday bo'lib qolgan edi. Edigey ertalab telegramma yuborishga

qaror qildi. u yog'ini yana o'zlari bilishadi. Harholda, Kazangapning dunyodan o'tganidan xabardor bo'lishsin...

So'ng yo'lda ketaturib, ertalab birinchi galda Qoranorni o'tlab yurgan yeridan olib kelish zarurligini o'yladi. Axir, u shunday paytda ish bermasa, qachon ish beradi. O'limning o'zi bo'lmaydi, ammo uni o'rniga qo'yib ko'mish ham oson ish emas... Vaqt tangligida hali u yo'q hali bu yo'q, deb qolishadi. Kafandan tortib, ta'ziyada yoqiladigan o'tingacha – hammasi uchun yugur-yugur boshlanadi.

Xuddi shu mahal allaqanday dahshatli gumburlagan ovoz yer-u ko'kni larzaga keltirdi. Bu ovoz urush kezlari olisda portlagan bomba vahshatini eslatardi. Edigey dashtning ancha ichkarisida – kosmodrom o'sha yoqda joylashgan bo'lsa kerak, deb o'zicha mo'ljallab yurgan tomonda toбора alangalanib, lovullab, yashin tezligida yuqoriga ko'tarilib borayotgan allaqanday olovli quyunni ko'rdi. U osmonga raketa uchirilganini ko'rib, sarosimaga tushib qoldi. Bunday manzarani ilk bor ko'rishi edi. Barcha sario'zakliklar qatori Edigey ham bu yerdan qirq chaqirimlar chamasi narida, balki undan ham yaqinroqda – «I – Sario'zak» kosmodromi joylashganini, u yoqda Tug'riq Tom bekatidan alohida temir yo'l tarmog'i ketganini bilardi. Hatto, o'sha yoqlarda dashtlikda katta magazinlari bo'lgan kattakon shahar qad ko'targan, deyishardi. Fazogirlar, kosmik parvozlar to'g'risida radiodan, odamlarning suhbatidan ko'p marta eshitgan, gazetalardan o'qigan edi. Bu gaplarning hammasi Sobitjon yashaydigan oblast markazidagi shaharda, badiiy havaskorlar konsertida aytilardi. Shahar esa bu yerlardan ancha olisda – poyezdda bir yarim sutkalik yo'l. Shunga qaramay, kichikintoylar faxrlanib, «Biz dunyoda eng baxtli bolalarmiz, chunki fazogir amakilar fazoga bizning yerimizdan ko'tariladi», deb xor bo'lib qo'shiq aytishardi. Lekin kosmodrom va uning atroflari yopiq zona bo'lganidan, Edigey shu atrofda

yashasa ham, o'qiganlari va eshitganlari bilangina qanoatlanardi. Mana, endi raketaning alangalanib lovullab, butun atrofnı yoritib, zimziyo yulduzli osmonga ko'tarilganini o'z ko'zi bilan birinchi marta kuzatishi. Edigey hayratdan yoqa ushladi – nahotki shu o't-olov ichida odam o'tirgan bo'lsa? Bittamikin yoki ikkitamikin? Nimaga shuncha vaqtdan beri shu yerda yashab, raketaning parvozini ko'rmagan ekan, axir, koinotga nechanchi marta parvoz qilinishi – hisobiga ham yetolmaysan. Balki oldinlari kosmik kemalar kunduzi uchgandir? Quyosh nurida shunchalik uzoqlikda nima uchganini farqlash ham qiyin. Bunisi nega tunda uchdi ekan? Qistov bo'ldimikin yoki o'zi shunday bo'lishi kerakmi? Ehtimol, yer yuzidan tunda ko'tarilsa ham u yerga yetganda balki kunduzi bo'lar? Bir kuni Sobitjon xuddi o'zi kosmosda bo'lganday gapirib bergan edi: u yoqda kecha bilan kunduz har yarim soatda almashib turar emish. Yana Sobitjondan so'rab ko'rish kerak. U hamma narsani biladi. Bilimdonlikni, o'zini martabali odam qilib ko'rsatishni biram yaxshi ko'radiki, asti qo'yavering. Oblast markazida yashayotganidan g'ururlanadi. Mug'ambirlik qilmasa nima qilarkin? Nima keragi bor? Qanday bo'lsang, shunday yuravermaysanmi? Lekin u «falon kattakon bilan birga bo'ldim, unga falon gapni aytdim», deb maqtangani maqtangan. Bir kuni Edilboy Daroz Sobitjonning ishxonasiga borib qolganini gapirib bergan edi. Uning aytishicha, bizning Sobitjon uzzukun telefon oldida o'tirar, boshliqning kabineti bilan qabulxona o'rtasida bo'zchining mokisiday yelib-yugurar, «Eshitaman, Aljapar Qahramonovich! Xo'p bo'ladi, Aljapar Qahramonovich! Hozir, Aljapar Qahramonovich!» deyishdan boshqa narsaga ulgurmas ekan. Boshlig'i esa kabinetida o'tirib olib, tugmachani bosishga zo'r berarkan. Shu tariqa Sobitjon bilan odamga o'xshab

ikki og'iz gaplasha olmabdi... «Bo'ronlidan chiqqan ham-soyamiz shunaqaykan. bilmay yurgan ekanmiz», deydi. Bo'lgan-turgani shu bo'sa, nimayam qilardi... Faqat Kazangapga iching achiydi. O'g'lim, deb ko'p azob chekdi. Umrining oxirgi kunlarigacha o'g'liga biron og'iz yomon gap aytmadi. Bir yili o'g'li bilan kelini yalinib-yolvorib shaharga o'zlarinikiga olib ketishdi. Oxiri nima bo'ldi? Bu yog'i boshqa gap...

Mana shunday o'y-xayollarga berilgan Edigey qoq saharda, kosmik raketa osmonda ko'zdan butunlay g'oyib bo'lgunicha kuzatib turdi. Kuzatganda ham, mo'jizani uzoq kuzatdi. Olovli kema borgan sari kichrayib, ko'zdan yiroqlashib, tuman yanglig' oq nuqtaga aylanib tubsiz zulmat ichiga kirib borarkan, Edigey hayratdan bosh chayqab, ajib, ziddiyatli hissiyotlar og'ushida yo'lga tushdi. Mo'jizadan hayratlanar ekan, ayni choqda bu maftunkor va dahshatli voqeaning unga hech qanday aloqasi yo'qligini angladi. Shu mahal yana haligi, temir yo'ldan yugurib o'tgan tulki yodiga tushib ketdi. Kimsasiz cho'ldagi bu olov quyuni unga qanday ta'sir qildi ekan? Ehtimol, dahshatdan o'zini qo'yarga joy topolmay qolgandir?..

Biroq tungi parvozning shohidi bo'lgan Edigey fazogir boshqargan kosmik kema «Paritet» samoviy bekatida yuz bergan favqulodda hodisa ekanini – falokat tufayli shoshilinch ravishda uchirilganini, bu parvoz hech qanday tantanalarsiz, jurnalistlarning qatnashuvisiz pinhona amalga oshirilganligini bilmasdi. Bilishi ham mumkin emasdi. Shartli ravishda «Tramplin» deb atalgan orbitada Sovet – Amerika Qo'shma programmasiga muvofiq, bir yarim yildan beri «Paritet» samoviy bekati ishlab turardi. Bularning hammasini Edigey qayoqdan bilsin? Bu voqea unga, uning hayotiga ham ta'sir etishini – inson va insoniyatning uzviy aloqasi deb atalmish olamshumul hodisa sa-

babligina emas, balki to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatishini hali xayoligayam keltirmasdi. Sario'zakdan kosmik kema uchirilganidan so'ng oradan ko'p o'tmay sayyoramizning narigi chekkasida, Nevada kosmodromidan xuddi «Paritet» bekatiga qarab, o'sha «Tramplin» orbitasi tomonga Amerika kosmik kemasi uchirilgani, faqat u teskari tomondan yo'l olgani Edigeyning tushiga ham kirmagan edi.

Fazoviy kemalar Sovet – Amerika «Demiurg» Qo'shma programmasi boshqarish markazining okeandagi suzib yuruvchi bazasi bo'lmish «Konvensiya» ilmiy tadqiqot aviabardoridan yuborilgan buyruqqa ko'ra, shoshilinch suratda kosmosga uchirilgan edi.

«Konvensiya» aviabardori o'zining doimiy manzili-da – Tinch okeandagi Aleut orollarining janubiy qisimida, ya'ni Vladivostok bilan San-Fransiskoning taxminan o'rtasidagi kvadratda turardi. Qo'shma Markaziy Boshqarma – Qo'shmarbosh – shu mahal ikkala kosmik kemaning «Tramplin» orbitasiga chiqishini sinchkov kuzatmoqda edi. Hozircha hamma ishlar ko'ngildagiday borar, endi «Paritet» kompleksi bilan kosmik kemalarni tutashtirish ishlari qolgan edi. Vazifa nihoyatda murakkab – kemalar samoviy bekat bilan muayyan vaqt oralig'ida navbatma-navbat emas, balki uning ikki tomonidan bir vaqtning o'zida babbaravar tutashtirilishi zarur edi.

«Konvensiya»dan Qo'shmarbosh yuborayotgan signal-larga «Paritet» samoviy bekati javob bermay qo'yganiga o'n ikki soatdan oshib ketdi. Bekat tutashish uchun bo-rayotgan kemalarning signallarini ham javobsiz qoldirardi. «Paritet» fazogirlariga nima bo'lganini aniqlash kerak edi.

II

Bu o'lkalarda poyezdlar mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Temir yoʻlining ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik – Sarioʻzak, oʻrtachoʻl yastanib yotadi.

Har qanday masofa Grinviç meridianidan oʻlchangani singari bu yerlarda masofa temir yoʻlga nisbatan oʻlchanadi.

Poyezdlar esa mashriqdan magʻribga tomon, magʻribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Boʻronli bekatidan to Naymandagi xesh-ajdodlar qabristoni Ona Bayitgacha temir yoʻldan hisoblaganda, kamida oʻttiz chaqirim keladi. Sarioʻzak dashtligi orqali toʻppa-toʻgʻri kesib chiqilganda ham shuncha masofa. Mabodo, choʻlda adashib qolmayin-u, yaxshisi, temir yoʻl boʻylab boraveray, degan odam qabristonga hali ancha uzoq yurishi kerak. Shunday qilganda, Qiyshiqsoy jarligidan oʻtib, Ona Bayitga borguncha ancha-muncha aylanishga toʻgʻri keladi. Boshqa yoʻl yoʻq edi. Shunday qilib, eng yaqin yoʻldan yurilganda ham borishi-yu kelishi oltmish chaqirim kelardi. Ona Bayit qabristoniga borish yoʻlini boʻronliliklardan faqat Edigeygina bilardi, xolos. Qadimiy Ona Bayit qabristoni haqida xalq orasida turli rivoyatlar aytilib kelinganini odamlar eshitishga eshitgan-u bu gaplar haqiqatmi yoki afsonami – hech kim bilmasdi; u yerni oʻzlari borib koʻrmagan, borishga ehtiyoj ham tugʻilmagan edi. Yoʻl ustidagi sakkiz xonadonli qishloqchadan uzoq yillar mobaynida endi oʻlik chiqayotgan edi. Bundan ancha yil avval bir norasida qizcha damqisma kasalidan nobud boʻlganida, ota-onasi uni oʻz vatani – Oʻrol oblastiga olib ketishgan. Kazangapning xotini Boʻkey kampir bir necha yil avval Qumbeldagi kasalxonada qazo qilganida, uni Boʻronligʻa olib kelish hojati yoʻqligidan bekat qabristoniga koʻmi qoʻyaqolishgan edi. Qumbel Sarioʻzak dashtidagi eng kattʻa bekat boʻlib, qizi Oyzoda kuyovi bilan oʻsha yerda turadi.

Kuyovi noshudroq, ichkilikka berilgan bo'lishiga qaramay, harholda o'z kishilari emasmi, kichkinagina qabrga ko'z-quloq bo'lib turishadi. Lekin u vaqtda Kazangap hali hayot edi, o'zi bilganicha ish tutardi.

Hozir esa, o'ylay-o'ylay odamlarning boshi qotdi.

Bari bir Edigey o'z gapida turib oldi:

– Qo'ysalaring-chi, yigitning sha'niga to'g'ri kelmaydigan gaplarni, – deb tinchlantirdi u yoshlarni. – Bunday odamni ajdodlari yotgan joyga, Ona Bayitga qo'yishimiz kerak. Rahmatli o'zi shunday vasiyat qilgan. Kelinglar, gap sotib o'tirmay ishga o'taylik, dafnga tayyorlanaylik. Yo'limiz olis. Ertaga azonlab yo'lga tushamiz...

Edigeyning aytgani aytgan, buni hamma tushunardi. Shuning uchun ham hammalari rozi bo'lishdi. To'g'ri, Sobitjon biroz tixirlik qildi. U shu kuni yuk poyezdida (passajir poyezdlari bu yerda to'xtamay o'tib ketadi) yetib keldi. Sobitjon bu yoqqa kelayotganida otasining tirikligini ham, o'lganini ham bilmasdi. Shunga qaramay, dafn marosimiga yetib kelgani Edigeyning ko'nglini yumshatib, quvontirib yubordi. Boshlariga tushgan og'ir musibatdan ikkalasi bir lahza quchoqlashib, yig'i-sig'i qilib olishdi. Edigey keyinroq o'zining nega bunday qilganiga ajablandi. Sobitjonni ko'ksiga bosib mahkam quchoqlagancha, o'zini tutolmay hiqillab yig'lab yubordi: «Yetib kelganing yaxshi bo'ldi, chirog'im, kelganing yaxshi bo'ldi» dedi u go'yo o'g'lining kelishi Kazangapni tiriltirib yuborayotganday. Hech qachon u bunday holatga tushmagan edi, bu gal esa qanday yig'lab yuborganini o'zi ham bilmay qoldi. Ikkalasi hovli sahnida – Kazangapning egasiz qolgan paxsa devorli kulbasi eshigi oldida uzoq yig'lab turishdi. Edigey nimadandir qattiq ta'sirlanganday bo'ldi. Sobitjonning yoshlik chog'lari esiga tushdi: u mushtday bola edi, otasining suyanchig'i edi. Temiryo'lichilarning bolalari

uchun Qumbelda ochilgan maktab-internatga olib borib joylashtirganlari yodida. Qoʻllari boʻshadi deguncha, goh yoʻlovchi poyezdda, goh tuyada koʻrgani borishardi. Sobitjon yotoqda qanday yashayapti, birov xafa qilmadimikin, oʻzi biror nojoʻya ish qilib qoʻymadimikin, oʻqishlari qalay ekan, oʻqituvchilari u haqda nima derkin, deb xavotirlanib borishardi. Taʼtil tugagan paytlari oʻqishga kechikib qolmasin, deb ayozli kunda necha martalab poʻstinlarga oʻrab, tuyada qalin qor bosgan Sarioʻzak dashtligi orqali olib borib qoʻyishardi.

Eh, u vaqtlar ham oʻtdi! Hammasi tush koʻrganday oʻtdi-ketdi! Mana endi qarshingda qiyofasidan yoshlik davri arang seziladigan ukki koʻzli, doim kulib turuvchi kattagina kishi turibdi. Endi u koʻzoynak taqib olgan, boshida tepasi bukib qoʻyilgan shlyapa, boʻynida urinib qolgan boʻyinbogʻ – zoʻrgʻa tanib olasan. Hozir oblast markazida yashaydi, oʻzini gʻoyatda martabali, mehnatkash qilib koʻrsatishga intiladi. Lekin hayot ayab oʻtirmaydi, aytganing boʻlavermaydi. Boshliq boʻlish oson emas, durustroq suyanchigʻim yoki oshna-ogʻaynim, qarindosh-urugʻim boʻlmasa, deb hasrat qilgan edi oʻzi necha bor. Kimman, allaqanday Boʻronli bekatida ishlaydigan allaqanday Kazangapning oʻgʻliman-da. Peshonam shoʻr ekan. Endi shu otadan ham ayrilib oʻtiribman. Asli oʻzi nobop ota edi. Lekin, yomon boʻlsa ham, otaning tirik yurgani yaxshi, otang ming dongdor boʻlmasin, oʻlgandan keyin oʻlik-da. Mana, endi oʻsha yomon ota ham yoʻq...

Koʻzyoshi qilib olishgach, hol-ahvol soʻrashga oʻtishdi, ishdan gap ochishdi. Shu lahzada maʼlum boʻlib qoldiki, arzanda, bilagʻon oʻgʻil otasini izzat-ikrom bilan koʻngildagidek dafn etishga emas, balki qarzdan qutulish uchun naridan beri ustiga tuproq tortib, tezroq qaytib ketishga kelgan ekan. U gʻalati-gʻalati gaplarni ayta boshladi: marhumni uzundan-uzoq Ona Bayitga olib borib nima qilamiz, shun-

day ulkan Sario'zak cho'lida bir qabrga joy topilmaydimi? Ostonadan boshlab dunyoning narigi chekkasigacha joy degan narsa to'lib-toshib yotgan bo'lsa? Qabrni shu yaqin o'rtadan, o'zi umr bo'yi ishlab kelgan temir yo'l bo'yidagi biror do'nglikdan qazish kerak. Marhum o'tgan-ketgan poyezdlarning taraqa-turuqini eshitib yotadi... Sobitjon hatto shu xususda aytiladigan qadimiy maqolni ham eslab qo'ydi: o'ladigan odamning o'lgani yaxshi, ketadigan odamning ketgani yaxshi. Munchalik cho'zib, bosh qotirib o'tirishning kimga keragi bor? O'lgan odamga qayerga ko'milishining nima ahamiyati bor? Bunday mahalda ish qancha tez bitirilsa, shuncha yaxshi!

Sobitjon shu gaplardan keyin o'zini oqlab ham qo'yardi: idorada juda shoshilinch, zarur ishlar qolib ketyapti, vaqt bo'lsa tig'iz, o'zlaringga ma'lum, boshliqlarimiz qabristonning uzoq-yaqinligini surishtirib o'tirishmaydi, ishga falon kuni, falon soatda kelasan, boshqasini bilmayman, deydi. Boshliq nima degandayam boshliq, harholda, shaharning sharoiti bo'lak...

Edigey, qariganimda ham ahmoq ekanman, deb o'zini koyiy boshladi ichida. Mana shu laqma bilan sal avval quchoqlashib, ho'ngrab yig'lab yuborganidan nomus qilib, afsuslandi. Kazangapning o'g'li bo'lsa ham ablah ekan. Edigey o'rnidan turdi. Devor tagiga o'rindiq qilib yog'och shpal qo'yilgan bo'lib, o'rindiqda besh kishi maslahatga yig'ilishgan edi. Edigey ko'pchilikni oldida bir nima deb yubormaslik uchun o'zini arang tiyib turardi. Shunday qayg'uli bir kunda odamlar ichida haqorat gap aytsa, yaxshi bo'lmaydi. Kazangapning xotirasi hurmatini qildi. Shuning uchun u yotig'i bilan tushuntirdi:

– Atrofda yer ko'p, albatta, istaganingcha topiladi. Faqat odamlar nimagadir yaqinlarini duch kelgan yerga ko'mib ketishavermaydi. Harholda, bejiz bo'lmasa kerak.

Axir, o'likka yer qahatmi? – U jimib qoldi, Bo'ronli ahli ham uning gaplarini jimgina tinglashdi. – O'zlaring hal qilinglar, o'ylab ko'ringlar, men u yoqda nima bo'layotganini bilib kelayin-chi.

Edigey avzoyi buzilib rangi-quti o'chgancha, nariga odimlab ketdi, gunohdan uzoqroq bo'layin, deb o'yladi, shekilli. Qoshlari chimirilib, qansharidagi ajini bo'rtib chiqdi. Tabiatan qo'rsroq, qiziqqonroq edi u – shuning uchun ham uni «Bo'ron» deb atashadi-da. Mana, hozir ham odamlar bo'lmaganida Sobitjonning hayosiz ko'zlariga tikilib turib, aytadiganini aytib olardi-ya. Umr bo'yi esidan chiqmaydigan qilardi. Ammo xotinlarga o'xshab, pachakilashib o'tirishni xohlamadi. Mana, xotinlar g'azablanib, shivir-shivir qilishyapti: otasini ko'mishga emas, mehmonga kelganga o'xshaydi. Ikki qo'lini burniga tiqib kelaveribdi. Bir quti choy kimni o'ldiribdi, boshqasini qo'yavering. Xotini-chi, shaharlik kelinmish, odamga o'xshab izzat-hurmati bilan kelib, ko'p qatori urf-odat yuzasidan aytib-eshitib yig'lasa, biron yeri kamayib qolarmidi? Na uyat, na vijdon bor ularda. Chol ko'zi tirikligida, bir juft sog'in tuyasi, o'n-o'n beshta qo'y-qo'zisi borligida yaxshi edi. O'shanda kelin hech kimni holi-joniga qo'ymay, jamiki narsani pul-lab, yoniga urdi. Cholni uylariga olib ketganday ham bo'lishdi, o'zlari bir yo'la mashina olib, hammayoqlarini mebelga to'ldirishdi. Keyin esa chol ularga kerak bo'lmay qoldi. Hozir qorasini ham ko'rsatmaydi. Xotin-xalaj shularni aytib, to'polon qilishmoqchi edi, Edigey bunga yo'l qo'ymadi. Munaqa qila ko'rmanglar bunday kunda ortiqcha so'z bo'lishi mumkin emas, bu bizning ishimiz ham emas, u yog'ini o'zlari o'ylab ko'rishsin, dedi.

Edigey qo'ra tomonga yurdi. U yerda onda-sonda darg'azab bo'lib bo'kirayotgan Qoronor Bo'ron bog'log'liq turar, uni o'tlab yurgan joyidan olib kelishgan edi. Agar ikki

marta suv so'rgich nasos oldidagi quduqqa sug'orishga olib kelinganini hisobga olmaganda, Qoranor bir haftadan beri kecha-yu kunduz o'z erkiga qo'yib qo'yilgan edi. Erkin yurib o'rganib qolgan bu yaramas endi qo'lga ko'nikolmay, yirik tishli jag'larini katta ochib, vaqti-vaqti bilan bo'kirib, norozilik bildirib qo'yardi. Lekin ko'nikishga majbur. Ko'nikmasdan iloji qancha.

Edigey Sobitjon bilan bo'lgan suhbatdan so'ng ta'bi xira tortib, Qoranor oldiga bordi. Shunday bo'lishini u oldindan sezgan edi. Sobitjon otasining o'limiga kelganini minnat qilayotgan bo'lsa, jini qo'zimay nima ham qilsin. Unga otaning o'limi ortiqcha yukday, bu yukdan tezroq qutulishga harakat qilardi. Edigey ortiqcha gapirishni lozim ko'rmadi, bari bir hamma og'irlik o'zining gardaniga tushardi. Harholda, qo'ni-qo'shni ham o'zlarini chetga olishmadi. Ko'pchilikning sadag'asi ketsang arziydi. Temir yo'lda zarur ishi bo'lmagan kishilarning hammasi shu yerda, ertangi dafn marosimiga va ma'raka oshiga tayyorgarlik ko'rish uchun yordamga tutinishdi. Xotin-xalaj uyma-uy yurib idish-tovoq yig'ishdi, samovarlarni tozalashdi, xamir qorib, non yopa boshlashdi. Erkaklar suv tashib keltirishdi, ishdan chiqqan eski shpallarni arralab, o'tin tayyorlashdi. Dashtda o'tin-cho'p xuddi suvday aziz.

Bu ishlarga faqat Sobitjongina xalal berardi. Oblastda kim qaysi vazifada ishlaydi, kimni ishdan olib, kimning amalini oshirishgani to'g'risida gap sotib, odamlarni ishdan chalg'itardi. Qaynotasining o'limiga kelin bola kelmaganidan u zarracha ham xijolat tortmasdi. Ajabo, deya yoqasini ushlardi Edigey, emishki, kelin allaqanday konferensiyada qatnasharmish, ana shu yig'inga qandaydir chet ellik mehmonlar tashrif buyurarmish. Cholning nevaralarini olib kelish to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Ular o'zlashtirish va davomat uchun kurashar ekanlar, ins-

titutga kirmoqchi bo'lgan odamning attestati toza bo'lishi kerak ekan. «Odamlarga nima bo'lgan o'zi! – deya xunob bo'ldi Edigey. – Ularga o'limdan boshqa hamma narsa muhim! – Bu fikr Edigeyning ich-etini tirnardi. – Modomiki ularga o'lim ahamiyatsiz ekan, demak, ular hayotning ham qadr-qimmatiga yetishmaydi. Unday bo'lsa, yashashdan maqsad nima, ular nima uchun yashayaptilar?»

Edigey zahrini Qoranorga sochdi:

– Namuncha o'kirasan, ajdarho? Osmonga qarab bo'kirganing-bo'kirgan, ovozimni xudoi-talo eshitadi deb o'ylaysanmi? – Edigey nihoyatda jahli chiqqan paytlardagina tuyasini «ajdarho», deb so'kar edi. O'tgan-qaytgan yo'lovchilar Qoranor Bo'ronning naqadar katta og'zi va yirik tishlarini ko'rib, shunday atagan edilar. – Ko'pam baqiravermagin, ajdarho, tishlaringni qoqib olaman!

Tuyani jabduqlash kerak edi. Edigey shunga ovora bo'lib, o'zini yengil his qildi va tuyasiga zavq bilan qarab qo'ydi. Tuyasi qurmag'ur, o'ziyam bahaybat va kelishimli edi. Garchi Edigey bo'ychan bo'lsa ham, tuyasining boshiga qo'li yetmasdi. U tuyaning bo'yniga osilib olgancha ovoz solib qamchi dastasi bilan qadoq bosib ketgan tiz-zalariga sekin urdi-da, oxiri uni cho'ktirdi. Tuya bo'kirib qarshilik ko'rsatsa ham, bari bir egasining amriga bo'ysundi. Oyoqlarini yig'ib, yerga cho'kkach, Edigey unga jabduq ura boshladi.

Tuyani rosmana jabduqlash ham imorat qurish singari o'ziga xos san'at. Jabduq har safar butunlay yangitdan uriladi. Hadisini olmagan kishi buning uddasidan chiqolmaydi.

Yana, uning ustiga, ancha-muncha kuch ham sarflashga to'g'ri keladi. Ayniqsa, Qoranorga o'xshash haybatli tuyalarni aytmaysizmi.

«Qoranor» deb uni bejiz aytishmaydi. Jinalak yungdor kallasi qop-qora, bo'yin ostidan tizzasigacha o'sib osilib

tushgan qalin va dag'al yollari – bu nortuyaning asosiy bezagi hisoblanadi – minora singari yuqoriga ko'tarilib turgan egiluvchan qo'sh o'rkachlarning cho'qqisi qop-qora, va nihoyat kaltagina dumchasining uchi ham qop-qora. Qolgan hamma qismi – ustki labi, to'shi, yon tomonlari, oyoqlari, qorni, aksincha, oqimtir tusda, och kashtan rangda edi. Shuning uchun ham Qoranor Bo'ron ma'lum va mashhur edi. U endi o'ttiz yoshlarga yaqinlab, qaddi-qomati kelishgan, ayni kuchga to'lib yetilgan payti edi.

Tuyalar uzoq yashaydi. Ehtimol, shuning uchundir, faqat besh yoshida bolalaydi, keyin yil sayin tug'masdan ikki yilda bir tug'adi, homiladorlik muddati ham boshqa hayvonlarga nisbatan uzoqroq – o'n ikki oyga cho'ziladi. Eng muhimi, bo'talog'ini dastlabki bir-bir yarim yilgacha shamollatib qo'ymaslik kerak. U yog'iga kundan-kunga o'saveradi, na yozning issig'i, na qishning sovug'i, na dashtning qurg'oqchiligi unga pisand emas...

Edigey bu ishda ustasi farang edi. U Qoranor Bo'ronni doimo sidqidildan parvarish qiladi. Tuyaning sog'lom va baquvvat ekani uning cho'yanday qo'sh o'rkachi dik-kayib turganidan bilinadi. Edigey urushdan qaytib kelib, Bo'ronliga o'mashib olgan dastlabki yillarda do'sti Kazan-gap unga sutday oppoqqina, o'rdak bolasiday mayin yungli emizikli bo'taloqni sovg'a qilgan edi. Edigeyning o'zi ham u vaqtlarda hali yosh, qirchillama yigit edi! Sochi oqarib, qariguniga qadar shu yerlarda yashab qolishi uning yetti uxlab tushiga ham kirmagan. U yoshligida tushgan suratlariga qarab ko'ziga ishonmaydi. Hozir tanib bo'lmas darajada o'zgarib ketgan: soch-soqoli moshguruch, hatto qoshlarigacha oq oralagan. Afti-angori o'zgargan bo'lsa ham, shuncha yoshga kirib, qaddi-bastini unchalik yo'qotmagan edi. Qarilik ham qanday kelganini bilmay qoldi – avval mo'ylov, so'ng soqol qo'ydi. Endi esa soqol-mo'ylovsiz yurishni tasav-

vur ham qilolmaydi. go'yo yalang'och yurganday sezadi o'zini. O'shandan beri butun bir davr o'tib ketdi, desa bo'ladi.

Mana, hozir ham cho'ktirilgan tuyasiga jabduq ura turib, uzun bo'yni uzra jingalak yung, qop-qora kallasini burib, jini qo'zigancha sher kabi bor ovozda bo'kirayotgan Qoranorni goh tovush solib jilovini tortib, goh qo'l sirpab o'z izmiga bo'ysundirar ekan, ish orasida Edigeyning o'tmishi esiga tushib, boshidan kechgan voqealar birin-ketin ko'z o'ngida gavdalanaverdi. Shunda borgan sari jahldan tushib, ko'ngli taskin topa boshladi...

Edigey tuyani hafsala bilan, erinmasdan uzoq jabduqladi. Jabduq urishdan avval u bu safar to'y-ma'rakalardagina yopiladigan popukli, rangdor bezakli gilamni eslatuvchi qadimiy yopiqni yopdi. Ukkubola ko'z qorachig'iday ehtiyot qilib saqlab qo'ygan bu noyob yopiqni Qoranor ustiga oxirgi marta qachon yopganini eslolmadi. Vaqti kelib, shunday kunga nasib qilgan ekan...

Qoranor Bo'ronga jabduq urib bo'lgach, Edigey o'rnidan turg'azdi va kelbatini ko'rib mamnun bo'ldi. Hatto o'z ishidan g'ururlanib ham qo'ydi. Ustiga rangorang gajimli yopiq tashlangan, o'rkachlari o'rtasiga qoyilmaqom qilib egar urilgan Qoranor salobatli va mahobatli ko'rinardi. Ha, yoshlar ko'rib havas qilishsin, ayniqsa Sobitjon ko'rib qo'ysin: munosib yashab o'tgan odamning o'limi ham hech kimga malol kelmaydi, tashvishi tushmaydi, aksincha, qayg'uli voqea bo'lsa-da, juda katta voqea ekanini, shu boisdan ham so'nggi manziliga izzat-hurmat bilan uzatilayotganini bilib qo'yishsin. Ba'zi xalqlarda dafn marosimida muzika chalishadi, bayroq ko'tarib borishadi, ba'zi xalqlarda osmonga o'q uzishadi, boshqa xalqlarda esa gulchambarlar qo'yib, marhumni gulga burkashadi...

Edigey Bo'ron bo'lsa, ertaga tongdayoq popukli yopiq tashlangan Qoranorda Kazangapni so'nggi abadiy man-

ziliga – Ona Bayit mazoriga olib boradi... Poyonsiz, hay-hotday Sario‘zak dashtini kesib o‘tishar ekan, u yo‘l bo‘yi faqat Kazangapni o‘ylab boradi. Xesh-ajdodlar qabristonida do‘stini tuproqqa uzatayotganida ham xayoli faqat marhumda bo‘ladi. Ha, shart shundoq bo‘lgan. Yo‘lning uzoqligi yoki yaqinligidan qat’i nazar, hech kim, hatto marhumning o‘z o‘g‘li ham uning so‘nggi xohish-irodasini bajarishdan bo‘yin tovlay olmaydi...

Xuddi shunday bo‘ladi, buni hamma bilib qo‘ysin. Qoranor ham xuddi shu maqsadda jabduqlanib, shay qilib qo‘yilgan.

Hamma ko‘rib qo‘ysin! Edigey shu niyatda Qoranorni uylar atrofidagi mol qo‘ralari oldidan birma-bir yetaklab o‘tib, Kazangapning paxsa devorli kulbasi oldiga bog‘lab qo‘ydi. Hamma ko‘rib qo‘ysin. Edigey Bo‘ron o‘z so‘zining ustidan chiqmasdan qo‘ymaydi. Ammo buni isbotlab o‘tirishning hojati yo‘q edi. Edigey jabduq ishlari bilan ovora bo‘lib turgan vaqtda Edilboy Daroz, payt topib, Sobitjonni bir chekkaga chaqirib oldi:

– Qani, bu yoqqa soyaga kel, gaplashib olaylik.

Gap uzoqqa cho‘zilmadi. Edilboy ortiqcha tushuntirib o‘tirmay, gapning po‘stkallasini aytdi-qo‘ydi:

– Xudoga ming qatla shukr qilgin, yaxshiyamki olamda otangni Edigey Bo‘ron degan do‘sti bor ekan. Rasm-rusmini o‘rniga qo‘yib, dafn etishga sen xalal berma. Shoshilayotgan bo‘lsang, ushlab turganimiz yo‘q. Men sening o‘rningga bir hovuch tuproq tashlab qo‘ya qolaman!

– Mening otam, nima qilsam o‘zim... – deb Sobitjon chaynala boshlagan edi, Edilboy gapini shartta kesdi:

– Ota-ku seniki, biroq sening o‘zing o‘zingniki bo‘lmay qolibsən.

– Ja, unchalik emas, – Sobitjon biroz yon berganday bo‘ldi. – Bo‘pti, shunday kunda janjal chiqarmaylik. Ona

Bayit bo'lsa bo'laqolsin, menga nima, faqat uzoqlik qilarmikin, deb o'ylagan edim...

Gapga nuqta qo'yildi. Edigey Qoranorni hammaga ko'z-ko'z qilib keltirib qo'yib bo'ronliliklarga qarata: «Qo'ysanglar-chi, erkak kishining gapini qilaylik, bunday odamni Ona Bayit mozoriga qo'yamiz», deganida hech kim e'tiroz bildirmadi, hamma jimgina rozi bo'ldi...

Kech ham kirdi. Shu kuni odamlar oqshomni ham, tunni ham qo'ni-qo'shnihilik odobi yuzasidan marhumning hovlisida o'tkazishdi. Ob-havo ham ko'ngildagidek bo'ldi. Kunduzgi haroratdan so'ng kech kirishi bilan birdan kuz oldi salqini tushdi. Sario'zak dashtida shamollar tinib, buyuk dashtlik g'ira-shira sukunat og'ushiga cho'kdi. Ertangi ma'raka uchun so'yilgan qo'yni qorong'i tushganda saranjom-sarishta qilib bo'lishdi. Hozircha dud chiqarayotgan samovarlarning tevaragida choy ichishib, u yoqbu yoqdan gaplashib o'tirishdi... Dafn marosimiga deyarli hamma narsa tayyorlanib bo'lingan, endi Ona Bayit mozoriga yo'l olish uchun tong otishini kutishayotgan edi. Kazangap tabarruk yoshda o'lganidan hovlida ortiqcha kuydipishdilar ham o'rinsizday, oqshom tinch, osuda kechardi.

Bo'ronli bekatida esa hamishagiday poyezdlar kelib ketishar, ular mashriq va mag'rib tomondan kelishib, yana mashriq va mag'rib tomonga ketishardi...

Ona Bayit qabristoniga borish arafasidagi oqshom, bir ko'ngilsiz voqeani hisobga olmaganda, yaxshi o'tayotgan edi. Bu orada yo'lovchi yuk poyezdida Kazangapning qizi Oyzoda eri bilan kelib qoldi. U kelgani hamon uvvos tortib yig'lab yubordi. Boshqa xotin-xalajlar ham atrofini o'rab olib, qiy-chuv ko'tara boshlashdi. Ayniqsa, Ukkubola-ning ko'ngli yumshab, Oyzoda bilan qo'shilib ho'ngrab yig'lardi. U Kazangapning yetim qolgan qiziga jon-dilidan achinardi.

Edigey yig'i-sig'i bilan o'lgan odamni tiriltirib bo'lar-midi, taqdirga tan berish kerak, deb Oyzodani yupatishga urinar, u bo'lsa bari bir yig'idan tinmasdi.

O'zi ko'pincha shunaqa bo'ladi – otasining o'limi boyaqishning to'lib turgan yuragini bo'shatib olish uchun bir bahona bo'ldi. Sochlari to'zg'ib, qovoqlari shishib ketgan Oyzoda marhum otasiga tavallo qilib, o'zining baxtiqaroligini, endi dunyoda uni hech kim bir og'iz shirin so'z bilan yupatib, peshonasini silamasligini, yoshligidan yorug'lik ko'rmaganini, eri ichkilikka berilib, bolalar qarovsiz qolib, uzzukun bekatda sang'ib yurishini, bezori bo'lib ketganini, kim biladi, ehtimol, ertaga yo'lto'sar bo'lib, poyezdagilarni ham talab yurishi mumkinligini, kattasi hozirdanoq icha boshlaganini, militsiya kelib surishtirayotganini, hademay, ishi prokuraturaga tushadi, deb ogohlantirganini... aytib yig'lardi. Bir o'zi olti bolani qanday eplaydi? Otasi zor-manda-ku, dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaydi, deb yig'lardi.

Kuyov rostdan ham parvoyi palak edi. Qaynotasini dafn etishga kelgan bo'lsa-da, ruhi tushib, hijolat tortib, ham-madan yuz o'girganday, badbo'y, ipirisqi papirosini chekib ma'yus o'tirardi. Xotinining dod-voylariga ko'nikib ketgan edi u, xotin kishi-da, yig'lab-siqtab oxiri tinchib qoladi... Biroq shu payt tomdan tarasha tushganday xotinining akasi Sobitjon o'rtaga suqilib, singlisini uyaltirmoqchi bo'ldi: kim shunaqa qiladi, bu qayoqdan chiqqan qiliq? Otasini ko'ngani kelganmi, yo o'zini sharmanda qilgani kelganmi? Qozoq qizi tabarruk otasi o'lganida shunaqa qiy-chuv qiladimi? Qozoq ayollarining qo'shiqday buyuk yig'isi yuz yillar davomida avloddan avlodga o'tib, tillarda doston bo'lib kelgan-ku! U vaqtlarda ayollar yig'lashganida o'liklar tiril-masa ham, tiriklarning ko'zyoshi daryo bo'lib oqqan-ku! U zamonlarda ayollar yig'lashganida marhumning fazilat-

larini aytib, izzatini bajo keltirib ko'kka ko'tarishgan, marsiyamas, madhiya aytishgan. Singlisi bo'lsa yetimcha yetti kulcha bo'lib, o'lsam o'lib bo'ldim, deb uyni boshiga ko'taradi-ya!

Oyzoda xuddi shuni kutib turganday, avvalgidan beshbattar qichqirib yig'lay boshladi. Sendaqa oqil-u donoga ko'zimiz uchib turgani yo'q! Sen avval xotiningga aql o'rgat. Mana shu chiroyli gaplaringni xotiningga uqtir! Nimaga endi xotinchang kelmaydi, kelib, marsiya bilan madhiya qanaqa bo'lishini bizga o'rgatsa bo'lardi. Otamizning o'limiga kelib, hurmatini joyiga qo'ysa biror yeri kamayib qolarmidi? Nega deganda, u – firibgar, sen ham firibgarsan, xotiningga poy-patak bo'b yurgan pastkashsan, ikkoving otamni sog'in sigirday sog'ib ichdinglar, mening erim piyonista bo'lsayam, mana, shu yerda o'tiribdi, sening aqli-hushli degan xotining qaysi go'rda qoldi?!

Shundan so'ng Sobitjon «Xotiningni tiyib ol!», deb kuyovga baqira boshladi. U bo'lsa, birdan xezlab kelib, Sobitjonni yiqitib olib, bo'g'a boshladi...

Bo'ronli ahli orsizligi haddidan oshgan qarindoshlarni tinchitguncha, ko'p ovora bo'lishdi. Hammaning yuzi shuvut bo'ldi. Edigeyga, ayniqsa, og'ir botdi bu mashmasha. Edigey ularning kim ekanini yaxshi bilsa ham, bunchalikka borib yetadi, deb o'ylamagan edi. Shuning uchun ham rostakamiga jig'ibiyroni chiqib: agar bir-birovlaringni hurmat qilmasalaring, aqalli marhumning arvohini hurmat qilinglar, bo'lmasa kim bo'lishlaringdan qat'i nazar, bu yerdan quvib haydayman, keyin gina-kuduratlaring o'zlaringdan qolsin, deb qattiq ogohlantirdi.

Dafn marosimi oldidan mana shunaqa ko'ngilsiz voqea yuz berdi. Edigeyning dili zimiston bo'ldi. Yana qovoqlari solinib, ikki qoshining o'rtasidagi ajinlari bo'rtib chiqdi. Jonini qaqshatgan boyagi savollar boshini qotira boshladi: bu bolalar kinga o'xshadi ekan-a? Nima sababdan shunaqa

bo'lib ketishdiki? Kazangap ikkalasi bu bolalarni issiqni issiq, sovuqni sovuq demay, Qumbeldagi internatga olib borib yurishganida, o'qib odam bo'lishsin, Sario'zakdagi kimsasiz bekatlarda qolib ketishmasin, ota-onamiz o'qit-madi, deb keyin nolib yurishmasin deyishganda, bunday bo'lib chiqishini xayollariga ham keltirishmagan ekan. Endi bilsa, hammasi teskari bo'lib chiqdi... Ko'rganda odam jir-kanmaydigan mo'min-qobil kishilar bo'lib yetishishlari uchun ularga nima yetishmaydi?..

Shu on yana Edilboy Daroz aql ishlatib, Edigeyning yukini yengillashtirdi. U Edigeyning shu lahzadagi holatini yaxshi anglab turgan edi. Ota-onalar o'lganida, dafn marosimini farzandlar boshqaradi – ilgaridan shunday bo'lib kelgan. Uyatsiz, vijdotsiz, tuban bo'lsa ham ularni hech qayoqqa haydab yuborolmaysan. Xullas, hammaning dilini xufton qilgan aka-singillarning janjalini ko'ngildan chiqarmoq uchun Edilboy hamma erkaklarni uyiga taklif etdi. Nima, hovlida yulduz sanab o'tiraveramizmi, yuringlar, biznikida choy ichib o'tiramiz, dedi u.

Edigey Edilboy Darozning uyida boshqa bir olamga kirib qolganday bo'ldi. U ilgarilari ham qo'shnichilik yuza-sidan bu xonadonga kirib turar, har gal Edilboy oilasining ahilligini ko'rib, ko'ngli ravshan tortib chiqar edi. Bugun esa bu yerda u yana uzoqroq o'tirishni xohlardi, chunki shunday qilganda, go'yo yo'qotgan kuch-quvvatini qayta tiklab oladiganday edi.

Edilboy Daroz yo'l ishchisi edi. Topish-tutishi, ro'zg'ori ham boshqalardan ziyod emas. Hamma qatori ularning oilasi ham qurama uyning yarmini – ikki xona-yu bir osh-xonani egallashgan. Ammo bu xonadondagilarning turish-turmushi o'zgacha, ozoda, saranjom-sarishta, yop-yorug'. Choy degani boshqalarnikida ham bor, lekin o'sha choy Edil-boyning piyolasida asaldan ham totli tuyulardi. Edilboy-

ning xotini chiroyli, uy tutishi ham havas qilgudek, bolalari esli-odoblil. Bular Sario'zakda uzoq turishga sabr-toqatlari yetadi, so'ng boshqa tuzukroq joyga ko'chib ketishar. Mabodo ketishsa bu yer huvillab qoladi-da, deb o'ylardi Edigey o'zicha...

Edigey kirza etigini dahlizga yechdi va to'rga chiqib taxta devorga suyangani ko'yi chordana qurib o'tirdi. Charchaganini, och qolganini shundagina sezdi. Mehmonlar dumaloq xontaxta atrofida tizilishib, u yoq-bu yoqdan bamaylixotir gaplashib o'tirishdi.

Haqiqiy suhbat endi qiziy boshladi. Edigey o'tgan kechasi ko'rgan voqeasi kosmik kema parvozini unutilib yuborgan edi, hozir bu kishilardan uni-buni eshitib, o'ylanib qoldi. Yo'q, Edigeyga eshitganlari yangilik emas edi. Shunchaki, bo'lgan ishlardan manovi odamlar yaxshi xabardor-u o'zi esa xabarsiz ekanidan hayratga tushdi. Lekin buning uchun Edigey o'zini koyib o'tirmadi, chunki hammani qiziqtirayotgan mana shu kosmik parvozlarning hammasi undan juda yiroq, sehrli va begona ishlar edi. Shunga ko'ra, garchi Edigey bunaqa ishlarga ancha qiziqqan bo'lsa-da, aslida ularning barchasi noma'lum va allaqanday qudratli kuchning ta'siri natijasida sodir bo'layotgani tufayli shunchaki xabardor bo'lib qo'yishni lozim ko'rdi. Harholda, fazo sari yo'l olgan kema manzarasi uning butun vujudini hayajonga solib, o'ziga maftun etib olgan edi. Edilboy Darozning uyida xuddi shu xususda so'z borardi.

Dastlab ular shubat – tuya sutidan qilingan qimiz ichib o'tirishdi. Usti ko'piklanib, ko'pirib turgan muzdakkina shubat odamni xiyol sarxush qilardi. Kelib-ketib turadigan yo'l tuzatuvchilar shubatni rosa ichishadi, unga Sario'zak pivosi, deb nom ham qo'yib olishgan. Issiq ovqatga uyda aroq ham topilardi. Boshqa paytlarda Edigey Bo'ronga aroq uzatganlarida ulfatchilik uchun qo'lni qaytarmasdi.

Ammo bugun esa aroqni og'ziga olmadi. Shu bilan boshqalarga ham ortiqcha ichmanglar, ertaga kun og'ir keladi, yo'l uzoq, deya ishora qilganday bo'ldi. Ayniqsa, aroqni shubatga qo'shib bosib ichib o'tirgan Sobitjon uni xavotirlantirayotgan edi. Ikkala yaxshi otlar bir aravaga yondosh qo'shilgani singari, shubat bilan aroq ham aralashtirib ichilsa, bir-biriga yaxshigina dalda bo'ladi – kishining kayfiyatini chog' qiladi. Lekin bugun kayfichog'likning o'rnimas edi. Biroq kap-katta odamlarga qanday qilib ichma deb bo'ladi? Me'yorni o'zlari bilishlari kerak. Harholda, Oyzodaning eri hozircha aroqqa qo'l uzatmay, shubatining o'zidan ichib o'tirgani Edigeyning ko'nglini xotirjam qildi. Aroqxo'r kishi ozgina ichsa bas, kayfi-taraq bo'ladi-qoladi, u bu safar qanoat hosil qilib aralashtirmay o'tirgan edi. Haytovur, qaynotasining dafn marosimida mast bo'lib cho'zilib qolishdan uyaldi, shekilli. Ammo sabr-toqati qanchaga yetishini egamning o'zi biladi.

Shu asnoda u-bu narsalar to'g'risida gurunlashib o'tirishdi. Edilboy ekskavatorning cho'michiday katta ochilib, yumilib turgan uzun qo'llari bilan mehmonlarga shubat uzatardi. U xontaxtaning narigi tomonida o'tirgan Edigeyga yana quyib uzatar ekan, nogoh bir narsa esiga tushib qoldi.

– Edike, kecha tunda, siz bilan smena almashganimizdan so'ng, sal o'tib osmon yorilib ketgudek bo'ldi, turgan joyimda chayqalib ketdim. Mundoq qarasam, kosmodromdan raketa uchirilgan ekan! Kattaligini ko'rdingizmi? Olovlangan quyrug'i aravaning toqa shotisiday keladi-ya!

– He-e, ko'rganda-chi! Og'zim ochilib qoldi! Yo qudratingdan! Olov selida osmonga ko'tarilyapti, ko'tarilyapti, keti ko'rinmaydi. Qo'rqib ketdim. Bu yerda shuncha yil yashab, hali bunaqasini ko'rmagan edim.

– Ha, mening ham o'z ko'zim bilan birinchi marta ko'rishim, – deya iqror bo'ldi Edilboy.

Sobitjon Edilboyning uzun bo'yiga ishora qilib, hazil-lashmoqchi bo'ldi:

– Agar senga o'xshaganlar endi ko'rishi bo'lsa, bizga yo'l bo'lsin.

Edilboy Daroz bu gapga miyig'ida kulib qo'ya qoldi.

– Gap bundamas, – deb qo'l siltadi u. – Ko'rarga ko'rdim-u, ammo ko'zimga ishongim kelmaydi, guvil-lagan olov ustuni osmon qa'riga kirib ketdi. Yana kim-dir osmonga qarab yo'l oldiyov, deb o'yladim o'zimcha. Yo'ling bexatar bo'lsin, dedim-u shu zahoti tranzistorim-ning qulog'ini buradim. Men uni hamisha o'zim bilan birga olib yurardim. Hozir radiodan e'lon qilib qolsa kerak, deb o'yladim-da. Odatda bir yo'la kosmodromning o'zidan olib eshittirishar edi. Diktor ham xursandligidan xuddi mitingda so'zlayotganday tantanali gapirardi. Eshitsang, eting jimirlab ketadi! O'z ko'zim bilan ko'rib, uzatib qolgan bu fazo-gir kim bo'ldi ekan, deb shunaqayam bilgim keldiki, asti qo'yavering Edike. Lekin bilolmadim.

– Nimaga? – deb so'radi Sobitjon hayratlanib, qoshla-rini jiddiy va ma'noli chimirar ekan. U shirakayf bo'lib, bo'g'riqib, qizarib ketgan edi.

– Bilolmadim. Hech nimani xabar qilishmadi. «Ma-yak» to'lqinini uzoq tutib turdim, aqalli bir og'iz so'z ham deyishmadi...

– Bo'lmagan gap! Bu yerda boshqa sir bor! – deya shubhalanib, hayosizlarcha tikildi Sobitjon va bir qultum shubat qo'shilgan aroqni tez ichib yubordi. – Kosmosga qilingan har bir parvoz olamshumul voqea... Tushunding-mi? Bu parvozlar bizning fanimiz va siyosatimizning tan-tana qilayotganidan darak beradi.

– Bilmadim. Ataylab, «So'nggi axborot»larga quloq tut-dim, gazetalarning sharhlarini ham tingladim, hech qanday xabar e'lon qilinmadi.

– Hm! – bosh chayqadi Sobitjon. – Men o‘z idoramda, ishxonamda bo‘lganimda, ularning tagiga yetgan bo‘lardim. Yaxshi bo‘lmapti! Balki bu yerda boshqa gap bordir?

– Nima gap boru nima gap yo‘qligini kim bilsin. Lekin azbaroyi uni bila olmaganim juda alam qilyapti, – Edilboy Daroz ko‘nglidagi gapni aytdi. – Raketaning ichidagi odam xuddi mening fazogirimday bo‘lib qoldi. Chunki ko‘z oldimda uchdi-da. Ehtimol, yigitlarimizdan birortasi uchgandir? Unda boshimiz osmonga yetardi. O‘sha odam bilan uchrashib qolsak, qanday yaxshi bo‘lardi...

Sobitjonning xayoliga birdan nimadir kelib, shoshqaloqlarcha so‘zini bo‘ldi:

– Ha-a, bilishimcha, odamsiz kema uchirishgan bo‘lsa kerak, tajriba uchun.

– Bu qanaqasi bo‘ldi? – hayron bo‘lib qaradi Edilboy.

– Shunaqa tajriba varianti bo‘ladi. Sinovga, tushundirmi? Odamsiz raketa boshqa kema bilan tutashishga yo orbitaga chiqishga yo‘l oldi, deylik. Hali nima bo‘ladi-nima qo‘yadi, hozircha oqibati noma‘lum. Agar o‘ylashganiday bo‘lib chiqsa, radiodan aytishadi, gazetalarda yozishadi, aks holda, indamay qo‘ya qolishadi. Shunchaki, ilmiy tajribaligicha qolaveradi.

Edilboy ranjiganday chakkasini qashib qo‘ydi:

– Men bo‘lsam tirik odam uchgandir, deb o‘ylabman.

Sobitjonning tushuntirishlaridan hafsalasi pir bo‘lgan odamlar jimib qolishdi. Endi gapga nuqta qo‘yilay, deb turganda Edigey o‘ziyam sezmagan holda, uni boshqa tomonga burib yubordi.

– Demak, mening tushunishimcha, osmonga odamsiz raketa uchirilgan, to‘g‘rimi yigitlar? Undoq bo‘lsa, raketani kim boshqaradi?

– Kim boshqaradi deysanmi? – Edigeyning nodonligidan ajablangan Sobitjon qo‘llarini bir-biriga urib qo‘ygancha,

u tomon masxaraomuz yuzlandi. — U yerda Edike, hamma narsa radio orqali boshqariladi. Yerdan, boshqaruv markazidan komanda berib turiladi. Hamma ish radio orqali boshqariladi. Tushundingmi? Mabodo raketa fazogir bilan birga uchirilganda ham qaysi tomonga yo‘l olishi bari bir radio orqali boshqarib turiladi. Fazogir esa, o‘zicha biron ishni bajarmoqchi bo‘lsa markazdan ruxsat so‘rashi kerak. Qimmatli, ko‘katoyim, osmonga uchish, bu senga Qoranorga minib olib Sario‘zak dashtini kezish degani emas, albat-ta. Bu murakkab, nihoyatda murakkab ish...

— Shunaqa degin, — dedi Edigey g‘o‘ldirab.

Edigey Bo‘ron radio orqali boshqarish nima ekanini bilmas edi. Uning tasavvuricha, radio — uzoq masofadan efir orqali uzatiladigan so‘zlar, tovushlar yig‘indisi. Ammo radio orqali jonsiz temirni qanday boshqarishadi? Uning ichida odam bo‘lsa boshqa gap, unday qil, bunday qil, deb buyruq berib turishi mumkin. Edigey bularning hammasini birma-bir so‘rab bilib olmoqchi bo‘ldi-yu yana nima ho-jati bor, deganday niyatidan qaytib, indamay qo‘ya qoldi. Sobitjon o‘zining bilganlarini ortiq darajada takabburona ohangda gapirishi Edigeyning ensasini qotirdi. U avzoyidan, mana ko‘rdilaringmi, o‘zlaring hech narsani bilmay-sizlar-u yana mening gaplarimni behudaga yo‘ymoqchi bo‘lasizlar, piyonista kuyov bo‘g‘moqchi bo‘lib tashlan-ganda ham hech biringiz yonimni olmadingiz-ku, men esa haqiqatdan ham bunaqa ishlarni hammangizdan ko‘ra yax-shi bilaman deyayotganday iddao bilan so‘zlardi. «Xudo xayringni bersin, — o‘ylardi Edigey. — Shuni deb umr bo‘yi o‘qitganmizda seni, bizga o‘xshagan omilar orasida kimdir birov bilimdon bo‘lishi kerak-ku, axir!» Shu mahal yana Edigey Bo‘ronning xayolidan: «Senga o‘xshaganlar katta-roq amaldor bo‘lib qolsami, qo‘l ostidagi odamlarni o‘ziga o‘xshash soxta bilimdon bo‘lishga majbur etadi, boshqalar-

ga esa kun ham bermaydi. Hozir yugurdak bo‘lib yurganida shunchalik hammani og‘zimga qaratsam deydi. Aqall sario‘zakliklarni lol qoldirsam, deydi...» degan o‘y o‘tdi.

Sobitjon esa rostdan ham bo‘ronliliklarni tang qoldirib, bilimdonligi bilan birato‘la ezib-yanchib, singlisi va pochchasi oldidagi sharmandalarcha mojarodan so‘ng yana o‘z narxini ko‘tarib olmoqchi bo‘lardi. U gapni aylantirib, hammaning diqqatini chalg‘itishga intilardi. Shu tariqa ko‘z ko‘rib quloq eshitmagan turli g‘aroyib voqealardan, ilm-fan muvaffaqiyatlaridan gapira boshladi; ora-sira aroqdan simirib, ustidan shubat ho‘plab o‘tirdi. Natijada battar kayfi oshib, qizarishib, aql bovar qilmaydigan shunaqangi g‘aroyibotlarni gapirib tashladiki, bechora bo‘ronliliklar bu gaplarning qay biriga ishonishni bilmay qoldilar.

– Mana, o‘zlaring bir o‘ylab ko‘ringlar-a, – derdi Sobitjon ko‘zoynagidan qizarib-bo‘zarib, hammani sehrlab qo‘yayotganday nazar tashlab. – Biz insoniyat tarixidagi eng baxtli odamlarmiz. Tushunyapsizlarmi? Mana, sen, Edike, ichimizda eng yoshi ulug‘imizsan. Ilgari qanday yashardigu, hozir qanday yashayapmiz – sen Edike buni yaxshi bilasan. Nima uchun gapiryapman? Ilgari odamlar xudolarga ishonishardi. Qadimgi Yunonistonda o‘sha xudo deganlari go‘yo Olimp tog‘ida yashagan emish. Biroq ularning qanaqa xudoligini bilasanmi?! Merovlar edi ular. Qo‘llaridan nima keldi? Bir-birlari bilan o‘zaro chiqisha olmadilar. Nizokashlik bilan mashhur bo‘lishgan, xolos. Odamlarning turmush tarzini o‘zgartira olishmadi; bu haqda o‘ylab ham ko‘rishmagan. Aslida bunday xudolar bo‘lmagan. Bularning barchasi afsona. Cho‘pchak. Bizning xudolarimiz esa yonginamizda – mana bu yerda, kosmodromda, Sario‘zak dashtida yashaydilar. Bu bilan biz butun dunyo oldida faxrlanamiz. Birortamiz ularni ko‘rmaymiz, birortamiz bilmaymiz, shunday bo‘lishi ham kerak. Ular to‘g‘ri kelgan

Mirqinboy-Shirqinboylar bilan «Hol-ahvollar qalay?», deb soʻrashib oʻtirishmaydi. Ammo chinakam xudolar – ana shular! Mana, sen Edike, kosmik kemalar qanday qilib radio orqali boshqarilarkan, deb hayron boʻlasan. Bu ishlar hali holva, allaqachon bosib oʻtilgan ishlar! Bunday apparatlar, mashinalar programma boʻyicha ishlaydi. Hali shunday vaqt keladiki, radio orqali avtomatlarni boshqarganday odamlarni ham boshqarish mumkin boʻladi. Tushundingmi, yetti yoshdan yetmish yoshgacha boʻlgan odamlar radio orqali boshqariladi. Hozirning oʻzida bunga ilmiy dalillar bor. Fanimiz bunga ham erishgan, oliy maqsadlar yoʻlida.

– Toʻxta, toʻxta, darrov oliy maqsadlardan kelasan, – gapni boʻldi Edilboy Daroz. – Sen menga manovi narsani tushuntirib ber. Demak, oʻsha vaqtda har birimiz yonimizga tranzistorga oʻxshagan ixchamgina radiopriyomniklarni osib yurishimiz kerak boʻladimi, buyruqni eshitish uchun? Lekin, bu narsa hozirning oʻzidayoq hamma joyda bor-ku!

– Seni qara-yu! Men boshqa narsani gapiryapman. Sen aytgan narsa chepuxa bir oʻyinchoq-ku! Hech kim yonida hech narsa olib yurmaydi. Xohlasang, yalangʻoch yurasan. Faqat koʻzga koʻrinmas radiotoʻlqinlar, yaʼni biotoklar doim senga, sening ongingga taʼsir oʻtkazib turadi. Undan qayoqqa ham qochib qutularding?

– Shunaqa degin?

– Qanaqa deb oʻylovding boʻlmasa? Odam nima ish qilsa, markazdan berilgan topshiriqqa muvofiq qiladi. U oʻziga goʻyo oʻz ixtiyori, erki bilan yashayotganga oʻxshab koʻrinadi, aslida esa yuqoridan beriladigan buyruq boʻyicha yashaydi. Hammasi qatʼiy tartib asosida bajariladi. Qoʻshiq aytish kerak boʻlsa, signal keladi – qoʻshiq aytasan. Oʻyinga tushish kerak boʻlsa, signal keladi – oʻyinga tushasan. Ishlash kerak boʻlsa – ishlaysan. Ishlaganda ham shunday ishlaysanki! Oʻgʻrilik, bezorilik, jinoyat, degan narsalar

bo'lmaydi, hammasi unutilib ketadi, faqat eski kitoblardagina yozilib qoladi. Nega desang, odamning jamiki xulq-atvori: har bir xatti-harakati, fikr-mulohazasi, istak-xohishi o'lgangan, oldindan belgilab qo'yilgan bo'ladi. Mana, masalan, dunyoda hozir demografik portlash bor, ya'ni yer yuzida odamlar soni ko'payib bormoqda. Ularni boqishning o'zi bo'ladimi. Buning uchun nima qilish kerak? Tug'ilishni kamaytirish kerak. Xotining bilan ham, xohlagan paytingda emas, balki signal bilan ruxsat berilgan vaqtda yotasan, jamiyat manfaatlari nuqtayi nazaridan shunday qilasan.

– Oliy manfaatlar deysanmi? – so'radi Edilboy Daroz kinoyaomuz ohangda.

– Xuddi shunday. Davlat manfaatlari har narsadan ustun turadi.

– Men ana shu oliy manfaatlardan tashqari, haligi, xotinim bilan yotgim kelib qolsa-chi?

– Edilboy, azizim, qo'lingdan kelmaydi. Bu narsa xayolingga ham kelmaydi. Eng chiroyli, sohibjamol ayolni qo'yningga solib qo'ysa ham qiyo boqmaysan. Nega desang, senga manfiy biotoklarni ulab qo'yishgan bo'ladi. Demak, bu yog'ini ham sarishta qilib qo'yishadi. Xotiring jam bo'lsin. Yoki harbiy ishni olib ko'raylik. Bu yerdayam hamma ish signal orqali bajariladi. Odam o'tga kirishi kerakmi – o'tga kiradi, parashutdan tashlashi kerakmi – darhol tashlaydi, atomli mina bilan o'zini tank ostiga tashlab portlashi kerakmi – shu lahzada portlaydi. Nimaga bunday deb so'ramaysizlarmi? Odamni botir qiladigan biotok beriladi – vassalom, qo'rquv nimaligini bilmay qolasan... Mana shunaqa!..

– Laqillatish ham evi bilan-da! Ustasi farang. Shuncha yil senga nimani o'qitishdi o'zi? – Edilboy hayratdan yoqa ushladi.

O'tirganlar jilmayib qo'yishar, tomoq qirib bosh chay-qashar, yigitcha aravani quruq olib qochyapti, deb o'ylashar, ammo uning so'zini bo'lmay, mayli davom etaversin, bekor o'tirgandan ko'ra eshitaylik, maroq bilan so'zlayapti, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan gaplar ekan deyishardi. Yigit aroqni shubatga qo'shib, oz-ozdan ichaverib, xiylagina kayfi oshib qoldi. Unga bir nima deb bo'lmasa, mayli, og'ziga kelganini vaysayversin, deb o'z holiga qo'yib qo'yishdi. Bu gaplarni qayerdan kimdandir eshitgan, qay biri rost-u qay biri yolg'on, nima bo'libdi, shungayam bosh qotirib o'tiramizmi, deb o'ylashdi. Ammo Edigey daf'atan seskanib, rostakamiga qo'rqib ketdi: bu laqma bekorga qarg'aday qag'illamayapti, deb xavotir ola boshladi. U bu gaplarni hoynahoy biror yerdan o'qib, uqib olgan bo'lishi kerak, quyma quloq, axir u qayerda biror xunuk gap chiqsa, darrov ilg'ab oladigan odati bor. Chindan ham shunaqa kishilar hayotda bor bo'lsa nima bo'ladi, buning ustiga o'zlari katta olim bo'lishsa-yu chindan ham hammani o'zlariga banda qilib olish niyatida yurishsa-ya...

Sobitjon esa haliyam aravani quruq olib qochayotgan edi. Yaxshiyamki, hali uning gaplarini eshitib o'tirishgandi. Terga botgan ko'zoynagi ostidagi ko'z qorachiq-lari qorong'idagi mushuk ko'zlari singari chaqchayib ketgan bo'lsa ham goh aroqdan, goh shubatdan totib ko'rardi. Endi u qo'llarini yozgancha okeandagi allaqanday Vermud uchburchagi haqida hikoya qila boshladi. Uning aytishicha, okeanning o'sha qismida shunday bir joy bor ekanki, u yerdan kema suzib o'tsa ham, tepasidan samolyot uchib o'tsa ham, sirli ravishda o'z komiga tortib ketar ekan.

– Oblastimizdan bir odam chet el sayohatiga boraman, deb rosa urindi, oxiri muddaosiga erishdi ham. Okeanning ustidan Paragvaygami, Urugvaygami, ishqilib, o'sha tomonlarga uchib ketdi, ketdi-yu qaytib kelmadi. Samolyot

Vermud uchburchagining qoq ustidan o'tayotganda g'oyib bo'libdi. Shu ketgan bo'yicha yo'q! Mana, chet elga borishning oqibati. Shuni deb, og'aynilar kimlargadir yalinib, ruxsat so'rab, kimlarnidir chetga surib yurgandan ko'ra, Vermud uchburchagisiz ham kunimiz o'tadi. O'z uyim – o'lan to'shagim, deganlariday shukr qilib, o'z yeringda sog'salomat yashayver. Kelinglar, tani sog'ligimiz uchun ichaylik!

«Yana boshlandimi! – deb ichida so'kindi Edigey. – Tag'in eski ashulasini boshlaydi. Uf-f, boshga bitgan balo bo'ldi-ku bu. Ichishga bir kirishdimi, tormozi ishlamay qoladi!» Xuddi shunday bo'lib chiqdi.

– Kelinglar, tani sog'ligimiz uchun ichamiz,– deya takrorladi Sobitjon xira tortgan qo'nimsiz ko'zlari bilan atrofdagilarga nigoh tashlarkan; biroq shunda ham baholi qudrat o'zini jiddiy qiyofada ko'rsatishga intilardi. – Bizning sog'ligimiz esa yurtimizning eng katta boyligi. Demak, bizning sog'ligimiz davlat ahamiyatiga ega. Ana shunaqa! Biz hazilakam odamlarmasmiz, biz davlat odamlarimiz! Yana shuni aytib qo'yayki...

Edigey Bo'ron Sobitjonning qadah so'zlari tugashini kutib o'tirmay shartta o'rnidan turdi-da, tashqariga chiqib ketdi. Qorong'i ayvonda bo'sh yotgan chelaknimi yoki oyoq ostidagi allaqanday boshqa narsanimi taraqlatgancha, ochiq havoda muzdakkina turgan kirza etigini kiydi va jahli chiqib, dili siyoh bo'lib uyi tomon yo'l oldi.

«Eh, sho'rlik Kazangap! – dedi Edigey ichida nola chekib, alamidan mo'ylovini tishlagancha. – Bu qanaqasi axir, o'lim bo'lib o'limga o'xshamasa, aza bo'lib azaga o'xshamasa! Bazmi jamshidda o'tirganday aroqdan bosh ko'tarmaydi, parvoyi-palak! O'zicha allaqayerdan gap topib olipti – sog'lig'imiz davlatniki emish. Har safar shu gapni qaytargani qaytargan. Ishqilib, ertaga marhumni eson-omon joyiga qo'yib, ma'rakasini o'tkazib olaylik, bolaning bu

yerdan izi quriydi, shu bilan qutulamiz, bu yerda uning hech kinga keragi yo‘q, unga ham hech kimning keragi yo‘q?!»

Harholda, Edilboy Darozning uyida uzoq o‘tirib qolishdi. Vaqt yarim kecha bo‘lib qolgan edi. Edigey Sario‘zakning salqin havosidan to‘yib-to‘yib nafas oldi. Ertaga havo odatdagiday ochiq kelib, durustgina issiq bo‘ladiganga o‘xshaydi. Bu yerda ob-havo hamisha shunaqa bo‘lib turadi. Kunduzi jazirama issiq, kechasi esa sovuq etni junjiktiradi. Shuning uchun ham butun atrof qovjirab yotibdi: o‘simlik bunday ob-havoga moslasholmaydi. Kunduz kunlari namlik istab ko‘kka bo‘y cho‘zadi, kechalari esa ularni sovuq urib ketadi. Bunday sharoitga bardosh berganlarigina qoladi. Ko‘pincha har xil turdagi tikanaklar, katta maydonlarni egallagan shuvoqzorlar-u yana jarariqlarning yoqasida to‘p-to‘p bo‘lib turli xil o‘t-o‘lanlar o‘sadi. Ular pichanga yaraydi. Edigey Bo‘ronning ko‘hna qadrdoni geolog Yelizarov g‘alati bir manzarani hikoya qilib bergan edi. Uning aytishicha, ma‘lumotlarga ko‘ra, bir zamonlar bu yerlarda sero‘t yaylovlar yastangan, ob-havo ham boshqacha bo‘lgan, yomg‘ir ham hozirgidan ko‘ra uch baravar ko‘p yoqqan. Tabiiyki, o‘shanda turmush ham boshqacha bo‘lgan. Sario‘zak yaylovlarida qanchadan-qancha yilqilar, qo‘y uyurlari-yu qanchadan-qancha qoramol podalari o‘tlab yurgan. Bunga juda ko‘p zamonlar bo‘lgan chamasi, o‘sha jungjang degan yovuz kelgindilar bu yerlarga bostirib kelmasdan avval shunday bo‘lgan ekan. Endi esa ulardan nom-nishon ham qolmagan, ular haqida faqat rivoyatlargina qolgan, xolos. Aks holda, Sario‘zakka shuncha odam sig‘may ketgan bo‘lardi. Yelizarov bejiz ayt-magan Sario‘zak dashti – tarixning unutilgan kitobi deb... U Ona Bayit qabristonining tarixi ham tasodifiy emasligini aytgan edi. Ba‘zi mahmadona olimlar faqat qog‘ozga yozilgan narsani tarix deb hisoblashadi. Axir, qadim zamonlarda

qanchadan-qancha vaqealar yozib qoldirilmagan bo'lsa, unda nima qilish mumkin?..

Bekatchadan o'tayotgan poyezdlarning shovqiniga quloq solar ekan, Edigey shu tobda nima uchundir Orol dengizidagi po'rtanalarni eslab ketdi. U urushdan oldin o'sha yerda tug'ilib o'sgan edi. Kazangap ham Orolbo'yi qozoqlaridan edi. Ikkalasining temir yo'l bo'yida birga ishlab, inoqlashib ketganining boisi ham shundan. Sario'zak cho'lida do'stlar tez-tez Orolni qo'msab, gaplashib turishardi. Kazangapning o'limidan sal avval, bahor kezlari, ikkalasi Orolga borib kelishdi, keyin bilsa, chol dengiz bilan xayrlashgani borgan ekan. Borishmagani ma'qul ekan, borarga borishdi-yu xafa bo'lib qaytib kelishdi. Dengiz suvi tortilib, tobora kamayib ketibdi. Dengiz yoqalab, sog' tuproqli taqir yo'l bo'ylab o'n chaqirimcha yo'l yurishganidan so'ng arang suvga yaqinlab borishdi. O'shanda Kazangap: «Orol dunyo turguncha turar edi, endi mana shu dengiz ham quriyapti, odam umrini gapirmasa ham bo'ladi», degan edi. O'shanda u yana bunday degan edi: «Edigey, sen meni Ona Bayitga dafn etasan. Dengizni esa so'nggi bor ko'rib, xayr-xo'shlashib turishim!..»

Edigey Bo'ron shularni eslab, tirqirab chiqqan ko'z-yoshlarini yengida artdi-da, ovozi xirillab chiqmasin uchun usti-ustiga yo'talib oldi, so'ng Kazangapning kulbasi sari yo'l oldi. U yerda Oyzoda, Ukkubola, boshqa bir qancha xotin-xalaj aza tutib o'tirishardi. Bo'ronli ayollaridan goh unisi, goh bunisi ish orasida ko'ngil so'rab kirishar, bir dam birga bo'lishib, u-bu ishlarga qarashib yuborishardi.

Qo'ra oldidan o'tayotib, Edigey to'nkaga bog'langan, egar-jabduq urilib, gajimli yopiq tashlab, yasatilib shay qilib qo'yilgan Qoranor Bo'ron oldida bir zum to'xtab qoldi. Oy yorug'ida tuya juda mahobatli, filday vazmin va qudratli ko'rinardi. Edigey o'zini tutib turolmay, kafti bilan tuyaning biqiniga shapatilab urib qo'ydi:

– Chakki emassan-ku, azamat!

Ostonaga yetay deb qolganida Edigey nima uchundir kechagi tun voqealarini eslaganini o'zi ham bilmay qoldi. Temir yo'lga yaqin kelib qolgan cho'l tulkisini tosh bilan urmoqchi bo'lganini, so'ng nimanidir o'ylab, uni urishga jur'at etmaganini, uyiga qaytayotib olisdagi kosmodromdan parvoz qilgan olovli kemaning zim-ziyo osmon qa'riga kirib ketganini esladi...

III

Shu payt Tinch okeanning shimoliy kengliklarida tong otib, soat sakkiz bo'lgan edi. Had-hududsiz buyuk sokinlik og'ushidagi jimirlab yotgan suv yuziga tushib charaqlagan quyosh nurlari ko'zni qamashtiradi. Atrofda faqat suv bilan osmonnigina ko'rish mumkin edi xolos. Biroq xuddi shu joyda, «Konvensiya» aviabardorining bortida kosmosni o'zlashtirish tarixida birinchi marta «Paritet» Sovet Amerika samoviy bekatida yuz bergan, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan voqea bilan bog'liq olamshumul mojaro kuchaygan edi.

Sayyoralararo «Demiurg» Qo'shma programmasi bo'yicha Qo'shmarboshning ilmiy-strategik shtabi bo'lgan «Konvensiya» aviabardori shu voqea tufayli tashqi olam bilan har qanaqa aloqani uzdi, lekin Tinch okeanidagi Aleut orollarining janubiy qismidagi o'z o'rnini o'zgartirmadi, aksincha, xuddi shu atrofda, havo masofasi bo'yicha Vladivostok bilan San-Fransisko shaharlarining qoq o'rtasidagi masofada yanada mustahkamroq joylashib oldi.

Ilmiy tadqiqot kemasining o'zida ham ba'zi bir o'zgarishlar yuz berdi. «Demiurg» programmasining Amerika va Sovet Bosh rahbariyati ko'rsatmasi bilan kosmik aloqa blokining operatorlari «Paritet»da yuz bergan favqulodda hodisa haqidagi axborotnoma qabul qilgan sovet va

amerikalik navbatchi operatorlari axborot chetga tarqab ketmasligining oldini olish uchun vaqtincha, ajralib qo-lishdi... «Konvensiya» aviabardori harbiy ahamiyatga ega bo'lmagani singari, bortida ham hech qanday qurol-aslaha yo'q edi. U BMT ning maxsus qaroriga muvofiq, xalqaro daxlsizlik huquqiga ega. Shunga qaramay, kemada har qanday xavf-xatarga qarshi favqulodda holat joriy etildi. U – dunyodagi birdan-bir harbiy bo'lmagan aviakema edi.

Ikkala tomonning mas'ul komissiyalari kunduzi soat o'n birda, besh daqiqa ichida «Konvensiya»ga yetib kelishlari kutilmoqda edi. Bu komissiyalar o'z mamlakatlari, shuningdek, butun dunyoning xavfsizligi manfaatlarini ko'zda tutgan oshig'ich qaror qabul qilish va tegishli chora-tadbirlar ko'rish huquqiga ega edilar.

Shunday qilib, «Konvensiya» aviabardori shu mahal Vladivostok bilan San-Fransiskoning qoq o'rtasida, aniqrog'i ochiq okeandagi Aleut orollarining janubiy qismida turgan bo'lib, bu joyning tanlanishi bejiz» emas edi. Bu safar «Demiurg» programmasi ijodkorlarining uzoqni ko'rib, ziyraklik bilan ish tutganliklari yaqqol namoyon bo'ldi. Chunki birga ishlab chiqilgan sayyoralararo tadqiqotlar rejasini birgalikda amalga oshirishga mo'ljallangan kemanding xuddi mana shu yerda joylashgani bu noyob ilmiy-texnikaviy xalqaro hamkorlikning to'la tenghuquqlilikka asoslanganini bildirardi.

«Konvensiya» aviabardori butun jihozlari, asbob-uskunalari, energiya zapaslari ikkala tomonga birday tegishli bo'lib, u ana shu ikkala paychi davlatlarning kooperativ kemasi hisoblanar edi. Kema bir vaqtning o'zida to'g'ridan-to'g'ri Nevada va Sario'zak kosmodromlari bilan radio – telefon – televizion aloqa o'rnatgan edi. Har ikkala tomonga tegishli to'rttadan, jami sakkizta reaktiv samolyot Qo'shmarboshning boshqa qit'alar bilan

aloqalarida yuk tashish va ko'chirish maqsadlariga xizmat qilardi. «Konvensiya»da ikkita paritet-kapitan: paritet-kapitanlarning yordamchilari, shturmanlar, mexaniklar, elektriklar, matroslar, styuardlar va boshqa xodimlar ham teng miqdorda edilar...

«Konvensiya»dagi Qo'shmarbosh ilmiy-texnikaviy xodimlarining ishlari ham xuddi shu tartibda tuzilgan. Programmaning Bosh rahbaridan tortib, to 1—2 va 2—1 Bosh fazogirlari, har ikkala tomonning barcha boshqa mutaxassis ilmiy xodimlarigacha xuddi shunga muvofiq teng huquq asosida ish olib borar edilar. Shuning uchun ham Yer sharidan har qachongidan ko'ra uzoqroq masofadagi «Tramplin» orbitasida turgan samoviy bekat «Paritet» deb atalar va u Yerdagi munosabatlarning oqibatini aks ettirib turar edi.

Bularning barchasi, albatta, ikki mamlakat o'rtasidagi ilmiy, diplomatik, ma'muriy muassasalarning oldindan har tomonlama katta tayyorgarlik ishlari olib borganliklari natijasida amalga oshirildi. «Demiurg» programmasining barcha umumiy va xususiy masalalari bo'yicha maslahatlashib, bir qarorga kelguncha uzoq yillar davomida son-sanoqsiz uchrashuvlar, kengashlar olib borishga to'g'ri keldi.

«Demiurg» programmasi o'z oldiga zamonaning eng katta kosmologik problemi, ya'ni «Noma'lum» sayyorasining beqiyos ichki energiya zapaslari bo'lgan mineral boyliklaridan foydalanishdek g'oyat muhim problemani hal etishni vazifa qilib qo'ygan edi. «Noma'lum» sayyorasining yuzasida bo'sh yotgan foydali qazilmaning yuz tonnasi tegishli qayta ishlovdan so'ng shuncha ichki energiya hosil qilardiki, bu energiya butun Yevropani bir yilgacha elektr va issiqlik quvvati bilan ta'minlash imkonini berar edi...

Olisdan tap-taqir ko'ringan «Noma'lum» yulduzi qa'rida na Oyda, na Zuhrada va na fanga ma'lum bo'lgan biror boshqa sayyorada uchramaydigan suvning mavjudligi

«Noma'lum»ni o'zlashtirish loyihasining taqdirini hal qildi-qo'ydi. Suvning shak-shubhasiz mavjudligi parmalash namunalaridan ham ma'lum bo'lib qoldi. Olimlarning hisob-kitoblariga ko'ra, «Noma'lum» sayyorasi yuzasida bir necha kilometr qalinlikdagi suv qatlami tuproqdagi muzday sovuq tosh jinslari tufayli bir me'yorda saqlanib turardi.

Xuddi shu suv zapaslarining g'oyat katta hajmda mavjud ekanligi sababli «Demiurg» programmasi real kuchga ega edi. Bunda suv ichimlik manbayigina bo'lib qolmay, balki undan sintez yo'li bilan olinadigan moddalar o'zga sayyoralar sharoitida inson organizmining normal hayot kechirishi, avvalo nafas olinadigan havo hosil qilish uchun zarur xomashyo bo'la olar edi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish nuqtayi nazaridan qaraganda ham suv «Noma'lum»dagi qazilma boyliklarni transkosmik sandiqlarda tashib ketish texnologiyasi jarayonida muhim ahamiyatga ega edi.

«Noma'lum» energiyasini fazoda samoviy bekat olib, geosinxron orbitalar orqali yerga uzatish o'ng'aymi yo uni bevosita yerning o'zidan olish kerakmi, degan masala muhokama qilinayotgandi. Hozircha bu ishlarga yetarli vaqt bor edi.

Parmalovchilar va gidrologlarning gruppalarini «Noma'lum»ga uzoq muddatga yuborish uchun katta ekspeditsiyaga tayyorgarlik ko'rilayotgan edi. Bu mutaxassislar «Noma'lum» qa'ridan chiqarib olinadigan suvning quvurlar orqali doimiy va avtomatik ravishda oqib turishini ta'minlash uchun vodoprovod sistemalarini jihozlashlari kerak. Shunday qilib, alpinistlar tili bilan aytganda, «Paritet» samoviy bekati «Noma'lum»ga boradigan yo'ldagi asosiy baza lageri hisoblanardi. «Noma'lum» bilan «Paritet»ning oralig'ida yuk ortib-tushirib yurgan transport «qayiqlar»ini qabul qilish uchun «Paritet» huzurida maxsus inshootlar qurib bitkazilgan edi. Vaqti kelib, so'nggi bloklar qurilishi

tugallangach, «Paritet»da bir vaqtning o'zida yuzdan ortiq kishi joylashib g'oyatda qulay sharoitda yashashi mumkin bo'lardi. Shu bilan birga Yerdagi televizion ko'rsatuvlarni ham muntazam ravishda ko'rish imkoni tug'iladi.

Mana shu ulkan tadbirlar natijasida «Noma'lum»dan suv olish va analiz qilish imkoniyatiga erishilsa, inson o'z sayyorasidan tashqari olamda ishlab chiqarish faoliyatini ilk bor boshlagan bo'lardi...

Mana shunday kun yaqinlashmoqda, hamma orzu-niyatlar shunga qaratilgan edi...

Sario'zak va Nevada kosmodromlarida «Noma'lum» sayyorasida bo'ladigan, gidrotexnika ishlariga tayyorgarlik nihoyasiga yetib borardi. «Tramplin» orbitasida uchib yurgan «Paritet» koinotni zabt etuvchi fazogirlarning dastlabki ishchi gruppasini qabul qilib olgandan so'ng «Noma'lum» sayyorasiga jo'natib qo'yishga tayyor turgan edi.

Xullasi kalom, hozirgi insoniyat o'zining g'ayrizaminiy taraqqiyotini boshlashdek voqea oldida turardi...

Xuddi shu paytda, gidrologlarning birinchi gruppasi «Noma'lum»ga jo'natiladigan kun arafasida «Tramplin» orbitasidagi «Paritet» kemasida uzoq muddatli fazoviy vaxtada turgan ikkita paritet-fazogir izsiz yo'qolib qolishdi.

Ikkala fazogir kutilmaganda belgilangan muddatda ham, boshqa vaqtlarda ham birorta signalga javob bermay qo'yishdi. Bekatning turgan joyini doimiy ko'rsatib turadigan apparatlardan tashqari uning harakatini yo'naltirib turadigan kanal va boshqa radio-televizion aloqa sistemalarining barchasi mutlaqo ishlamay qo'ygan edi – hammadan yomoni shu bo'ldi.

Vaqt o'tib borardi. «Paritet» Yerdan berilayotgan signallarning birontasiga ham javob bermasdi. «Konvensiya» aviabardoridagilar sarosimaga tusha boshlashdi. Turli xayollarga bordilar, turli taxminlar qildilar. Paritet-fazogirlar-

ga nima bo'ldi ekan? Ular nega jimib qolishdi? Kasal bo'lib qolishdimikin? Yoqmaydigan biror ovqatni yeb, zaharlanib qolishdimikin? Umuman ular tirikmikan?

Nihoyat, so'nggi vositani ishga solishdi – bekatda umumiy yong'in trevogasi tarmog'ini ishga tushirish to'g'risida signal berishdi. Ammo bu dahshatli xabarga ham hech qanday javob kelmadi.

«Demiurg» programmasi jiddiy xavf ostida qoldi. Shundan so'ng «Konvensiya»dagi Qo'shmarbosh qanaqa voqea yuz berganini aniqlash uchun oxirgi chorani ko'rishga majbur bo'ldi. Nevada va Sario'zak kosmodromlaridan «Paritet» bilan tutashtirish uchun fazogirlar boshqargan ikkita kosmik kema bir vaqtda uchirildi.

Nihoyatda mushkul bo'lgan sinxron tutashtirish ishi amalga oshirilgach, «Paritet» bekatiga yetib borgan nazoratchi-fazogirlarning u yoqdan yuborgan dastlabki xabari hammani hayratda qoldirdi: nazoratchilar bekatdagi barcha hujralarni, laboratoriyalarni, barcha qavatlar-u pastqam joylarni – hamma-hammasini ipidan-ignasigacha tekshirib chiqishgandan so'ng paritet-fazogirlarni topolmaganliklarini xabar qilishdi. Bekatda ularning tirigiyam, o'ligiyam yo'q edi...

Bu voqeaga sira aql bovar qilmasdi. Samoviy bekatda uch oydan ortiq vaqt mobaynida birga bo'lib, zimmalariga yuklatilgan barcha vazifalarni yaxshi ado etib kelayotgan ikki odamning dom-daraksiz ketishi yetti uxlab tushingga ham kirmaydi. Bug'ga aylanib ketmagandir, axir. Bekatni tashlab ketishmagandir!

«Paritet»ni tekshirish seansi «Konvensiya» aviabardorida to'ppa-to'g'ri radio-televizion aloqa orqali ikkala Oliy Bosh hamrahbar va paritet-fazogirlarning bevosita ishtirokida o'tayotgan edi. Qo'shmarboshdagi ko'pgina ekranlardan nazoratchi fazogirlarning o'zaro gaplashib,

samoviy bekatdagi hamma blok va xonalardan vaznsizlik holatida suzib o'tayotganlari yaxshi ko'rinib turardi. Ular bekatni qadam-baqadam tekshirib, kuzatishlari to'g'risida doimo «Konvensiya»ga axborot berib turishar edi. Ular-ning suhbatlari magnit lentasiga yozib olindi.

«Paritet». Sizlar ham ko'ryapsizlarmi? Bekatda hech kim yo'q. Hech kim ko'rinmayapti.

«Konvensiya». Bekatda biror narsaning sindirilgani yoki bo'lmasa, buzilgani sezilmaydimi?

«Paritet». Yo'q. Hamma narsa o'z o'rnida, saranjom-sarishta.

«Konvensiya». Hech qayerda qon izi ko'zga tashlanmadimi?

«Paritet». Yo'q, mutlaqo.

«Konvensiya». Paritet-fazogirlarning shaxsiy buyumlari qay yerda va qay ahvolda yotibdi?

«Paritet». Chamasi, hamma narsa o'z joyida.

«Konvensiya». Bari bir ayting.

«Paritet». Ular bu yerda yaqiningnada bo'lganga o'xshaydi. Kitoblar, soatlar, plastinkaga aytadigan radio va boshqa ul-bullar ham o'z joyida.

«Konvensiya». Xo'p. Devordami yo qog'ozda birorta yozuv yo'qmi?

«Paritet». Yozuv-pozuv ko'zga tashlanmadi. Iya, shoshmang-chi! Ochiq turgan vaxta jurnalida qandaydir yozuv borgan o'xshaydi. Jurnal vaznsizlik natijasida muallaq suzib yurmasligi uchun qisqich bilan qistirilib, eshikdan shunday kiraverishga, sahifalar ochiq holda ro'para qilib qo'yilibdi...

«Konvensiya». O'qinglar-chi, nimalar yozilgan ekan!

«Paritet». Hozir urinib ko'ramiz. Yonma-yon ikki ustunda ingliz va rus tillarida yozuv bor...

«Konvensiya». Nimaga qarab turibsizlar, tezroq o'qisalar-ing-chi!

«Paritet». Sarlavhasini «Yerliklarga maktub», deb atashibdi, qavs ichida «Tushuntirish xati» degan yozuv.

«Konvensiya». To'xtang. O'qimay turing. Aloqa seansi to'xtatiladi. Bizni kutinglar. Birozdan so'ng sizlarni qaytadan aloqa bog'lashga chaqiramiz. Tayyor turinglar.

«Paritet». O, key!

Shu yerda samoviy bekat bilan Qo'shmarbosh o'rtasidagi suhbat uzib qo'yildi. «Demiurg» programmasining Oliy Bosh hamrahbarlari o'zaro kengashib olganlaridan so'ng, ikkita paritet-operatoridan tashqari boshqa hamma xodimlarning kosmik aloqa blokini tark etishini iltimos qildi. Shundan keyingina ikki yoqlama kosmik aloqa seansi qayta tiklandi. Paritet-fazogirlar «Tramplin» orbitasida qoldirib ketgan maktublarining mazmuni quyidagicha edi:

«Hurmatli kasbdoshlar! Biz «Paritet» samoviy bekatini favqulodda holatda tark etayotgan ekanmiz, hali qachon qaytib kelamiz, ehtimol yana noma'lum muddatga uzoq yurishimizga to'g'ri kelar – bularning hammasi ishimizning oqibatidan kelib chiquvchi bir qancha omillarga bog'liqligi tufayli qilmishimizning sabablarini tushuntirib berishni o'zimizning muhim burchimiz, deb hisoblaymiz.

Bu qilmishimiz favqulodda bo'lib qolmay, intizomni buzish deb baholanishini endi yaxshi tushunib turibmiz. Biroq, samoviy bekatda biz yo'liqqan favqulodda voqea butun insoniyat madaniyati tarixida qiyos qilib bo'lmaydigan hodisa ekanini nazarga olib, ahvolimizga tushunasizlar, degan umiddamiz...

Bundan bir qancha vaqt ilgari fazoning har burchidan, shuningdek, ayniqsa yerning o'z ionosferasidan tinimsiz shovqin va to'siqlardan o'tib kelayotgan son-sanoqsiz radioimpulslar qatorida qisqa chastotali chiziq bilan ajralib turuvchi, bir maqsadga yo'naltirilgan radiosignalni sezib qoldik. Bu radiosignal muntazam ravishda har kuni bir

vaqtning o'zida va bir xil oraliqda davom etib turar edi. Dastavval biz bu radiosignalga unchalik e'tibor bermadik. Lekin bu – ular koinotning aniq bir nuqtasidan muntazam ravishda hadeb bir mo'ljalga, sezishimcha, bizning samoviy bekatimizni qar'iy mo'ljalga olib yuborilayotganga o'xshadi. Endilikda buni aniq bilamiz: sun'iy yo'naltirilgan bu radioto'lqinlar bizning uchinchi vaxtaga chiqishimizdan ancha ilgari ham kelib turgan. Chunki «Paritet» olis kosmosdagi «Tramplin» orbitasiga chiqqaniga bir yarim yildan oshdi-ku. Koinotdan kelib turgan bu radiosignallarga nima sababdan birinchi bo'lib biz e'tibor berganimizni tushuntirib berolmaymiz. Bu harholda mutlaqo tasodifiy bo'lsa kerak. Qanday bo'lmasin, bu hodisaning yuz berishi tabiatini kuzatib, qayd etib o'rgana boshladik va asta-sekin bu oddiy tabiat hodisasi bo'lmay, balki sun'iy manbadan tarqalayotgan to'lqinlar ekaniga tobora ishonchimiz orta boshladi.

Ammo biz bu fikrga birdaniga kela qolganimiz yo'q. Orada qanchadan-qancha shubhalarga bordik. Taxminimizcha, koinotning ko'z ilg'amas cheksiz uzoqliklaridan kelayotgan, faraz qilishimizcha, birgina sun'iy radiosignalga asoslanib, g'ayrizaminiy taraqqiyot mavjud, degan fikrni ayta olishimiz mushkul edi. Fanning avvalgi hamma urinishlari, hatto eng kichik vazifani hal etish – aqalli qo'shni sayyoralarda eng ibtidoiy hayot asarini topishga qaratilgan izlanishlari ham zoye ketgan bo'lar edi-da. Yerdan tashqari biron joyda aql-idrok mavjudligini izlash avval ehtimoldan uzoq deb qaralgan bo'lsa, keyinroq g'irt puch, xayoliy, utopik mashg'ulot deb hisoblana boshladi. Chunki kosmik olamni tadqiq etish sohasidagi har bir yangi qadam natijasida aqlli mavjudotlarni topishning hatto nazariy jihatdan ham imkoniyatlari tobora kamaya boshladi. Bu imkoniyatlar amalda puchga chiqdi desa bo'ladi. Shuning uchun

ham biz bu sohadagi farazlarimizni e'lon qilishga jur'at etmadik. Biz Yerning butun Koinotda tiriklik mavjud bo'lgan noyob, beqiyos, yakka-yu yagona biologik mo'jizot ekani haqidagi umumbashariy fikrga shak keltirishga ham jur'at etmadik. Bu sohadagi shubhalarimizni o'rtoqlashishga biz o'zimizni burchlimiz, deb ayta olmadik. Chunki samoviy bekatdagi ishlarimiz programmasiga bu xildagi kuzatuvlar kirmas edi. Bulardan tashqari, ochig'ini aytganda, bir kuni parvoz vaqtida daryo bo'yidagi o'tloqda yoyilib o'tlab yurgan sigirlar ko'z oldiga kelgan va shundan boshlab masxaraomuz «sigir-fazogir» degan laqab olgan birodarimizga o'xshab qolishni ham istamas edik.

Yerdan tashqari yana Koinotning muayyan bir qismida ongli hayot mavjudligidan guvohlik beruvchi tag'in bir oxirgi dalilni ko'rgan bo'lsak ham, biroq biz endi kechikkan edik. Hayot mavjud bo'lgan yangi olamning tug'ilishi haqidagi tasavvurlarimiz tubdan o'zgarib ostin-ustun bo'lib ketdi, nogahon olamni butunlay boshqacha tushunchalar asosida idrok eta boshladik. Aqliy energiyaning yana bir qudratli o'chog'i, yana bir hayot maskanining kashf etilishi bizni shunday yo'l tutishga majbur etdi. Yerni asrashning yangicha tushunchasi bizni shunga da'vat etdiki, ma'lum vaqtgacha biz zamin aholisini o'z kashfiyotimizdan voqif etishdan tiyilib turish lozim, degan xulosaga keldik.

Endi ishning mohiyatiga o'taylik. Bu qanday sodir bo'ldi? Bir kuni biz shunchaki sinab ko'rish uchun Koinotning o'sha nuqtasiga, doimo va muntazam ravishda sirli radioimpulslar kelib turgan o'sha nuqtaga o'sha chastota spektrida javob radiosignal yuborishga qaror qildik. Mo'jiza yuz berdi! Signalimiz shu zahotiyoq qabul qilindi! Uni darhol qabul etishdi-yu tushunishdi! Bizning qabul qiluvchi mintaqamizda ularning yana bir yordamchi signali paydo bo'ldi, oradan sal o'tib yonida yana boshqa radiosignallar

eshitila boshladi – bu tabrik signallari edi. Galaktikamizdan tashqarida, olamning cheksiz olis qismida ongli mavjudotlar yashayotgani va ular o‘zlariga o‘xshash tirik jonlar bilan aloqa qilib turishdek yuksak layoqatga ega ekanliklari haqidagi quvonchli xabarni kuylagan sinxron radiosignallar bir necha soat davomida tantanali ravishda eshilib turdi. Bu voqea koinotdagi hayot haqidagi tasavvurimizni tubdan o‘zgartirib yubordi: zamon va makon, masofalarning tuzilishiga doir bilimlarimizni ostin-ustun qildi... Nahot, dunyoda, biz o‘zimiz yolg‘iz emasmiz, cheksiz olamning aql bovar qilmaydigan kengliklarida biz tanho emasmiz, Yerdagi inson tajribasi Koinotdagi ruh kashfiyotida yagona emas...

G‘ayrizaminiy taraqqiyotni kashf qilganimizning chingini tekshirib ko‘rish uchun azaldan mavjud bo‘lib, hozir ham hayot davom etib kelayotgan Yer sharimiz massasi-ning formulasini radiosignal orqali yubordik. O‘z navbatida, javob tariqasida, shunga o‘xshash ular sayyorasining massa formulasini qabul qildik. Bundan shunday xulosaga keldikki, ongli mavjudotlar yashaydigan mazkur sayyoraning hajmi biznikidan ancha katta bo‘lib, tegishli tortish kuchiga ega ekan.

Biz shu tariqa fizika qonunlariga ko‘ra ilk bor o‘zaro fikr almasha boshladik va ilk bor g‘ayrizamindagi ongli mavjudotlar bilan aloqaga kirishdik.

Biz bilan bo‘lgan o‘zaro aloqalarni chuqurlashtirish va yaqinlashtirishda o‘zga sayyoralar ham faollik ko‘rsatishdi. Ularning sa’y-harakatlari tufayli aloqalarimiz tobora yangi mazmun kasb eta boshladi. Ko‘p o‘tmay, ularda nur tezligida ucha oladigan apparatlari borligi ma’lum bo‘ldi. Bu ma’lumotlarning barchasini avvalo o‘zaro matematik va ximiyaviy formulalar almashish orqali bilib oldik. Keyinchalik esa ular gapira olishga ham qodir ekanliklarini anglatishdi.

Ayon bo'ldiki, biz – yerliklar Yerning tortish kuchini bar-taraf etib koinotga chiqib, u yerda barqaror yashay bosh-laganimizdan beri ular Galaktikadan keluvchi hamma to-vushlarni aniq eshittiruvchi audoastronomiya apparatlari yordamida bizning tilimizni o'rganishayotgan ekan. Ular koinot va Yer o'rtasidagi radioaloqa signallarini muntazam ravishda tutib olib, qiyoslash va tahlil etish tufayli bizning so'z hamda iboralarimiz ma'nosini bilib olishibdi. Ular biz bilan ingliz, rus tillarida suhbatlashishga uringanlarida bun-ga ishonch hosil qildik. Bu yana bir aql bovar qilmaydigan, kishini lol qoldiradigan kashfiyot edi...

Eng muhim gaplarga o'tamiz. Biz g'ayrizaminiy taraqqiyotga ega bo'lgan ana shu sayyorani borib ko'rish-ga jazm etdik. Ularning sayyorasini signal-ishoralari-ga asoslanib, taxminan To'qayto'sh deb atadik. Bizni to'qayto'shliklarning o'zlari taklif etishdi, bu fikr ulardan chiqdi. So'ng puxta o'ylab ko'rgach, borishga qaror qil-dik. Ularning nur tezligida uchadigan apparatlari bizning samoviy bekatimizga yigirma olti-yigirma yetti soatlarda yetib kelishi mumkinligini tushuntirishdi. Xohlagan pay-timizda yana samoviy bekatimizga xuddi shu muddat ora-lig'ida olib kelib qo'yishga va'da berishdi. Samoviy bekat bilan ularning apparatini qanday tutashirishimiz mum-kinligini so'raganimizda, buning unchalik qiyin masala emasligini aytishdi, ya'ni to'qayto'shliklarning uchuvchi kemasi har qanday shakldagi va har qanday qurilmadagi narsaga geometrik yo'l bilan tutasha olish imkoniyatiga ega ekan. Chamasi qandaydir elektromagnit orqali tutashish xu-susiyatiga bog'liq narsa bo'lsa kerak bu. Ularning uchar ap-parati bekatimizning ochiq koinotga chiqadigan eshigi oldi-ga kelib yondashsa, biz bekatimizdan to'qayto'shliklarning kemasiga o'tishimiz mumkin bo'ladi, degan fikrga keldik. To'qayto'shga qilgan sayohatimiz dorilamon tugasa, yana

xuddi shu usul bilan ortga qaytamiz, deb mo'ljallamoqdamiz...

Shunday qilib, biz «Paritet» bekati bortida o'z maktubimizni qoldiryapmiz. Ehtimol, bu izohnomalardir, ochiq xatdir, murojaatnomadir – qanday deb qabul qilsalaringiz, ixtiyor o'zlaringizda. Gap bunda emas, albatta. Biz qanday ishga jur'at qilganimizni, buning qanchalar mas'uliyatli ekanini juda yaxshi tushunamiz. Insoniyatga xizmat qilishdek bunday noyob imkoniyat bizga nasib etganini, bundan ham kattaroq baxt yo'qligini anglab turibmiz...

Biroq, shunday bo'lsa-da, burch tuyg'usi, o'zaro bog'liqlik tuyg'usi, majburiyat tuyg'usi, nihoyat, intizom degan masalalar vijdonimizni rosa qiynadi. Nihoyat, har birimiz azaliy an'analar, qonunlar, ijtimoiy qoidalar asosida tarbiyalanganmiz. Biz «Paritet»ni tark etar ekanmiz, na Qo'shmarbosh rahbarlarini, na yerliklardan biron kishini xabardor qilib qo'ymadik, maqsad va vazifamizni hech kim bilan, hech qanday yo'l bilan kelishib olmadik. Buning sababi – Yerdagi ijtimoiy hayot qoidalarini mensimaganligimizdan emas, albatta. Bu narsa bizni ko'p o'y-xayollarga toldirdi. Tasavvur qilib ko'ring-a: hatto xokkey o'yinidagi qo'lga kiritilgan ortiqcha gollar ham har kimning o'z davlati sistemasining g'alabasi va ustunligi deb qabul qilingani kabi o'z yechimimizni oshkora e'lon qiladigan bo'lsak, unda xalqlar orasidagi o'sha kuchlar harakatga kelib, turli kayfiyatlar, ziddiyatlar, ehtimollar alanga olishi, hammayoq ostin-ustun bo'lib ketishi mumkinligini nazarda tutib, xabar qilmasdan jo'nab ketishga majbur bo'lganimizni sizlar tushunasizlar, deb o'ylaymiz. Hayhot, qaysi birini aytaylik, biz Yerimizdagi hayotni, turish-turmushni o'ta darajada yaxshi bilamiz! G'ayrizaminiy taraqqiyot bilan aloqa bog'lanadigan bo'lsa, yerliklar ora-

sida jahon urushi boshlanishiga yana bir bahona topilmas-
mikin? Bunday bo'lmaydi deb, kim kafillik bera oladi?

Yerda siyosiy kurashdan chetda turish qiyin yoki bu
deyarli mumkin emas. Lekin biz uzoq muddat, ko'p kun-
lar va haftalar davomida olis kosmosda yurganimizda – bu
yoqdan Yer shari avtomobil g'ildiragidek arang ko'rinar
ekan – yerdagi alg'ov-dalg'ovlarni o'ylab izitirob chekdik,
izza bo'ldik hatto. Sababi hozirgi energetik inqiroz jamiyat-
ni shunday bir tang holatga solgan, bu ayrim mamlakatlar-
ning atom bombasini dastak qilishga intilishiga olib kelishi
mumkin, bu esa nari borganda. yirik texnikaviy muammo-
dir, xolos. Basharti bu mamlakatlar o'zaro bir-birlari bilan
kelishganlari taqdirda, ya'ni yaxshisi buning o'rniga...

Shusiz ham turli xavf-xatarlar ichida qolgan yerliklarni
yana tashvishga solmaslik uchun o'z zimmamizga mislsiz
og'ir mas'uliyat yukladik – fazodagi ongli mavjudotlar bi-
lan butun insoniyat nomidan so'zlashishga, e'tiqodimiz va
vijdonimiz amriga qarab ish tutishga jur'at etdik. Biz o'z
ixtiyoremiz bilan zimmamizga olgan bu vazifani munosib
ravishda uddalaymiz, degan umiddamiz.

Oxirgi aytar so'zimiz shuki, bizning mulohazalarimiz,
shubhalarimiz, ikkilanishlarimizning asosiy sabablaridan
yana biri – «Demiurg» programmasiga, insoniyatning yer-u
osmon tarixidagi eng buyuk tashabbuslardan birining ba-
jarilishiga zarracha ziyon-zahmat yetkazmaslik tashvishi
edi. Bu programma mashaqqatlar chekib kelgan o'zaro is-
honchsizlik vaziyatida hamda o'zaro hamkorlik sohasidagi
yaqinlashish va uzoqlashishlarimiz natijasida yuzaga kel-
gan edi. Lekin bari bir aql-idrok tantana qildi. binobarin, o'z
kuch-qobiliyatimizga yarasha umumiy ishimizga sidqidildan
xizmat qildik. Lekin voqealarni bir-biriga nisbat berib ham-
da tilga olingan xavf-xatarlarga ko'ra, «Demiurg» program-
masini xavf ostida qoldirishni istamagan holda To'qayto'sh

sayyorasiga tashrif buyurganimiz natijalaridan insoniyatni xabardor etish maqsadida «Paritet»ni vaqtincha tark etmoqdamiz. Mabodo biz manguga g'oyib bo'lib ketsak yoki rahbarlarimiz bizning «Paritet»da vaxtani davom ettirishimizni lozim ko'rishmasa, o'rnimizga boshqa odamlarni qo'yish qiyin ish emas. Bizdan yaxshiroq ishlaydigan yigitlar ham-mavaqt topiladi.

Biz noma'lum yo'l sari ketdik. Bilimga tashnalik, o'zga odamlardagi o'zimizga o'xshash aqlli mavjudotlarni kashf etish istagi, aql-zakovatlarimizni yangi sayyora aql-zakovati bilan qo'shish istagi bizni mana shu yo'l sari da'vat etmoqda. Biroq g'ayrizaminiy taraqqiyotning tajribasi yerliklarga yaxshilik keltiradimi, yomonlik keltiradimi – buni hali hech kimga ma'lum emas. Biz ko'rgan-bilganlarimizga xolisona baho berishga harakat qilamiz. Mabodo bu kashfiyotimiz Yer kurrasi uchun qandaydir tahdid solishini va vayronagarchilik keltirishini sezib qolsak, shu zahotiy-oq, Yerga zarracha falokat yetkazmaslik chorasini ko'rishga qasamyod qilamiz.

Yana bir karra so'nggi so'zimizni aytmoqchimiz. Biz Yerni illyuminatorlarimizdan ko'rib turamiz. U go'yo zulmat dengizi ichra nur sohib turgan gavharday ko'rinmoqda. Yer beqiyos darajada ajoyib-g'aroyib feruza rangda g'oyatda go'zal, olisdan qaraganda, norasida bolaning boshiday nozik va zaif ko'rinadi. Biz bu yoqdan qarab turarkanmiz, olamda yashayotgan hamma odam bizning aka-ukalarimiz va opa-singillarimizdek tuyilib, go'yo ularsiz hayotimizni tasavvur qila olmagandaymiz. Aslida esa, ma'lumki, Yer yuzidagi odamlar bir-birlari bilan biz o'ylaganchalik ahil yashay olmayotganlariga ichimiz achiydi.

Biz Yer kurrasi bilan xayrlashyapmiz. Bir necha soatdan keyin «Tramplin» orbitasini tark etamiz, shundan so'ng Yer ko'zimizdan g'oyib bo'lib ko'rinmay qoladi. O'zga say-

yoraliklar – to‘qayto‘shliklar yo‘lga chiqishgan. Ular orbitamizga yaqinlashmoqda. Ko‘p o‘tmay yetib kelishadi. Juda oz vaqt qoldi. Kutyapmiz.

Yana bir gap. Biz o‘z oilalarimizga ham xat yozib qoldiryapmiz. Bu ishga aloqador kishilarning hammasidan o‘tinib so‘raymiz-ki, xatlarimiz egalariga yetib borsa...

Darvoqe, bizning o‘rnimizga kelib, «Paritet»da ishlaydiganlar uchun izohnoma. Biz o‘zga sayyoralar bilan aloqa bog‘lab, fikr almashib turishda foydalanadigan kanalni va radioto‘lqinlar chastotasini navbatchilik jurnaliga yozib ko‘rsatib ketdik. Zarur bo‘lib qolgan vaqtda, sizlar bilan shu kanal orqali aloqa o‘rnatib, axborotlarimizni yetkazib turamiz. To‘qayto‘shliklar bilan olib borilgan radiobog‘lanishlar shuni ko‘rsatdiki, aloqaning eng qulay va yagona usuli – samoviy bekatining bortidagi aloqa sistemasi bo‘lib chiqdi, chunki Koinotdan bevosita Yerga yuborilgan radiosignallar Yer atrofini qurshab olgan ionlashtirilgan kuchli atmosfera qatlamidan iborat to‘siqqa uchrab, uni teshib o‘ta olmaydi.

Shu bilan tamom. Xayr. Biz ketdik.

Maktubimizning aynan bir xildagi teksti ikki tilda – ingliz va rus tillarida bitildi.

1 – 2 Paritet-fazogir.

2 – 1 Paritet-fazogir.

«Paritet» samoviy bekati borti.

«Uchinchi navbatchilik vaqti 94-kun».

Aniq belgilangan vaqtda, Uzoq Sharq vaqti bilan soat o‘n birda Amerika va Sovet Ittifoqi tomonidan maxsus vakolat olgan komissiyalar tushgan ikki reaktiv samolyot birin-ketin «Konvensiya» aviabardorining palubasiga qo‘ndirildi.

Komissiya a‘zolari protokolda ko‘rsatilganidek, qat’iy suratda kutib olindi. Ularga tushlik ovqat uchun yarim

soat muddat berilgani darhol xabar qilindi. Ovqatlanib bo'lishlari bilan komissiyalarning a'zolari «Paritet» samoviy bekatidagi favqulodda ahvolni muhokama qilish uchun kayut-kompaniyada o'tkaziladigan yopiq kengashga yig'ilishlari kerak edi.

Biroq kengash ishi endi boshlanishi bilan to'satdan uzilib qoldi. «Paritet»dagi nazoratchi – fazogirlar «Konvensiya»dagi Qo'shmarboshga qo'shni Galaktikadagi To'qay-to'sh sayyorasidan 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlardan olingan ilk axborotni uzatib qolishdi.

IV

Bu o'lkalarda poyezdlar mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Temir yo'lning ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik – Sario'zak, o'rtacho'l yastanib yotadi.

Har qanday masofa Grinvich meridianidan o'lchangani singari bu yerlarda masofa temir yo'lga nisbatan o'lchanadi...

Poyezdlar esa mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Nayman qozoqlarining ajdodlari dafn etilgan qabriston Ona Bayitgacha ozmuncha yo'l deysizmi, Sario'zak dashti bo'ylab to'g'ri kesib chiqilgan taqdirda ham nari-berisi bo'lib o'ttiz chaqirim keladi.

Edigey Bo'ron shu kuni barvaqt uyg'ondi. Tun bo'yi deyarli mijja qoqmay chiqdi, faqat tongga yaqin biroz ko'zi ilindi, xolos. Qolgan vaqt ichida esa marhumni so'nggi yo'lga kuzatish ishlari bilan band bo'ldi. Odatda, marhumni dafn kuni uydan chiqarish arafasida – janoza o'qish oldidan yuvishadi. Bu safar esa kechikib qolmasdan ertalab vaqtliroq yo'lga chiqish uchun ilitilgan suv olib kelib berganini aytmasa, qolgan ishlarning hammasini Edigey yolg'iz o'zi

bajardi. Edilboy yuragi dov bermay, o'likdan o'zini bir oz chetga olib turdi. Seskanishi tabiiy edi, albatta. Biroq Edigey so'z orasida payqamaganday dedi:

– Sen, Edilboy, yaqinroq kelib e'tibor qil, ko'zing pish-sin. Tug'ilish bor, o'lish bor deganlaridek hammaning boshida bor bu narsa.

– To'g'riku-ya,– dedi jur'atsizlik bilan Edilboy.

– Men ham shuni aytmoqchi edim-da. Aytaylik, ertangi kun men o'lgudek bo'lsam, yuvib-tarab, kafanga solib ko'madigan odam topilmas ekan-da, biror o'raga tiqib ketaverar ekansizlar-da?

– Nega unday bo'lar ekan, – xijolat tortdi Edilboy o'lik oldida chiroq tutib turar ekan, biroz o'zini ko'niktirib olganday bo'lib, – Sizsiz bu yerlar huvillab qoladi. Sog'-omon bo'ling, xudo umringizni bersin. O'ra bo'lsa shoshmay turar.

Jasadni dafnga tayyorlaganlaricha bir yarim soatcha vaqt ketdi. Harholda, Edigey o'z ishidan ko'ngli to'q edi. Marhumni qoidasiga ko'ra yuvdi, qoidasiga ko'ra qo'l-oyoqlarini to'g'rilab bog'lab, boshini qibлага qaratib yotqizib qo'ydi. Oq surpdan keragicha ishlatib kafan tikdi va qoidasi bilan marhumni kafanladi. Ish orasida Edilboyga kafan qanday tikilishini ko'rsatdi. So'ng o'zini ham tartibga soldi, soqolini tozalab olib mo'ylabini tekisladi. Uning mo'ylovi ham qoshlari singari qalin va g'ayir edi. Ammo oq oralab, moshguruch tusga kirib, siyraklashib borayotgan edi. Edigey soldatlik medallari-yu ordenlarini va mehnat zarbdori nishonlarini yarqiratib tozalashniyam unutmadi – ularni kamzulning yoqasiga taqib, erta bilan kiyib chiqishga tayyorlab qo'ydi.

Shu tariqa tong otdi. Bu ishlarning hammasini bamaylixotir uddalay olganiga Edigey Bo'ronning o'zi ham ajablandi. Ilgari biror odam Edigey mana shunaqa aza kunlariyam ishni qoyillatadi desa hech kim ishonmasdi. Demak,

bu ish peshonasiga yozilgan ekan, Kazangapni dafn etish unga nasib etibdi. Taqdir degani shu ekan-da.

Qismatni qarang. Bir vaqtlar ikkalasi Qumbel bekatida birinchi marta uchrashib qolishganida oxiri shunday bo'ldi, deb hech kimning xayoliga ham kelmagan edi. Edigey qirq to'rtinchi yilning oxirida kontuziyaga uchrab, frontdan qaytib keldi. Yuzaki qaraganda to'rt muchasi sog', oyoq-qo'li butun, boshi o'z o'rnida. Ammo shu bosh go'yo o'ziniki emasday, tinimsiz shamol esayotganday. Qulog'i guvillashdan tinmaydi. Bir necha qadam bossa boshi aylanib, ko'zi tinib, gandiraklab ketadiganday his qiladi o'zini. Goh issiq, goh sovuq terga botadi. Tili ham gohida kalimaga kelmay biror so'zni aytish mushkul bo'lib qoladi. Nemis snaryadining portlash to'liqini uni aqldan ozish darajasiga keltirib karaxt qilib qo'ygan edi. Tirik desa tirikka, o'lik desa o'likka o'xshamaydi. O'shanda Edigeyning ko'ngli butunlay cho'kib ketgan edi. Ko'rinishdan navqiron va soppa-sog'ga o'xshardi. Biroq Orolga, uyiga qaytib kelgach nimaga yaraydi? Xudo yorlaqab, baxtiga yaxshi vrach uchrab qoldi. O'sha vrach dori-darmon qilib uni davolagani ham yo'q, u yoq-bu yog'ini qarab ko'rdi, so'zini tinglab tekshirdi, xolos. O'sha kunlar hozirgiday esida – oq xalat, oq qalpoq kiygan, ko'zlari chaqnagan, burni katta, norg'uldan kelgan mallarang rus choli edi. U xursand bo'lib kulganicha Edigeyning yelkasiga urib qo'ygan edi.

– Bilasanmi, og'ayni, – degan o'shanda u, – hademay urush tugaydi. Bo'lmasa seni birpasda tuzatib, safga qaytarardim, yana biroz jang qilarding. Mayli endi, sensiz ham g'alaba yaqin qoldi. Faqat sen ko'nglingga olma, biror yilda, balki undan ham ilgariroq sog'ayib otday bo'lib ketasan, shu gapni men aytyapman senga, keyin eslab yurasan. Hozir esa tayyorgarligingni ko'rib, yurtingga qaytaver. Ko'ngling to'q bo'lsin, sendaqa odamlar yuz yil yashaydi...

Keyin bilsa o'sha mallavoy do'xtir to'g'ri aytgan ekan. Ammo biror yil degani aytishgagina oson, xolos. Gospitaldan chiqdi-yu egnida g'ijimlangan shinel, yelkasida tugun, har eh-timolga qarshi qo'ltiqtayoq bilan shaharga kirdi, xuddi qalin o'rmon ichida yurganday edi: boshi g'uvillar, oyog'i qaltirar, ko'zi tinib ketardi. Vokzalda har kim o'z yumushi bilan ovora, son-sanoqsiz odamlar kimning kuchi yetsa, poyezdga chiqib ketyapti, kuchi yetmagani chetga surilib qolyapti. Bir amallab poyezdga chiqib oldi, manziliga yetdi. Bir oycha sargardonlik-dan so'ng poyezd kechasi Orol bekatiga kelib to'xtadi. «Besh yuz yettinchi, sho'x poyezd» deyishardi o'sha «mashhur» poyezdni. Bunday poyezdda yurish hech qachon hech kimning boshiga tushmasin...

Biroq o'sha kezlarda shunisini yetkazganiga ham ming qatla shukr qilgan. Qorong'ilikda poyezddan tushgach, xuddi tog'dan tushganday garangsib, bir zum turib qoldi. Atrofda jon asari ko'rinmaydi, o'lda-jo'lda bekat chiroqlari arang miltiraydi. G'ir-g'ir shamol esib turibdi. Edigeyni mana shu shamol kutib oldi. Qadrdon Orol shamoli! Yuziga Orol nafasi urildi. O'sha kunlari dengiz yonginasida, temir yo'lining biqinida chayqalib turardi. Hozir esa durbindan qaraganda ham suvni ko'rib bo'lmaydi...

Cho'ldan sezilar-sezilmas shuvoq hidi dimoqqa urildi. Orolning nariyog'idagi kengliklardan endi uyg'onayotgan bahor nafasi ufuradi. Nihoyat, qadrdon yurtiga yetib keldi!

Edigey bekatni, uning yaqinidagi dengiz sohiliga joylashgan shaharchaning qing'ir-qiyshiq tor ko'chalarini yaxshi bilardi. Etigi loyga botib qolardi. U tanishlarinikiga yo'l oldi. Bugun shu tanishlaridan birinikida tunab qolib, ertasi-ga o'zlarining baliqchilar ovuli Jonkeldiga yetib bormoqchi edi. Biroq ungacha xiylagina yurishga to'g'ri kelardi. Tor ko'cha orqali shaharcha chetidagi dengiz bo'yiga chiqib qolganini o'ziyam sezmay qoldi. Shunda o'zini tiyib turol-

may dengiz sari burilib, suvning qumli qirg'oqqa urilib, shaloplayotgan joyiga kelib to'xtadi. Qorong'i tunda dengiz yuzasi bilinar-bilinmas jimirlab shu'la taratib turardi, bir-biriga mingashib ketgan jimjimador o'rkachli to'lqinlar shovullab kelardi-da, yana shu yerning o'zida g'oyib bo'lardi. Tong oldidagi oy yuksaklikdagi sur bulutlar orasidan oqish dog' singari g'aribona boqardi.

Nihoyat, diydor ko'rishish nasib etgan ekan.

– Omonmisan, Orolim! – deya o'zicha pichirlab qo'ydi Edigey. So'ng narigi yoqdagi toshga o'tirib olib, tamaki tutatdi. Doktorlar kontuziya bo'lding, chekmaganing ma'qul deyishgan bo'lsa-da, hozir o'zini tiyolmadi. Keyinchalik esa bu yomon odatni tashladi. Lekin o'shanda hayajonlanib ketdi, u vaqtda tamaki tutunini o'ylardi, bu yog'iga tirikchilik qilishni o'ylab ketdi. Dengizda ishlaydigan odamning qo'li chayir, beli baquvvat va eng muhimi, boshi butun bo'lishi kerak. Aks holda qalqib turadigan barjada boshing aylanib gangib qolishing hech gap emas. Frontga qadar u baliqchilik korxonasida ishlardi, endi esa hech kim emas. Invalid bo'lib invalid emas, ish desang ishga yaramaydi. Hammadan ham yomoni shunda ediki, endi bu bosh bilan baliqchilikda ishlab bo'lmaydi.

Edigey endi o'rnidan turishga chog'lanayotgan edi, qirg'oqda allaqayoqdandir oq bir it paydo bo'lib qoldi. U sohil bo'ylab chopib yurardi. Goho to'xtab qolib nimanidir sezganday nimxush qumni hidlab ko'rardi. Edigey itni chaqirib oldi. U ham begonasiramay yaqiniga kelib, dumini likillatib turaverdi. Edigey uning paxmoq bo'ynidan siladi.

– Qayerdansen sen? Qayoqdan yo'rtib kelyapsan? Oting nima, Arslonmi? Yo'lbarsmi? Bo'ribosarmi? Ha, endi bil-sam qirg'oqdan baliq izlab yurgan ko'rinasan. Durust, durust! Biroq dengiz deganing hammavaqt ham oyog'ing tagiga chala o'lik baliqni chiqarib tashlayvermaydi. Iloj qancha!

Yugurish kerak. Qoqsuyak bo'lib ketganing ham shundan ekan-da. Men esa og'ayni, uyinga qaytayotgan odamman. Kenigsberg yaqinidan qaytib kelyapman. Shul shaharga yetay deb qolganimda snaryad portiab qolsa bo'ladimi. arang tirik qoldim. Mana endi bu yog'i nima bo'ladi, deb o'y-xayol surib o'tiribman. Nega menga bunday qarayapsan? Senga berguday hech narsam yo'q. Faqat orden-u medallar... Urush degani shu ekan og'ayni, hammayoqda qahatchilik. Bo'lmasa, sendan bir nimani ayarmidim?.. To'xtab tur-chi, manovi yerda novvot bor, o'g'ilchamga olib boryapman. Hozir u chopqillab ketgan bo'lishi kerak...

Edigey erinmasdan yarmi bo'shab qolgan xaltachasini ochdi, unda gazetaga o'ralgan bir hovuch novvot, yo'lda kelayotib xotiniga deb olgan durracha, chayqovchilardan olgan bir juft sovun bor edi. Xaltada yana bir juft soldat ich kiyimi, kamar, pilotka, zapas gimnastyorka, shim bor edi – uning butun bisoti shu.

It Edigeyning kaftidagi novvotni yalab olib, qisirlatib chaynab yubordi-da, dumini likillatgancha chaqnagan ko'zlarini ixlos va umidvorlik bilan tikib turaverdi.

– Endi xayr, og'ayni!

Edigey o'midan turib, qirg'oq yoqalab yurdi, bekatdagi odamlarni bezovta qilgisi kelmadi. Tong otishiga ham oz qolgan edi. Shuning uchun ham o'z ovuli Jonkeldiga yetib olishga oshiqdi.

Shu kuni Edigey dengiz yoqalab yurib Jonkeldisiga arang tushga yaqin yetib bordi. Kontuziya bo'lmasdan ilgari u bu yo'lni ikki soat deganda bosib o'tardi. Borishi bilan mudhish xabarni eshitdi – farzandi-dilbandi allaqachon olamdan o'tgan ekan. Edigey xizmatga chaqirilganda, bola endigina olti oyga to'lgan edi. Nasib etmagan ekan, o'n bir oyligida nobud bo'libdi. Chaqaloqqa qizamiq chiqib, isitmaning zo'rligidan kuyib-yonib, adoyi tamom bo'libdi.

Unga xat yozishni lozim ko'rishmabdi. Qayerga yozishadi, yozishga hojat ham bormidi? Busiz ham urush kulfatlari yetib ortayotgan edi. Eson-omon qaytib kelsa o'zi bilar, kuyib-yonib, yig'lab-siqtab ko'nikib ham ketar, deb qarindosh-urug'lar Ukkubolani ko'ndirishga harakat qildilar. Hali yoshsizlar, urush tugasin, Xudo xohlasa hali qancha farzand ko'rasizlar. Chinorning shoxi sinsa ham o'zi sinmasin. Yana bir xil mulohazalar ham bor ediki, bularni odamlar dilda o'ylashar, lekin tiliga chiqarishmasdi: ming qilsayam urush-urush-da, ajali yetib, o'qqa uchrasa, yorug' dunyodan ko'z yumishi osonroq bo'ladi – har qalay, uyda farzandim qoldi. mendan keyin chirog'im o'chmaydi, degan umid bilan ketadi...

Ukkubola ayb o'zimda deb, ich-etini yerdi. Qaytib kelgan erini quchoqlagancha ho'ng-ho'ng yig'lardi. U axir, mana shu kunni taqdirga tan berganday ham umid, ham cheksiz azob-iztirob, tuganmas dard-alam bilan kutdi. Eri oldida duv-duv ko'zyoshi to'kib, bilarmon kampirlarning gapiga quloq solmay, dog'da qolganini gapirib berdi. Kampirlar bolaga qizilcha chiqqan, bu yomon narsa, chaqaloqni tuya junidan qavilgan ko'rpaga issiqqina o'rab, qop-qorong'i uyda saqlash lozim, aytganday, hadeb muzdek suv berib turaverish kerak, u yog'iga xudo rahm qilib, isitmaga bardosh berolsa, tuzalib ketadi, deb ogohlantirishgan edi. Men – ishi o'ngidan kelmagan baxti qaro ovuldagi kampirlarning gapiga quloq solmabman. Qo'shnilarining aravasini so'rab, betob go'dakni bekatdagi do'xtir xotinga olib bordim. Taraqa-turuq aravada Orolga yetguncha bolaginamning joni yo'lda uzildi. Do'xtir xotin kampirlarning gapiga quloq solishing darkor edi, deb qattiq koyib berdi...

Edigey ostonaga qadam bosishi bilan eshitgan xabari shu bo'ldi. Shu zahotiyoq g'am-anduhdan kuyib kul bo'ldi, tosh bo'lib qotdi-qoldi. Hali qo'liga olib, tuzukroq erka-

latishga ham ulgurmagan murg'ak bola – to'ng'ich farzandining diydoriga zor bo'lib, bu daraja sog'inib kelishi bilanoq bunday og'ir judolikka uchrashini ilgari o'ylab o'yida, uxlab tushida ko'rmagan edi. Edigey hali tishi chiqmagan, ko'zlarini mo'ltiratib ishonch ila boqib, kulimsirab turadigan ma'sum go'dagini eslab, jon-u jahoni o'rtanib ketar edi.

Shu kundan boshlab o'z ovuli ko'ziga sovuq ko'rina boshladi. Bir vaqtlar qirg'oqdagi tepalikda elliktacha xonadon yashar edi. Xonadon egalari Orol'dagi baliqchilik artelida ishlashib, tirikchilik qilishardi. Endi esa jarlik yoqasida o'n chog'li paxsa uy qolgan, xolos. Erkak zoti qolmagan, hammasini urush olib ketgan. Qolgan qari-yu yoshlar ham barmoq bilan sanarli. Ko'pi ochlikdan jon saqlab qolish uchun chorva bilan shug'ullanuvchi atrofdagi kolxoz ovullariga jo'nab ketishgan. Baliqchilik arteli tugab, dengizga chiqadigan odam ham qolmadi.

Ukkubola dasht urug'laridan bo'lib, u ham tug'ishganlari yoniga ketib qolishi mumkin edi. Qarindoshlari kelib yolg'iz qoldirishni istamay olib ketishmoqchi bo'lishdi. Qahatchilik yillari yonimizda bo'lg'in, Edigey frontdan qaytib kelgandan so'ng hech kim seni ushlab turmaydi, Jonkeldi ayiliga yana tezda qaytib kelasan, deyishdi. Biroq Ukkubola ko'nmadi: «Erimni kutaman. O'g'ilginamdan ayrildim. Otasi omon qaytsa, hech bo'lmaganda xotiniga duch kelsin. Bu yerda yolg'iz emasman, yosh-u qarilar bor, ularga ko'maklashib turaman, ko'p qatori bir amallab kun o'tkazarmiz», dedi.

Ukkubola to'g'ri qilgan ekan. Lekin Edigey birinchi kunlariyoq endi bundan buyog'iga dengiz bo'yida bekorxo'ja bo'lib tirikchilik o'tkazib bo'lmaydi, dedi. Uning gapiyam to'g'ri edi. Edigeyni ko'rgani kelgan Ukkubolaning qarindoshlari yana birga olib ketaylik, deb qistashdi. Dasht-

da qo'y-qo'ziga qarashib yurasan, keyinchalik sog'ayib ketganingdan so'ng mol boqarsan, deyishdi. Edigey minnatdorchilik bildirdi-yu, ammo rozi bo'lmadi. Ularga og'irligi tushishini istamadi. Xotinining qarindoshlarinikiga bir-ikki kun mehmon bo'lish boshqa gap. Ammo qo'lingdan tuzuk-roq ish kelmasa, kinga ham kerak bo'larding.

Ukkubola ikkalasi ish izlab temir yo'l bo'yiga borishga qaror qilishdi. Edigeyga qorovulmi, kuzatuvchimi yoki bo'lmasa ko'tarmani ochib-yopib turuvchimi – ishqilib, biror yengilroq ish topilib qolar, deb o'ylashdi. Urush nogironining ham ko'ngliga qarash kerak-ku.

Bahorda ovuldan ko'chib ketishdi. Hali ikkalasi ham yosh-yalang, so'qqa boshlaridan bo'lak oyoqlariga tushov bo'ladigan narsa ham yo'q. Dastlabki paytlari duch kelgan bekatlarda qo'nib-tunab yurishdi. Biroq hadeganda ko'ngildagidek ish topa olmadilar. Uy-joy masalasi undan ham qiyin bo'ldi. Temir yo'lda duch kelgan ishlarni bajarib, bedananing uyi yo'q, qayga borsa – bitbildiq, deganlaridek, to'g'ri kelgan joyda istiqomat qilishdi. Ukkubola shunda joniga ora kirdi. Uning tani-joni sog', o'zi ham hali navqiron bo'lib, har qanaqa ishlarni tortinib o'tirmay bajarib ketaverardi. Sirtidan sog'lom kishilarday ko'ringan Edigey yuk ortish va tushirish ishlariga tutinsa-da, asosiy ishni Ukkubola bajarardi.

Shu yo'sinda bahorning o'rtalarida bir necha yo'llarni tutashtiruvchi katta bekat – Qumbelga kelib, ko'mir tushirayotganlarning ustidan chiqishdi. Ko'mir ortilgan vagonlar zapas yo'l bilan to'g'ri depo xo'jaligi orqasidagi hovliga kiritilardi. Bu yerda vagonlarni tezroq bo'shatish uchun ko'mirni avval yerga tushirishar, keyin esa g'altak aravachalarda uy singari baland uyumlarga olib chiqib to'kishardi. Shu zaylda bir yillik ko'mir zapasi g'amlanardi. Haddan tashqari og'ir, chang-to'zonli, iflos ish edi bu. Biroq har qancha

og'ir bo'lsa-da, tirikchilik qilish kerak. Edigey katta kurak bilan aravachaga ko'mir tashlab turar, Ukkubola esa uni taxta yo'l orqali tepalikka olib chiqib ag'darardi-da, yana pastga qaytib tushardi. Edigey yana qaytadan aravachani to'latardi. Ukkubola aravaga qo'shilgan qirchang'i otday ayol kishi ko'tarishi lozim bo'lmagan og'ir yukni silasi qurib yana tepalikka olib chiqar va to'ka solib orqaga qaytib tushardi. Buning ustiga, kun qizdirgandan qizdirar, burqsigan ko'mir to'zoni Edigeyning ko'zini tinitib, ko'nglini aynitib yuborardi. Kun sayin holdan toyib borayotganini o'zi sezib turardi. Shundoqqina, ko'mir uyumiga cho'zilsa-yu qayta turmasdan cho'zilib yotaversa. Hammasidan ham uni deb ayolining qop-qora chang-to'zon ichida nafasi qisilib ishlayotganini ko'rib, ich-ichidan achinar va o'zini qo'yarga joy topolmas edi. Xotining ust-boshiga qarab bo'lmasdi: qop-qora qurumga burkangan, faqat ikki ko'zi-yu tishlarigina yiltirab ko'rinardi, xolos. O'zi esa qurum aralash yerdan shalabbo bo'lib ketgan edi. Burungiday kuch-quvvati bo'lganda Ukkubolani shu ahvolga solib qo'yarmidi?! Ayol kishining qiynalganini ko'rganda bir o'ziyoq o'nlab vagonlarni bu qurib ketgur ko'mirga to'ldirib, uyib tashlagan bo'lardi-ku.

Ular huvillab yotgan baliqchilar ovuli Jonkeldini tashlab, yarador askarga loyiq biror yengilroq ish topilar, degan umidda yo'lga chiqqanlarida, unga o'xshagan yarador askarlar hamma joyda to'lib-toshib yotganini hisobga olishmagan ekan. Urushdan qaytganlarning hammasi ham qaytadan yangicha hayotga moslashayotgan kezzar edi. Yaxshiyam, Edigey oyoq-qo'li omon qaytgan. Qo'lsiz, oyoqsiz, qo'ltiqtayoqda, yasama oyoqlarda temir yo'l bo'ylab sandiraqlab yurgan nogiron kishilar son-sanoqsiz edi. Odamlar bilan to'lib-toshib, sasib-bijib ketgan bekat binosining burchagiga joylashib olishib, mudrashgancha tong

otishini kutib o'tirishgan uzun tunlari Ukkubola ich-ichidan xudoga tavba-tazarru qilib: o'zing kechir, odamzod boshiga qirg'in keltirgan dahshatli urushdan erimni butunlay mayib-majruh qilmay, eson-omon qaytarganing uchun o'zingga ming qatla shukr, deb rozilik bildirib yotardi. Negaki u bekatlardagi mudhish manzarani ko'rib yurakbag'ri qaqshab ketardi. Kiyilaverib to'zib ketgan shinel va turli-tuman yirtiq-yamoq kiyimdagi mayib-majruh, qo'lsiz, oyoqsiz kishilar, birovlarining ostida qo'shg'ildirakli aravacha, birovlari qo'ltiqtayoqda, ba'zilar ikki ko'zidan ajralib, qo'lidan yetaklab olishgan, boshqalari esa uysiz-joysiz, tinchligini yo'qotib, poyezddan-poyezdga, bekatdan-bekatga o'tib, oshxona-yu bufetlarning eshigini qo'pollik bilan ochib kirib, mast-alast, baqirib-chaqirib, o'kirib yig'lashardi... Bularning har birini oldinda nimalar kutadi, qaytarish mumkin bo'lmagan narsalarning o'rnini nima bilan qoplam-oq kerak? Ukkubola shunday balo-qazolar erini chetlab o'tib, kontuziya bo'lsa ham to'rt muchasi sog'-omon qaytib kelganiga shukrona qilib, butun azob-uqubatlarga bardosh berib mehnat qilishga tayyor edi. Shuning uchun ham u holdan toyib, majoli qurib, toqati toq bo'lgan kunlarda ham bo'sh kelmasdan, nolimasdan, sir boy bermasdan ishlashda davom etdi.

Ammo buni ko'rgan Edigey ich-ichidan zil ketayotgan edi. Turmushni o'nglab olish uchun qandaydir qat'iy bir qarorga kelish kerak. Umrbo'yi darbadarlikda yurib bo'lmaydiku, axir. Tavakkal qilib shaharga ketvorsakmikin, balki u yoqda omadimiz kelib qolar, degan fikr tez-tez xayolidan o'ta boshladi. Ishqilib, sog'ayib ketsa, la'nati kontuziya balosidan qutulsa bo'lgani. Unda o'zini o'nglab olib yana kurasha olishi, or-nomusi va insoniylik qadr-qimmatini himoya qila olishi mumkin... Shaharda ham taqdir ularni har ko'yga solishi yoki ehtimol, vaqti kelib ko'nikib, ko'p

qatori shaharlik bo'lib ketishlari ham mumkin, kim biladi? Biroq nasib qilmagan ekan, taqdir degani shu ekan-da...

Ular Qumbel bekatida vagonlardan ko'mir tushirib, jon olib, jon berib yurgan kunlarning birida depo hovlisida tuya mingan qandaydir bir qozoq paydo bo'ldi – chamasi, dasht-dan ish bilan kelgan ko'rinadi. Kelgan kishi tuyasini yaqin-roqdagi yerga tushovlab qo'ydi-da, bo'sh qopini qo'ltig'iga qisib, tashvishli qiyofada u yoq-bu yoqqa alanglagancha odimlab ketdi.

– Hoy, uka, – murojaat qildi u Edigey yonidan o'tayotib, – umringdan baraka top, shu tuyaga ko'z-quloq bo'lib tursang, bolalar sho'xlik qilib tegishmasin tag'in. Tushovini sekin yechib yuborishdan ham toyishmaydi tentaklar. Men tezda qaytib kelaman.

– Boraver, boraver, qarab turaman, – dedi katta kuragida aravachaga ko'mir ortayotgan Edigey jiqqa ho'l bo'lib ketgan latta bilan terini artar ekan.

Yuzidan reza-reza ter quyilardi. Edigey bu odam tayinlamasa ham aravachaga ko'mir yuklab, kun bo'yi shu yerda ish bilan andarmon bo'lib yurardi. Bekatning bebosh bolalari tuyaga teginmasin deb ish orasida qarab turish unga malol kelarmidi. U birda bolalarning o'ynashib tuyaning g'ashiga tekkanlarini, boyaqish tuya ham jahli chiqib bo'kirib, og'zidan ko'pik sachratib, ularning orqasidan quvlab berganini ko'rgan edi. Bolalar esa xuddi shuni kutib turganday zavqlanishib, ibtidoiy ovchilar singari dahshatli hayqirishib, jonivorni har tomondan o'rab olishgancha tosh va tayoqlar bilan urar edilar. Egasi kelguncha bechora tuya bo'lganicha bo'lardi...

Hozir ham, aksiga olganday, allaqayoqdan bir to'da juldurvoqi bolalar koptok tepib, kelib qolishdi. Ular bor kuchlari bilan koptokni tushovlangan tuyaga qarab tepishardi. Tuya qochar, bolalar esa koptok bilan tuyaning

biqiniga gupillatib urishar, kim kuchliroq va chaqqonroq urishga bahslashar edi. Kim tuyaning biqiniga tegizsa, gol urganday quvonib, qiyqirardi...

– Hoy, zumrashalar, qani yo‘qolinglar bu yerdan, tuyaga tegishmanglar! – deya Edigey belkuragi bilan po‘pisa qilib qo‘ydi. – Bo‘lmasa, hozir ta‘zirlaringni berib qo‘yaman!

Bolalar o‘zlarini chetga olishdi. Ehtimol, tuyaning ega-sidir yoki bo‘lmasa ko‘mir yuklovchining badbasharasidan cho‘chiganligi uchundir, yana buning ustiga ichib olgan bo‘lsa, kunimizni ko‘rsatib qo‘ymasin, deb koptoklarini tepgancha narigi yoqqa yugurib ketishdi. Bolalar Edigeyning belkuragini ko‘tarib shunchaki xo‘ja ko‘rsinga o‘dag‘aylaganini hisobga olmaganda aslida uning mador-sizligidan va bolalarni quvishga ham holi kelmasligidan bexabar edilar, agar bilishganlaridami tuya bechorani istagancha qiynab, jonidan to‘ydirishlari mumkin edi. Aravachaga ortilayotgan ko‘mirning har bir kuragi zil-zambil tuyulib, katta kuch sarflashni talab etardi. Kamquvvatlilik, xastalik, biror ishga yaroqsizlik odamni bunchalik xor qilishini, bunchalar kuchsiz va noshud qilishini ilgari hech qachon xayoliga keltirmagan edi. Boshi aylanib, hadeb ter quyilardi. Edigeyning har lahzada madori qurib, ko‘zlari tinib borardi, ko‘mirning chang-to‘zonidan yuragi qisilib, arang nafas olar, bir zum dam olib tomoq qoqmoqchi bo‘lsa o‘pkasi-yu burniga to‘lgan ko‘mir qurumi qop-qora tupik bo‘lib tushar edi. Uk-kubola onda-sonda erini chetroqqa chiqib biroz dam olvol-sin, deb qo‘lidan kuragini olib aravachani o‘zi to‘ldirar va uni uyum tepasiga olib chiqib bo‘shatib tushar edi. Ammo Edigey xotinining o‘lar-tirilariga qaramay, jonini jabborga berib ishlayotganini ko‘rib toqat qilib o‘tirolmadi va yana o‘rnidan turib gandraklagancha ishga tutindi.

Tuyasini qoldirib ketgan boyagi odam oradan ko‘p o‘tmay, qopini ko‘tarib qaytib keldi. U yukini joy-

lashtirgandan so'ng yo'lga tushish oldidan ikki og'iz gaplashib olish uchun Edigeyning yoniga keldi. Ikkalasi ham darhol so'zga kirishib ketishdi. Bo'ronli bekatida Kazangap degani shu kishi edi...

Ular bir yurtdan bo'lib chiqishdi. Kazangap ham otabobolari Orolbo'yi qozoqlaridan ekanini so'zlab berdi. Shuning uchun ham bir-birlari bilan tezda til topishishdi.

Bu uchrashuv Edigey bilan Ukkubolaning butun kelgusi taqdirini hal qilishini hali hech kim xayoliga ham keltirmagan edi. Kazangap ularni Bo'ronli bekatiga borib ishlash va o'sha yerda yashashni maslahat qilgan edi, xolos. Birinchi ko'rib tanishishdayoq ba'zilarining samimiy odamlar ekanligi anglashilib turadi. Sirtidan qaraganda, Kazangapning boshqalardan farqlanadigan ortiq joyi yo'q, aksincha oddiy kishi edi; bu oddiylik zahirida esa og'ir hayot tajribasi – donolik mujassamlashgan. Ko'rinishidan, kiyilaverib rangi o'chib, o'ziga moslashib ketgan engilboshdagi oddiy bir qozoq edi. Doimo tuyada yurganidan teri shim kiyib olgan. U qay mahal nimani kiyishni ham yaxshi biladi – safarga chiqqanda kiyiladigan, hali unchalik ohori to'kilmagan temiryo'lchilar furajkasi uning katta boshiga juda yarashib turardi. Oyog'ida esa qayta-qayta yamoq solinib, e'tibor bilan qayta-qayta ko'klab tikilgan xirrom etigi. Uning haqiqiy dasht odami ekanini jazirama issiq va doimiy shamoldan qorayib, qotib ketgan yuzlari-yu sertomir, chandir qo'llaridan sezib olish mumkin. Og'ir mehnatdan barvaqtroq bukchayib qolgan yelkalari mahobatli osilib turadi, shuning uchun ham bo'lsa kerak, o'zi o'rta bo'yli bo'lsa-da, bo'yni g'ozning bo'yni singari cho'zilib ketganday tuyuladi. Hammasidan ham ko'zlari o'zgacha: kulimsirab turuvchi bu qop-qora ko'zlar, odamning dilidagini sezib turganday e'tibor bilan boqadi.

Kazangap o'sha kezlari qirq yoshlar atrofiga borib qolgan edi. Tozalab qaychilangan qora murti, burul tortib qol-

gan choʻqqi soqoli bu odamning yoshini ancha ulugʻ qilib koʻrsatardi. Uning oʻta mulohazali odamligini koʻrgan Uk-kubola soʻzlarini tinglab, darhol maʼqul koʻrib qoldi. Dar-haqiqat, oqilona fikr yuritgan edi u. Modomiki, kontuziya degan balo bilan jarohatlangan ekansan, yana buning ustiga ortiqcha jabr chekishning nima hojati bor. Koʻrib turibman, Edigey, bu sen bajaradigan ish emas. Munaqa yumushlarga hali yaramaysan. Oyogʻingni arang sudrab bosayapsan-ku yana... Hozircha yengilroq ishda ishlab, toza havoda yurib, xohlaganingcha qaymogʻi olinmagan sut ichishing kerak. Mana, aytaylik, bizning bekatimizda yoʻl ishlariga odam topolmay jonimiz halak. Yangi boshligʻimiz boʻlsa har gal: oʻzing shu yerlik boʻlsang, ishlaydigan munosib odamlarni topmaysanmi, deb quloq-miyamni yeydi. Qani, u aytgan odamlar? Hammasi urushda. Urushdan qaytganlarga esa istagan yerdan ish topiladi. Toʻgʻri, bizda ham yashash oson emas. Turgan joyimiz chatoq, kimsasiz, suvsiz, qup-quruq huvillab yotgan dashtlikdangina iborat. Haftasiga bir martagina sisternada suv keltiriladi, xolos. Kelmay qol-gan paytlari ham boʻladi. Bunday paytlarda, choʻlning olis qismidagi quduqdan meshda suv tashishga toʻgʻri keladi. Erta chiqsang, arang kechga qaytib kelasan. Turli tomon-larda sarson-sargardonlikda yurgandan koʻra, yomon boʻlsa ham Sarioʻzakda oʻz kulbangda turganingga nima yetsin, deb gapida davom etdi Kazangap. Boshpanang boʻladi, tayinli ishing boʻladi. Nima ish qilish zarur boʻlsa, ham-masiga oʻzimiz yordamlashamiz, roʻzgʻoringni ham butlab olarsan. Bu, albatta, harakatingga bogʻliq. Ikkalalaring ham hali yoshsizlar, dunyo topishga qurbilaring yetadi. Tani-joning sogʻayib ketsa, u yogʻini hayotning oʻzi koʻrsatar, zerikib qoladigan boʻlsalaring, koʻngil tortgan tomonga boraverishlaring mumkin.

Kazangap mana shunaqa maslahatni berdi. Edigey o'ylab ko'rdi-yu oxiri rozi bo'ldi. Shu kuniyoq ular Kazangap bilan birga Sario'zak qaydasan, deb Bo'ronli bekati sari ravona bo'lishdi. Hatto o'sha kezlarda ham xuddi yo'lga g'amlab qo'yganday ikkalasining ham o'zlariga yarasha yig'ib qo'ygan dunyosi bor edi. Ana-mana deguncha, kiyim-kechaklarini yig'ishtirib, yo'lga tushdilar. O'shanda ularga bari bir edi, o'z baxtlarini sinab ko'rmoqchi bo'lishdi. Keyinchalik bilishsa, Bo'ronliga taqdir taqozosi bilan borib qolishgan ekan.

Qumbeldan to Bo'ronli bekati sari Sario'zak dashtligini kesib o'tgan o'sha yo'lni Edigey bir umrga eslab qoldi. Avvaliga ular temir yo'l yoqalab yurishdi. So'ngra asta-sekin past-balandliklar bo'ylab chetlab ketishdi. Kazangapning maslahatiga ko'ra, o'n chaqirimcha yo'lni qiyalab, ko'ndalangiga kesib chiqdilar, chunki temiryo'l bir zamonlar sho'rtang ko'l bo'lib, keyinroq suvi qurib qolgan ana shu katta maydonni aylanib o'tarkan. Ko'l qa'ridan hanuzga qadar sho'r chiqib botqoqlanib turarkan. Har yili bahor kelishi bilan sho'r sayhonlik qor-yomg'irning suvi bilan yana uyg'onib, botqoqlashib, odam o'tolmaydigan bo'lib qolar, yozda esa yana sho'rxok tuz qatlami bilan qoplanib, toshday qotib qolar edi. Yil sayin shu takrorlanardi. Kazangap bir vaqtlar bu yerda kattagina ko'l bo'lganini Sario'zak dashtini kezib chiqqan geolog Yelizarov tilidan hikoya qilib berardi. Keyinchalik Yedigey Bo'ron ham u bilan qalin do'stlashib ketdi. Aqlli kishi edi u.

O'sha kezlarda Edigey hali «Bo'ron» degan laqab olmagan edi. Orollik oddiy qozoq urushdan yaralanib qaytdi, ayoli bilan birga ish, boshpana izlab yurib tasodifan temiryo'l ishchisi Kazangap ismli bir yo'lovchiga duch keldi va uning maslahati bilan allaqanday Bo'ronli bekatiga kelib qoldi, vassalom. Ammo bu yerda umr bo'yi qolib ketishini hali u bilmasdi.

Bahor paytlari qisqa muddat yashil tusga kirib, so'ng quyosh nurida qovjirab, sarg'ayib qoladigan bepoyon Sario'zak dashtligi Edigeyni gangitib, hang-u mang qilib qo'ydi. Orol ko'li atroflarida ham qanchalab cho'l-u biyobonlar bor, birgina Ustyurt yassi tog'ining o'zini aytmay-sizmi! Biroq Sario'zak dashtligi singari cheksiz kenglikni umrida birinchi bor ko'rishi edi. Sahroning ulug'vorligini o'zining ruhiy holati bilan taqqoslab tenglashtira olishga layoqatli kishigina kimsasiz huvillab yotgan Sario'zak cho'lida bardosh bera olishi mumkinligini Edigey keyin tushundi. Ha, Sario'zak haqiqatdan ham bepoyon, ammo inson xayoli undan ham keng. Yelizarev dono odam, boshqalarning xayoliga kelsa-da, tiliga ko'chmagan fikrlarni juda ustalik bilan, sodda tilda tushuntirib qo'yar edi.

Oldilarida tuya yetaklab shaxdam qadam tashlab bora-yotgan Kazangap bo'lmaganida, kim bilsin, kimsasiz dashtda Edigey bilan Ukkubolaning holi ne kechardi. Edigey har xil yuklarning ustiga o'tirib olgancha tuyada borardi. Aslida uni emas, tuyaga Ukkubolani o'tirg'izish kerak edi. Biroq Kazangap, ayniqsa Ukkubola, Edigeyni tuyaga chiqishga majbur etishgan edi: «Biz sog'-salomat odamlarmiz, sen hali quvvatga kirishing kerak, tortishib o'tirma, vaqt ketmasin, hali qancha yo'l bosishimiz darkor», deyishdi. Yo'l olis, tuya bo'lsa yosh — hali og'ir yukni ko'tara olmasdi, shunga ko'ra bittasi tuyaga minib ikkalasi piyoda yurishiga to'g'ri keldi. O'shanda Edigeyning hozirgi Qoraroni bo'lganda, boshqa gap edi, biryo'la uchalasi minib olib yo'rtirib yurishsa, uch yarim — to'rt soat deganda manzilga yetib borgan bo'lishardi. O'sha kuni esa Bo'ronliga yarim kechada yetib borishdi.

Atrofdagi notanish joylarni kuzatib, yo'lbo'yi suhbatlashib borganliklari sababli vaqtning qanday o'tganini sezmay qolishdi. Kazangap yo'l-yo'lakay bu yerdagi tur-

mush-tirikchilik, o'zining Sario'zak tomonlarga qachon, qanday qilib kelib qolgani-yu temir yo'lda ishlab qolgani to'g'risida gapirib berdi. Yoshi ham hali u aytgan darajada emas edi, mundoq qarasa, urushning oxirgi yili atigi o'ttiz oltiga qadam qo'yibdi. Uning ovuli Beshog'och, Jonkeldidan qirg'oq bo'ylab yurilsa, o'ttiz chaqirimcha ekan. Kazangapning u yerdan chiqib ketganiga ko'p yillar o'tgan bo'lsa-da, qaytib bormabdi. Buning sababi bor ekan. Quloqlarni sinf sifatida tugatish vaqtida otasini ham quloq qilib haydashgan, aslida esa otasi quloq emas ekan. Tekshirib ko'rganlarida, unga o'xshash qanchalab o'rtahol chorvadorlarga nisbatan yanglish yo'l tutilganligi, to'g'rirog'i, xato ish qilingani ma'lum bo'lib qolibdi. Shundan so'ng otasini ozod qilishganda surgundan qaytib kelayotib uyiga ham yetib kelmasdan yo'lda qazo qilib qolgan. Ota quloq qilingan o'sha kezlarda butun oila – aka-uka, opa-singillar ko'zdan uzoq bo'lish uchun har tomonga tarqab ketishibdi. Shu-shu ular dom-daraksiz ketishibdi. O'sha vaqtda alohida faollik ko'rsatgan qiziqqon kishilar hali yosh yigit Kazangapni yig'ilishlardan birida, el oldida: otam yot unsur sifatida to'g'ri jazolandi, bunday otadan voz kechaman, otam singari bunday sinfiy dushmanlarga yer yuzida o'rin bo'lmasligi kerak, qayerda bo'lmasin ular o'linga mahkum etilmog'i darkor qabilida so'zlaysan, deb majbur etishibdi.

Bunday sharmandalikdan qutulish uchun Kazangap uzoq o'lkalarga bosh olib ketadi. Olti yil Samarqand yaqinidagi Mirzacho'lda – Betpoqdalada ishladi. Asrlar bo'yi inson qo'li yetmagan qo'riq yerlarni o'zlashtirib, paxta dalalariga aylantirish o'sha yillari boshlangan edi. Odam yetishmaydi. Cho'lquvarlar baraklarda yashab, ariq-zovur qazishardi. Kazangap dastlab zovur qazidi, so'ng traktor haydadi, brigadirlik qildi, zarbdor mehnati uchun faxriy yorliq oldi. O'sha

yerda uylandi. Ish haqi durust deb o'sha yillari Mirzacho'lga turli tomonlardan odamlar oqib kelishardi. Betpoqdalada ishlash uchun Xiva yaqinidan Bo'key degan qoraqalpoq qiz ham akasining oilasiga qo'shilib kelibdi. Peshonaga yozilgani bo'ladi, deganlaridek ular shu yerda topishib, oila qurishdi. So'ng Kazangapning eli yurtiga – Orol bo'yiga qaytishga qaror qilishdi. Biroq keyinchalik o'ylab qarasa, yanglishgan ekan. Poyezddan-poyezdga o'tib uzoq yo'l yurib «Maksim»¹da yetib borishdi, oxiri Qumbelga borib yana bir boshqa poyezdga chiqmoqchi bo'lib turganlarida tasodifan orollik hamqishloqlarini uchratib qoldi. Ulardan surishtirib bilsa, hozircha Beshog'ochga qaytib borishga hojat yo'q, chunki u yerda ham do'ppi o'rniga bosh oladigan haligi odamlar o'zboshimchalik qilishayotgan ekan. Shunday bo'lgach, ovulimga borib nima ham qildim, deb o'yladi Kazangap. Nimadandir qo'rqqanidan emas, yo'q, u endi qo'rqmaydi – kerak bo'lib qolsa qo'lida xizmatini dalillovchi O'zbekistonning faxriy yorlig'i bor. El oldida sharmanda-yu sharmisor qilib kaltaklagan kimsalarni yana qayta ko'rishni istamadi, xolos. Hozircha bularning aytgani-aytgan, degani-degan edi. «O'sha voqea»dan keyin go'yo hech narsa sodir bo'lmaganday ular bilan bamaylixotir uchrashib, salom-alik qilib yura olarmidi u!

Kazangap «o'sha voqea»ni eslashni xush ko'rmas, nima uchun o'zidan boshqa hamma u ko'rgiliklarni allaqachon unutib yuborganini ham tushunolmasdi. Sario'zakka kelib o'troqlashib qolganlaridan so'ng oradan uzoq yillar o'tib, bu voqeani yana ikki marta eslashga majbur bo'ldi. Birinchisida, o'g'li uni qattiq ranjitgan bo'lsa, ikkinchisida, Edigey qaltis hazil qilib qo'yan edi.

Sobitjon kelgan kunlardan birida choy ustida gurgulashib qolishdi, shahar yangiliklaridan tinglashdi. So-

¹ Odam tashiydigan eshelonlar o'sha vaqtda "Maksim" deb atalar edi.

bitjon gap orasida kollektivlashtirish yillari Sinszyanga ketib qolgan qozoqlar bilan qirg'izlar endi yana qaytib kelishayotganini kulib gapirib berdi. Xitoy ularni kommunalarga kiritib, ko'rgiligini ko'rsatayotgan emish. Odamlarga uyda ovqatlanish taqiqlanib, faqat umumiy qozondan kuniga uch mahal ovqat berisharkan. Katta-yu kichik qo'lida kosasi bilan navbat kutib turisharkan. Xitoylar shunaqa ham ta'zirini berishibdiki, oxiri oyog'i kuygan tovuqday uyjoyini tashlab qochib qolishibdi. Kelib oyog'imizga bosh urishyapti, nima bo'lsa ham qaytishga ruxsat bersalaring, deb yalinib-yolborishayapti, sho'rliklar...

– Buning nimasi yaxshi? – deb qosh-qovog'ini uyib oldi Kazangap.

G'azabdan lablari dir-dir titrardi. Uning kamdan-kam paytlarda jahli chiqardi, o'g'liga ham kamdan-kam paytlardagina qattiq gapirardi. Deyarli uni koyimasdi desa ham bo'ladi. U o'g'lini ortiq darajada sevardi, o'qitib savodini chiqarish uchun undan hech narsani ayamasdi, katta odam bo'ladi deb umid qilib yurardi.

– Nega sen ularning ustidan kulyapsan? – davom etdi u boshiga qon quyilganidan tobora jiddiylashgan holda. – Bu – odamlarning boshiga tushgan musibat-ku, axir.

– Nima deyin bo'lmasa? Bu yog'i qiziq bo'ldi-ku! – e'tiroz bildirdi Sobitjon. – Qanday bo'lgan bo'lsa, shuni gapiryapman.

Otasi lom-mim demadi, oldidagi choy quyilgan piyolani surib qo'ydi. Uning sukut saqlab o'tirishidan uy ichiga og'ir jimlik cho'kdi.

– Umuman, kimdan xafa bo'lamiz? – Sobitjon ajablanib yelkasini qisdi. – Tushunolmayapman. Qaytarib aytaman: kimdan xafa bo'lamiz? Davrdanmi – uni o'zgartirolmaymiz. Hukumatdanmi? Haqimiz yo'q.

– Bilasanmi, Sobitjon, men o'z ishimga o'zim javob beraman. Boshqalarning ishiga aralashmayman. Lekin,

bunga o'g'lim, o'zingni aqling yetadi deb o'ylagandim, bari bir, shuni unutmaginki, faqat birgina xudodan xafa bo'lishga haqqimiz yo'q, ajalini yuborsa, kunimiz bitgani shu deymiz. oilo-taolodan tashqari, kim bo'lishidan qat'iy nazar, so'roq oldida javob berishi kerak! – Kazangap shartta o'rnidan turdi-da, hech qayoqqa qaramay, jahl bilan tashqariga chiqib ketdi.

Boshqa bir safar Qumbeldan ketishga qaror qilganlaridan so'ng, oradan uzoq yillar o'tib, Bo'ronliga kelib joylashib olgach, bolali-chaqali bo'lib, ularni undirib-o'stirib, ko'nikma hosil qilgach, bahor kunlaridan birida, kechga yaqin, qo'y-qo'zilarni qo'raga haydab olib kirishayotganda Edigey ularning tuyog'i ko'payib qolganini ko'rib, o'rtog'iga hazil qilib qo'ydi:

– Ikkalamiz ham boyib ketdik, Kazake, bizni endi boshqatdan quiloq qilishsayam bo'ladi!

Kazangap unga yalt etib tikilib qaradi, hatto mo'ylovi ham tikkayib ketdi:

– O'ylamay so'zlagan og'irimay o'lar, deydilar. Tilingdan tutilib o'tirmagin tag'in!

– Nima, hazilni ham tushunmaysanmi?

– Hazilning tagi zil bo'lib chiqmasin.

– Qo'ysang-chi, Kazake. O'tgan ishlar o'tdi-ketdi...

– Hamma gap shunda-da. Boyligingni olib qo'yishsa o'lmaysan – bir amallab kun ko'rib ketaverasan. Ammo ko'ngil shishasi sinsa – uni hech narsa bilan butlab bo'lmaydi...

Biroq Qumbeldan Sario'zak cho'li orqali Bo'ronliga yo'l olganlarida hali bu gaplarga juda uzoq edi: Bo'ronli bekatiga kelib bu yerda turib qolishadimi-yo'qmi yoki yana darbadarlikda olam keizishadimi – hali bu yog'i noma'lum edi. Yo'lda ular shunchaki, u yoq-bu yoqdan gaplashib borishdi. Edigey gap orasida Kazangapdan tani sog'liging

ko'tarmadimi yoki boshqa biror sababi bormi deb, uning frontga bormay qolganini qiziqib so'rab qoldi.

– Yo'q, xudoga shukr, sog'-salamatman, – deb javob qildi Kazangap. – Hech qanaqa kasalim yo'q. Urushga borganimda ham boshqalardan qolishmay jang qilardim. Gap boshqa yoqda...

Betpoqdaladan kelayotgan Kazangap Beshog'och ovuliga borishdan voz kechgandan so'ng yana Mirzacho'lga qaytib borish qalay bo'larkin, yo'l olis, borib nima ham qilishadi, undan ko'ra turgan joyimizdan jilmaganimiz ma'qul edi, deb qayerga borishlarini bilmay Qumbel bekatida turib qolishdi. Yo Orolga borishsamikin? Shunda ularga katta bekat boshlig'ining ko'zi tushib qoldi. Rahmdil kishi ekan, samimiy kutib olib, qayoqdan kelib qayoqqa ketayotganini va nima ish bilan mashg'ul bo'lmoqchi ekanini surishtirgach, Kazangap bilan Bo'key ikkalasini yuk vagoniga mindirib Bo'ronli bekatiga jo'natdi. «U yerda odam yetishmay turibdi, ayni sizlarga o'xshagan odamlar kerak», dedi-da, bekat boshlig'iga ikki enli xat yozib berdi. U yanglishmagan ekan. Mirzacho'l odamlar bilan to'lib-toshgan, ish ham qizigandan-qizigan edi. Uni kim-sasiz, suvsiz Sario'zak dashti bilan taqqoslashning o'ziyoq kishi ko'nglini behud qilib yuboradi. Biroq shunga qaramay, cho'l qanchalik dahshatli bo'lmasin, asta-sekin ko'nikib, moslashib ketishdi. Yaxshimi, yomonmi, har qalay, o'z holicha yashay boshlashdi. Ikkalasi garchi hisobda «temir yo'l ishchisi» sanalishsa ham to'g'ri kelgan ishni bajarar edilar. Shu tariqa ikkala yosh – Kazangap bilan xotini Bo'key Sario'zak dashtidagi huvillagan Bo'ronli bekatida ro'zg'or qurib tirikchilik qila boshladilar. To'g'ri, ular o'sha yillari bir-ikki bor yetarli pul jamg'arib, katta bekatga yoki shaharga yaqinroq biror joyga ko'chib ketishga ham chog'lanib yurishdi. Lekin bu orada urush boshlanib qoldi.

Shu-shu Bo'ronlida tinim bo'lmadi: soldat to'la eshelonlar mag'ribga, evakuatsiya qilingan to'la eshelonlar mashriqqa, oziq-ovqat orilgan eshelonlar mag'ribga, yaradorlar tushgan eshelonlar mashriqqa qarab tinimsiz qatnay boshladi. Hayotning izdan chiqqani hatto mana shu Bo'ronlidek huvillagan kichik bir tupka bekatdagi ahvoldan ham sezilib turardi...

Orqama-ketin qatorlashib ketgan parovozlar semafor ochilishini talab qilib tinmay bo'kirar, qarshida navbat kutib turganlari ham ulardan qolishmasdi... Og'ir yuklarni ko'tarolmay shpallar mayishib, egilib-bukilib ketar, to'lib-toshgan vagonlarning og'irligidan temir izlar ham barvaqt ishdan chiqardi. Temir yo'lning bir joyini remont qilib ulgurmasdan, ikkinchi bir joyi remonttalab bo'lib qolardi...

Eshelon ketidan eshelon uzilmay, odam to'la vagonlar front sari haftalab, oylab, keyinchalik esa yillab tinimsiz o'taverdi. Bunchalik son-sanoqsiz odam zotining qayerdan paydo bo'lganini ko'rib aqling uchadi. Shularning hammasi mag'ribga tomon – ikki olam bir-biri bilan olishib yotgan mag'ribga hayot-mamot jangi sari yo'l olishgan ekan...

Birmuncha muddatdan so'ng Kazangapning ham gali keldi. Urushga chaqirishdi. Chaqiruv qog'ozini Qumbeldan berib yuborishibdi, to'planish joyi o'sha yer ekan. Bekat boshlig'i bundan xabar topib, og'ir iztirobga tushdi: kichik bir bekatchada son-sanoqsiz poyezdlar o'tib-qaytib turgan bo'lsa, bu ikki toqa yo'l rezina emas-ku shuncha bardosh bersa, buning ustiga qo'ldan ish keladigan yolg'iz ishchini ham frontga olib ketib qolishsa, holimiz xarob bo'lar ekan-da, deb boshini ushlagancha zorlana boshladi. Ammo shunday paytda uning dodini kim ham eshitardi, deysiz... Semafor oldida poyezdlar tinmay baqirishadi... Zudlik bilan yana bir zapas yo'l qurish kerak desang, ustingdan kuli-shadi. Yov degani Moskva ostonasiga kelib qolgan bo'lsa, bu gaplar kimning ham qulog'iga kiradi deysiz...

Urushning erta kelgan tuman aralash, izg'irinli ilk qishi eshik qoqmoqda. Kunlar qisqarib, ana-mana deguncha kech kirib, sovuq tushadigan kezlar. Kazangap armiyaga jo'nashdan bir kun avval tunda qor yog'ib chiqdi. Avvaliga maydalab yoqqan bo'lsa, keyinchalik rosmana gupillab urib berdi. Sario'zakning buyuk sukumati uzra, cheksiz yastanib ketgan kengliklari-yu qir-adirlari uzra beg'ubor, musaffo samoviy oqlik choyshabi to'shaladi. Shungacha qor uchqunlarini mayin yelpib, yengil charx urib o'ynayotgan Sario'zak shamoli birdan qo'zg'alib qoldi. Bu hali shamollarning shunchaki boshlanishi – nabirasi edi. Shamollarning otasi turib qolsa bormi, kuchli qor bo'ronini ko'tarib, uvillagancha girdoblanib butun borliqni o'z hukmiga oladi. Unda odamning chakka tomiri singari sarg'ayib-bo'zarib yotgan buyuk Sario'zak sahrosining u chekkasidan bu chekkasiga kesib o'tgan qiltomir – temir yo'lning holi ne kechadi? Chakka tomir urib turgani yanglig' poyezdlar mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon o'tib turgan bo'lsa...

O'sha kecha tong mahalida Kazangap frontga jo'nadi. Hech qanday kuzatuvchilarsiz yolg'iz o'zi jo'nadi. Uydan chiqqanlarida bola ko'tarib olgan Bo'key qordan boshim aylanib ketdi, deb to'xtab qoldi. Kazangap yo'rgaklangan bolani uning qo'lidan oldi. Bu vaqtga kelib, Oyzoda tug'ilgan edi. Ehtimol, ikkalasining o'sha tong qor betida qoldirgan oyoq izlari so'nggi izlar bo'lib chiqar? Taqdirni ko'ringki, Kazangapni ayoli bilan bola kuzatib qo'yish o'rniga, aksincha, Kazangap ularni yo'l ko'rsatkichlarini burib-boshqarib turadigan ish joyi – yo'l uychasigacha olib bordi-da, o'zi Qumbelga borayotgan yuk poyezdiga tushmoqchi bo'ldi. Endi Bo'key eri o'rnida yo'l boshqaruvchi bo'lib qolayotgan edi. Er-xotin shu yerda xayr-xo'shlashishdi. Kecha kechasiyoq ular bir-biriga aytadigan

gaplarini aytib, yig'i-sig'i qilib bo'lishgan edi... Yo'lga shay parovoz bug' taratib, og'ir nafas oldi, mashinist esa uni shoshiltirdi. Kazangap endi chiqib ham olgan edi, parovoz uzoq chinqirib, joyidan qo'zg'aldi va asta-sekin tezligini oshira boshladi. G'ildiraklar yo'lning tutashgan joylariga kelib urilib taraqa-turuq ovoz chiqaradi. Parovoz ko'rsatkichlarning yo'nalishi orqali yo'l ochib turgan Bo'keyning yonginasidan o'tib ketdi. U boshini ro'mol bilan tang'ib, belini mahkam bog'lab olgan, oyog'ida erining etigi, bir qo'lida bayroqcha, bir qo'lida bag'riga bosgancha bolasini ko'tarib turibdi. Ular so'nggi bor bir-birlariga qo'l silkishib qolishdi... Ko'z oldidan xotinining siymosi, dardli boqishi, qo'lini ko'tarib qolishi-yu semafor chirog'i birin-ketin o'ta boshladi.

Bu orada poyezd go'yo tushda ko'rganday sassiz-sadosiz ko'z oldingga yopirilib kelib, yana sassiz-sadosiz orqada yastanib qolib ketayotgan Sario'zakning sutday qor bosgan dalalaridan o'tib quloqni kar qilgudek darajada guldirab yelday uchib borardi. Parovozga kelib urilayotgan shamol o'txonadan chiqib kishi ko'nglini behuzur qiluvchi ko'mir hidini yangi yoqqan dasht qorining beg'ubor hidi bilan aralashtirib yuzga uradi... Kazangap Sario'zak kengliklarining mana shu qishki havosidan to'yib-to'yib nafas olar ekan, bu ulkan cho'lning qon tomiri, shu kundan e'tiboran uning o'z qon tomiri bilan uzviy tutashib ketganini qalbdan chuqur his etdi...

Qumbelda armiyaga chaqirilganlarni frontga jo'natishayotgan edi. Hammani safga tizib, yo'qlama qilgach, vagonlarga bo'lishdi. Shu payt kutilmagan voqea yuz berdi. Kazangap o'z kolonnasi bilan birga endi vagonga chiqmoqchi bo'layotganda harbiy komissariat xodimlaridan allaqanday kishi unga yetib oldi.

– Asanboyev Kazangap! Oralaringizda Asanboyev bormi? Bo'lsa, qatordan chiqsin! Qani, orqamdan yur-chi!

Kazangap buyruqni bajardi.

– Men – Asanboyevman!

– Hujjatlaringni ber!.. To‘g‘ri. Xuddi o‘zi. Endi men bilan yur. Shu asnoda ular yana bekatga, to‘planish punktiga kelishdi. Haligi xodim unga:

– Quloq sol, Asanboyev, sen hoziroq uyingga qayt. Tushundingmi? – dedi.

– Tushundim, – deb javob qildi Kazangap hech narsa tushunmagan bo‘lsa ham.

– Unday bo‘lsa, jo‘na, bu yerda o‘ralashma. Sen ozodsan. Kazangap kuzatuvchilar va jo‘nab ketayotganlarning g‘ala-g‘ovuri ichida nima qilishini bilmay, gangib qoldi. Avvalo ishning bunchalik o‘zgarib ketganidan quvongan bo‘lsa ham keyinchalik birdan hushiga kelib yuragiga g‘ulg‘ula solgan allaqanday shubhadan muzdek terga botdi. E-ha, gap bu yoqda ekan-da! Shundan so‘ng, u olomon orasidan yorib o‘tib yig‘in boshlig‘i eshigi oldiga bordi.

– Hoy, qayoqqa suqilyapsan? – deb baqirishdi navbat kutib o‘tirgan boshqa odamlar.

– Shoshilinch ishim bor! Eshelon ketib qolyapti. Shoshilinch ishim bor! – deya u boshliq oldiga kirdi.

Chekilaverib tutun to‘lgan xona, telefonlar va har xil qog‘ozlar orasida odamlar qurshovidagi sochlari oqara boshlagan bo‘g‘iq ovozdagi kishi Kazangap yaqinlashishi bilan bujmaygan yuzini stoldan ko‘tardi:

– Senga nima kerak? Qanday ish bilan kelding?

– Men noroziman.

– Nimadan norozisan?

– Otam oqlangan! U quloq emas! Ishonmasangiz, hamma qog‘ozlaringizni tekshirib ko‘ring! O‘rtahol chorvador bo‘lgani uchun oqlangan.

– Shoshma, shoshma! Senga nima kerak o‘zi?

– Shu sababdan meni armiyaga olmayotgan bo‘lsalaring, unda noto‘g‘ri qilasizlar.

– Nima deb aljirayapsan? «Quloq-suloq», «o‘rtahol» – qayoqdagi unutilib ketgan gaplarni aytasan, hozir bu bilan kimning ishi bor? Qayoqdan kelib qolding? Kimsan o‘zing?

– Bo‘ronli bekatidan, Asanboyevman.

Boshliq ro‘yxatlardan uning nomini qidirib topdi.

– Boyadan beri shunday demaysanmi, «O‘rtahol», «kambag‘al», «quloq», deb judayam boshimni og‘ritib yubording-ku! Senga bron bor! Yanglish chaqirilgan ekan-san. O‘rtoq Stalinning buyrug‘i bor-ku, temiryo‘lchilarga tegilmasin, o‘z joylarida qolishsin, degan. Bor, bu yerda o‘ralashma. O‘z joyingga borib ishingni qil, uqdingmi?..

Bo‘ronliga yetay deb qolishganda kun botdi. Endi ular yana temir yo‘lga yaqinlashishdi, u yoqdan-bu yoqqa o‘tayotgan poyezdlarning taraqa-turuqi eshitilib, vagonlar ham g‘ira-shira ko‘rina boshladi. Ular olisdan qaraganda, dashtlik qo‘ynida o‘yincholarga o‘xshab ko‘rinardi. O‘rta sekin botayotgan quyosh tevarak-atrofdagi soyliklar-u qiradirlarga so‘nggi nurlarini taratib, ayni choqda soya solardi. Shu lahzada bilinar-bilinmas qosh qorayib, hali qish rutubatidan qutulmagan yerning bahoriy nafasi bilan to‘yingan izg‘irin havo asta-sekin moviy pardaga burkalib borardi.

– Ana, Bo‘ronli deganimiz shu bo‘ladi, – dedi Kazan-gap qo‘li bilan tuyada o‘tirgan Edigeyga va uning yonida halloslab kelayotgan Ukkubolaga o‘girilib qararkan. – Bu yog‘i oz qoldi. Hozir yetib boramiz, Xudo xohlasa, miriqib hordiq chiqarasizlar.

Oldinda – temir yo‘lning biroz burilib o‘tadigan joyida, yaydoq dalada bir necha uycha ko‘rindi, zapas yo‘lda esa poyezd semaforning ochilishini kutib turardi. Atrofga qa-

rasang, qilt etgan narsa ko'rinmaydi, hammayoq sassiz-sadosiz, hadsiz-hududsiz cho'li-biyobon...

Edigeyning yuragi orqasiga tortib ketdi. Dengiz bo'yida yashab, Orol dashtlariga ko'nikib ketgan Edigey bu manzarani ko'rib hang-u mang bo'lib qoldi. Qachon qarama, moviy tusga kirib, mavjlanib turadigan rohatbaxsh qadrdon dengiz bo'yidan odamni yutib yuborgudek kimsasiz cho'lga kelib qolsa-ya! Bu yerlarda jon saqlab bo'ladimi?!

Ukkubola eriga yaqin kelib, uning salmoqlangan oyog'iga qo'lini qo'ygancha biroz yonida yurib bordi. Edigey ayolining «Mayli, eng muhimi, sog'ayib ketsang bo'lgani. U yog'i bir gap bo'lar...» demoqchi ekanini tushundi.

Shu zaylda ular Sario'zak dashtiga, keyinchalik ma'lum bo'lishicha, uzoq yillar, ya'ni bir umrga yashaydigan manzilgohlari bo'lmish joyga yaqinlashardilar.

Ko'p o'tmay, quyosh ham botdi. Bo'ronliga esa ular tun kirib Sario'zak osmonida yulduzlar charaqlagan paytda kirib kelishdi.

Bir necha kun Kazangapnikida turishdi. So'ng alohida yashay boshlashdi. Ularga yo'l ishchilariga qurilgan barakdan bir xona ajratildi. Shunday qilib, yangi joyda hayot kechiraverishdi.

Kimsasiz, huvillagan Sario'zak cho'lida, ayniqsa yangi turmushning og'ir va mashaqqatli kunlarida ikki narsa Edigeyning joniga ora kirdi: biri toza havo, ikkinchisi tuya suti. Havoning sofligini aytmaysizmi, bunaqasi yetti iqlimda ham bo'lmasa kerak. Qimizni bo'lsa, Kazangap to'g'riladi, ikkita ona tuyasidan bittasini ularga in'om qildi.

– Biz xotin bilan maslahatlashib, shunday fikrga keldik, dedi u. – O'zimizga yetarli sutimiz bor. Sizlar sog'ish uchun bizning Oqboshimizni olinglar. U sog'inga kirgan, hali yosh, bolalaganiga ikkinchi yil ketyapti. O'zlaring boqib,

oʻzlaring foydalaninglar. Faqat bolasini och qoldirmanglar. Bu tuya endi sizlarniki, xotinim bilan shu fikrga keldik. Bu senga, Edigey, urchitib koʻpaytirish uchun moya. Yaxshi qarasang, poda boʻladi. Bu yerdan ketishni xohlab qolsanglar – aqcha boʻladi.

Oqboshning boʻtalogʻi Qorabosh, kichkinagina, jajjigina, oʻrkachchalari qora – tugʻilganiga bir yarim hafta boʻldi, xolos. Jonivorning koʻzlari biram chiroyli, namchil tortgan bu yirik, tiniq koʻzlar bolalarniki singari yoqimli va umidvor boqadi. Gohida u onasining yonida shoʻxlik qilib, shataloq otib oʻynaydi, yana bir qizigʻi shundaki, u kichkina qoʻrachada yolgʻiz qolsa, xuddi odamga oʻxshab boʻzlab onasini chaqiradi. Mana shu boʻtaloqni vaqti kelib, butun Sarioʻzakda nom taratishini, mashhur Qoranor boʻlib yetishishini oʻsha vaqtda kim oʻylabdi, deysiz. Edigey Boʻronning hayotidagi koʻpgina voqealar shu Qoranor bilan bogʻliq ekani kimning xayoliga kelibdi, deysiz. Oʻsha kezlari unga koʻz-quloq, soat sayin xabardor boʻlib turish kerak edi. Edigey unga juda oʻrganib qoldi. Sal boʻsh qoldi deguncha, yonida boʻladi. Ilgarilari, Orol daligida ham bunaqa ishlarga koʻnikib qolgan edi, bilganlari endi bu yerda ham asqotdi. Qishga borib jajji boʻtaloq ancha boʻy tortib qoldi. Shunda sovuq tushishi bilan unga issiqqina yopqich tikib berishdi, yopqichning qorin ostidan qadab qoʻyadigan tugmalari ham bor edi. Yopqich yopilib, tugmalari qadab qoʻyilgandan soʻng boʻtaloq gʻoyatda kulgili boʻlib qolar – faqat boshi, boʻyni, oyoqlari hamda ikki oʻrkachigina koʻzga tashlanardi, xolos. U butun qishni mana shu engilda erta-yu kech choʻlda ochiq havoda yurib oʻtkazdi.

Oʻsha yilning kuzida Edigey asta-sekin quvvatga kirib, hiyla oʻnglanib olayotganini sezdi. Bosh aylanish balosidan qutulganini oʻzi ham sezmay qoldi. Salgina ishga ter bosib, qulogʻining guvillashi asta-sekin barham topa boshla-

di. Qish o'rtasiga kelib temir yo'lni qalin qor bosib qolgan kunlari Edigey hamma qatori yo'l tozalashga chiqadigan ham bo'lib qoldi. Yosh emasmi, yana buning ustiga tabiatan pishiq, tirishqoqligi tufayli bora-bora qadimgi holiga keldi, hatto yaqin-yaqinlargacha oyog'ini arang sudrab bosib yurganini unutib yubordi. Mallasoqol doktorning aytgani nihoyat to'g'ri chiqdi.

Kayfi chog' bo'lib turgan paytlari Edigey bo'taloqni bo'ynidan quchoqlab, erkalatib bunday deb hazillashardi:

– Ikkalamiz emikdosh, og'a-inimiz. Oqboshning sutini emib, sen qanaqa katta bo'p ketding, men bo'lsam kontuziya balosidan qutuldim chog'i. Xudoyo xudovando bir umrga qutulganim rost bo'lsin. Farqimiz shundaki, sen onangni emding, men bo'lsam, onangni sutini sog'ib, shubat ichdim...

Oradan uzoq yillar o'tib, Qoranor Bo'ron Sario'zak dashtida shu qadar mashhur bo'lib ketdiki, hatto uning suratini olish uchun qandaydir odamlar maxsus kelishadigan bo'lishdi. Bu – urush suronlari unutilib, bolalar o'sib-unib maktabda o'qib yurgan, Bo'ronli bekatida o'z quduqlarini qazib, suv tashish azobidan qutulgan kezlarda, Edigey tunuka tom qurib, necha yillar sarson-sargardonlikdan keyin nihoyat azob-uqubatlardan qutulib, o'z qadr-qimmatini topib, turmushini o'nglab, odatdagiday hayot kechira boshlagan paytlarda bo'lgan edi. O'shanda aytilgan bir gapni Edigey keyinchalik uzoq vaqt yodidan chiqarmay yurdi.

Kelganlar o'zlarini fotomuxbirlarmiz deb tanishtirishdi. Bo'ronli tarixida kamdan-kam uchraydigan hodisa bu, hatto ularning birinchi marta kelishi desa bo'lardi. Hazilkash, so'zamol fotomuxbirlar uch kishi edi, «Qoranor Bo'ronni va uning egasi, ya'ni sizning suratingizni barcha gazeta va jurnallarda bosib chiqaramiz, biz shuning uchun keldik», deb og'izlariga siqqancha va'da berishdi. Atrofdagi kishilarning

ortiqcha harakatlari-yu shovqin-suronlari Qoranorga unchalik yoqmadi, u jini qo'zib, tishlarini g'ijirlatib, bosh chulg'ab hech kimni yaqin keltirmaslikka harakat qilardi. Muxbirlar Edigeydan tuyangizni tinchlantirsangiz, u yoqqa burib tursangiz, endi bu yoqqa burib tursangiz, deb har lahza joniholiga qo'yishmasdi. Edigey esa, o'z navbatida, birga tushganimiz ma'qul, deb hadeb bola-baqra-yu xotin-xalajlarni va Kazangapning o'zini ham chaqirib jonsarak bo'layotgan edi. Fotomuxbirlar ham bunga e'tiroz bildirishmay har xil apparatlar orqali shiq-shiq etkizib turli tomondan suratga olishardi. Hammadan ham qizig'i Qoranorga bolalarning hammasini mingizish bo'ldi: ikki bola bo'yniga, beshta bola beliga, Edigeyning o'zi esa o'rta o'tirib oldi. Shunda pahlavon tuya o'rindan qo'zg'alib turarkan, atrofda «Ana tuya-yu mana tuya!», degan kulgi va qiyqiriq ovozlari yangradi. Bunga iqror bo'lgan suratchilar endi Qoranorning o'zini alohida suratga olish muhim ekanini aytishdi. Edigey bo'lsa, marhamat, istaganlaringizcha olaveringlar, deb xayrxohlik bildirdi. Shunda fotomuxbirlar Qoranor Bo'ronni hali u yog'idan, hali bu yog'idan, dam yaqindan, dam olisdan turib xohlaganlaricha suratga ola boshlashdi, so'ng Edigey bilan Kazangap yordamida tuyaning bo'yni, ko'krak kengligini, oyoqlarining yo'g'onligi-yu tanasining uzunligini o'lchab, hamma-hammasini zavqlanib yozib olishdi.

– Ajoyib bakterian ekan! Genlarning qoyilmaqom ish berganini ko'ring! Bakterianning klassik namunasi! Ko'krakining kengligini qarang, ajoyib eksteryer!¹ – deb maqtashardi.

Tuyasi haqidagi bunday maqtovlarni eshitish Edigeyga, albatta, xush yoqardi. Ammo, u ko'p so'zlarni tushunmasdi, jumladan «bakterian» so'zining ma'nosini so'rab olishga to'g'ri keldi. Aytishlaricha, ilmda ikki o'rkachli tuyalarning qadimiy zotlarini shunday atasharkan.

¹ Eksteryer – biror hayvonning tashqi ko'rinishi. (Red.)

- Demak, bakterian degani shu ekan-da?
- Nihoyatda tozasi. Olmos deyavering.
- Bu o'Ichovlarning sizlarga nima keragi bor?
- Ilmiy ma'lumot sifatida juda zarur.

Gazeta-jurnallarda chiqaramiz, deb lof urishganlarida mehmonlar ko'proq bo'ronliliklar oldida o'z obro'e'tiborlarini oshirmoqchi bo'lgan ekanlar. Oradan yarim yil o'tgach, Edigey qalin posilka oldi, unda tuyachilik bo'yicha zootexnika fakultetlariga mo'ljallab chiqarilgan darslik bo'lib, muqovasida bakterianning klassik namunasi – Qoranor Bo'ron o'zini ko'z-ko'z qilib, savlat to'kib turardi. Kitobga qo'shib bir dasta fotosuratlar ham yuborishibdi, ichida ranglilari ham bor. Hatto shu fotosuratlarga qarab turib ham o'sha kezlar ajoyib, baxtiyor zamonlar ekanligini bilib olish mumkin edi. Urushdan so'nggi dastlabki yillarning musibatlari ortda qolgan, bolalar hali bolalik yoshidan chiqmagan, katta yoshdagilar esa sog'salomat kuchga to'lgan payt, qarilik ham hali olti qirning ortida edi.

O'sha kuni Edigey mehmonlar sharafiga qo'zi so'ydi, barcha bo'ronliliklarni chaqirib katta ziyofat berdi. Suhbat, aroq deysizmi, boshqa noz-ne'matlar deysizmi – hammasi to'kin-sochin bo'ldi. O'shanda bekatga ORSning ko'chma vagon-magazini kelgandi. Ko'chma magazindan istalgan narsa topilardi. Faqat pul bo'lsa bo'lgani: qisqichbaqalar, qora va qizil uvildiriqlar, turli nav baliqlar, konyaklar, kolbasa-yu shirinliklar – hamma-hammasi muhayyo edi. Biroq seroblikka serob edi-yu odamlar ularni unchalik xarid qilishmasdi, ortiqcha dunyoning nima keragi bor, deyisharmidi? O'sha ko'chma magazin bu yerlarga allaqachonlar kelmay qo'ygan...

O'shanda rosa ajoyib o'tirish bo'lgandi, hatto Qoranor Bo'ron uchun ham ichishgan. Suhbat orasida ma'lum bo'lishicha, mehmonlar Qoranor to'g'risidagi gaplarni

Yelizarovdan eshitishgan ekan. Sario'zak cho'lida Edigey Bo'ron degan do'stim yashaydi, uning Qoranor Bo'ron, degan tuyasi bor, dunyoda bunaqa kelishgan tuya bo'lmasa kerak, deb Yelizarov aytgan ekan! Eh, Yelizarov, Yelizarov! Oltin odam, Sario'zak cho'lining bilimdoni edi u. Yelizarov Bo'ronliga keldi deguncha, Kazangap uchulasi to'planishib, tong otguncha suhbat qurishardi...

O'sha o'tirishda mehmonlarga goh Kazangap, goh Edigey navbatma-navbat, birining so'zini ikkinchisi davom ettirib va to'ldira borib, bu yerdagi tuyalar zotining mashhur ajdodi – Oqmoya bilan uning Ona Bayit qabristoniga dafn etilgan nomdor egasi Nayman ona haqidagi Sario'zak rivoyatlarini hikoya qilib berishdi. Ha, Qoranor Bo'ronning asli tagi-zoti qayerdan ekanini endi bilayotgandirsiz! Bo'ronliliklar mana shu ko'hna voqeani gazetada bosib chiqarishsa kerak, deb umid qilishgan edi. Mehmonlar voqeani qiziqish bilan tinglashdi-yu ammo buni mahalliy aholi o'rtasida tarqalgan va avloddan-avlodga o'tib kelayotgan bir afsona, deb unchalik e'tibor berishmadi. Yelizarov esa Oqmoya afsonasi o'tgan zamonlarda chindan ham bo'lib o'tgan tarixiy voqelikni to'la aks ettirishi mumkin, degan fikrda edi. U mana shunaqa gaplarni qunt bilan tinglar, o'zi ham o'tmishga doir cho'l rivoyatlarining ancha-munchasini bilardi...

Mehmonlarni kechga yaqin kuzatib qo'yishdi. Edigey shu kuni juda xursand, kayfi chog' yurdi. Shu sababdan ham u o'ylamay gapirib qo'ydi. Harholda, mehmonlar bilan birga edi. Aytilgan so'z – otilgan o'q emasmi?!

– Rostini aytib qo'ya qol, Kazake, – dedi u Kazangapga – Qoranorni bo'taloqligida menga tortiq qilganingga rosa iching achiyotgan bo'lsa kerak-a?

Kazangap unga qarab, miyig'ida kulib qo'ydi. Aftidan, bu gapni kutmagan edi. Biroz sukut saqlab dedi:

– Hammamiz ham insonmiz-ku. Bilsang agar, ota-bodan qolgan bir udum bor: mol egasi Xudodan, deyishgan. Buyurganniki bo'ladi. Qoranor senga buyurgan ekan. Boshqa biron kimsaning qo'liga tushgandami, holi ne kechishini kim bilsin, ehtimol, jarlikdan qulab yoki bo'lmasa allaqanday kasallikka chalinib harom o'lib qolarmidi. Har qalay, u senga nasib etgan ekan. Ilgari ham qo'limda yaxshi tuyalarim bor edi. Ular ham mana shu Qoranorning onasi Oqboshdan tarqagan. Senga taqdim etilgani o'shalardan biri... Xudo yorlaqab, yuz yil xizmatini ado etsin. Biroq, haligi gapingni ikkinchi marotaba tilga olma...

– Xo'p, ayb menda, Kazake, kechirasan, – dedi Edigey bemavrid aytgan so'zidan xijolat chekib.

Yana suhbatga qaytar ekan, Kazangap o'z mulohazalarini davom ettirdi. Rivoyatlarga qaraganda, zotdor moda Oqmoya yettita bo'taloq tuqqan bo'lib, ularning to'rttasi urg'ochi, uchta nor tuyalar ekan. O'shandan buyon barcha moda tuyalarning boshi oq tusda, nortuyalarniki esa aksincha qora tusda, tanasining qolgan qismlari esa qo'ng'ir tusda tug'ilar ekan. Demak, Qoranorning bu xilda tug'ilishi ham bejiz emas. Oqbosh onadan qorabosh bo'ta tug'ildimi, buni Oqmoyaning urug'i deyaber. Oqmoyadan tug'ilganining alomati shu. Undan beri ikki yuz yilmi, uch yuz yilmi, besh yuz yilmi, balki undan ham ko'p vaqt o'tgandir, kim bilsin, biroq Sario'zak cho'lida Oqmoyaning nasli davom etib kelayotir. Shu tariqa ora-sira Qoranor Bo'ronga o'xshash sirtlon tuya tug'ilib qolishi ham shu sababli ekan. Bu ham bo'lsa – Edigeyning omadi. Qoranorning tug'ilishi uning yigitlik baxtiga nasib etgan ekan...

Vaqt kelib, Qoranorning norligi tutib, to'polon qila boshladi, odamni yaqiniga yo'latmay qo'ydi, bir necha kunlab dom-daraksiz allaqayoqlarga yo'qolib ketadigan bo'lib qoldi. Shunda Edigey uni na axta qilish, na kishanda

saqlash yo'lini topmay, Kazangapdan maslahat so'raganida, u ochig'ini aytdi-qo'ydi:

– Bu yog'i o'zingga havola. Tinchingni o'ylasang, axta qil. Nom chiqaraman desang – tegma. Ammo unda biron hodisa yuz bergudek bo'lsa, butun og'irlikni o'z bo'yiningga olishga to'g'ri keladi. Chidasang, ikki-uch yil beboshlik qiladi-da, so'ng o'z ortingdan ergashib yuradigan bo'ladi.

Shu maslahatga ko'nib, Edigey Qoranor Bo'ronga tegmadi. Axta qilishga qo'li bormadi. Uni bo'g'raligicha qoldirdi. Ammo keyinchalik bundan ming pushaymonlar yeb, bag'ri qonga to'lib yurgan kezlar ham bo'ldi...

V

Bu o'lkalarda poyezdlar mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Temir yo'lining ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik – Sario'zak, o'rtacho'l yastanib yotadi.

Har qanday masofa Grinвич meridianidan o'lchangani singari bu yerlarda masofa temir yo'lga nisbatan o'lchanadi.

Poyezdlar esa mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Erta tongda hamma narsa taxt bo'ldi. Qalin namatda zich o'rab, sirtidan jundan to'qilgan tasma bilan tang'ib qo'yilgan, boshi o'ralgan Kazangapning jasadini oldindan ichiga qipiq, payraxa va toza xashak qatlami to'shab traktorning tirkalma aravachasiga yotqizdilar. Ortiqcha ushlanib qolmasdan vaqtlitroq yo'lga tushishlari, qabristondan uzog'i bilan kechqurun soat besh-oltilarga qaytib kelishlari zarur edi. Dafn etiladigan joygacha borish o'ttiz kilometr, kelish ham shuncha, o'rtada ko'mish marosimi ham bor, xullas, ma'raka kechqurun soat oltilarga to'g'ri

kelardi. Shu tariqa ular ma'rakalarga ulgurish uchun yo'lga ravona bo'ldilar. Hamma narsa tayyor edi. Edigey Bo'ron kechadan beri ustiga yopqi to'shab, egar jabduqlab yasantirib qo'yilgan Qoranorni tizginidan yetaklagancha odamlarni shoshiltirardi. Odamlar hamon imillashardi. Tun bo'yi mijja qoqmay chiqqan bo'lsa-da, Edigey bardam va sergak ko'rinar, ammo ozib ketgan edi. Moshguruch mo'ylov, qoshi ham moshguruch, soqol mo'rti tozalab qirilgan Edigey orasta kiyingan edi: oyog'ida xrom etik, chiybaxmaldan tikilgan, cho'ntaklari ho'ppaygan galife shim, oq ko'ylagi ustidan qora kamzul, boshida esa tantanalarda kiyiladigan temiryo'lchilarning furajkasi. Ko'ksida hamma jangovar orden va medallari, hatto «Beshyillik zarbdori» nishoni yarqirab turardi. Bularning bari unga yarashib tushgan bo'lib, basavlat ko'rsatar edi. Edigey Bo'ron Kazangapning dafn etish marosimida bundan boshqacha qiyofada bo'lishi mumkin emas.

Kattadan kichik barcha bo'ronliliklar bularni kuzatishga chiqdilar. Ular traktor atrofida to'planishib, jo'nash paytini kutib turar edilar. Ayollar uvvos solib tinmay yig'lashardi. Bo'ronli Edigey kutilmaganda o'rtaga chiqib yig'ilganlarga qarata dedi:

– Mana, biz hozir Sario'zakning qadimdan muqaddas hisoblanib kelingan ko'hna Ona Bayit mozori sari yo'l olamiz. Rahmatli Kazangap ota shunga munosib odam edi. O'sha yerga dafn etishni marhumning o'zi vasiyat qilgan, – Edigey yana nimanidir aytmoqchi bo'lib sukut saqlab qoldi va davom etdi: – Demak uning peshonasiga yozilgan tuznasibasi tamom bo'ldi. Bu inson bizning bekatchamizda rosa qirq to'rt yil ishladi. Butun umrini shu yerda o'tkazdi desa bo'ladi. U dastlab bu yerda ishlay boshlagan kezlarda hatto suv chiqaradigan nasoslar ham yo'q edi. Suv haftada bir marta sisternalarda keltirib turilgan. U zamonlarda

hozirgidek qor tozalaydigan mashinalar va shuning singari boshqa mashinalar yo‘q edi. Hatto biz dafnga olib borayotgan mana bunaqangi traktorlar ham u paytlarda bo‘lmagan. Biroq, shunga qaramay, poyezdlar o‘shanda ham hozirgidek qatnab yotardi. Ularning yo‘llari yozin-qishin hammavaqt tap-tayyor edi. Kazangap ota Bo‘ronlida o‘z xizmatini halol o‘tadi. Hammalaring bilar edilaring – u yaxshi odam edi. Endi yo‘lga tushaylik. Hammaning borishiga ulov yetmaydi, bunga hojat ham yo‘q. Temir yo‘lni qarovsiz qoldirib ketishga haqqimiz yo‘q. Biz u yoqqa olti kishi boramiz, nimaiki lozim bo‘lsa, hammasini o‘rniga qo‘yamiz. Sizlar esa bizni kutinglar, tay-yorgarlik ko‘ringlar, qaytib kelganimizdan so‘ng hammalaring ma‘rakaga to‘planinglar, men buni marhumning farzandlari, mana ular – o‘g‘li bilan qizi, shular nomidan aytayotirman...

Edigeyning xayoliga keldimi yoki yo‘qmi, har qalay bu aytilgan so‘zlar o‘z-o‘zicha bir motam marosimini eslatuvchi mitingga o‘xshab ketdi. Shu bilan ular jo‘nab ketishdi. Bo‘ronliliklar tirkalma arava orqasidan biroz gangir-gungur gaplashib, qishloq chekkasigacha kuzatib borishdi-da, so‘ng to‘p-to‘plari bilan ortda qolib ketishdi. Yana ancha vaqtgacha uvvos yig‘i eshitilib turdi – bu yig‘i ortda qolgan Oyzoda bilan Ukkubolaning nidosi edi...

Ortdagi o‘kirik yig‘i ovozlari jimib qoldi, ular oltovlashib tobora temir yo‘ldan uzoqlashib, Sario‘zak sari ichkarilab borar ekanlar, Edigey yengil nafas oldi. Endi ular o‘z-o‘zlari bilan bo‘lib qolishdi. Edigey ham nima qilish zarurligini bilardi.

Quyosh Sario‘zak kengliklarini saxiylik bilan kishi ruhini xushnud etuvchi sarg‘ish nurga burkab, yer kurrasi-dan ko‘tarila boshladi. Hali dasht salqin edi. Ular yo‘lda hali-hozir hech qanday mashaqqat chekmadilar, dashtda odatdagidek yuksak parvoz qilib yurgan faqat ikki kalxat-u, yana goh-gohida oyoq ostidan pirillab uchib chiqqan

to'rg'aylarning muallaq qolgancha qanotchalarini qoqib vijirlab sayrashlarigina hukmron edi. «Hademay, bular ham uchib ketishadi. Birinchi qor tushishi bilanoq to'planishadi-da, uchib ketishadi», – deya o'yladi Edigey uchqunlanayotgan qor pardasida uchib borayotgan qushlarni bir lahza xayoliga keltirib. Negadir yana temir yo'l sari chopib borayotgan tundagi o'sha tulki esiga tushdi. Hatto u ohistagina atrofga nazar tashladi. Izidan kelmayotganmikan? Yana o'sha tunda Sario'zak dashti uzra kosmosga parvoz qilgan olovli raketani o'ylab ketdi. U g'alati xayollaridan hayratga tushar, harholda bunaqa xayollardan o'zini olib qochishga intilar edi. Yo'l yiroq bo'lishidan qat'i nazar, hozir shularni o'ylab o'tirishning o'rni emas edi...

Edigey Bo'ron o'z Qoranorida viqor bilan o'tirgancha Ona Bayit qabristoni tomon oldinda yo'l boshlab borardi. Ostidagi Qoranor esa bir maromda katta-katta qadam tashlab, tobora ilgarilardi. Uning o'ziga xos odimlab borishi tushungan odamga, ayniqsa, ko'rkam tuyulardi. Tuyaning kamondek mag'rur egilgan bo'yniga yarashgan boshi to'lqinlar orasida deyarli qimir etmay bir taxlitda erkin suzib borayotganga o'xshar, uzun-uzun paydor oyoqlari esa havoni kesib, hormay-tolmay tinimsiz ravishda yer yuzini odimlab o'lchab borar edi. Edigey tuya o'rkachlari orasiga mustahkam va qulay o'tirib olgan, u mamnun edi, negaki Qoranor egasining niqtalashini kutmay, uning hukmiga darhol itoat etgan holda yengil yurib borardi. Edigeyning ko'ksidagi ordenlari va medallari sekingina jaranglab, quyosh nurida shu'la taratib turadi. Lekin Edigey o'z xayollari bilan band edi.

Ularning izidan tirkalma aravachali «Belorus» ekskavatori borardi. Kabinada, yosh traktorchi Qolibekning yonida Sobitjon o'tiribdi. Kecha u, harholda, yaxshigina ichib olgani uchun radio orqali boshqariluvchi kishilar

haqidagi turli cho'pchak va boshqa bema'ni safsatalari bilan bo'ronliliklarni band etgan bo'lsa, endi ruhi tushgan holda sukut saqlab boryapti. Uning boshi u yoqdan-bu yoqqa chayqalib qo'yadi. Ishqilib, ko'zoynagi sinib qolmasaydi, deb xavotirlanardi Edigey. Tirkalma aravada Kazangapning jasadini yonida g'am-g'ussaga botgan holda Oyzodaning eri o'tirardi. U quyosh nuridan ko'zlarini qisib, ora-sira atrofga nazar tashlab qo'yadi. Abgor bo'lgan bu piyonista shu gal o'zining odamiyligini ko'rsatdi, bir tomchi ham og'ziga olmadi. Hamma ishda bosh-qosh bo'lib, barchaga yordam berishga intildi. Ayniqsa, marhumning jasadini olib borishda astoydil jonbozlik ko'rsatib, yelkadoshlik qilmoqda. Edigey tuyasiga mingashtirib olay deb taklif qilgan edi, unamadi. «Yo'q, – dedi u, – qaynotamning yonida o'tiraqolay, so'nggi manzilgacha yonida bo'lay». Uning bu ishi Edigeyga ham, bo'ronliliklarning barchasiga ham ma'qul tushdi. Ular yo'lga chiqqanlarida aravada o'tirib, marhumning namatga o'ralgan jasadini ushlab olgancha, hammadan ko'ra ko'proq va hammadan ko'ra qattiqroq yig'ladi. «Kim bilsin, shu kundan boshlab o'zini qo'lga olib, ichkilikni tashlab yuborsami, Oyzoda va bolalarining baxti ochilar edi», deb umidlanardi hatto Edigey.

Kimsasiz dashtdagi bu kichik va g'alati karvonni popukli yopqi to'shab bezatilgan tuya ustidagi kishi boshlab ketyapti, orqada «Belorus» ekskavatori. Kabinada Edilboy bilan Jumag'ali o'tiribdi. Ekskavatorni habash singari qopqora, pakana bo'yli Jumag'ali haydab kelyapti. U odatda har xil yo'l ishlarini shu mashinasida bajarib yurardi. Jumag'ali Bo'ronliga kelganiga hali uncha ko'p vaqt bo'lmagan, bu yerda yana qancha vaqt turib qolishi ma'lum emas. Edilboy ikkalasi butun yo'l bo'yi allaqanday narsalar haqida qizg'in so'zlashib kelishdi.

Bekat boshlig'i O'spanning yaxshiligini ham unutmaslik kerak. Marosim uchun bekat ixtiyoridagi barcha mashinalarni ajratgan ham o'sha. To'g'ri ish tutdi bekatning yosh boshlig'i – shuncha yo'l piyoda bosib o'tilsa, yana buning ustiga qabr ketmon-kurak bilan qo'lda kavlanadigan bo'lsa, kechga qaytib kelishlari dargumon edi. Negaki, qabrni chuqur qazish, qaziganda ham yana musulmon odatiga ko'ra yonidan devori tagidan lahad qazish zarur, demak texnikasiz ish bitmaydi.

Bu fikr dastavval Edigey Bo'ronni birmuncha o'ylantirib qo'ydi. Qabrni qo'l bilan emas, ekskavatorida qazishni u xayoliga ham keltirolmasdi. Shuning uchun u O'spanning qarshisida qovog'ini solib, ishonchsizlik bilan o'tirdi. Biroq O'span yo'lini qilib, cho'lni xotirjamlantirdi:

– Edike, men sizga ishning qulay tomonini aytayotirman, hech narsadan xijolat tortmang, avval-boshda qo'lda qaziysizlar. Ha, boshda belkurakda qazigach, so'ng ekskavatorga navbat berasiz. O'zingizga ma'lum – Sario'zakning yerlari bamisoli toshdek qotib ketgan. Ekskavatorida keragicha qaziyverish kerak, qolganini yana qo'l bilan oxiriga yetkazasizlar. Shunday qilinsa, ham vaqtdan yutasizlar, ham barcha rasm-u rusumiga rioya qilgan bo'lasizlar...

Oradan ma'lum vaqt o'tib, Sario'zak cho'liga kirib borgan sari Edigey O'spanning maslahatlari tamomila to'g'ri va unga amal qilish zarur ekaniga iqror bo'laverdi. Va hatto, bu tadbir xayoliga kelmaganligidan ajablendi ham. Ha, xudo xohlasa, Ona Bayitga yetib olganlaridan so'ng shunday qilishadi. Marhumning boshini Ka'baga – qiblaga mangu qaratib qo'yish uchun qabristondan avval qulay joyni tanlab olishadi, so'ng tirkalma aravada olib kelishayotgan belkuraklarda qazishadi, biroz chuqur kavlashgandan keyin qabrni tubigacha kavlash uchun ekskavatorni ishga solishadi, jasad qo'yiladigan lahadni esa qo'l bilan bitirishadi. O'shanda qabr tez va ko'ngildagidek hozir bo'ladi.

Sario'zak bo'ylab ayni shu niyat bilan yo'l olishgan edi. Ular dam o'ru-qirlardan turnaqator cho'zilib borishar, dam keng soyliklar ichida ko'zdan g'oyib bo'lishar, goh yana keng sayhonlikka chiqib ko'zga ravshan tashlanib qolishardi – oldinda Edigey Bo'ron tuyada, ortida traktor tirkalma aravasi bilan, uning ketida esa kuragi va yer kavalagich cho'michini ikki tomonida osiltirib, qo'l-oyoqlari tarvaqaylagan allaqanday qo'ng'izsimon «Belorus» ekskavatori borardi.

Edigey ko'rinmay orqada qolib ketgan bekatga so'nggi bor o'girilib qararkan, birdan jiddiy qiyofada yo'rtib kelayotgan malla it Yo'lbarsni ko'rib hayratda qoldi. Qachon ergasha qoldiykin. Ana xolos! Bo'ronlidan yo'lga chiqqanlarida ko'zga chalinmagan edi shekilli, bunaqa qiliq chiqarishini bilganida, uni bog'lab qo'ygan bo'lardi. Qanday ayyor-a! Edigey Qoranori bilan qayoqqadir jo'naydigan bo'lsa, darhol sezib qolib, payt poylaydi-da, ergashganicha hamroh bo'ladi-qoladi. Bu safar ham yer ostidan chiqqanday paydo bo'ldi-qoldi u. Hechqisi yo'q, deb qo'ydi Edigey. Uni haydab yuborishga kechikkan edi. Qolaversa, itni deb vaqtni o'tkazmaslik kerak. Mayli, chopib yuraversin... Xuddi egasining fikrini payqab yetganday, Yo'lbars traktorni quvib o'tib, Qoranorning old tomonida yo'rta boshladi. Edigey unga qamchi dastasi bilan po'pisa qildi. It bo'lsa hatto qulog'ini ham qimir etkizmadi. Po'pisa qilarmish, endi kechikding deganday it yo'rtishda davom etdi. Shunaqa marosimlarga qatnashsa nimasi yomon? Keng o'mrovli, bo'yinlari baquvvat, serjun, quloqlari kesilgan, aqlli, boqishlari muloyim malla it Yo'lbars o'zicha ko'rkam, savlatli edi.

Ona Bayit sari borishar ekan, Edigey shu asnoda yo'l-yo'lakay turli xayollarga g'arq bo'ldi. Ufq uzra bosh ko'tara boshlagan quyosh hayot oqimini o'lchab, bo'lib o'tgan jamiki turmush achchiq-chuchuklarini eslatdi unga. Edigey

Kazangap bilan o'tkazgan yoshlik yillarini eslab ketdi: o'sha kezlari har ikkalasining ham kuchga to'lgan qirchillama paytlari edi. Ularning ikkalasi bekatning doimiy ishchisi, asosiy kuchi bo'lsa, boshqalar Bo'ronlida uncha ko'p turmay, qanday kelgan bo'lishsa, shunday ketib qolishar edi. Kazangap ikkalovining nafas rostdashi uchun vaqt yetishmasdi, chunki xohlaysanmi-yo'qmi, zarurat tug'ilib qolsa, surishtirib o'tirmasdan har qanday ishni bajarishga to'g'ri kelardi. Endi bular haqida oshkora gapirsang yoshlar kuladi, o'z umrlarini zoye ketkizgan sho'rlik qariyalar, deb mazax ham qilishadi. Darvoqe, nima maqsadda shunday ishlar edik? Demak, qandaydir ko'zlangan maqsad bor edi.

Qor bosib qolgan kunlarning birida yo'lni tozalash uchun ikki kecha-kunduz tinmay ishlashdi. Kechasi joyni yoritib turish uchun parovoz chirog'idan foydalanishdi. Qor shamol aralash hamon bo'ralab yog'ardi. Bir yog'ini tozalaguningcha ikkinchi tomonini qor bosib qolardi. Sovuq ham gapmi, yuz, qo'llar qabarib ketadi. Parovozga chiqib besh daqiqa isinib olasan, so'ng yana Sario'zakning ana shu o'lamsa ishiga tutinasan. Hatto ularni yoritib turgan parovoz g'ildiraklarini ham qor bosib qolgan. Yangi kelgan ishchilarning uchtasi bir kechadayoq bezor bo'lib, o'zlarini chetga olishdi. «Shuyam tirikchilik bo'ldi-yu, axir biz mahbuslar emasmiz-ku. Qamoqxonadayam to'yib uxlash uchun vaqt beriladi», – deb Sario'zakdagi og'ir hayotni to'zitib bo'ralab so'kdilar. Yo'l tozalanib, poyezd yurganda esa bir kun avvalgidek darg'azab bo'lib, hushtak chalishib, yaramas so'zlar bilan so'kingancha jo'nab qolishdi:

– Ey, ahmoqlar, muz tishlaguncha, mana buni tishlanglar!

Gap vaqtincha ishga kelgan bu o'spirinlarning so'kib ketganligida emas, boshqa narsada edi. Edigey o'sha qor tozalashdagi og'ir mehnat kunlari Kazangap bilan mushtlashib qolgan. Ha, shunday ham bo'lgan. Tun bo'yi

ishlayverib madordan ketishgan edi. Qor bo'ralab yog'ar, izg'irin shamol xuddi o'chakishgan itdek avjiga minar edi. Undan hech qayoqqa qochib qutulib bo'lmasdi. Parovoz is-siq bug'ini taratardi, biroq undan faqat tuman hosil bo'lardi. Chiroqlar esa qorong'ilikni arang yoritardi. Haligi uch kishi ketib qolgach, Kazangap bilan ikkalasigina tuyaga changal sudratib, temir yo'l yoqasidagi qorni tozalashdi. Yo'l chekkasidagi qor tuyaning o'ingagidan kelardi. Jonivor-lar tortolmas, bu qiyomat qoyimdan ular ham bezillashar edi. Kazangap ikki tuyaning tizginidan tortsa, orqadan Edigey qamchilab haydardi. Shu alfozda yarim tungacha ter to'kishdi. Oxiri tuyalar qorga cho'kib, yotib olishdi. O'ldirsang ham turadigan holi yo'q. Nima qilish kerak? Havo tinguncha ishni to'xtatib turishga to'g'ri keldi. Ular parovozning yonida shamoldan berkinishib turishdi.

– Yetar endi, Kazake, parovozga chiqib o'tiraturaylik, havo tinsa, bir gap bo'lar, – dedi Edigey muzlab qolgan qo'lqoplarini bir-biriga urib.

– Havoning bo'lgani shu. Bundan yaxshisini kutma. Bari bir bizning vazifamiz yo'lni tozalash. Qani, kurakni ol, bekor turishga haqqimiz yo'q.

– Hoy, biz nima, – odam emasmizmi?

– Yo'q, odammasmiz, iniga berkinib olgan bo'ri yoki bo'lmasa, boshqa har xil hayvonlarmiz.

– Ha, ablah! – g'azablendi Edigey. – Seningcha odam o'lsa ham mayli ekan-da, hali o'zing ham o'lib ketasan bu yerda! – deb uning chakkasiga qo'yib yubordi.

Ikkalasi olisha ketishdi va bir-birlarining labini urib yorishdi. Yaxshiyamki, parovozning o't yoquvchisi sakrab tushib, vaqtida ajratib qo'ydi.

Mana shunaqa odam edi Kazangap. Endi bunaqa odam-lami topib bo'psan. Bu kunlarda Kazangaplar yo'q. Mana, oxirgisini dafn etgani olib boryapmiz. Marhumni yer qa'riga

uzatib, uning qabri tepasida vidolashuv soʻzini aytish qoldi, xolos, shu bilan tamom-vassalom.

Edigey Boʻron shularni oʻylar ekan, xotirasidan biroz koʻtarilgan qurʻon oyatlarini ichida qaytarar, qatʻiy soʻzlar tartibini hamda haq taologa qaratilgan fikr izchilligini yodga tushirmoqchi boʻlar edi. Qurʻon soʻzi – xudo soʻzi. Koʻzga koʻrinmaydigan qodiri yaktogina inson ibtidosi va intihosi oʻrtasidagi, hayot va oʻlim oʻrtasidagi murosasizlikni kelishtira olishi mumkin. Qurʻon asli shu maqsadda yaratilgan boʻlsa kerak! Odam oʻlish uchun tugʻiladimi, nega endi sen olamni shunday yaratgansan, deb ollo-talodan soʻray olmaysan-ku?! Har qancha baqirganing bilan ovozing egasiga borib yetmaydi-ku. Dunyo dunyo boʻlibdiki, kishilar shu tarzda kelishmasdan murosa qilib keladi. Qurʻon ham, undagi aynan takrorlanuvchi soʻzlar ham odam behudaga zorlanmasin, oʻziga tasalli bersin, deb azal-azaldan oʻqib kelinadi. Ammo ming yillar mobaynida oltin yombi singari sayqal topib kelayotgan bu quyma soʻzlar – marhumning jasadi ustida tiriklar tomonidan aytilishi shart boʻlgan eng soʻnggi soʻzlar. Udum shu.

Osmonda xudo bormi yoki mutlaqo yoʻqmi – bundan qatʻi nazar, inson bari bir mushkul ahvolga tushganda xudoni eslab qoladi. Edigey yana mana shular haqida xayol surib kelardi. Balki shuning uchundir, xudoga ishonmaydigan kishilar boshlari ogʻrimaguncha uni eslashmaydi, degan gaplar bor. Shundaymi, yoʻqmi, har qalay, odam tilovat qilishni bilishi kerak.

Traktordagi yosh hamrohlariga qararkan, Edigey Boʻron astoydil afsuslandi – birontasi ham qurʻon oʻqishni bilmaydi-ya. Bir-birovini qanday qilib dafn etisharkin? Mavjudotning ibtidosi va intihosini oʻzida jam eta oladigan qaysi soʻzlar bilan inson unriga xotima yasasharkin? «Alvido, oʻrtoq, seni hamisha yodda tutamiz», deb

yoki bo'lmasa, yana qandaydir oldi-qochdi so'zlarni aytib ketaverisharmikin?

Bir kuni oblast markazida o'tkazilgan dafn marosimiga qatnashishga to'g'ri kelib qoldi. Edigey Bo'ron hayratdan yoqa ushladi – qabriston qandaydir majlisga aylantirib yuborilgan edi: marhumning tobuti oldida qo'llarida qog'oz ushlagancha notiqlar so'zlashar, hadeb bir gapni takrorlashar edi. Marhum tirikligida qaysi lovozimda, kim bo'lib va qanday ishlagan, kimga qanday xizmat qilgan va hokazo... So'ng muzika chalindi, qabr gullarga to'lib ketdi. Lekin aqalli biron-tasi asrlar bo'yi borliq va yo'qlik silsilasida inson topgan bilimlarning gultoji bo'lmish oyat so'zlariga o'xshash birorta so'z topib ayta olmadi. Go'yo dunyoda bu kishidan avval hech kim o'lmaganday va undan keyin ham hech kim o'lmaydiganday gapirishdi. Go'yo hamma osmonga ustun bo'ladiganday. Ular imonga shak keltirib: «Marhum abadiy o'lmas bo'lib qoldi!..» deb rosa valaqlashdi.

Edigey bu joylarni yaxshi bilardi. Qolaversa, Qoranori ustidan tevarak-atrof unga kaftdagidek aniq ko'rinib turardi. Traktorga qulay bo'lsin uchun o'ydim-chuqur yo'llarni chetda qoldirib, Ona Bayitga iloji boricha to'ppa-to'g'ri Sario'zak dashtidan yo'l solishga intilardi.

Hammasi ko'ngildagidek bo'layotgan edi. Ular bir maromda yurib, yo'lning uchdan bir qismini bosib o'tdilar. Qaranor egasining amriga rioya qilgan holda katta-katta qadam tashlab, hormay-tolmay lapanglab yurib borardi. Uning orqasidan taraqa-turuq qilib traktor tirkalma aravasi bilan, aravaning ortidan esa qo'ng'izsimon ekskavator «Belorus» kelardi.

Biroq, oldinda ularni g'aroyib voqealar kutardi; aql bovar qilmas bu voqealar eshitgan quloqqa qanchalik g'alati tuyulmasin, Sario'zak kosmodromida sodir bo'layotgan ishlar bilan qandaydir uzviy aloqador edi...

«Konvensiya» aviabardori bu payt o‘z o‘rnida – tikkasiga hisoblaganda Vladivostok bilan San-Fransiskoning qoq o‘rtasida, Tinch okeandagi Aleut orollarining janubiy qismida turardi.

Okeanda ob-havo o‘zgarmagan edi. Quyosh kunning birinchi yarmida tinimsiz jimirlayotgan suv yuzasiga avvalgiday ko‘zni qamashtiruvchi yog‘du sohib turibdi. Ob-havoning o‘zgarishidan hech qanday dalolat yo‘q edi...

Garchi atrof-muhitda biron hodisaning yuz berishi uchun hech qanday asos ko‘rinmayotgan bo‘lsa ham, bari bir aviabardordagilar aviaqanotlar va ichki xavfsizlik guruhlari favqulodda holatda turardilar. Favqulodda hodisaning sababi esa kosmos chegarasidan tashqarida edi.

To‘qayto‘sh sayyorasidagi paritet-fazogirlardan «Tramplin» orbitasi orqali «Konvensiya» bortiga yuborilgan xabar Qo‘shmarbosh rahbarlari maxsus vakolatli komissiyasining a‘zolarini qattiq sarosimaga solib qo‘ydi. Sarosimalik shu darajada ediki, ikkala tomon avvalo o‘z manfaatlari va holatlaridan kelib chiqqan holda yuz bergan vaziyatni alohida-alohida oydinlashtirib olishga, shundan keyingina umumiy fikrlarni muhokama etishga qaror qildilar.

Dunyoda hech kim insoniyat tarixidagi mislsiz kashfiyot – To‘qayto‘sh sayyorasida g‘ayrizaminiy taraqqiyotning borligini bilmasdi. Hatto sodir bo‘lgan voqeadan g‘oyat maxfiy ravishda ogohlantirilgan tomonlarning hukumatlari ham keyin nima bo‘lganidan xabarsiz edilar. Bu hukumatlar shu ish bilan maxsus shug‘ullanuvchi komissiyalarning o‘zaro kelishib olishlarini kutayotgan edilar. Aviabardorning hamma qismlarida qat’iy tartib o‘rnatilgan, hech kim, jumladan aviaqanot ham o‘z o‘rnini tark etmasligi kerak edi. Hech kim biron sabab bilan kemani tark etishi, shuningdek, biron bir boshqa kema «Konvensiya»ga ellik chaqirim radiusda yaqin kelishi mumkin emas. Bu atrofdan

uchadigan samolyotlar ham aviabardor turgan joyga yaqin kelmaslik uchun o'z yo'nalishini o'zgartirib, kamida uch yuz chaqirim olisdan o'tishi zarur edi.

Shunday qilib, tomonlarning umumiy kengashi uzilib qoldi, fanga noma'lum bo'lgan To'qayto'sh sayyorasidagi 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlar yuborgan ma'lumotlarni har bir komissiya «Demiurg» programmasiga binoan, o'zlarining rahbarlari bilan birga muhokama qilishdi.

Ularning so'zlari aql bovar qilmaydigan cheksiz samoviy olislikdan yetib kelgan edi:

«Diqqat! Diqqat!

Transgalaktikadan gapiramiz!

Bizga mutlaqo begona bo'lgan narsalarni tushuntirish amrimahol. Biroq ko'p jihatlari mushtarak hamdir.

Bular ham odamsimon – o'zimizga o'xshagan odamlar ekan! Yashasin butun olam rivojlanishi! Rivojlanish bu yerda ham universal prinsipdagi gominidning nusxasini barkamol qilib yaratib qo'yibdi!

Bular o'zga sayyoralar gominidlarining ajoyib tiplari! Badani bug'doyrangida, sochlari moviy, ko'zlari ko'kish-yashil, kipriklari momiqdek oq...

Biz ularni orbital bekatimizga yaqin kelganlarida ko'rdik. Kemaning quyrug'idan bizlarni o'zlarining kemalariga taklif etib, kulib qarab turishardi.

Shunday qilib, biz bir dunyodan ikkinchisiga sakrab o'tdik.

Parrakli uchar apparat kemamizdan ajraldi; yorug'lik tezligiga barobar sur'atda (kema ichida bu deyarli sezilmasdi) biz vaqtlar oqimini ortda qoldirib, cheksiz falak sari yo'l oldik. Dastavval e'tiborimizni tortgan hamda bizni kutilmagan qulaylik bilan siylagan jihat – vaznsizlik holatining yo'qligi edi. Bunga qanday qilib erishilganligini hali biz anglab yetmaganmiz. Ular ruscha va inglizcha so'zlarni

aralashtirib «Vel kom bizning Yulduz!», deyishdi. Agar as-toydil urinsak mushohada orqali ham fikr-mulohazalarimizni o'rtoqlashishimiz mumkin ekan. Moviy sochli bu kishilar novchadan kelgan bo'lib, bo'ylari qariyb ikki metrcha keladi. Jami besh kishi edi ular – to'rt nafar erkak, bitta ayol. Ayol kishi novchaligi bilan emas, balki qaddi-bastiyu badanining oqishligi bilan ajralib turadi. Moviy sochli to'qayto'shliklarning barchasi bizning shimoliy arablarga o'xshab qoramag'iz ekan. Dastlabki daqiqalardananoq bizda ularga nisbatan ishonch tuyg'ulari uyg'ondi.

Ulardan uchta apparat uchuvchilari, bir erkak bilan bir ayol esa yerdagi tillarning bilimdoni ekan. Avvalo koinot radio to'lqinlarini tutish yo'li bilan ingliz va rus so'zlarini ilk bor o'rganib, bir qolipga lug'at tuzgan ham shular ekan. Biz bilan uchrashgan paytda ikki yarim mingdan ortiq so'z va terminning ma'nosini o'zlashtirib olgan ekanlar. Bizning muloqotimiz ham ana shu lug'at yordamida boshlandi. Albatta, ularning o'zlari bizga mutlaqo notanish tilda gapirishar edilar, ammo talaffuzlari ispanchani eslatadi.

«Paritet»dan parvoz qilganimizdan o'n bir soat o'tib, biz Quyosh sistemasining chegarasidan chiqib ketdik.

Bizning o'z yulduz sistemamizdan boshqa sistemaga o'tishimiz biron-bir narsada aytarli sezilmadi. Koinot materiyasi hamma joyda bir xilda. Ammo koinotga teran kirib borganimiz sari oldimizni asta-sekin qizg'ish shafaq qoplaybordi. Ehtimol, biz kelganda bu yulduzlar sistemasi shunday holatda bo'lgandir. Haligi qizg'ish yog'du borgan sari yopirilib, butun olamni qoplab borardi. Bu orada yo'l-yo'lakay bir necha sayyoraning yonidan o'tib bordik. Ularning bir tomoni yorug' bo'lsa, ikkinchi tomoni qorong'u edi. Ko'z o'ngimizdagi koinot bo'shlig'idan ko'pchilik quyosh va oyga o'tib turardi.

Biz go'yo tun qorong'iligidan yorug'likka chiqib borayotgan edik. Nogoh osmon qa'rida bizga shu vaqtgacha

noma'lum bo'lgan ulkan, qudratli Quyoshdan taralayotgan o'tkir va cheksiz nurlikka uchib kirdik.

– Bu bizning Galaktika! Ana u, nur taratib turgan bizning Egamiz! Hademay To'qayto'sh ko'rinish beradi! – dedi tilchi ayol.

Darhaqiqat, cheksiz kosmik kenglikdan biz yangi Quyoshni ko'rdik, buni ular Ega deyisharkan. Kuchli nur taratishi va ulkanligiga qaraganda, bularning Egasi bizning Quyoshga qaraganda ancha ustunlik qiladi. Xuddi ana shu xususiyatlari bilan – To'qayto'sh sayyorasining sutkasi yigirma sakkiz soatni tashkil etadi – bu olam bizning olamga nisbatan o'ziga xos bir qancha geobiologik tafovutlarga ega ekanini ham aytib o'tmog'imiz kerak.

Bularning barchasi haqida balki keyingi safar yoki bo'lmasa «Paritet»ga qaytib borganimizda xabar qilar-miz, hozircha ba'zi muhim ma'lumotlar xususidagina yo'l-yo'lakay axborot beramiz. To'qayto'sh sayyorasi balandlikdan xuddi bizning Yerga o'xshash bulutlar qatlami bilan qoplangan. Biroq besh-olti ming metr quyi tushib borilgach (to'qayto'shliklar o'z sayyoralarini bizga ko'rsatish maqsadida ataylab yana bir aylanib o'tishgan edi), misli ko'ril-magan go'zallikning guvohi bo'ldik: tog'-toshlari, qir-adirlari-yu vodiylari yoppasiga zumrad yashillikka burkangan, ularning oralig'ida daryolar, dengizlar-u ko'llar yastangan. Sayyoraning ba'zi qismlari, ayniqsa, chekka qutb tomonlari huvillab yotgan bepoyon dashtlik bilan qoplangan – unda hamisha chang-to'zonli izg'irin shamollar hukmronlik qiladi. Ammo bizda hammadan ko'proq taassurot qoldirgani ularning shaharlari va qishloqlari bo'ldi. To'qayto'shliklar joylashgan landshaftdagi bu orolsimon inshootlar aholi nihoyatda zich yashashidan dalolat berar edi. Bu sayyoradagi moviy sochli kishilarning shahar qurish mahorati oldida hatto Manxetten ham ip esholmasdi.

To'qayto'shliklarning o'zlari esa, bizning nazarimizda, olamdagi aqlli mavjudotlarning g'aroyib turiga kiradi. Ayollarning homiladorlik muddati To'qayto'shning o'n bir oyiga cho'zilar ekan. Garchi ular uzoq umr ko'rsalar ham jamiyatning eng muhim muammolaridan biri, hayotning mazmuni umrni uzaytirishdan iborat, deb hisoblaydilar. To'qayto'shliklar o'rtacha hisobda bir yuz o'ttiz – bir yuz ellik yil, ayrimlari hatto ikki yuz yilgacha yashar ekanlar. Aholi jami o'n milliarddan ziyodni tashkil etadi.

Biz hozir moviy sochli kishilarning tirikchilik tarzi va yuksak taraqqiyotga erishganliklari haqidagi ma'lumotlarni izchil bayon qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Shuning uchun ham bizni g'oyatda hayratga solgan narsalar to'g'risidagina qisqacha xabar qilmoqdamiz.

Bular quyosh, aniqrog'i Ega energiyasini issiqlik va elektr energiyasiga aylantirish yo'llarini bilisharkan. Bu harakatlarning foydali koeffitsiyenti bizning gidrotexnik ishlarimizga nisbatan ancha yuqori turadi. Yana shunisi g'oyatda muhimki, ular kunduzi va tunda har xil havo haroratini o'zlari hosil qila olar ekanlar.

To'qayto'shliklar iqlimni boshqarishni ham o'rganib olishgan. Sayyoralarini bizga ko'rsatish uchun qayta aylanib o'tayotganlarida uchuvchi apparatdan qandaydir nur yuborib, bir zumda joylarda to'planib qolgan bulutlar-u tumanlarni tarqatib yuborishdi. Yana shu narsa ma'lum bo'ldiki, bular havo massasi harakatiga hamda okean, dengizlardagi suv oqimiga ham ta'sir eta olar ekanlar. Shu bilan birga sayyora ustidagi havo namligi va haroratni o'zgartirish jarayonini ham boshqara olisharkan. Bugina emas, gravitatsiyani boshqarishni ham o'rganib olishibdi, bu esa yulduzlararo uchishda qo'l kelarkan.

Shunday bo'lsa-da, ularning oldida hal qilinishi zarur bo'lgan juda katta muammolar borki, hali bilishimizcha

Yerda bunday muammolarga duch kelganimiz yo‘q. Ular qurg‘oqchilikdan aziyat chekishmaydi, chunki iqlimni o‘z izmlariga olishgan. Aholisi Yerdagi aholiga nisbatan ikki yarim barobardan ziyod bo‘lishiga qaramay, oziq-ovqat ishlab chiqarish masalasida hozirgacha taqchilik degan narsani bilishmaydi. Biroq sayyoraning talay qismi asta-sekin yaroqsiz bo‘lib borib, bunday joylarda tirik jonning hammasi yoppasiga qirilib ketayotgan ekan. Ichdan qurish hodisasi deyilarkan bu. Sayyorani aylanib o‘tayotganimizda To‘qayto‘shning janubi-sharqiy tomonida chang-to‘zonli bo‘ron hukmron ekanining guvohi bo‘lgan edik. Bizdagi vulqon harakati jarayonlarini eslatuvchi bu holat balki To‘qayto‘sh bag‘ridagi qandaydir dahshatli reaksiya natijasidir. Lekin qandaydir sekin otilib chiqayotgan nur shaklida sodir bo‘lib, sayyoraning ustki qatlami yemiriladi, avvalgi holatini yo‘qotadi va undagi tuproq hosil qiluvchi moddalarining hammasi kuyib ketadi. To‘qayto‘shning Sahroi Kabirdek keladigan o‘sha cho‘l qismi moviy sochlilarning yerlarini yil sayin bir chekkadan yemirib borayotgan ekan. To‘qayto‘shliklar uchun eng katta falokat ham shu. Bular sayyora qa‘rida yuz berayotgan bunday jarayonni aniqlashga ham oqizlik qilisharkan. Ichdan kuyib emirilishdek bu dahshatli hodisaga qarshi kurashga ne-ne kuch tashlangan, juda katta ilmiy va moddiy vositalar ajratilgan. Ularning yulduzlar sistemasida Oy yo‘q, ammo bizning Oyni bilisharkan, hatto u yerga kelib ketishgan. Bizning Oyni ham, ehtimol, o‘zlarining sayyorasiga yopirilib kelayotgan ofatga o‘xshash bir narsa quritgandir, deb faraz qilishmoqda. Buni eshitib, birmuncha o‘ylanib qoldik. Oydan Yerimiz unchalik uzoq emas-ku. Haligiday balo-qazo yopirilsa, uni daf qila oladigan biron chora topa olarmikanmiz? Unda ichki va tashqi siyosatlarimizning oqibati qanday bo‘larkin? Yerdagi doimiy kelishmovchiliklar tufayli o‘z aqliy taraqq

qiyotida ko'p narsalarni yo'qotganliklarini o'ylab qolishmasmikin?!

Ayni vaqtda, To'qayto'shning ilmiy doiralarida umumsayyoraga oid munozaralar olib borilmoqda. Ichki kuyishning sirlarini aniqlash va yuz berishi mumkin bo'lgan bu falokatning oldini olish yo'llarini izlab topish uchun kuch-g'ayrat sarflash kerakmi-yo'qmi, yoki bo'lmasa, vaqtning borida Falakdan o'z hayotiy ehtiyojlariga muvofiq keladigan boshqa bir yangi sayyorani qidirib topishsinmi, vaqti kelib yangi maskanga To'qayto'shdagi taraqqiyotni qayta tiklash maqsadida aholini ommaviy ravishda ko'chirib kelishsami – munozaraning asosiy muammolari shular. Qayoqqa va qaysi bir yangi sayyoraga ko'z tikishlari hozircha ma'lum emas. Harholda o'z sayyoralarida hali million-million yillar bemalol yashayverishlari ham mumkin. Biroq hayratga soladigan joyi shundaki, ular olis kelajak haqida o'ylashib, g'ayrat va shijoatga to'lib-toshganda go'yo bu muammoning hal etilishi bevosita hozirgi yashayotgan xalqlarga taalluqliday «Bizdan keyin dunyoni suv bosmaydimi?!» degan qabihgina fikr nahotki hech kimning xayoliga kelmaydi? Umumsayyora yalpi mahsulotining anchagina qismi o'sha ichki kuyishning oldini olish uchun sarflanayotganini anglab yetganimizdan so'ng yuqoridagi fikr xayolimizga kelganidan o'zimiz xijolatga tushib qoldik. Ular hozir necha minglab chaqirimga cho'zilib ketgan va sekin-asta yopirilib kelayotgan baloi-qazoning yo'liga juda teran parmalash usuli bilan to'siqlar paydo qilyaptilar, tubsiz chuqurliklarga uzoq vaqt neytrallashtiruvchi moddalarni yuborib turishga harakat qilmoqdalar. Aytishlaricha, bunday moddalar sayyoraning ichki yadroviy reaksiyasiga keraklicha ta'sir ko'rsata olar ekan.

Albatta, ularda ijtimoiy turmushga oid azaldan boshni qotirib, o'ylantirib kelayotgan ma'naviy, axloqiy hamda

aqliy ruxdagi muammolar bor va bo'lishi tabiiy. Ma'lumki, qanchalik farovon hayotga erishgan bo'lmasin, bari bir, o'n milliarddan ziyod aholining hayot kechirishi o'z-o'zidan bo'lmaydi-ku, axir. Ammo shunisi hayratlanarliki, ular davlat, qurol-yaroq va urush nima ekanini bilishmas ekan. Qadim o'tmishda urush ham, davlat ham, pul ham va ularga bog'liq ijtimoiy munosabatlarning boshqa turlari ham ehtimol bo'lgandir, bunisini aytishga ojizlik qilamiz, biroq hozirgi paytda zo'rlik vositasi bo'lmish davlatni va kurash vositasi sifatida urushni tasavvur qila olmaydilar. Agar to'g'ri kelib qolib, Yerdagi tinimsiz urushlar mohiyati haqida gapirib bersak, bu ularga qandaydir ma'nosiz narsa yoki masalalarni vahshiylarcha hal qilish bo'lib tuyulmasmikin?

Bularning butun hayoti biz yerliklarning mushohada andozamizga uncha tushunarli bo'lmagan boshqa asoslarga qurilgan.

Ular kurashning bir yo'li sifatida urushni sayyoradagi butun kollektiv ongi va tushunchasidan qat'iy chiqarib tashlash darajasiga erishgan ekanlar; taraqqiyotning bu formasi, ehtimol, olamda mavjud barcha sayyoralardagi taraqqiyotga nisbatan eng ilg'ori deb faraz qilishga imkon beradi. Balki ular ilm-fan taraqqiyotini shu darajaga yetkazgandirlarki, oqibatda zamon va makonda insonparvarlikni vujudga keltirish, shu tariqa olam taraqqiyotini yangi, yuksak va cheksiz bosqichlarda ham davom ettiraverish ongli mavjudotlarning asosiy maqsadi bo'lib qolgandir.

Biz muqoyasa qilinishi mumkin bo'lmagan narsalarni muqoyasa qilmoqchimiz. Kezi kelib biz yerliklar ham shunday yuksak taraqqiyotga erisharmiz, hozirgi kunda ham faxrlansa arziydigan ishlarimiz bor. Har nechuk, ko'ngilni noxush qiladigan narsalar ham yo'q emas: mabodo tarixni urushlar tarixidan iborat deb, Yer yuzidagi insoniyat fojia-viy yanglishish bilan yashamayaptimikin? Hali-haligacha

shu yo‘ldan borayotganimiz avval boshdanoq noto‘g‘ri, istiqbol-siz bo‘lib chiqsa-chi? Mabodo shunday bo‘lsa, biz unda qayoq-qa qarab ketyapmiz va bu qanday oqibatlariga olib keladi? Ma-bodo shunday bo‘lsa, insoniyat buni tan olish uchun o‘zida jur‘at topishga va yalpi urush xavfidan o‘zini olib qochishga ulgurarmikin? Taqdir taqozosi bilan Yerdan tashqaridagi ij-timoiy hayotni ilk bor ko‘rib, guvohi bo‘lib, murakkab his-tuyg‘ularni boshdan kechirmoqdamiz. Yerliklarning kelajak istiqboli haqida o‘ylab vahimaga tushyapmiz va yana ezgu-likka umid bog‘laymiz. Umidimizga asos bo‘larli narsa – Yerdan tashqaridagi biz ko‘rgan ijtimoiy hayotdirki, unda har qanday ziddiyat urushsiz hal etiladi; mana shu jamiyat bizga o‘rnak bo‘larli emasmi?!

Koinotning qaysi bir chekkasida, o‘zlaridan cheksiz uzoqlikda Yer mavjud ekanini to‘qayto‘shliklar bilishadi. Ular yerliklar bilan shunchaki, tabiiy ravishda bilimiga chanqoq bo‘lganliklaridan emas, balki o‘zlari maqbul ko‘r-ganliklaridan, dastavval aql-idrok mo‘jizasining tantana-si, taraqqiyot tajribalarini almashish, Koinot aql-idrokini ifodalovchi kishilar tafakkuri, ruhini taraqqiy ettirishda yangi davr ochish uchun aloqa boshlashga intilmoqdalar. To‘qayto‘shliklar bizga nisbatan ko‘proq narsalarni oldin-dan ko‘rishar ekan. Har qanday energiyaning muqarrar ravishda tanazzulga yuz tutishini, har qanday sayyora-ning vaqti kelib halokatga uchrashini nazarda tutib, butun olam aql-idrokining bu ikki tarmog‘ini birlashtirib umumiy kuch sarflasak, tabiat umrini cheksiz uzaytirish yo‘llarini tezroq toparmidik, deb o‘ylashyapti. Shuning uchun ham ular yerliklar bilan o‘zaro aloqa bog‘lashdan manfaatdor. «Oxir zamon» muammosi haqida bundan milliard yillar il-gari bosh qotirib kelishgan, endilikda esa, Koinotda jamiki mavjudotlar yashay oladigan yangi baza tashkil etishning kosmik loyihasini ishlab chiqishmoqda...

Ular hozirning o'zidayoq uchar apparatlarida yorug'lik tezligida bizning Yerimizga uchib tushishlari mumkin. Ammo yerliklarning roziligi va taklifsiz buni istashmaydi. Chaqirilmagan mehmon singari o'zlaricha bostirib kelishni ep ko'rishmaydi. Shu bilan birga ular tanishmoq uchun ko'pdan beri sabab qidirayotganliklarini ham anglatdilar. Kosmik kemalarimiz orbita bo'ylab uzoq vaqt uchib yurgan o'sha kezlardan boshlab, ular uchrashish payti kelganini va o'zlari tashabbus ko'rsatishlari lozim ekanini bilishgan, puxta tayyorgarlik ko'rib, qulay paytni kutib yurishgan ekan. Bu fursat oraliq muhitda – samoviy bekatda turganimiz uchun bizning chekimizga tushgan edi...

Ularning sayyorasida paydo bo'lishimiz, tabiiyki, kutilmagan hodisa bo'ldi. Shu munosabat bilan efirda butun sayyora bo'ylab katta bayram tantanalaridagina ishlatiladigan maxsus bahaybat telekontakt sistemasi ishga tushirildi. Atrofimizdagi yoritilgan havo qatlamida ming-minglab chaqirim olislikdagi kishilarning chehrasini va turli xil buyumlarni xuddi qarshimizda turganday aniq ko'rib turardik, ayni choqda, yuzma-yuz turib, tabassum bilan, qo'l siqishib so'zlashib, qah-qah urib kulishib, o'zaro apoq-chapoq bo'lib ketish imkoniyati ham bor edi. Bu, albatta, o'z-o'zidan hamjihatlik asosida sodir bo'ldi. Qanday ko'rkam to'qayto'shliklar, shu bilan birga bir-birlariga qanchalik o'xshamaydilar, hatto sochlari ham to'q moviydan tortib, och moviy tusgacha bor; chollarning sochlari esa xuddi bizning chollarnikiga o'xshab oqarar ekan. Antropologik tuzilishlari xilma-xil, chunki ular ham turli etnik gruppalardan tashkil topishgan ekan.

Bularning hammasi haqida, yana hayratga soladigan boshqa ko'pgina antiqa narsalar haqida «Paritet»ga yoki bo'lmasa yerga qaytib tushganimizda gapirib beramiz. Hozir esa, eng muhimlari xususida so'z ketadi. To'qayto'shliklar

lozim ko'rgan vaqtimizda bizning sayyoramizga kelish niyatlari borligini bildirib, bu haqda «Paritet» aloqa sistemasi orqali xabar qilishimizni so'rashmoqda. Bunga-cha ular dastlabki uchrashuv joyi bo'lib xizmat qiladigan va kelgusida o'zaro qatnov bazasi bo'lib qoladigan oraliqdagi yulduzlararo bekat barpo qilish programmasini kelishib olishimizni taklif qilishyapti. Biroq bizni shunga aloqador bo'lgan boshqa masala tashvishlantiryapti.

Bu xildagi falaklararo uchrashuvlarga biz yerliklar tay-yormizmi, ongli mavjudot sifatida bunday uchrashuvlar uchun pishib yetilganmizmi? Bir-birimizdan ajralib, o'rtada ziddiyatlar mavjud bo'lib turgan bir paytda, kafillikni o'z zimmamizga olib, umuminsoniyat nomidan, butun Yer kurrasi nomidan gapira olamizmi?

Raqobatning, soxta ilg'orlik yo'lida kurashning yangi o'cho-g'ini alangalatib yubormaslik uchun mazkur masalani hal etish-ni faqat BMT ga topshirishlaringizni sizlardan o'tinib iltimos qilamiz. Shu bilan birga, biz veto¹ huquqini suiiste'mol qilmaslik-ni so'raymiz. Ehtimol, bu safar istisno tariqasida bu huquqning bekor qilinishini iltimos qilamiz. Qo'shni Galaktikada turib bun-day narsalar haqida o'ylash bizlar uchun juda og'ir va alamli, bi-roq biz yerliklarmiz, binobarin planetamizda istiqomat qilayotgan kishilarning tabiatlarini harholda yaxshi bilamiz.

Va nihoyat, o'zimiz haqimizda va yana xatti-harakatlari-miz xususida to'xtab o'taylik. Samoviy bekatdan g'oyib bo'lishimiz sizlarni hayratga solib, shoshilinch suratda qan-day choralar ko'rishga olib kelganini tushunasizlar. Sizlarni shunchalik tashvishga solib qo'yganimizdan g'oyat afsus-lanmoqdamiz. Biroq, bu jahon tajribasida shunday noyob hodisa ediki, biz hayotimizdagi bunday ulug'vor ishdan bosh torta olmadik va bosh tortishga haqqimiz ham yo'q edi. Qat'iy belgilangan qonun-qoidaga odatlangan bo'lsak ham o'sha maqsadni deb qoida buzishimizga to'g'ri keldi.

¹ Ta'qiq ma'nosida. (Red.)

Mayli, bu bizning vijdonimizga havola, mayli, tegishli jazoirimizni olaylik. Ammo buni hozircha qo'yaturlar. O'qib olinglar biz koinotdan xabar yubordik! Biz hozirga qadar noma'lum bo'lgan falakdan xabar yuboryapmiz, hozirga qadar noma'lum bo'lgan yulduzlar turkuni – Yerga yoritg'ichidan belgi beryapmiz. Moviy sochli to'qayto'shliklar hozirgi zamon taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga ko'tarilgan ekan, ular bilan uchrashish butun hayotimizga, butun insoniyat taqdiriga juda katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ammo biz, tabiiyki, Yer manfaatlariga amal qilgan holda bunga jur'at qila olarmikanmiz?..

Bu sayyoraliklar bizga hech qanday xavf tug'dirmaydi. Har qalay, bizlar shunday xulosaga keldik. Ammo ularning tajribalarini o'zlashtirib olsak, tegrarnizni o'rab olgan moddiy dunyodan energiya ishlab chiqarish usulidan tortib, to qurolsiz, zo'rliksiz, urushsiz yashay olishimizgacha bizning turnush tarzimizda keskin o'zgarish yasagan bo'lardik. Gaplarimiz g'ayritabiiy tuyulsa ham, ammo biz hajm jihatidan Yerga teng keladigan geobiologik joyni egallab turgan To'qayto'sh sayyorasida aqlli mavjudotlar mislsiz dorilamon hayot kechirish darajasiga erishilganiga tantanali ravishda guvohlik beramiz; darhaqiqat, ular shunday mo'jizaviy taraqqiyot darajasiga erishishgan. Koinot miqyosida yuksak darajada fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan bu kishilar kelajakda o'zlarining hamkasblari – yerliklar bilan oqilona ish yuritib, ikkala tomonning ehtiyoji-yu, xohish-istagiga mos keladigan adolatli aloqa o'rnatishga tayyordirlar.

G'ayrizaminiy taraqqiyotni kashf etganimizdan qanchalik zavqlanib, hayajonga berilmaylik, bari bir, tezroq qaytish va galaktikadan tashqarida Ega yoritg'ich sistemasidagi sayyoralardan birini ko'rib, shohidi bo'lganimizni yurt-doshlarimizga batafsil so'zlab berish ishtiyoqidamiz.

Yigirma sakkiz soatdan so'ng, boshqacha aytganda, aloqaning shu seansidan to'ppa-to'g'ri bir sutka o'tgandan so'ng yana orqaga – o'zimizning «Paritet»ga qaytish niyatidamiz. «Paritet»ga yetib kelgach, Qo'shmarboshning buyrug'iga to'la bo'ysunamiz.

Ko'rishguncha, xayr. «Paritet»ga yetib borishimiz muddatini Quyosh sistemasiga yo'l olishimiz oldidan xabar qilamiz.

Shuning bilan To'qayto'sh sayyorasidan bergan birinchi axborotimizni tugallaymiz. Tez orada ko'rishguncha, xayr! Oilalarimizga xavotir olmasligini aytib qo'yishlaringizni so'raymiz...

1 – 2 Paritet-fazogir.

2 – 1 Paritet-fazogir».

«Konvensiya» aviabardori bortidan alohida vakolatga ega bo'lgan komissiyalar «Paritet» bekatida yuz bergan favqulodda hodisani alohida-alohida majlislarida muhokama qilib bo'lgach, to'la sostavda yuqori doiralar bilan maslahatlashish uchun uchib ketishdi. Aviabardorning palubasidan bir samolyot San-Fransiskoga, birozdan so'ng ikkinchi samolyot qarama-qarshi tomonga, Vladivostokka qarab yo'l oldi.

«Konvensiya» aviabardori hamon o'sha yerda, doimiy manzilida – Tinch okeanda, Aleut orollarining janubiy qismida turardi... Aviabardorda qattiq tartib o'rnatilgan. Har bir kishi o'z ishi boshida, har bir kishi sergak. Hamma sukut saqlardi...

Bu o'lkalarda poyezdlar mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi.

Temir yo'lning ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik – Sario'zak, o'rtacho'l yastanib yotadi...

Ona Bayit yo'lining uchdan bir qismi bosib o'tildi. Qu-yosh boshda Yer kurrasi uzra shitob bilan ko'tarilgan bo'lsa ham, endi Sario'zak tepasiga kelib, bir nuqtada muallaq turib qolganday tuyulardi. Demak, kun kunligini qilib, havo rosmi qiziy boshladi. Edigey Bo'ron ba'zan soatiga, ba'zan quyoshga, ba'zan esa qarshisida cho'zilib ketgan dashtlikka qarab qo'yar ekan, hamma narsa ko'ngildagiday borayotganidan qanoat hosil qildi. Edigey hamon avvalgiday katta-katta qadam tashlab, lapanglab borayotgan tuyasi ustida, orqasida tirkalma arava, aravaning ortida – qo'ng'izsimon «Belorus» ekskavatori, ularning yonida esa malla it – Yo'lbars...

«Ajabo, inson miyasi bir daqiqa ham o'ylamasdan turolmaydi. U shunday tuzilganki, xohlaysanmi, xohlamaysanmi – o'ylaganing o'ylagan, bir fikrdan ikkinchisi tug'ilaveradi. Shu hol, aftidan, o'la-o'lguningcha davom etsa kerak!» Yo'l bo'yi tinmay o'ylab ketayotgan Edigey ajib yangilik kashf etganday o'zicha kulib qo'ydi. Dengiz to'lqinlari singari o'y ketidan o'y tug'ilaverardi. Bolalik kezlari shamol esib turgan payt Orol dengizi qirg'oqlariga o'tirib olib, olislardan jimirlab qaynab, jo'shib kelayotgan oq yolli o'rkach-o'rkach to'lqinlar qirg'oqqa kelib urilishini soatlab kuzatar edi. Dengiz sathi, bir vaqtning o'zida mavjlanib-bosilib, yana mavjlanib qaytadan so'nib turardi. Shunda bola oq chorloqqa aylanib, to'lqinli dengiz uzra, jilvalanib turgan suv tomchilari uzra parvoz qilib, yuqoridan buyuk suvning qudratli harakatini kuzatishni orzu qilardi.

Sario'zak dashtining kishi ruhini ma'yuslantiruvchi kuz oldidagi tund manzarasi, tuyaning bir maromda zalvorli qadam tashlab borishi Edigey Bo'ronni allalab, turli xayol-larga g'arq qilar, manzil uzoqligi, hech nimaning xalaqit bermayotgani tufayli o'zi ham xayollariga erk berib borar edi. Qorator har galgidek bu safar ham yo'l yurgan sari

g'ayratga minib borardi, yolidan va bo'ynidan taralayotgan ter hidi dimog'ni yorguday edi. «Ha, jonivor, – deya mamnun kulimsirab qo'ydi Edigey o'zicha, – terlab ketding-a! Choting ko'piklanib ketibdi! Eh hayvon zoti, uyatni bilmaysan! Yomonsan, yomon!»

Edigey Bo'ron o'tgan kunlarni eslay ketdi. Kazangapning sog'-salomat, kuchga to'lgan paytlari yuz bergan voqeahodisalarni xotirladi, shunday xayollar og'ushida qay bir zamonlar paydo bo'lgan dard yana beixtiyor qo'zg'aldi. Tavba qilib, kalima o'g'irsa ham bo'lmadi. Yuragidagi o'sha dardni unutish uchun pichirlagancha qayta-qayta kalima keltirsa ham foydasi bo'lmadi. Qosh-qovog'i solinib, noiloj qolgan Edigey Bo'ron g'ayrat bilan ildam borayotgan tuyasining goh u yoniga, goh bu yoniga hech qanday sababsiz qamchi ura boshladi va kepkasining soyabonini ko'zigacha bostirib olib, orqadan kelayotgan traktorga ham o'girilib qaramay ilgarilab ketdi. Mayli, ergashib kelaverishsin, adashib ketishmas. Hatto xotiniga ham aytmagan, allaqachonlar bo'lib o'tgan voqea bilan bu g'o'r yoshlarning necha pullik ishi bor, dedi o'zicha, buni faqat Kazangapgina har qachongidek to'g'ri va haqqoniy tushungan edi. Shunday bo'lmaganida Edigey allaqachon Bo'ronli bekatidan ketardi.

O'sha ellik birinchi yilning oxiri, qish faslida bekatga bir oila ko'chib keldi. Er, xotin va ikki bola. Ikkalasi ham o'g'il: kattasi – Dovul besh yoshda, kichigi – Ermak uch yoshda. Abutolib Quttiboyevning o'zi Edigey bilan tengdosh. U urushgacha yoshgina yigit bo'lib, ovul maktabida bir yil muallimlik qilgan, so'ng qirq birinchi yilning yoziga kelib uni birinchilar qatori frontga jo'natishgan. Urush tugagach, Zarifa ikkisi turmush qurishadi. Shu yerga ko'chib kelganlariga qadar Zarifa ham boshlang'ich sinf muallimasi bo'lib ishlagan ekan. Shunday qilib, taqdir taqozosi bilan Sario'zakka, Bo'ronli bekatiga kelib qolishdi.

Bu huvillab yotgan kimsasiz cho'lg'a ishlari tushib emas, balki sho'rlariga sho'rva to'kilib kelib qolganlari darhol ayon bo'ldi. Abutolib bilan Zarifa boshqa joyda ham bemalol ishlab ketishlari mumkin edi. Biroq, tuz-nasiba deganday, sharoit taqozosi bilan bu yerga kelib qolgan edilar. Boshda bo'ronliliklar ular bu yerda uzoq vaqt chidab turisholmaydi, bugun bo'lmasa ertaga boshlari oqqan yoqqa ravona bo'ladilar, deb o'ylashgan edi. Bular-ku bular, mana man degan qanchadan-qancha azamat kelib-ketmadi deysiz bu yerga. Edigey bilan Kazangap ham shunday fikrda edilar. Ammo-lekin odamlar Abutolibning oilasi bilan tezda apoq-chapoq bo'lib ketishdi. Insofli, andishali, madaniyatli kishi ekan. Xokisorgina oila. Er-xotin hamma qatori mehnat qilishdi, bellari bukilib shpal tashishdi, qor tozalab sovuqqa qotishdi. Xullas, temir yo'l xizmatchisi qilishi lozim bo'lgan hamma ishni bajarishdi. Shuni aytish kerakki, hammaga ma'qul murosali, ahil, totuv oila ekaniga qaramay, Abutolibning nemislar qo'lida bo'lgani tufayli bu oila baxtsiz edi. Bu kezlarga kelib, urush yillaridagi ur-yiqitlar birmuncha tingandek edi. Endi asirda bo'lib qaytganlarga xuddi urush yillarida bo'lgani singari xoin, xalq dushmani deb qaramas edilar. Bo'ronliliklar bunga ko'p ham e'tibor berishmasdi. Asir tushgan bo'lsa tushgandir, urush g'alaba bilan tugadi, bu dahshatli qiyomat qoyimda odamlar boshidan nimalar kechmadi, deysiz. Ba'zilar hanuzgacha qo'nim topmay, darbadar holda jahon kezib, urushning sovuq sharpasi esa odamlar ortidan hamon soyadek ergashib yuribdi... Shuning uchun ham bo'ronliliklar yangi kelgan qo'shnini bezovta qilmaslik uchun unchalik so'rab-surishtiraverishmadi, busiz ham dard-alami yetib ortar, dilini og'ritib nima ham qilamiz, deb o'ylashdi o'zlaricha.

Vaqt kelib, odamlar Abutolib bilan asta-sekin inoqlashib ketishganini o'zlari ham bilmay qolishdi. Aqlli odam edi u.

Edigeyga ma'qul bo'lgan joyi – turmushi achchiq kechgan bo'lsa ham, sir boy bermay yuradi. Qismatidan hadeb noliyvermas, odamlar orasida o'zini munosib tutar edi. U dunyo tashvishlari bilan hisoblashmasligi mumkin emas edi. Qismati shu ekanini tushundi, shekilli. Qallig'i Zarifa ham, ehtimol, shunday xayolda yurgan bo'lsa kerak. Ikkalasi jabr-u jafolarga bardosh bergan holda turmush ma'nosini bir-birlariga mehribonlik qilishda, ardoqlashda, totuvlikda va g'amxo'rlikda ko'rdilar. Ular ana shu birgina tuyg'u bilan yashab, shu tuyg'u tufayli bir-birlarini va farzandlarini hayot quyunlaridan himoya qilib, jon saqlab kelgan edilar, Edigey buni keyinchalik tushunib yetdi. Ayniqsa, Abutolib bir kun ham oilasidan ajralgan holda yashay olmasdi. Farzandlarining o'zi uning uchun bir olam. Ishdan sal qo'li bo'shadimi, darhol ular bilan mashg'ul bo'ladi: xat-savod o'rgatadi, turii ertak, topishmoqlar aytib beradi, o'zicha allaqanday o'yinlarni o'ylab topadi. Avvallari xotini bilan ishga ketgan paytlari bolalarini barakda yolg'iz qoldirib ketishardi. Ukkubola bunga xotirjam qarab turolmadi. Bolalarni o'z uyiga olib kelib yurdi, Abutoliblarnikiga qaraganda ularning uyi issiqroq bo'lib, o'sha kezlari turmushlari ham ancha yaxshilanib qolgan edi. Bu ham oilalarini yaqinlashtirishga olib keldi. Shu yillarga kelib Edigeyning ikkala qizi katta bo'lib qolishgan, ular Abutolibning bolalari bilan deyarli tengqur edilar.

Bir kuni ishdan qaytayotib, bolalarni olib ketishga kirgan Abutolib:

– Edigey, bolalarimga qo'shib sening qizlaringni ham o'qitsam-chi, – deb taklif qilib qoldi. – Axir, hozirgacha bular bilan shunchaki bekorchilikdan ish olib borayotganim yo'q. Bir-birovlariga o'rganib qolishdi, birga o'ynashyapti. Kunduzi sizlarnikida, kechqurunlari biznikida bo'lishsin. Buni nima uchun aytyapman? El-u xalqdan uzoqda yasha-

yapmiz, zerikarli albatta. Shuning uchun ham ularning ko'zini ochish kerak. Yoshlik chog'laridanoq bilim olishsin – zamon talabi shu. Hozirgi mushtdek bolalar ilgarigi azamat yigitlarning bilganicha bilishlari kerak. Bo'lmasa, rostakam savodli bo'lolmay qolishadi...

Abutolibning bu harakatida katta ma'no borligini Edigey ancha o'tgach, haligi ko'ngilsiz voqeadan so'ng tushundi. Bo'ronli sharoitida Abutolib uchun bolalarga o'z imkonicha bilim berishdan boshqa iloj yo'q ekanini Edigey endi fahmlab yetdi. U, oldindan sezganday, bolalariga iloji boricha ko'proq bilim berishga shoshilib, shu yo'l bilan farzandlari ongida chuqur iz qoldirib, yana ular qalbida yashab qolishga oshiqqan ekan. Kechqurunlari Abutolib ishdan qaytgandan so'ng, Zari-fa bilan birgalikda o'z bolalari va Edigeyning bolalari uchun maktab-bog'chani tashkil etdi. Bolalar harf tanib, hijjalab o'qib o'rganishardi. Kim o'zarga musobaqalashib, rasm chizishib, o'ynab-kulishar, ota-onalari o'qib bergan kitoblarni qunt bilan tinglashar, hatto hammalari birgalikda har xil ashulalarni o'rganardilar. Mashg'ulotlar shunchalik maroqli o'tar ediki, Edigey ham ularnikiga kirib kuzatadigan bo'ldi. Ukkubola ham qandaydir ishni bahona qilib tez-tez kirib turardi, haqiqatda esa qizlarining qilayotgan ishlarini ko'zdan kechirardi. Edigey Bo'ronning ko'ngli tovlanib ketdi. Savodli kishining sadag'asi ketay, o'qituvchiga nima yetsin! Katta yoshdagi kishining bolaga bolalarcha muomalada bo'lib, ish yuritayotganini kuzatib turishning o'ziyoq qanchalik zavqli. Edigey bunday mashg'ulotlarga xalal bermaslik uchun bir chekkada o'tirib, jimgina tomosha qilardi. Uyga kirib kelishi bilan bosh kiyimini olib:

– Assalomu alaykum! Ko'ryapsizlarmi, bolalar bog'chasiga beshinchi o'quvchi kirib kelyapti,– derdi.

Uning kirib turishiga bolalar ham ko'nikib qolishgan edi. Qizlarning quvonchini aytmaysizmi. Otasining ko'zi

oldida sidqidildan tirishishardi. Edigey bilan Ukkubola oqshomlari bolalar sovuqqa qotmasin, bemalol yursin, deb ularning pechkasiga dam-badam o't yoqib turishar edi.

O'sha yili Bo'ronliga mana shunday oila kelib, panoh topib turib qoldi. Shunisi qiziqki, bunaqa odamlarning omadi kelavermaydi ko'pincha.

Abutolib Quttiboyevning musibati shunda ediki, u nemislar qo'lida asirlikda bo'libgina qolmay, omadi kelganidanmi yoki kelmaganidanmi, bir guruh asirga tushgan kishilar bilan birga Janubiy Bavariyadagi konslagerdan qochib chiqib, qirq uchinchi yili Yugoslaviya partizanlari safiga kelib qo'shilgan edi. Urush tamom bo'lgunga qadar Abutolib Yugoslaviya ozodlik armiyasida jang qilib yurdi. O'sha yerda yaralanib, o'sha yerda davolandi. Yugoslaviyaning jangovar ordenlari bilan mukofotlandi. U haqda partizan gazetalarida yozishib, suratlarini bosib chiqarishdi. Qirq beshinchi yilda vataniga qaytib kelganidan so'ng, elakdan o'tkazuvchi taftish komissiyasi tomonidan ko'rib chiqilganda shu narsalar joniga ora kirdi. Konslagerdan qochib chiqqanlar o'n ikki kishidan iborat bo'lib, ulardan to'rttasigina omon qolgan edi. Bu to'rt kishining ishi o'ngidan kelgani yana shunda ediki, Sovet taftish komissiyasi Yugoslaviya ozodlik armiyasi bo'linmalari o'rnashgan joyga maxsus borib, Yugoslaviya komandirlaridan sobiq sovet asirlarining jangovar va ma'naviy sifatlari, ularning fashistlarga qarshi partizanlar harakatida qatnashganliklari to'g'risida yozma ma'lumotlar olishdi.

Xullas, oradan ikki oy o'tib, ko'p martalab tekshirish, so'roq qilish, yuzma-yuz qilish, intizor bo'lib kutish, umid va umidsizliklardan so'ng Abutolib Quttiboyev o'z haququqini saqlagan holda qadrdon Qozog'istoniga qaytib keldi. Lekin unga harbiy xizmatdan bo'shab kelayotganlarga berilishi kerak bo'lgan imtiyozlar berilmadi. Bunga u ranji-

madi. Urushga qadar geografiya muallimi bo'lgan Abutolib Quttiboyev yana o'z kasbini davom ettirdi. Rayon markazidagi maktablardan birida ishlaydigan boshlang'ich sinf o'qituvchisi, yoshgina muallima Zarifa bilan uchrashdi. Har ikkala tomonni qoniqtiruvchi bunday baxt kamdankam bo'lsa-da, uchrab turadi. Busiz turmush bo'ladimi!

Bu orada urushdan keyingi dastlabki zafarli yillar o'tdi. Zafar va shodlik tantanalari ketidan yana ko'k yuzida «sovuq urush»ning ilk izg'irirlari boshlandi. Bora-bora izg'irin zaptiga ola boshladi. Olamning turli qismlarida urushdan keyin sal bo'shagan asablar yana taranglasha boshladi...

Geografiya darslaridan birida asab zormanda tag'in bir karra pand berdi. Ertami-kechmi, bu yerdami yoki boshqa bir joydami, qanday bo'lmasin, bunday hol sodir bo'lishi muqarrar edi. Abutolibningmi yoki bo'lmasa unga o'xshagan boshqa birovningmi chekiga tushishi mumkin edi.

Sakkizinchi sinf o'quvchilariga dunyoning Yevropa qismi haqida dars o'tayotib, Abutolib Quttiboyev o'z sarguzashtlarini ham eslab o'tdi. Kunlardan birida nemislar konslagerdagi asirlarni Janubiy Bavariyadagi Alp tog'lariga tosh qazish ishlariga olib chiqadi, o'shanda bir guruh asirlar soqchilarni qurolsizlantirib qochishadi va Yugoslaviya partizanlariga kelib qo'shilishadi. Abutolib, o'zining hikoya qilishicha, urush yillari yarim Yevropani aylanib chiqdi, Andriatika dengizi va O'rta Yer dengizi qirg'oqlarida ham bo'ldi, u joylarning tabiati va mahalliy aholining yashash tarzi bilan yaxshi tanishdi. Bularning hammasini darslikda yozish imkoniyati yo'q, albatta. Ko'rib shohidi bo'lgan bu narsalarni hikoya qilish orqali o'qituvchi darsni boyitishni nazarda tutgan edi.

Muallim qo'lidagi ko'rsatkich tayoqchasida doskada osig'liq turgan geografiya kartasining Yevropa qismidagi

ko'k-yashil va jigarrang joylarini ko'rsatdi; tepaliklarni, tekisliklarni, daryolarni ko'rsatib kelib, hali-haligacha tushiga kirib chiqadigan joylarga ham tegib o'tardi. U yerlarda kecha-yu kunduz, necha yoz-u necha qish tinimsiz jang bo'lib turgan. Shunday janglarning birida Abutolib dushmanning qo'qqisidan yog'dirgan o'qiga uchib, o'to'lanlarni va toshlarni qonga bo'yab, qiyalik tomon sekin ag'anab ketgan. Ehtimol, ko'rsatkichning uchi uning qoni to'kilgan o'sha ko'z ilg'amas kichik nuqtaga ham tegib o'tgandir. O'sha qip-qizil qon go'yo butun o'quv xaritasiga to'kilib ketayotganday... hatto bu qirmizi qon xarita bo'ylab oqib ham ketdi, shunda boshi aylanib, ko'zi tinib, butun borliq ag'dar-to'ntar bo'lib ketdi. Abutolib o'tgan yozda Bavariyadagi tosh qazish joyidan birga qochib kelgan polyak do'stini jon talvasasida: «Kazimir! Kazimir!», deb qichqirgancha yordamga chaqirar, o'rtog'i bo'lsa eshitmas edi, chunki bu Abutolibning jonholatidagi talvasasi bo'lib, haqiqatda esa, u og'iz ham ochmagan edi.

Dunyoning Yevropa qismi xususida o'quvchilarga hikoya qilar ekan, Abutolib Quttiboyev boshidan kechgan shuncha voqealardan faqat oddiy maktab geografiyasiga ta'alluqlilarinigina jiddiy qiyofada gapirayotganidan o'zi ham ajablandi.

Oldingi qatordagi partadan shartta qo'l ko'targan bir bola uning so'zini bo'lib qo'ydi:

– Og'ay, demak siz asirlikda bo'lgan ekansiz-da?

Bezraygan sovuq ko'zlar unga qadalgan edi. O'spirin bola boshini xiyol orqaga tashlab, qimir etmay qaqqayib turardi. Kemshik bolaning pastki tishlari yuqoridagilarini g'ayritabiiy berkitib turishi negadir Abutolibning ko'z o'ngida bir umr saqlanib qoldi.

– Ha, nima edi?

– Unda nega o'zingizni otmadingiz?

– Nega endi o‘zimni o‘zim o‘ldirishim kerak ekan? Bu-siz ham yarador edim-ku!

– Dushman qo‘liga asir tushmaslik haqida buyruq bor-ku?!

– Kimning buyrug‘i?

– Yuqorining.

– Buni sen qayerdan bilasan?

– Men hamma narsani bilaman. Biznikiga Olmaotadan, hatto Moskvadan odamlar kelib turishadi. Demak, siz yuqorining buyrug‘ini bajarmagan ekansiz-da?

– Sening otang urushda bo‘lganmi?

– Yo‘q, u harbiy xizmatga chaqirilganlar bilan mashg‘ul bo‘lgan.

– Unday bo‘lsa, sen bilan biz bir-birimizni tushunishimiz qiyin ekan. Gapim bitta – o‘sha paytda mening bundan boshqa ilojim qolmagan edi.

– Baribir, buyruqni bajarishingiz kerak edi.

– Nega buncha yopishib qolding? – deb boshqa bir o‘quvchi o‘rnidan turdi. – Senga nima? Bizning og‘ay Yugoslaviya partizanlari bilan birga jang qilgan.

– Baribir, buyruqni bajarishi kerak edi! – deb turib oldi haligi bola.

Shundan so‘ng bolalar sinfni boshlariga ko‘tarishdi: «Bajarish kerak edi!», «Bajarib bo‘lmasdi!», «Bajarib bo‘lardi!», «Bajarib bo‘lmasdi!», «To‘g‘ri!», «Noto‘g‘ri!» O‘qituvchi stolni tars etkizib urdi:

– Bas qilinglar! Hozir geografiya darsi bo‘lyapti. Mening qanday jang qilganimni va nimalar bo‘lganini tegishli joyda, tegishli odamlar bilishadi. Endi esa mashg‘ulotni davom ettiraylik!

Shu asnoda ko‘rsatkichni tutib turgan o‘qituvchi yana chap qanotdan yog‘dirilgan dushman avtomati o‘qiga uchib, ko‘k-yashil, jigarrang Yevropa xaritasini qip-qizil

qoniga bo'yab, qiyalik tomon yana sekin ag'anab ketdi, xaritadan ilg'ab olish qiyin bo'lgan bu nuqtani sinfdagilar-dan hech biri yana ko'rolmadi...

Bir necha kundan so'ng uni RayONOGa chaqirishdi. U yerda gapni cho'zib o'tirmasdan Quttiboyevga urushda asirga tushgan kishining o'sib kelayotgan yosh avlodga dars berishga ma'naviy huquqi yo'qligini aytib, o'z ixtiyoriga ko'ra ishdan bo'shab ketishini taklif qilishdi.

Abutolib Quttiboyev Zarifa bilan to'ng'ich o'g'li Dovulni olib, oblast markazidagi boshqa bir rayonga ko'chib ketdi. Ovul maktabiga ishga joylashishdi. Uy topib, biroz epga keltirgan bo'lishdi, qobiliyatli yosh o'qituvchi Zarifa o'quv ishlari bo'yicha mudir etib tayinlandi. Ammo shu payt bu yerda qirq sakkizinchi yildagi Yugoslaviya bilan bog'liq bo'lgan voqea qo'zg'alib qoldi. Endi Abutolib Quttiboyevga urushda asir tushgan kishigina emas, balki Yugoslaviyada uzoq vaqt turib kelgan shubhali odam sifatida ham qaraydigan bo'lishdi. U Yugoslaviya partizanlari bilan birga jang qilganini isbot qilib bergan bo'lsa ham, e'tiborga olishmadi. Hammalari tushunib, hatto achinganday bo'lishdi-yu, ammo birontasi javobgarlikni o'z bo'yniga olib, unga yordam berishga botina olmadi. Yana RayONOGa chaqirishdi va o'z ixtiyoriga ko'ra, ishdan bo'shatishni so'rab ariza berish hangomasi bilan tugadi...

Shu yo'sinda bir joydan ikkinchi joyga ko'chib-qo'nib yurib, Abutolib Quttiboyevning oilasi ellik birinchi yilning oxirida, qahraton qishning o'rtalarida Sario'zak dashtidagi Bo'ronli bekatiga kelib qoldi...

Ellik ikkinchi yil yozi odatdagidan ko'ra issiq keldi. Qaqragan yer tars-tars yorilib, harorat shu qadar zaptiga oldiki, Sario'zakning echkiemarlari ham jonini qo'yarga joy topmay, o'zini quyoshdan qayoqqadir olib qochish

uchun odamlardan cho‘chimasdan, halqumini liqillatgan-cha og‘zini katta ochib, ostonalargacha chopib kelishardi. Kalxatlar salqin joy izlab, yuksak-yuksaklarda sayr etib yurishardi – oddiy ko‘z bilan ko‘rib bo‘lmasdi ularni. Faqat ahyon-ahyondagina kuchli ovoz chiqarishib, bir-birovlarini yo‘qlab qo‘yishardi va yana shu ko‘yi jimirlab turgan qaynoq sarob ichida uzoq vaqt jimib qolishardi.

Biroq ish ishligicha qoladi. Poyezdlar mashriqdan mag‘ribga tomon va mag‘ribdan mashriqqa tomon o‘taveradi, o‘taveradi. Bo‘ronli bekatiga necha-necha poyezd kelib ketmadi, deysiz. Mamlakatning asosiy qon tomiri bo‘lgan transport qatnoviga hech qanaqa issiq xalal berolmaydi.

Hammasi o‘z maromida davom etardi. Yo‘lda qo‘lqopda ishlashga to‘g‘ri kelardi, qo‘lqopsiz toshni, xususan, temir-tersakni ushlab bo‘lmasdi. Quyosh tepadan olov purkardi. Suv, odatdagidek, sisternalarda keltirilardi, bekatga yetkazib keltirilguncha deyarli qaynab ketadi. Egningdagi kiyiming ikki kun deganda kuyib tamom bo‘ladi. Bunaqa issiqdan ko‘ra Sario‘zakning qahraton qishida yashash yengilroq tuyulardi. Shuning uchun ham Edigey Bo‘ron o‘sha kunlari Abutolibning ko‘nglini ko‘tarishga harakat qildi.

– Bizda bunaqa issiq har yiliyam bo‘lavermaydi. Bu safar yil shunaqa keldi o‘zi, – dedi u xuddi buning uchun o‘zi gunohkor-day. – Yana o‘n besh-yigirma kunlardan so‘ng harorat qaytib qolar. Padariga la‘nat, hammani qiynab yubordi bu issiq. Bu yerning havosiga ishonib bo‘lmaydi, yozning oxirida havo birdan o‘zgarib, necha bor turlanib turgan paytlar ham bo‘lgan. Shunda butun kuz bo‘yi, deyarli qishgacha ob-havo yaxshi kelib, mollar etga kiradi. Meni aytdi dersan, bu yil ham o‘shanaqa keladi, sabr qilsang ko‘rasan, shunday bo‘ladigan alomatlar bor.

– Demak, ob-havoning kafilligini olasan, shundaymi? – deya Abutolib Edigeyning fikrini ma‘qullaganday, jilmayib qo‘ydi.

– Ha, kafillik bersam ham bo'laveradi.

– Shunisiga ham rahmat! Men bo'lsam hozir ham-momda o'tirgandayman. Qiynalganim uchun nolimayman. Zarifa ikkalamiz chidaymiz. Bundan og'irlariga ham chidagannmiz. Faqat, bolalarga qiyin bo'ldi... Qarashga yuzim chidamaydi...

Bo'ronlining bolalari nafasni bo'g'uvchi jazirama is-siqda holdan toyib, o'zlarini qo'yarga joy topmay, ozib-to'zib ketgan edilar. Yaqin atrofda bolalar uchun suv va havoday zarur bo'lgan na bir dikkaygan dov-daraxt, na jilg'adan asar bor. Bahorda Sario'zak atrofidagi soylik-lar, manzilgohlar qisqa muddatga bo'lsa-da, yam-yashil tusga kirganda bolakaylar yayrab qolishardi. To'p tepib, bekinmachoq o'ynashib, dala-tuzda qiyqirishib chopishib, yumronqoziqlarni quvlashardi. Ularning uzoq-uzoqlarga taralib ketgan quvnoq ovozlari eshitish kishiga huzur baxsh etardi.

Bu yilgi issiq hammani tashvishga solib, tinib-tinchi-mas bolalarni ham lanj qilib qo'ydi. Ular issiqdan qochib o'zlarini devorlar panasiga olib, o'tgan-ketgan poyezdlarni kuzatishardi. Bu tomonga qancha va u tomonga qancha poyezd o'tganini, ularda qancha passajir vagonlari-yu qan-cha yuk vagonlari borligini sanashardi – bolalarning topgan ermaklari shu edi. Passajir poyezdlari bekatga o'taturib, sur'atni kamaytirganda, bolalarga xuddi to'xtayotganday bo'lib tuyulardi va shunda qo'llari bilan quyosh nurini to'sgancha nafas-lari tiqilib, hansirashib, ularning orqasi-dan chopqillashardi. Ehtimol, bolalar soddadillik bilan bu jaziramadan bosh olib ketishni orzu qilishar. Bo'ronli bo-lalarining qayoqlargadir ketayotgan vagonlar ortidan kat-talar singari g'amgin qarab qolishi juda og'ir edi. Deraza-esniklari lang ochib yuborilgan vagonlardagi passajirlar ham dimiqib ketgan, sassiq havodan, g'uj-g'uj pashshalar-

dan xunob bo'lib borishardi, ammo ikki sutkalardan so'ng salqin daryolar va yashil o'rmonlarga yetib borish ishonchi hukmron edi ularda.

O'sha yoz Bo'ronlida bolalarga rahmi kelib achinmagan birorta ona-ota qolmagan bo'lsa kerak. Biroq bolalari uchun Abutolib chekkan azobni Zarifadan bo'lak Edigeygina bilardi, xolos. Zarifa ikkisining oralaridagi dastlabki suhbat ham shu haqda bo'lgan edi. Shu muloqotda ikkalasining taqdiridagi yana ba'zi bir narsalar ochilib qoldi.

O'sha kuni ular temir yo'l izlaridagi shag'allarni yangilab yurishgan edi. Shpallar va temir izlarning ostidagi ochilib qolgan joylarga shag'al tiqib joylashtirishar, shu yo'l bilan tebranish natijasida siljib ketishi mumkin bo'lgan temir yo'l ko'tarmalarini mustahkamlar edilar. Bu ishlar ora-sirada, poyezdlar o'tkazib yuborilgandan so'ng bajarilar edi. Tushga yaqin Abutolib bo'shab qolgan bidonni ko'tarib, o'zi aytganday, burchakdagi sisternadan suv opkelishga, bir yo'la bolalardan xabar olib kelishga ketdi.

Quyosh olov purkayotganiga qaramay, u tez yurib borardi, bolalar sari shoshilardi, avzoyi ham bejoroq edi. Kir bosib, o'ngib ketgan maykasi suyaklari chiqib qolgan yelkasida osilib turardi, boshida oftobdan kuyib ketgan poxol shlyapa, ozib ketgan egnida shalviragan keng ishton, oyog'ida kiyilaverib yirtilib ketgan bog'ichsiz ish botinkasi. U shpallar ustidan o'zi bilan o'zi bo'lib, hech narsaga e'tibor bermasdan shaloplab yurib borardi. Orqasidan poyezd ketayotganiga ham qaramay, parvoyi palak ketaverdi.

– Hoy Abutolib, yo'ldan chiq! Nima, kar bo'lib qolgan-misan?! – deb qichqirdi Edigey.

Abutolib eshitmadi. Parovoz gudok bergandagina pastga tushdi, biroq shunda ham yonginasidan g'izillab o'tib borayotgan sostavga o'girilib qaramadi, mashinistning musht o'qtalib ketayotganini ham ko'rmadi.

Urushda yurib, asirlikda bo'lib, sochiga oq tushmagandi. To'g'ri, unda yosh edi, o'n to'qqizga chiqqanda armiyaga chaqirildi, kichik leytenant bo'lib jangga kirdi. Shu yerga kelib sochiga oq oraladi. Sario'zak oqartirdi sochini. Oralaganda ham quyuq, qalin sochlarining dam u yeriga, dam bu yeriga kutilmaganda tez oraladi. Xususan, chakka sochlaridagi oqlar kundan-kunga ko'paya bordi. Yaxshi zamonlar bo'lganida, u albatta xushro'y va basavlat yigit bo'lardi – keng manglayli, qirg'iy burun, kekirdagi chiqqan, lablari qimtingan, ko'zlari suzik, bo'yi-basti ham kelishgan. Zarifa qattiq hazil qilardi: «Omading kelmadi, Abu, sen sahnada Otello rolini o'ynashing kerak edi». Abutolib kulimsirab: «Unda men seni eng pastkash inson sifatida bo'g'ib o'ldirgan bo'lardim, buni senga nima keragi bor!» derdi.

Abutolibning orqadan yetib kelayotgan poyezdni payqamagani Edigeyni qattiq tashvishga soldi.

– Sen unga aytib qo'ysang bo'lardi, nima qilgani bu, – dedi Edigey o'pkalaganday. – Poyezdning yo'lidan yurish man etilgan, urib ketsa, mashinist javob bermaydi. Gap bunda ham emas. Bunaqa qaltis ishning nima keragi bor o'zi?

Zarifa qorayib, bo'g'riqib ketgan yuzlaridagi terni yenglari bilan artib, og'ir xo'rsindi.

– Undan qattiq xavotirdaman.

– Nima uchun?

– Qo'rqaman, Edike. Sizdan yashiradigan sir yo'q. Men deb, bolalarni deb vijdon azobida qiynalib yuribdi. Unga turmushga chiqqanimda tug'ishganlarimning roziligini olmagan edim. Katta akam fig'oni chiqib: «Bir umr afsus-nadomat chekib o'tasan, nodon. Sen erga chiqmayapsan, baxtsizlikka yuz tutyapsan, bolalaring ham, ularning bolalari ham tug'ilmasidanoq baxtsizlikka mahkum etilganlar. Sevgilingni aqli bo'lganda, uylanib yurmasdan, o'zini-o'zi

osib o'ldirgan bo'lardi. Unga eng yaxshi yo'l shu!», deb baqirib berdi. Biz bo'lsak, o'zimizcha ish tutdik. Modomiki, urush tamom bo'lgan ekan, o'lgan-qolgan bilan kimning ishi bor, deb umidvor bo'ldik. Biz hammaning ko'zidan uzoqda, qarindosh-urug'larimizdan chetroqda yurdik. Nihoyat, keyin bilishimcha, akamning o'zi ariza yozishigacha borib yetibdi, unda meni ogohlantirgani, bizning turnush qurishimizga qarshilik ko'rsatganini aytibdi. Yana arizasida, singlim va chet elda uzoq vaqt yurib kelgan o'sha Abutolib Quttiboyev degan kimsa bilan hech qanday aloqam yo'q, deb yozibdi. Shundan so'ng yana darbadarlik boshlandi. Qayerga bormaylik, ishimiz o'ngidan kelmaydi, mana endi zamonning zayli tufayli shu yerga keb qoldik, boshqa boradigan joyimizning tayini yo'q.

Zarifa o'chakishganday shag'alni kurab, shpal ostiga joylashtirar ekan, jimib qoldi. Oldinda yana bir sostavning kelayotgani ko'zga tashlandi. Ular belkurak va zambillarni olib, yo'ldan chetga chiqib turishdi.

Boshiga og'ir kun tushgan odamlarga nima bilandir yordam bergisi keldi Edigeyning. Biroq bu musibatning manbayi Sario'zakdan tashqarida edi, shuning uchun uning qo'lidan hech narsa kelmasdi.

– Biz bu yerda yashayotganimizga ancha vaqt bo'ldi. Sizlar ham bir amallab ko'nikib ketasizlar hali. Yashash ham kerak-ku! – deya ta'kidladi u Zarifaning yuziga tik qarab. «Eh, bechoragina, Sario'zak cho'lida yashashga hamma ham bardoshi bera olmaydi. Qishda kelganda oqish yuzli edi, endi bo'lsa yuziga qarab bo'lmaydi, deya o'yladi o'zicha Zarifaning ko'zlaridagi go'zallik so'nib borayotganini ko'rib, ich-ichidan achingancha. – Sochlari qanaqa edi, hozir rangiyam bilinmaydi, kipriklarini aytmaysizmi, ular ham quyoshdan kuyib ketibdi. Lablari ham chatnab ketgan, boyaqishning joni azobda qoldi. Bunday hayotga

odatlanmagansan, shunday bo'lsa-da, bo'sh kelmayapsan, chekinmayapsan. Ikkita bolang bo'laturib qayoqqa ham chekinarding. Barakalla, otangga rahmat!...»

Shu orada kuyib-olovlanib turgan havoni to'liqlantirgancha, avtomatdan yog'dirilgan o'qdek taraqa-turuq qilib yana bir sostav o'tib ketdi. Ular ishni davom ettirish uchun qurol-yarog'larini ko'tarishib, yo'l yoqasiga chiqishdi.

– Zarifa, quloq sol, – dedi Edigey uning ruhini ko'tararkan haqiqatga ochiq qarashga da'vat etib. – To'g'ri, bolalarga bu yerda ancha og'ir. Ularning ahvolini ko'rib, yuragim achib ketadi. Ammo ob-havo qachongacha shunaqa bo'ladi, deysan. Qaytib qolar. Qolaversa, Sario'zakda sizlar yolg'iz emassizlar-ku, atrofda odamlar bor, hech bo'lmaganda, mana, biz bormiz. Xo'sh, peshonaga shu nasib qilgan bo'lsa, hadeb o'kinavermoqdan nima naf?

– Men ham xuddi shuni gapiryapman-da, Edike. Jarohatini tirnaydigan biror so'z aytmaslikka harakat qilaman. Qiynalib yurganini yaxshi tushunaman-ku.

– To'g'ri qilasan. Senga aytmoqchi bo'lgan nasihatim ham shu edi, Zarifa. Fursat kutayotganidim. Hammasini o'zing bilib turibsan-ku. Kezi kelib aytdim-da, meni kechir.

– Turmush ba'zan joningga tegib ketadi, deng. O'zinga ham, unga ham rahmim kelib ketadi, bolalarni o'ylab, yana xunobim oshadi; hech bir gunohi bo'lmasa ham bizni bu yoqlarga boshlab kelganidan o'zini aybdor sezib, ichidan zil ketib yuradi. Hayotni esa, o'zicha o'zgartira olmaydi. Nimasini aytasiz, bizning yurtlarda hayot butunlay o'zgacha, iqlim o'zgacha edi: Olatov tog'lari, daryolar... Hech bo'lmasa, bolalarni yozda o'sha yoqqa yuborib tursak ekan. Lekin kimning oldiga yuboramiz? Ota-onalarimiz allaqachon olamdan o'tishgan. Og'a-ini, qarindosh-urug'lar borku-ya... Ularni ham ayblab bo'lmaydi, o'zlarining tashvishi yetib ortadi. Ular avvallari ham bizdan o'zlarini olib

qochib yurishardi, hozir esa ko'rarga ko'zlari yo'q. Shunday ekan, bolalarimizni sig'dirisharmidi? Bir-birimizga oshkora aytnasak ham, umr bo'yi shu yerda qolib ketamizmi, deb cho'chiyapmiz, iztirob chekyapmiz. Hammadan ko'ra unga og'ir bo'ldi... Oldinda bizni nimalar kutayotganini birgina egamning o'zi biladi...

Ikkalasi ham xayol daryosiga g'arq bo'lishdi. So'ng bu gaplarga qaytmasdan, poyezdlarni o'tkazib yuborib ishga tutinishdi. Boshqa nima ham qilardi? Bu bir bedavo dard bo'lsa. Ularning musibatlariga ko'maklashib, ko'ngillariga yana nima bilan taskin bersa ekan? «Dunyo kezib, musofirchilikka yuz tutish darajasida emasmiz-ku, – deb o'yladi Edigey, – Ikkalasi ishlaydi, tirikchilik ham bir amallab o'tar, axir. Ularni hech kim bu yerga majburan yuborib, qamab qo'ygani yo'q. Ertaga ham, indinga ham shu ahvol davom etadiganga o'xshaydi».

Bu oilaning taqdiri shaxsan unga bog'liqday, achinib tashvishlanayotganidan Edigeyning o'zi ham ajablanardi. Ular senga kim bo'libdi, aslida bu ishlarning senga qanaqa dahli bor o'zi, deb aytadigan odam yo'q. Kim bo'psan o'zing, birovning ishiga aralashishni senga kim qo'yibdi? Ish desa jonini jabborga beradigan senga o'xshagan dashtliklar kammi? Nechun sen bu ishlarga jig'ibiyron bo'lib g'azablanasan, adolat nima-yu adolatsizlik nima, degan masalalar bilan boshingni achitasan, vijdoning qiynalib bezovta bo'lasan? Nechun? Bu ishlarni hal etayotgan kishilar sen – Edigey Bo'ronga qaraganda ming chandon ortiq bilishsa kerak. Sario'zak cho'lida yashayotgan Edigeyga nisbatan bu masalalar u yerdagilarga yanada ravshanroqdir? Bu ishlarga sen – Edigey, nechun tashvish chekasan? Ammo, bari bir u tomoshabin bo'lib turolmasdi. Hammadan ko'ra, Zarifaga ich-ichidan achinardi. Uning Abuto-libga nisbatan bo'lgan cheksiz sadoqatiga va har qanday

qiyinchiliklarga bardosh berib, sabr-toqat bilan mardonavor kurashib kelayotganiga Edigey qoyil qolib, tan berardi. Zarifa qanoti bilan o'z oshyonini bo'rondan himoya qilayotgan qushga o'xshardi. Boshqa ayol yig'lab-siqtab, o'z ota-onasining oldiga borib, kechirim so'rab, tiz cho'kkan bo'lardi. U esa, urush keltirgan jabr-u jafolarni eri bilan birga tortyapti. Edigeyni hammadan ko'proq bezovta qilib, tashvishga solib qo'ygan narsa ham Abutolib bilan uning bolalarini bu favqulodda mushkul ahvoldan himoya qila olmaganligi edi... Taqdir shumlik qilib bu oilaning Bo'ronliga ko'chib kelganiga Edigey ko'p afsus-nadomatlar chekib yurdi. Bunday qayg'u-hasratning unga nima keragi bor edi? Bundan xabar topmaganda, bilmaganda, avvalgiday bermalol hayot kechirib yurgan bo'larmidi...

VI

Kunning ikkinchi yarmiga borib Tinch okeanidagi Aleut orollarining janubiy qismida to'lqinlar qo'zg'ala boshladi. Amerika qit'asi etagidan boshlangan janubi-sharqdan esayotgan shamol asta-sekin kuchga kirib, bora-bora bir yo'nalishga tushib, avjiga chiqardi. Cheksiz kengliklardagi mahobatli suv ham harakatga kelib chayqalib, shovullagancha turnaqator to'lqinlarni tobora o'rkachlantira boshladi. Bunisi po'rtana bo'lmasa ham, harholda, suvning uzoq muddatga to'lqinlanib turishidan darak berardi.

Ochiq okeandagi bunday to'lqinlar «Konvensiya» aviabardori kemasiga xavf tug'dira olmasdi. Boshqa vaqtda ku kema o'z holatini o'zgartirmagan ham bo'lardi, biroq maxsus vakolatli komissiyalar yuqori doiralar bilan bo'lgan kengashlardan so'ng shoshilinch sur'atda yana qaytib kelishayotgani-yu hademay palubaga kelib qo'nishlari kutilayotgani sababli aviabardor kema yonboshdan kelib urilayotgan to'lqinlarga chap berib, tumshug'ini shamolning

yoʻnalishiga qarshi toʻgʻrilagancha turib oldi. Hamma ish koʻngildagiday boʻldi. Avval San-Fransisko, soʻng Vladivostok havo laynerlari palubaga kelib qoʻnishdi.

Komissiyalar toʻla sostav bilan qaytib kelishdi, hamma sukutda, qiyofalari tashvishli. Oʻn besh daqiqadan soʻng ular yopiq kengash olib borish uchun yigʻilishdi. Fazoviy komissiya ish boshlagandan soʻng oradan besh daqiqa oʻtgach, Ega Galaktikasidagi 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlarga ularni «Paritet» samoviy bekatining bortiga shoshilinch suratda maʼlum qilish uchun shifrlangan radiogramma yuborildi: «Paritet» samoviy bekatidagi 1–2 va 2–1 nazoratchi-fazogirlarga. Quyosh sistemasidan tashqaridagi 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlar hech qanday faoliyat koʻrsatmasin, deb ogohlantirilsin. Qoʻshmarbosh maxsus koʻrsatma bermaguncha oʻrinlaridan jilishmasin».

Shundan soʻng maxsus vakolatli komissiyalar fazoviy tenglikni bartaraf etish yuzasidan oʻzlarining nuqtayi nazarlarini va takliflarini bayon etishga kirishdilar...

«Konvensiya» aviabardori Tinch okeanining tinimsiz tobora avjga minayotgan toʻlqinlariaro toʻshini shamolga qarshi toʻgʻrilab turar edi. Shu lahzada uning bortida butun sayyoramizning taqdir-qismati hal etilayotganini hech kim bilmasdi...

Bu oʻlkalarda poyezdlar mashriqdan magʻribga tomon, magʻribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Temir yoʻlning ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik – Sarioʻzak, oʻrtachoʻl yastanib yetadi.

Har qanday masofa Grinвич meridianidan oʻlchangani singari bu yerlarda masofa temir yoʻlga nisbatan oʻlchanadi.

Poyezdlar esa mashriqdan magʻribga tomon, magʻribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Ona Bayit qabristoniga yetishga yana ikki soatcha vaqt bor edi. Sario'zak sari yo'l olgan dafn marosimi karvoni hamon bir maromda borar, tuyasiga minib olgan Edigey Bo'ron oldinda, Qoranor ham avvalgiday hormay-tolmay katta-katta qadam tashlardi.

Ortda – tirkalma aravali traktor. Aravada marhum Kazangap, uning yonida kuyovi - qizi Oyzodaning eri yolg'iz o'zi g'iq etmay, sabr-toqat saqlab o'tirar, ularning ortidan esa «Belorus» ekskavatori kelar edi. Yonda esa to'shdor malla it Yo'lbars goh oldga yo'rtib o'tib, goh orqada qolib, gohida allaqanday muhim narsani ko'rganday bir zum to'xtab qolib, o'z ishining ko'zini bilgansib, hamon avvalgiday bamaylixtir ergashib kelardi.

Quyosh nayzaga kelib, borliqni qizdira boshladi. Buyuk Sario'zak dashtining bepoyon qir-adirlaridan o'tib borganingiz sari yana ufqqacha tutashib ketgan yangidan-yangi kimsasiz, cheksiz kengliklar ko'z o'ngingizda gavdalanardi. Sario'zak dashtining boshi-keti ko'rinmaydi. Bir zamonlar bu yerlarda jungjang degan badkirdor kelgindilar yashaganlar. Ular Sario'zak yerlarining qariyb hammasini bosib olib, uzoq yillar mobaynida o'z qo'llarida saqlab turganlar. Bu yerlarda yashagan boshqa ko'chmanchi xalqlar yaylovlar va quduqlar uchun o'zaro talashib, ikki o'rtada muntazam ravishda urush davom etib kelgan. Goh unisining, goh bunisining qo'li baland kelib, yengganlar ham, yengilganlar ham shu atrofda yashab qolavergan, biroq g'olib kelganlari ning yerlari ortib, mag'lublarining yerlari esa kamayib boravergan. Yelizarovning aytishicha, Sario'zak manzilgoh qurib tirikchilik qilish uchun har qancha jang-u jadalga arzigulik joy edi. Negaki, o'sha zamonlarda bu yerlarda bahorda ham, kuzda ham yog'in-sochin mo'l-ko'l bo'lardi. O't-o'lanlar har qancha mol-hol-u qo'y-qo'zilarga yetib ortardi. O'sha kezlari bu yerlarga turli tomonlardan savdogarlar

qatnagan, savdo-sotiq ishlarining avji baland bo'lgan. Biroq, keyinchalik bu yerlarning iqlimi keskin o'zgarib ketadi. Deyarli yog'in-sochin bo'lmay, quduqlarning suvi qurib, yaylovlardagi o't-o'lanlar quvrab, qayta chiqmay qo'yadi. Ana shunda Sario'zakdagi xalqlar va qabilalar har tomonga bulutday tarqab ketishadi, haydar kokilli jungjanglar esa butunlay yo'q bo'lishadi. Ular Edil daryosi – u vaqtlarda Volga daryosi shunday atalardi – bo'ylariga borib, o'sha tomonlarda nom-nishonsiz g'oyib bo'lishgan. Ularning qayoqdan kelib, qayoqqa ketganini ham hech kim bilolmagan. Mish-mishlarga qaraganda, jungjanglar qarg'ishga uchrabdi – qishda muzlab qolgan Edil daryosidan to'p-to'p bo'lib o'tayotganlarida birdan muz yorilib, hammasi mol-hollari bilan birgalikda muz ostiga cho'kib ketishibdi...

Sario'zakning tub qozoqlarigina o'sha zamonlarda ham o'z erlarini tashlab ketishmadi, ular yangidan quduqlar qazib, suv chiqarishga muvaffaq bo'ldilar. Lekin Sario'zak dashtining eng gullab-yashnagan davri urushdan keyingi yillarga to'g'ri keladi. Suv tashuvchi mashinalar paydo bo'ldi. Bitta suv tashuvchi mashina – agar uning haydovchisi bu joylarni yaxshi bilsa – olis yaylovlardagi uch-to'rtta turar ovulni bir yo'la suv bilan ta'minlay oladi. Sario'zakdagi yaylovlarning ijarachilari – shu atrofdagi oblastlarning kolxoz va sovxozlari endi Sario'zak cho'lida boqiladigan chorva mollarining doimiy qishlovi uchun bazalar tashkil etish haqida o'ylab qolishdi va bunday binolar qurish uchun qancha mablag' sarflanishini xomcho't qilib ko'rishdi. Yaxshiyamki, ular oshiqishmagan ekan. Birov bilib, birov bilmay, sekin-asta Ona Bayit mozori atrofida Pochta quti degan nomsiz shahar paydo bo'ldi. Shuning uchun ham uni: Pochta qutiga ketibdi, Pochta qutida bo'libdi, Pochta qutidan sotib oldim, Pochta qutida ko'rib qaytdim va hokazo, deb aytadigan bo'lishdi... Pochta quti kundan-

kunga o'sib, kengayib, obod shaharga aylandi, unga chet kishilarning kirishi esa man etib qo'yildi. Asfaltlangan yo'lining bir uchi kosmodromga olib boradi, ikkinchi uchi temir yo'l bekati bilan tutashadi. Sario'zakning yangi, industrial qurilishi mana shu kezlardan boshlandi. Bu tomonlarda o'tmishdan faqat tuyaning qo'sh o'rkachini eslatuvchi Egiztepa do'ngligiga joylashgan Ona Bayit qabristonigina qolgan edi, xolos. Egiztepa Sario'zak tumanidagi eng mo'tabar qadamjo edi. Qadim zamonlarda marhumni Ona Bayit mozoriga dafn etish uchun shunaqa olis joylardan kelishardiki, ba'zan odamlar qoq cho'lda tunab qolishardi. Lekin shuncha tashvish tortib kelganlariga qaramay, Ona Bayitga ko'milgan marhumning avlodlari ajdodlarimizni e'zozlab juda aziz, muqaddas joyga qo'ydim, deb faxrlanib yurishardi. Bu yerga elda izzat-hurmat topgan, uzoq umr kechirib, ko'pni ko'rgan, so'zi, ishi bilan shuhrat qozongan eng mo'tabar odamlarni qo'yishardi. Yelizarov bularning hammasini bilardi va shuning uchun ham Ona Bayitni Sario'zakning yuragi, deb atardi.

Mana bugun o'sha joyga Bo'ronli bekatdan chiqqan, tuya – traktor aralash, it hamrohligida g'aroyib dafn karvoni yaqinlashmoqda edi.

Ona Bayit qabristonining o'z tarixi bor. Rivoyatga ko'ra, o'tgan zamonlarda Sario'zakni bosib olgan jungjanglar asirga tushgan jangchilarga nisbatan behad shafqatsizlik qilar ekanlar. Ular kezi kelib bunday tutqunlarni qo'shni o'lkalarga qul qilib sotib yuborisharkan. Bu esa tutqunning omadi kelgani hisoblanarkan. Chunki sotib yuborilgan qul ertami – kechmi, bir kun o'z vataniga qochib kelishi mumkin ekan-da. Jungjanglarning qo'l ostida tutqun bo'lib qolganlarning esa sho'ri qurirkan. Ular mahkumning boshiga teriqalpoq tortish yo'li bilan dahshatli bir tarzda qiynab, uning xotirasini yo'qotar ekanlar. Odatda bunday jazoga

jangda asir tushgan yosh yigitlar giriftor bo'lishardi. Avvaliga jungjanglar tutqunning sochini dastlab o'ngidan, so'ngra teskarisidan taqir qirib tashlashadi. Sartaroshlik marosimi tugagach, jungjanglarning chapdast qassoblari kattakon bir tuyani so'yib, terisini shila boshlaydilar. Ular birinchi navbatda, eng qalin va eng og'ir bo'lgan bo'yin terisini ajratib bo'laklarga bo'lishar, hovuri chiqib turgan yopishqoq terini shu zahotiyoq hozirda suzuvchilar kiyadigan qalpoqcha singari, tutqunning yangi qirilgan taqir boshiga kiygizib qo'yishardi. Mana shu – teri qoplash deyiladi. Bunday qiynoqqa duchor etilgan qul yo dahshatli azoblarga bardosh berolmay o'lib ketar, yo xotirasidan umrbod mahrum etilib, o'tmishini eslay olmaydigan qulga – manqurtga aylanib qolar edi. Bitta tuyaning bo'yin terisi besh-oltita qalpoqqa yetadi. Qalpoq qoplangandan so'ng, halokatga mahkum etilgan har bir qul, qiynalganda boshini yerga tegiza olmasin uchun, bo'yniga yog'och bo'yinturuq bog'lashardi. Shu alfozda ularning yurakni ezuvchi, quloqni qomatga keltiruvchi behuda dod-faryodlari eshitilib qolmasin, deb odamlardan yiroqqa, suvsiz, yemishsiz, kimsasiz yaydoq dalaga, oyoq-qo'llari bog'liq holda jazirama oftob tig'iga eltib tashlar edilar. Bu qiynoqlar bir necha kun davom etardi. Kerakli joylarga soqchilar qalin qo'yilib, asirlarning qabiladoshlari ularni qutqarishga kelib qolishsa o'tkazmaslik uchun chora-tadbir ko'rib qo'yilgan edi. Biroq, qutqazishga urinishlar juda kam bo'lardi, chunki ochiq dalada qilt etgan sharpa darhol sezilib qolardi. Buning ustiga, jungjanglar falonchini manqurt qilishibdi, degan xabar tarqalgan taqdirda, tutqunning eng yaqin birodarlari ham uni qutqazishga yoki pul evaziga qaytarib olishga urinmayoq qo'yardilar, negaki, bu o'sha odamning quruq jasadinigina qaytarish degan so'z edi. Faqat birgina nayman validasi – rivoyatlarda Nayman ona nomi bilan mashhur bo'lib ketgan ayolgina o'z o'g'lining bu

taxlit achchiq qismati bilan murosa qila olmadi. Sario‘zak afsonasi shu haqda. Ona Bayit – Onaizor makoni qabristonining nomi ham shundan kelib chiqqan.

Dalaga tashlangan asirlarning ko‘pi Sario‘zak quyo-shi tig‘ida dahshatli qiynoqlarga bardosh berolmay halok bo‘lgan. Besh-oltita manqurtdan bitta yoki ikkitasigina tirik qolgan. Boshqalari ochlikdan emas, hatto tashnalikdan ham emas, kallaga qoplangan terining quyosh issig‘ida qovjirab, qoq miyani chidab bo‘lmas darajada siqishi natijasida jon taslim qilar edilar. Olov purkab turgan quyosh ostida teri qalpoq shafqatsiz ravishda torayib, qulning qirilgan boshini temir chambarak singari jingirtob qilib qisardi. Oradan bir kun o‘tishi bilan jabrdiydalarning taqir boshida soch nish ura boshlaydi. Osiyoliklarga xos tikonday tik dag‘al sochlar ba‘zida xom terini teshib chiqardi, ko‘p hollarda esa, chiqishga yo‘l topolmay yana qaytadan qayrilib, bosh terisiga qarab o‘sardi va avvalgidan ham battar azob berardi. So‘nggi sinov davomida tutqunlar es-hushlarini butkul yo‘qotar edilar. Oradan besh kun o‘tgachgina jungjanglar kelib tutqunlardan qay biri tirik qolganini ko‘zdan kechiradi. Aqalli bitta tutqun tirik qolgan bo‘lsa ham, maqsadga erishilgan hisoblanardi. Bunday qulni qiynoqdan bo‘shatib, suv berib, asta-sekin kuchga kiritib, oyoqqa turg‘izishardi. Biroq u endi bari bir odam sanog‘idan chiqardi, zo‘rlab es-hushidan judo etilgan qul – manqurtga aylanardi, xuddi shuning uchun ham bunday qullar o‘nta sog‘lom tutqundan ko‘ra qimmatroq turardi. Hatto shunday qonun-qoida ham bor ediki, o‘zaro to‘qnashuvlarda o‘ldirilgan bitta manqurt uchun boshqa erkin tutqunga nisbatan uch barobar ortiq haq undirib olinardi.

Manqurt o‘zining kim ekanini, qaysi urug‘-aymoqdan ekanini, ismini, bolalik kezzarini, ota-onasining kimligini butunlay yoddan chiqargan bo‘lib, o‘zining odamligini ham

unutib yuboradi. O'zining insoniy qadr-qimmatini idrok etolmagan manqurt xo'jalik ishlari nuqtayi nazaridan bir qancha afzalliklarga ega edi. U notavon va zabonsiz bir maxluq bo'lgani uchun ham mutlaqo itoatkor va beozor. Qochaman-qo'yaman degan xayol uning tushiga ham kirmaydi. Quldor uchun eng dahshatli narsa – qullarning isyoni. Har bir qul siymosida isyonkorlik ruhi yashiringan. Yolg'iz manqurtgina bundan mustasno, isyon ko'tarish, bo'yin tovlash unga butunlay yot. Bunday tushunchalar unga begona! Unga soqchi qo'yishga, ayniqsa buzuq niyatli kishi sifatida undan gumonsirashga hojat yo'q. Manqurt xuddi it kabi faqat o'z egasini taniydi. Boshqalar bilan ishi yo'q. Uning fikri-zikri qorin to'yg'azishda, shundan boshqa tashvishi yo'q. Ammo o'ziga topshirilgan ishni o'ylamay-netmay, o'lar-tirilariga qaramay, muqarrar bajo keltiradi. Manqurtlar odatda eng past, eng og'ir ishlarni bajarishga majbur etilar yoki bo'lmasa, ularga eng zerikarli, eng mashaqqatli, ovsarlarcha sabr-toqat talab etiladigan mashg'ulotlar topshirilar edi. Kimsasiz Sario'zak yaylovlaridagi tuyalar podasidan bir qadam ham nariga jilmasdan, yakka-yu yolg'iz yashashga mahkum etilgan manqurtgina bunday azob-uqubatlarga chiday olishi mumkin edi! Birgina manqurtning o'zi bunday olis joylarda bir qancha tuyachilarning o'rnini bosa olar edi. Bor-yo'g'i niyati – qorni to'ysa. Shunda u qishin-yozin demay, yolg'izlik azobiga ham, boshqa har qanday mahrumliklarga ham parvo qilmay, tinimsiz ishlayveradi. Xo'jayinning amri manqurt uchun ham farz, ham qarz. Uning o'ziga esa, xo'ragu dashti biyobonda muzlab qotib qolmaslik uchun kifoya qiladigan ustbosh bo'lsa bas. Bo'lak hech narsani talab qilmaydi.

Insonning insonlik fazilati, yaratilganda birga yaratilib, o'lganda yana o'zi bilan birga ketadigan va boshqa mavjudotlardan ajratib turadigan birdan-bir noyob fazilati – xotirasi,

aql-idroki bo'lsa-yu, uni tag-tomiri bilan yulib olsalar, axir, bu qanday yovuzlik, qanday bedodlik?! Undan ko'ra tutqun-ning qalbini poralab, istagancha ziyon-zahmat yetkazib, o'limga mahkum etishlari yoki bo'lmasa bir yo'la boshidan judo etishlari yuz chandon yaxshi emasmi? O'zlarining mudhish tarixida xiyonatkor sifatida shuhrat qozongan ko'chmanchi jungjanglar eng muqaddas narsa – insonning muqaddas insoniylik mohiyatiga ham chang soldilar. Ular qullarni jonli xotiradan mahrum etish yo'lini o'ylab topdilar, bu bilan bani odam zotiga aql bovar qiladigan va bovar qilmaydigan yovuzliklar orasida eng qabih jinoyatga qo'l urdilar.

Balki, shu boisdandir, manqurtga aylantirilgan, o'g'lining g'ami-g'ussasi olovida qovrilgan Nayman ona shunday zikr qildi:

«Bo'talog'im, seni xotirangdan judo etayotganlarida, boshingga ko'rinmas teriqalpoq o'rnatib es-hushingdan ajratayotganlarida, yong'oq chaqadigan qisqichdek boshingga kiydirilgan tuyateri asta-sekin qurib-qovjirab bosh chanog'ingni jingirtob qilib siqayotganida, dahshatli qo'rquvdan ko'zlaring kosasidan irg'ib chiqqanida, Sario'zak dashtining dudsiz otashi ostida o'lim talvasasi bilan olishib, labingni ho'llashga ham yer-u ko'kdan bir tomchi suv topolmay tashnalik azobida qovrilayotganingda, hatto borliqqa hayot baxsh etuvchi xurshidi olam senga so'qir, balo-qazo bo'lib, dunyodagi jamiki yulduzlar qaro zulmat bo'lib ko'ringandir?

Tulporim, jon azobidagi yurakni o'rtovchi oh-u faryodning sahro uzra falakka ko'tarilganda, ilonday to'lg'anib, baqirib-chaqirib kun-u tun tangriga iltijo qilganingda, najotsiz ko'kdan madad kutganingda, azob-uqubat ichra nafasing xippa bo'g'ilganida, og'iz-burningga suv kelib, a'zoyi badaningdan ter chiqib, o'sha badbo'y hidga bulg'anib yot-

ganningda, mo'r-malaxday pashshalar to'dasiga yem bo'lib es-hushingni yo'qotayotganingda bu dunyoda barchamizni yaratib qo'yib, so'ngra unutib qo'ygan tangriga jon-jahding bilan la'nat o'qidingmi?

Tulporim, qiynoqlardan mayib-majruh bo'lgan aql-idrokingga mangu tun choyshabi yopilayotganda, xotirang rishtalari zo'rlik bilan yulib-sitib olinib, o'tgan umring bilan seni bog'lab turuvchi halqalardan, jon talvasasida o'zingni haryon urib ona nigohini, yoz kunlari qirg'og'ida sen o'ynab yurgan tog' jilg'asining shovullashini unutayotganingda, shuuringni parchalab, xotirangdan o'z nomingni, otangning nomini o'chirib tashlayotganlarida, atrofingdagi sen bilan unib-o'sgan odamlarning chehralari so'nayotganida va senga uyalib-iymanib tabassum qilayotgan mahbubaning jamoli qorong'ilashayotganida, xotirasizlik jariga qular ekansan, o'z vujudida homila paydo etishga jur'at etib va shu mudhish kun uchun seni yorug' dunyoga tavallud toptirgan onaizoringga la'natlar yog'dirgandirsan?..»

Bu voqea Osiyoning ko'chmanchi janubiy sarhadlaridan siqib chiqarilgan jungjanglar shimol sari yopirilib kelib. Sario'zak dashtlarini uzoq vaqtgacha egallab, bosib olgan yerlarini kengaytirish va aholini qullikka solish maqsadida tub xalqlar bilan tinimsiz urush olib borgan zamonlarda yuz bergan edi. Dastlabki paytlarda ular tinch aholi ustiga to'satdan bostirib kelganlari tufayli Sario'zak atrofida yashovchi ko'p sonli kishilarni, shu jumladan ayollarni va bolalarni asir tushiradilar. Qo'lga tushgan tutqunlarni esa hammasini qullikka mahkum etadilar. Biroq kelgindilarning bosqinchilik harakatiga qarshi kurash tobora kuchaya boradi. Ayovsiz to'qnashuvlar boshlanadi. Jungjanglarning Sario'zakdan ketadigan siyog'i sezilmasdi, bil'aks, ular chorva uchun keng-mo'l yaylovlari bo'lgan bu manzilga tish-tirnoqlari bilan yopishib oldilar. Mahalliy qa-

bilalar esa o'z yerlarini yo'qotishni istamas, ertami-kechmi bosqinchilarni bu yerdan haydab chiqarishga o'zlarini haqli va burchli hisoblashardi. Alqissa, bunday katta-kichik janglarda goh u tomonning, goh bu tomonning qo'li ustun kelib turdi. Ammo bunday urushlar orasida osoyishta damlar ham bo'lardi.

Osoyishta damlarning birida naymanliklarning yurtiga karvonda mol ortib kelib qolgan savdogarlar choy ichib, gurunglashib o'tirarkan, o'zlari ko'rib shohidi bo'lgan bir voqeani gapirib berishadi. Aytishlaricha, Sario'zak dashtining jungjanglar tomonidagi quduqlar yonidan bamaylixotir o'tib borayotganlarida yo'lda kattakon tuyalar podasini o'tlatib yurgan bir navqiron cho'ponga ko'zlari tushib qoladi. Savdogarlar u bilan gaplashmoqchi bo'lib og'iz ochganlarida cho'ponning manqurt ekanini payqab qoladilar. Sirtidan qaraganda, cho'pon sog'lom yigitga o'xshar, boshidan nimalar kechgani hech kimning xayoliga kelmas edi. Balki u ham qachonlardir boshqalar singari esli-hushli, so'zamol bo'lgandir. O'n gulidan bir guli ochilmagan, mo'ylabi endigina sabza ura boshlagan, kelbati kelishgan, ammo ikki og'iz gaplashmoqchi bo'lsang, xuddi kecha tug'ilganga o'xshaydi, boyaqish na o'zining, na ota-onasining ismini biladi: jungjanglar uni qanday kuyga solishganini, urug'-aymoqlari kimligini ham unutib yuborgan. Biron narsa so'rasang lom-mim demaydi, faqat «ha» yoki «yo'q» degan javobni beradi, doim boshiga bostirib kiyilgan telpagidan qo'lini tushirmaydi. Gunoh ekanini bilishsa-da, jismoniy mayib-majruhlarni ham odamlar mazax qilishadi. Shunday manqurtlar ham bo'lar emishki, ularning boshiga kiydirilgan tuya terisi ba'zan bosh terisi bilan birga qo'shilib o'sar emish va hokazo, hokazolar xususida so'z yuritib kulishadi. Bunday manqurtlarni, kel, boshingni bug'lab yumshatamiz, deb qo'rqitishsa, go'yo bundan ortiq jazo yo'qdek, ko'zlari qinidan chiqib ketar

ekan. Asov ot singari depsinib, birovning qo'lini boshiga yaqinlashtirmas ekan. Bu xil manqurtlar kun-u tun, hatto uxlaganda ham telpagini yechmas ekan... Ammo-lekin, suhbatni davom ettirishardi mehmonlar, manqurt g'irt ahmoq bo'lsa ham, ishiga puxta ekan – toki biz uning tuyalaridan uzab ketmaganimizcha ko'z-quloq bo'lib turdi. Karvonchilardan biri o'sha manqurtni mazax qilmoqchi bo'lib so'rabdi:

– Borar yerimiz olis. Sendan kimga, qaysi suluvga, qaysi yurtlarga salom aytaylik? Aytaver, yashirmay. Eshityapsanmi? Balki, nomingdan ro'mol tortiq qilaylikmi?

Manqurt yo'lovchiga tikilganча uzoq vaqt indamay turdi-da, so'ng:

– Men har kuni oyga tikilaman, oy esa menga tikiladi. Ammo biz bir-birimizning ovozimizni eshitmaymiz... U yoqda kimdir o'tiribdi... – dedi g'o'ldirab.

Gurung payti o'tovda savdogarlarga choy quyib o'tirgan bir ayol ham bor edi. Bu Nayman ona edi. Sario'zak afsonasida u shunday nom bilan qoldi.

Nayman ona yo'lovchi mehmonlarga sir boy bermadi. Bu xabarni eshitib, nogoh dahshatga tushganini, rangi-ro'yi o'zgarib ketganini hech kim sezmadi. U savdogarlardan yosh manqurt to'g'risida yana nimalarnidir so'rab-surishtirgisi kelar, ammo xuddi mana shu narsa – yana ham ko'proq narsani bilishdan vahimaga tushardi. Nayman ona tilini tiydi. Yaralangan qushning chinqirog'i singari qalb tug'yonini ichiga yutdi... Bu orada suhbat mavzuyi o'zgarib, turmushda nimalar bo'lmaydi, deganlariday bechora manqurt haqidagi hozirgina gaplashib o'tirishgan voqeani butunlay unutishdi. Nayman ona bo'lsa, butun vujudini qamrab olgan qo'rquvdan o'zini tinchitishga, qo'llarining titrog'ini bosishga harakat qilardi. U endi ko'pdan beri oqara boshlagan sochlariga tashlab yuradigan qora ro'molini manglayi uzra yuziga tushirib olgan edi.

Savdogarlarning karvoni ko'p o'tmay o'z yo'liga ravona bo'ldi. O'sha kecha tong otgunga qadar turli o'y-xayollar og'ushiga cho'mgan Nayman ona Sario'zak dashtidagi o'sha manqurt-cho'ponni topib, uning o'g'limi, yo'qmi ekaniga ishonch hosil qilmaguncha ko'ngli tinchimasligini angladi. Ona ko'nglini allaqachonlardan beri jang maydonida qolgan o'g'lining bedarak ketgani g'ash qilib kelar edi, endi o'sha sezgi, o'sha gumon qayta qo'zg'alib, uni dahshatga sola boshladi... Bunday qiynoqlar-u azob-uqubatlardan bir umr g'am chekib, gumonsirab, xavotirlanib yurgandan ko'ra albatta, o'g'lini bir emas, ikki bor ko'mgani yaxshi emasmi?

Uning o'g'li Sario'zak tomonlarda jungjanglar bilan bo'lgan jangda shahid bo'lgan edi. Eri undan bir yil muqaddam halok bo'lgan – Nayman elida ma'lum va mashhur kishi edi u. Keyin o'g'il otasining o'chini olish uchun birinchilardan bo'lib jangga o'tlanadi. Bu elat odatida halok bo'lganlarni jang maydonida qoldirib ketish nomus sanaladi, qarindosh-urug'lari jangchining jasadini olib kelishlari lozim. Biroq buning iloji bo'lmadi. O'sha katta jangda qatnashganlardan ko'pgina kishi dushman bilan ro'baro' kelib jangga kirishganida Nayman onaning o'g'li ot yolini quchoqlagancha yiqilganini, jang suronidan cho'chigan ot uni olib qochganini ko'rishgan ekan. Shunda yigit egardan qulaydi-yu bir oyog'i uzangidan chiqmay o'zi otning yonida osilib qoladi, bundan battar hurkib ketgan ot jon-jahdi bilan uning jonsiz tanasini cho'l ichkarisiga sudrab ketadi. Vodarig', ot g'anim tomon surib ketadi. Olatasir qiyomat qo'pganiga, har bir jangchi kurash maydonida bo'lishi lozimligiga qaramay, qochib borayotgan otni va marhumning jasadini zudlik bilan qo'lga kiritish uchun qabiladoshlaridan ikki kishi otlarini yo'rttirib ketishadi. Ammo shu payt jungjanglarning soy ichida pistirmada turgan bir necha haydar kokilli

suvorilari qiyqirishgancha, yo'lni kesib chiqishadi. Naymanlardan biri shu zahotiyoq kamon o'qiga uchib halok bo'ladi, ikkinchisi esa og'ir yaralanib ortga qaytadi, safdoshlari yoniga arang yetib kelib shu yerda qulaydi. Shu voqea sabab bo'lib, urushning hal etuvchi eng qulay payti jungjanglarning yon tomondan zarba berishga shaylanib turgan guruhlar pistirmada yashirinib yotganini vaqtida sezib qolishadi. Naymanlar qayta saf tuzib, yana jangga kirish uchun shoshilinch ravishda chekinishdi. Albatta, bunday qizg'in jang ichida Nayman onaning o'g'li – yosh jangchining nima bo'lganini surishtirib o'tirishga kim ham fursat topibdi, deysiz. Otida chopib kelib, o'z safiga arang qo'shilgan haligi yarador nayman yigitning keyinchalik onaga aytib berishicha, o'g'lini sudrab ketayotgan otni quvlab borayotganlarida, ot noma'lum tomonga burilib ketib, darhol ko'zdan g'oyib bo'lgan...

Jangchining jasadini izlab naymanlar necha kunlab dala yo'llarini kezib chiqdilar. Biroq na marhumning jasadini, na olib qochgan otini, na tushirib qoldirgan qurol-yarog'ini, na boshqa biron belgi-alomatni topa oldilar. Uning halok bo'lgani hech kimda shubha qoldirmagan edi. Boringki, yarador bo'lgan taqdirda ham oradan o'tgan kunlar orasida cho'lda suvsizlikdan yoki bo'lmasa, qon ketishidan halok bo'lishi muqarrar. Yosh birodarlarining kimsasiz Sario'zak cho'lida dafn etilmay qolib ketgani alamidan hasrat-nadomat chekdilar. Bu hammaga isnod edi. Nayman ona o'tovida ovoz chiqarib yig'lashgan xotin-xalajlar erlari va og'a-inilari sha'niga ta'na toshlarini yog'dirdilar:

– Uning ko'zlarini quzg'unlar cho'qidi, shoqollar go'shtini burdalab ketdi, endi sizlar qaysi yuz bilan el orasida bosh ko'tarib yurasizlar!..

O'sha kundan boshlab Nayman ona uchun yer-u ko'k huvillab qoldi. To'g'ri, urush qurbonsiz bo'lmaydi, buni ona ham

yaxshi tushunadi, biroq o'g'lining jasadi ko'milmasdan jang maydonida qolib ketgani unga sira ham tinchlik bermasdi. Achchiq qayg'u, poyoni yo'q o'y-xayollar ona qalbini poralar edi. Cheksiz dard-anduhini yengillashtirish uchun kimga aytib, kimga zorlansin, g'am-anduhini yengillashtirish uchun parvardigordan bo'lak kimga ham iltijo qilsin...

O'g'lining o'limini o'z ko'zi bilan ko'rib ishonch hosil qilmaguncha bunday mudhish xayollardan qutulib, joni joy topmas edi onaning. O'shanda taqdirga tan berishdan bo'lak chora qolmagan bo'lardi. O'g'lining oti ham domdaraksiz ketgani ko'nglini battar xijil qilardi. Ot halok bo'lmagan, balki hurkib qochgan. U uyurdagi otlar singari ertami-kechmi, bir kuni uzangiga osilib qolgan chavandoz jasadini sudrab qadrdon joyiga qaytishi kerak edi. Shunda qanchalik dahshatli bo'lmasin, ona o'g'lining jasadi ustida dod-faryod, o'pkasi to'lguncha yig'lab, ko'nglini biroz bo'shatib olgan bo'lardi. U o'z qismatidan, baxtiqaroligidan nolib, yuzlarini tirnoqlari bilan yumdalab tangrini la'natlar edi. O'g'lining daragi chiqqanida-ku, erta-yu kech ich-etini yeb, gumonsirab, ko'nglida sovuq shubhani ko'tarib yurmagan bo'lardi. Xudodan uzoq umr bergin, deb iltijo qilib o'tirmasdan, orzu-umidlaridan biryo'la mahrum bo'lgan holda o'limga tayyor turib bergan bo'lardi. Biroq o'g'lining jasadi topilmadi, oti qaytib kelmadi. Har qanday yo'qotish bora-bora esdan chiqarilgani singari bu voqea ham, vaqt o'tishi bilan urug'-aymoqlari xotirasidan ko'tarila boshladi... Faqat u – yolg'iz onaizorgina besar-u omon, betoqat kutardi. O'y-xayollar girdobida onaning fikri chuvalgani chuvalgan. Otni qanday jin urdi, egar-jabduqlari, qurol-yaroqlari qayerda qoldiykin? Aqalli shular topilganda ham o'g'lining ahvoli ne kechganini taxminlab anglab olardi. Axir, jungjanglar Sario'zak dashtining biron yerida holdan toygan otni ushlab olgan bo'lishlari mumkin. Yaxshigina

egar-jabduqli, yana buning ustiga o'z oyog'i bilan kelgan tulpor naqd o'lja-ku. Unday bo'lsa uzangida oyog'i ilinib kelgan o'g'lining jasadini g'animlar nima qilishdi – yerga ko'mishdimi yo cho'l darrandalariga yemish bo'ldimi u? Bordi-yu hali o'lmagan, falakning gardishi bilan tirik qolgan bo'lsa-chi? Chala o'lik yigitni ular urib halok qilishgan yoinki yaydoq dalaga quruq jasadini tashlab ketishgan bo'lishsa-chi? Yo... agar...

Gumon-shubhalarining cheki yo'q edi. Sayyoh savdogarlar choy ichishib o'tirishganda, Sario'zakda uchragan yosh manqurt haqida gap ochib Nayman onaning o'rtangan yuragini battar o'rtab, yarasiga tuz sepishganini o'zlari ham payqashmagan edi. Ona qandaydir falokatni sezib, yuragi orqasiga tortib ketdi. O'sha manqurt mening o'g'lim bo'lib chiqsa-ya, degan hadik borgan sari kuchayib, uning aql-u hushini, butun vujudini tobora chuqurroq, tobora kuchliroq chirmab ola boshladi. O'sha manqurtni izlab topib, o'z ko'zi bilan ko'rib, uning o'z pushti-kamaridan bo'lgan o'g'li emasligiga ishonch hosil qilmaguncha ko'ngli tinchimasligiga ko'zi yetgan edi.

Naymanlar yozlik manzil qurgan tog' etagidagi adirlarda jilg'alar jildirab oqadi. Nayman ona suvning jildirab oqishiga tuni bilan quloq tutdi. Onaning isyonkor ruhiga va munojotiga unchalik hamohang bo'lmagan suv nimalarni shivirlayotgan ekan? Qalb taskinga muhtoj. Hayhotday gung-soqov Sario'zak cho'li sari ravona bo'lish oldidan shoshqin suvning musiqasini to'yib-to'yib tinglashga orzumand edi. Kimsasiz cho'lga yakka-yolg'iz borish xavf-xatarli ekanini ona bilardi, ammo shunga qaramay o'ylagan niyatini biror kimsaga aytishni, ko'ngil yorishni istamadi. Bari bir, dardingga dardmand bir kimsani topolmaysan ham. Hatto eng yaqin kishilari ham uning bu niyatini ma'qullamagan bo'lardi. Allaqachonlar o'lib ketgan

o'g'lini izlab chiqish na hojat. Mabodo allaqanday tasodif tufayli o'g'li o'lmay, manqurtga aylantirilgan taqdirda ham, uni qidirib, poralangan yurakni qayta poralash na hojat?! Chunki manqurt avvalgi odamning shunchaki tashqi qiyofasi, zohiriy ko'rinishidan iborat, xolos...

O'sha tuni yo'lga tushish oldidan Nayman ona o'tovdan bir necha bor tashqariga chiqdi, uzoq vaqt tun qa'riga tikilib, atrofga nazar tashlab, quloq osib, o'y-xayollarini bir yerga jamlab olishga harakat qildi. Yarim kecha. Musaffo osmon, tepaga kelgan oy qir-adirlarni bir tekisda oppoq sutga chayib olganday nur taratib turibdi. Qir-adirlarning yonbag'irlariga sochilib ketgan oq o'tovlar shovqin solib oqayotgan sho'x jilg'alar bo'yiga tunash uchun kelib qo'ngan qushlar galasini eslatadi. Ovulning etagiga joylashgan qo'y qo'ralari va undan narida – jilg'alar bo'yida o'tlab yurgan ot uyurlari tomondan itlarning hurishi, odamlarning gangur-gungur ovozlari eshitilib turardi. Hammadan ham ovulning berigi tomonidagi qiz-juvonlarning bir-biriga jo'r bo'lib kuylashidan Nayman onaning yuragi jiz etib ketdi. O'zi ham bir vaqtlar tunlari mana shu qizlar singari o'lan aytardi... Yanglishmasa, kelin bo'lib tushganidan beri ular har yil yoz mol-joni bilan shu yerga ko'chib kelishardi. Butun umri shu yerlarda o'tgan. Oilada odam soni ko'pligida ular birdaniga to'rtta o'tov tikishardi – biri oshxona, biri mehmonxona, ikkitasi yotoqxona bo'lardi. Keyin esa – jungjanglar istilosidan so'ng huvillagan uyda yolg'iz o'zi qoldi...

Mana endi esa u ham bu yolg'iz o'tovdan badar ketmoqda... Kecha oqshomdayoq safar jabduqlarini but qildi. Yegulik va ichguligini g'amladi. Ayniqsa, suvni mo'iroq oldi. Sario'zakning cho'lida quduq topilmay qolguday bo'lsa deganday, har ehtimolga qarshi, ikki meshni to'ldirdi... Kecha oqshomdayoq sovliq tuya Oqmoyani shay qilib qoziqqa bog'lab qo'ygan edi. Umidi-ishonchi ham

birdan-bir hamrohi ham o'sha. Oqmoyaning kuch-quvvatiga-yu yo'rg'asiga ishonmaganda Sario'zakdek soqov cho'lga yo'l olishga jur'at eta olarmidi?! Oqmoya ikki bor bolalagandan so'ng o'sha yili qisir qolib, obdan dam olgan. Uning ayni avji kuchga to'lib, minishga qo'l kelib turgan kezlari edi. Ozg'in, chayir oyoqlari uzundan kelgan, tovonlari yumshoqqina, qarilig-u og'ir yukdan hali toliqmagani. qo'sh o'rkachli, kamondek egilib kelgan baquvvat bo'yni-yu boshi kelishimli, kapalakning qo'sh qanotiday dirillab, yengil yelib, yo'l-yo'lakay havoni sipqarib borayotgan Oqmoya bebaho tuya bo'lib, uning bir o'ziga butun bir uyurni alishtirsa arzir edi. Bunday yo'rg'a tuya ayni avji kuchga to'lganida, undan nasl olib qolish maqsadida hamyonini ayamagan kishilar chetdan izlab kelishardi. Nayman ona qo'lidagi so'nggi xazina, bor bisotidan qolgan yagona yodgorlik edi bu tuya. Qolgan boyliklarining kuli ko'kka sovridi. Topgan-tayanganini qarzga to'ladi, urushda halok bo'lgan farzandlarining qirqi-yu yillik ma'raka oshlariga sarfladi... Mana, hozir g'am-g'ussaga to'lib, o'zini qo'yarga joy topolmay, tong otishi bilan izlab yo'lga chiqmoqchi bo'lib turgan o'g'lining ham so'nggi ma'rakasini o'tkazdi, o'tkazgandayam yaqin-atrofdagi Nayman urug'larining barchasini chaqirgan holda, kattagina qilib o'tkazdi.

Nayman ona erta tongda o'tovdan chiqdi. Chiqdi-yu ostona hatlaganicha eshikka suyanib, uyquga cho'mgan ovulga nigoh tashlab o'ylanib turib qoldi. Hozir u mana shu qadrdon ovulni tashlab yo'l tortadi. Hali ham avvalgi qaddi-qomatini, go'zalligini yo'qotmagan Nayman ona olis safarga jo'nayotgan kishilar singari belini mahkam bog'lab olgan edi. Oyog'ida o'kchali etik, egnida chalvor, ko'ylagi ustidan yengsiz kamzul kiyib, ustiga chakmon yopinib, boshini oq ro'mol bilan mahkam tang'ib olgan. Modomiki, o'g'limni tirik ko'rish nasib qilarmikan, degan

umidda yo'lga chiqqan ekanman, motam libosi kiyishga na hojat, mabodo umidim ro'yobga chiqmasa, keyin ham o'la-o'lguncha qora ro'mol o'rab yurishga ulguraman-ku, deb o'yladi ona. Hayot urinishlari ona qalbiga o'z muhrini bosib ulgurgan edi. Subhi kozib shu lahzalarda qayg'u-alam chekaverib hasratda dog' bo'lgan onaning oq oralagan sochlari-yu yuzlaridagi chuqur ajinlarini yashirib turgandi. Ona ko'zlariga yosh olib, og'ir xo'rsindi. Boshida bunday savdolar borligini o'ylaganmidi, bilganmidi? Biroq u darhol o'zini qo'lga oldi. Pichirlagancha kalima qaytardi. So'ng tuyasi tomon shaxdam odimlab borib, uni cho'ktirdi. Oqmoya jahli chiqqanidan emas, balki shunchaki, odatga ko'ra sekin baqirib qo'ydi-da, bemalol ko'kragini yerga berib cho'kdi. Nayman ona xurjunlarini ikkala o'rkach oralig'iga ortasolib, o'zi ham darhol tuyanining ustiga chiqib o'tirib oldi va qani, bo'laqol, deganday uni niqtab qo'ydi. Tuya u yon-bu yon qo'zg'alib tura boshlaganda Nayman ona go'yo qanot bog'lab zamindan uchib ketganday bo'ldi. Uzoq safarga yo'l olayotganlarini Oqmoya endi tushundi...

Nayman onaning ovuldan chiqib ketayotganini uza-tishga chiqib, uyqusi ochilmay esnab turgan qaynsinglisidan boshqa hech kim sezmedi. Ona unga kecha oqshomdayoq turqunlari – qizlik kezlaridagi qarindosh-urug'larinikiga mehmonga ketayotganini, agar u yerdan ziyoratga borayotganlar bilan uchrashib yo'li tushib qolsa, birga-birga qip-choqlar manziliga, hazrati Yassaviy maqbarasini ziyorat qilib kelishga bormoqchi ekanini aytgan edi...

Nayman ona odamlar so'rab-surishtirib boshni qotirma-sin deb barvaqtroq yo'lga chiqqanining sababi ham shunda edi. Ovuldan uzoqlashib borarkan, Nayman ona Sario'zak dashti tomon burildi, uni oldinda g'ira-shira ko'zga tashlangan tund, cheksiz cho'l kengliklari kutardi...

Bu o'lkalarda poyezdlar mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Temir yo'lining ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik – Sario'zak, o'rtacho'l yastanib yotadi.

Har qanday masofa Grinвич meridianidan o'lchangani singari bu yerlarda masofa temir yo'lga nisbatan o'lchanadi.

Poyezdlar esa mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

«Konvensiya» aviabardoridan «Paritet» samoviy bekatidagi nazoratchi-fazogirlarga yana bitta shifrlangan radiogramma uzatildi. Bu radiogrammada ayni o'sha qat'iy tahdid ohangida Quyosh Galaktikasidan tashqarida parvoz qilayotgan 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlar bilan ularning samoviy bekatga qaytish vaqti va imkoniyatini muhokama qilish maqsadida radioaloqa qilmaslik, shundan so'ng Qo'shmarbosh ko'rsatmalarini kutish maslahat berildi.

Ummon sekin to'qinlanib, aviabardor sezilarli darajada chayqalib turardi. Kichik-kichik, ammo shiddatli to'qinlar ulkan kemanding quyrug'iga kelib urilib o'ynardi. Quyosh esa to'qinlar harakatidan tinimsiz mavjlanib, sutday ko'piklanib turgan okean yuzasiga hamon nur sochar, bir maromda g'ir-g'ir shamol esib turar edi.

«Konvensiya» aviabardori, aviaqanoqlar va davlat manfaatlarini xavfsizligi guruhlarini ishga shay, hushyor turishardi...

Oqmoya necha kundan beri buyuk Sario'zak dashtining qir-adirlari-yu soyliklari bo'ylab pishqirganicha, bir maromda yo'rtib borardi. Nayman ona hamon uni qaynoq qumlar ustidan qichab, qamchilab haydashda davom etardi. Ular yo'lda duch kelib qolgan birorta quduq boshida kechalargina to'xtashardi. Tong otishi bilan yana oyoqqa turib qat-qat yastanib ketgan Sario'zak adirlarini kezib, katta tuyalar to'dasini izlashardi. Haligi savdogarlarning

aytishlariga qaraganda, ular tuyachi manqurti Sario'zak cho'lining xuddi mana shu qismida – olis-olislarga cho'zilib ketgan Malaqumdichop jarligi etagida ko'rishgan. Nayman ona xuddi mana shu manqurti izlayotgan edi. Mana ikki kundirki, ona jungjanglarga yo'liqib qolishdan qo'rqib, atrofga olazarak bo'lib qarab, Malaqumdichop jarligining u yoq-bu yog'ini aylanib yurar, ammo u qayoqqa ko'z yugurtmasin, qayerni izlamasin, faqat cheksiz dashti biyobonlarga, aldoqchi saroblarga duch kelardi, xolos. Bir safar shunday sarobga duch kelib aldandi, olisdan machitlari-yu qal'a devorlari bilan muallaq holda elas-elas ko'ringan shaharga ko'zi tushib u tomon yo'l oldi va ilon izi so'qmoqlardan o'tib, yo'l bossa ham mo'l bosdi. O'g'lim balki o'sha shaharda, qullar bozorida uchrab qolarmikan, deb umid qilgan edi, boyaqish. Qaniydi, shunday bo'lsa, o'g'lini Oqmoyaga mingashtirib olardi-da, Nayman yaylovi qaydasan, deb darhol jo'nab qolardi, qani shunda ularga yetib olishsin-chi... Cho'li azimda yolg'iz yuraverib holdan toygan ona ko'ziga sarob ko'ringan edi.

Aslida Sario'zak cho'llaridan odam zotini izlab topish amrimahol, bu yerlarda odam qum zarrasiday gap. Ammo katta maydonda kattakon uyur o'tlab yurgan bo'lsa, uni ko'rmasdan bo'larmidi, albatta. Avvalo bitta-ikkita tuyaning qorasi chalinsa, so'ng qolganlari ko'zga tashlanadi. Uyur topildimi, tuyachisi ham topildi, degan so'z. Nayman onaning ko'zlagan umidi shu edi.

Biroq hali hech narsadan darak yo'q. Vaqt o'tgan sari Nayman ona xavotirlana boshladi, uyurni boshqa tomonlarga haydab ketishmaganmikin, yoki jungjanglar bu tuyalarni ko'tarasiga sotish uchun Xiva yoki Buxoro bozorlariga haydab ketishmaganmikin? Agar ular shunchalik olis yerga ketishgan bo'lsa, haligi tuyachi yana qaytib kelarmikin yoki tuyalar bilan qo'sha sotilib nom-nishonsiz ketarmikin?..

O'g'limni tirik ko'rsam, manqurt bo'lsa ham, aqldan ozib hech nimani eslay olmaydigan merov bo'lib qolgan bo'lsa ham mayli, o'sha cho'pon o'g'lim ishqilib joni omon bo'lsa, bas... Shunga ham ming qatla shukr – sog'inch-u gumonlardan joni bo'g'ziga kelgan onaning ovuldan chiqish oldidagi birgina umidi shu edi. Biroq ona Sario'zak sari ichkarilab, haligi karvon tortgan savdogarlar biz tuyachi manqurtni shu yerda ko'rdik, degan mo'ljalga yaqinlashib borar ekan, o'g'limning o'rniga ovsar va majruh bir kimsaga duch kelib qolsam holim ne kechadi, deb dili xufton bo'laverdi. Shunda u yana Xudodan yolvorib so'radiki, agar unday bo'lsa, o'sha manqurtning o'g'lim bo'p chiqmasdan boshqa bir baxtiqaro gumroh bo'p chiqqani ma'qul, o'shanda men ham: «O'g'lim endi yo'q, u o'lgan ekan», deb taqdirga tan bergan bo'lardim. Hozir esa onaning niyati o'sha manqurtni bir ko'rish, farzandi emasligiga ishonch hosil qilgandan so'ng yana ortga qaytish edi, shunda shubha-gumonlardan ezilib, azob chekib yurmaydi, taqdir yana nimani ravo ko'rgan bo'lsa, shukrona aytib yashayveradi... Sog'inchdan tutdek to'kilgan yurak bunga ham bardosh bera olmadi, dashti biyobonni kezib yurib, nima bo'lsa ham, biron kimsani emas, balki o'z dilbandini topish ishtiyoqi ona qalbini chulg'ab olgan edi...

Mana shunday ming xil o'y-xayollar va shubhalar og'ushida borarkan, ona yassi qum tepaliklaridan oshayotib nogahon ko'p sonli tuyalar uyurini ko'rib qoldi: qo'ng'ir tusga kirib, semirib ketgan yuzlab tuyalar mayda butalar-u yantoqlarning uchlarini kemirib, keng maydonda bermalol o'tlab yurishardi. Nayman ona Oqmoyasiga qamchi bosib, choptirib ketdi. Uyurni izlab topganidan quvonchi ichiga sig'may nafasi bo'g'ziga tiqildi. Ammo shu zahotiyoq manqurt qilib qo'yilgan o'g'lini ko'rishni eslab, qo'rqqanidan a'zoyi badani muzlab ketdi. So'ng yuragi yana quvonchga

to'ldi va shu bilan ne ahvolga tushganini o'zi ham anglamay qoldi.

Mana, tuyalar o'tlab yuribdi, ammo tuyachi qayerda ekan? Harholda, shu atrofda yurgandir. Shu payt yaylovning narigi chekkasida odamning qorasi ko'rindi. Olisdan uning kimligini tanib bo'lmadi. Tuyachi uzun tayog'iga suyangan holda ortidagi yuk ortilgan tuyasining tizginini ushlab, qosh ustiga bostirib kiygan telpagi ostidan onaning yaqinlashib kelayotganini bamaylixotir kuzatib turdi.

Nayman ona tuyachiga yaqin kelib uni tanidi-yu tuyasidan qanday tushganini bilmay qoldi. Yiqilib tushdimi, surilib tushdimi – shu topda onaga buning ahamiyati yo'q edi!

– O'g'ilginam, qarog'im! Seni izlamagan joyim qolmadi! – deya o'g'li tomon talpindi. – Men sening onangman!

Birdan ona ahvolni tushundi. Tushundi-yu deysinib qichqirgancha yig'lab yubordi. Alam va dahshatdan lablari dirillab, shuncha urinsa ham o'zini qo'lga ololmasdi. Yiqilib tushmaslik uchun loqayd o'g'lining yelkasiga yopishib olib, qachonlardan beri xavf solib turgan, endi esa uni bosib tushgan tog'day g'am yuki ostida ezilib faryod chekar, ko'zyoshlari selday oqardi. Ona bo'zlab yig'lar ekan, ko'z yoshlari orasidan, ho'l bo'lib chakkalariga yopishib qolgan burul soch tolalari orasidan, yuzlarini chang bilan bulagan qaltiroq barmoqlari orasidan farzandining tanish qiyofasiga boqar, uning o'ziga nigoh tashlashini orziqib kutar va meni tanib qolar, deb umid qilar edi. Axir, tuqqan onasini tanib olish qiyin emas-ku!

Biroq onaning kelgani unga go'yo har doim yonida yurganday, zarracha ta'sir qilmadi. U hatto onadan kimsan, nega yig'layapsan, deb so'ramadi ham. Ma'lum lahzalardan so'ng tuyachi onaning qo'lini yelkasidan surib tashlab, ustida yuk bor tuyasini yetaklagancha odimlab ketdi: u sho'xlik qilib bir-birlari bilan o'ynashayotgan bo'taloqlar uyurdan

uzoqlashib ajralib ketmasin, deb tuyalar to‘dasining narigi chekkasi tomon yo‘l olgan edi.

Nayman ona bukchayib o‘tirib qoldi, xo‘rsinib-xo‘rsinib yig‘ladi va shu o‘tirishda yuzini changallagan-cha bosh ko‘tarmay uzoq qolib ketdi. So‘ng bor kuchini to‘plab, o‘zini xotirjam ko‘rsatishga urinib, o‘g‘li tomon yura boshladi. Manqurt o‘g‘il hech nimani ko‘rmaganday-bilmaganday, pinagini buzmasdan, bostirib kiyib olgan telpagi ostidan ma‘nosiz va loqaydlik bilan qarab turardi. Cho‘l shamolida qorayib, dag‘allashib ketgan yuzida xiyol jilmayish paydo bo‘ldi. Ammo ko‘zlari dunyoni tark etgan kishining ko‘zlariday loqayd boqardi.

– O‘tir, gaplashamiz,– dedi og‘ir xo‘rsinib Nayman ona. Ular yerga cho‘kdilar.

– Meni taniyapsanmi? – so‘radi ona.

Manqurt yo‘q deganday bosh chayqadi.

– Oting nima?

– Manqurt,– dedi u.

– Seni hozir shunday deb atashadi. Avvalgi oting esingdami? Asli ismingni eslab ko‘r-chi.

Manqurt jim qoldi. U haqiqiy ismini eslashga harakat qilayotgani, qiynalganidan qanshari ustida munchoqdek ter tomchilari paydo bo‘lib, ko‘z o‘ngini tuman qoplaganini ona ko‘rib turdi. Ammo qarshisida qandaydir to‘siq paydo bo‘ldi-yu uni yengib o‘tishga qurbi yetmadi...

– Otangning otini bilasanmi? O‘zing kimsan? El-u yurting qayerda? Qayerda tug‘ilganingni bilarsan, axir?

Yo‘q, manqurt hech nimani tushunmasdi, hech narsani eslay olmasdi.

– Hali, shunchalik ahvolga solishdimi seni! – deya pi-chirladi ona.

U najotsizlikdan lablari titrab, g‘am-g‘ussa-yu qahr-g‘azabdan o‘zini tuta olmay yana qaytadan o‘ksinib-o‘ksinib

yig'ladi, tinchlanishga behuda urinar edi, xolos. Onaning ohu-fig'oniga manqurt pinagini ham buzmedi.

– Yerdan mahrum etish mumkin, mol-dunyodan mahrum etish mumkin, hatto insonni yashashdan mahrum etish ham mumkin, – derdi ona o'z-o'zicha gapirib, – biroq odamni xotirasidan mahrum etishni kim o'ylab topdi ekan, bunga kimning qo'li bordi ekan?! Yo rabbiy, agar olamda bor bo'lsang, bandalaringga bu yovuzlikni qanday ravo ko'rding. Yer yuzida usiz ham yovuzlik kammidi?

Ona manqurt o'g'liga qarab turib, quyosh, xudo va o'zi to'g'risida to'qigan mashhur marsiyasini aytdi. Sario'zak voqealari haqida gap ochilib qolganda, bilgan kishilar, hanuzga qadar Nayman onaning o'sha so'zlarini bir-birlariga rivoyat qilib aytib yurishadi...

Shunda ona mashhur marsiyani boshladi, bilgan kishilar bu so'zlarni hozirga qadar eslab yurishadi:

Tulubin kelib iskagan,
Bo'tasi o'lgan bo'z moyaman...¹

Ona qalbidan otilib chiqqan dod-faryod ohangi kimsasiz, had-hududsiz Sario'zak cho'lini larzaga solganday yangrab turdi...

Biroq bu nola-faryod manqurtning to'pig'iga ham chiqmadi.

Shunda Nayman ona so'rab-surishtirishlar bilan emas, balki aqlini kovlash, qitiqlash bilan es-hushini o'ziga keltirmoqchi bo'ldi.

– Sening oting Jo'lomon. Eshittingmi? Sen Jo'lomonsan, otangning oti – Do'nanboy. Otangni eslay olmaysanmi? Axir, u seni bolalik chog'ingdan kamon otishga o'rgatgan. Men sening onangman. Sen esa mening o'g'limsan. Sen nayman urug'idansan, tushundingmi? Sen naymansan...

¹ Tuyaning bolasi o'lganida, sut bermay qo'ymasin, deb bo'talog'ining terisiga somon tiqib, onasiga ko'rsatiladi. Shunda hayvonning mehri tovlanib yeliniga sut keladi. (Tari.)

Onasining hamma gaplarini o'g'il avvalgiday mutlaqo loqaydlik bilan eshitdi. Ona go'yo devorga gapirayotganday edi. Onaning so'zlari karning qulog'iga azon aytganday gap edi.

Nayman ona manqurt o'g'ildan so'radi:

– Bu yerga kelganingga qadar nimalar bo'ldi?

– Hech narsa bo'lgani yo'q, – dedi o'g'il.

– Kechasimidi yo kunduzimidi?

– Hech narsa, – dedi u.

– Kim bilan gaplashging keladi?

– Oy bilan. Biroq bir-birimizning gapimizni eshitmaymiz. U yerda kimdir o'tiribdi.

– Yana nimani istaging keladi?

– Xo'jayinimning boshidagi singari kokil qo'yishni.

– Qani, beri kel-chi, boshingni bir ko'rib qo'yay, ular nima qilib qo'yishganini, – deb ona unga tomon talpindi.

Manqurt shartta tisarilib, o'zini olib qochdi, boshidagi telpagini changallangani bo'yicha qaytib onaga boqmadi. Bosh haqida hech qachon so'z ochish mumkin emasligini ona endi tushundi. Shu payt olisdan tuya mingan kishining qorasi ko'rindi. U shu yoqqa tomon kelayotgan edi.

– Bu kelayotgan kim? – so'radi ona.

– U menga ovqat olib kelyapti, – dedi o'g'il.

Nayman ona tashvishga tushdi. Bevaqt paydo bo'lib qolgan bu jungjangning ko'ziga chalinmaslik uchun tezroq g'oyib bo'lishi kerak edi. U tuyasini cho'ktirib, darhol minib oldi.

– Sen unga hech narsa aytmagin. Men tezda qaytib kelaman, – dedi Nayman ona.

O'g'li lom-mim demadi. Uning parvoyi palak edi. O'tlab yurgan tuyalar orasidan qochib borayotgan Nayman ona xato ish qilib qo'rganini tushundi. Biroq vaqt o'tgan edi. Oq tuyaga minib borayotgan onani jungjang ko'rib qo-

lishi mumkin edi. Oqmoyasini yetaklab, o'tlab yurgan tuyalar orasidan berkinib yayov jo'nagan ma'qul edi.

Yaylovdan xiyla olislab ketgach, Nayman ona chetlarida erman-shuvoqlar o'sib yotgan chuqur jarlikka kirib bordi-da, Oqmoyani cho'ktirib kuzata boshladi. Gumoni to'g'ri chiqdi, payqab qolgan ekan. Ko'p o'tmay, tuyasini yo'rttirib kelayotgan haligi jungjangning qorasi ko'rindi. U nayza va o'q-yoy bilan qurollangan edi. Jungjang, haligi oq tuya minib olgan odam qayoqqa g'oyib bo'ldi, deganday atrofga alanglab qarar edi hayratlanib. U qaysi tomonga qarab yurishini bilmay, gangib qolgan edi. Goh u yoqqa, goh bu yoqqa tuya choptirib o'tdi. Nihoyat, jarlikka juda yaqinlab keldi. Yaxshiyamki, Oqmoyaning tumshug'ini ro'mol bilan bog'lab qo'yish esiga kelgan ekan. Aks holda, u bo'kirib yoki pishqirib yuborishi ham mumkin edi. Nayman ona jarlik yoqasidagi erman orasiga yashirinib olgan joyidan jungjangni endi aniq ko'ra boshladi. U baroq tuya ustida atrofga olazarak bo'lib qarardi, ko'pchib ketgan yuzlari jiddiy tusda, boshidagi qora qalpog'ining ikkala uchi tepaga qayrilib ketgan, go'yo qayiqni eslatardi. Boshining orqa tomonida esa bir o'ram qop-qora haydar kokili yaltirab, osilib turardi. Jungjang uzangida tik turib, nayzasini o'qtagancha ko'zlarini chaqchaytirib atrofga nazar tashlardi. Bu odam Sario'zakni bosib olib, qanchalab aholini qul qilib haydab ketgan, onaning oilasiga ham cheksiz kulfatlar keltirgan g'animlardan biri emasmi? Mana shu quturgan yirtqich yovga qarshi yolg'iz ona – qurol-yaroqsiz ayol nima ham qila olardi? Insonni xotirasidan mahrum etishdek shavqatsizligu vahshiylikka ularni qaysi turmush, qaysi voqea-hodisalar majbur etdi ekan, deb o'ylardi ojiz qolgan ona o'zicha...

Jungjang u yoq-bu yoqqa zir yugurib hech nimani uchratmagandan so'ng tezda ortga, tuyalar to'dasi tomon qaytdi.

Kech kirib qolgan edi. Quyosh botgan bo'lsa ham osmonni olovlantirib turgan shu'lasini allamahalgacha dala yuzini yoritib turdi. So'ng birdan qosh qorayib, borliqni tunzulmati qopladi.

Nayman ona bu tunni tanho o'zi bechora manqurt o'g'li yaqinida – dashtda tunab o'tkazdi. O'g'lining yoniga borishga cho'chidi, haligi xavfsirab qolgan jungjang kechasi uyur oldida qolishi ham mumkin.

O'g'lini qullikda tashlab ketmay, bir amallab birga olib ketishga qaror qildi ona. O'g'li manqurt bo'lsa ham, mayli, hech nimani tushunib, anglab yetmasa ham mayli, kimsasiz cho'lda, jungjanglarning tuyasini boqib xor bo'lib yurganidan ko'ra o'z uyida, o'z odamlari orasida yashagani yaxshi emasmi? Ona qalbi shuni istardi. Boshqalar taqdirga tan berib ketishi mumkin bo'lgan holga ona sira ham ko'na olmasdi. U o'z qoni va jonini, ko'z qorachig'ini qullikda qoldirib ketishni sira-sira istamasdi. Balki bolasi o'z yerida hushiga kelib, bolalik kezlarini eslab, barcha ko'rgan-kechirganlarini qayta tiklab olar, deya umid qilardi.

Ertasiga ertalab Nayman ona Oqmoyaga minib yana yo'lga tushdi. Uyur bu yerdan xiyla uzoqlashib ketgan edi. Izlab, aylanma yo'llardan ehtiyotkorona o'tib, uzoq yo'l bosdi. Tuyalarni ko'rgandan keyin ham jungjanglardan birontasi ko'rinib qolmasin, deb uzoq vaqt kuzatib turdi. Hech kimning yo'qligiga ko'zi yetgach, o'g'lining otini aytib chaqirdi.

–Jo'lomon! Jo'lomon! Omonmisan?

O'g'li burilib qaragan edi, ona quvonchidan baqirib yubordi, ammo shu zahotiyuq, o'g'li shunchaki, ovoz chiqqan tomonga qaraganini payqab qoldi.

Nayman ona o'g'lining xotirasini tiklashga yana urinib ko'rди.

– Oting nima, eslab ko'r-chi! – deb yalinib-yolborib inontirishga harakat qilardi u. – Otangning oti Do'nanboy,

bilmaysanmi uni? Sening isming manqurt emas, Jo'lomon. Naymanlarning yayloviga ko'chib borayotganimizda yo'lda tug'ilgansan. Shuning uchun otingni Jo'lomon qo'yganmiz. Sen tug'ilganingda biz o'sha yerda qolib uch kecha-kunduz to'y-tomosha qilganmiz.

Bu gaplar manqurt o'g'ilga zarracha ta'sir etmayotganini bilsa ham, bari bir ona uning so'ngan xotirasida nimadir yilt etib ko'rinib qolar, degan umidda behuda urinardi. Ammo u devorga gapirayotganday edi. Shunga qaramay, o'tgan-ketganlardan gapirib, hadeb o'zinikini takrorlayverdi:

– Oting nima, eslab ko'r! Otangning oti Do'nanboy!

So'ng ona o'zi bilan olib kelgan taomlaridan yedirib-ichirib bo'lgandan so'ng, alla ayta boshladi.

Alla manqurtga ma'qul kelganday bo'ldi shekilli, qu-loq solib tinglab o'tirdi. Qorayib, unniqib ketgan yuziga qandaydir iliqlik yugurganday bo'ldi. Shunda ona o'g'lini bu yerdan – jungjanglarning izmidan o'z tug'ilib o'sgan qadrdon yeriga birga olib ketishga ko'ndirishga kirishdi. Manqurt esa tuyalarni qoldirib, qayoqqadir bosh olib ketishni miyasiga singdira olmadi: yo'q, xo'jayinim tuyalardan bir qadam ham jilmaysan deb buyurgan, shuning uchun uyurni tashlab biron yoqqa ketmayman...

Chiqmagan jondan umid deganlariday, Nayman ona barbod etilgan xotira eshigini ochib kirishga qayta-qayta harakat qilardi:

– Eslab ko'r-chi, kimning o'g'lisan? Oting nima? Otangning oti Do'nanboy!

O'g'lini hushiga keltirish uchun behuda urinayotgan ona oradan qancha vaqt o'tganini ham payqamay qoldi, shu mahal uyur chekkasidan yana o'sha jungjang tuya minib kelayotganini ko'rib esi chiqib ketdi. Bu safar jungjang juda yaqin kelib qolgandi, yurishi ham juda ildam. Nayman ona tezda Oqmoyaga mina solib, qochib qoldi. Biroq yay-

lovning narigi tomonidan yana bir jungjang tuya yo'rttirib onaning yo'lini kesib chiqdi, shunda Nayman ona tuyasida ularning o'rtasiga qarab yo'l soldi. Bedov tuya olg'a tomon yelday uchib ketdi, ortdan ta'qib ostiga olgan jungjanglar baqirishib-qiyqirishib, nayzalarini siltab, dag'dag'a qilgan-cha uni quvlab borishardi. Biroq Oqmoyaga yetmoq qayoqda?! Ularning harsillab charchab qolgan tuyalari orqada qolib ketdi. Oqmoya bo'lsa tobora qizishib, nafasini rostlab, Nayman onani o'limdan qutqargancha, Sario'zak cho'llari bo'ylab qushday uchib borardi.

G'azablangan jungjanglar qaytib kelgandan so'ng manqurti rosa do'pposlashganini ona bilmasdi. Ammo do'pposlashgani bilan manqurt nimani ham bilardi. U hadeb bir gapni takrorlardi:

– U sening onang bo'laman, deb aytayapti.

– Hech qanaqa onang emas u! Senda ona yo'q! Bu yoqqa nima uchun kelganini bilasanmi? Bilasanmi?! Telpagingni sidirib olib, boshingni qaynoq suvga solgani kelgan! – deb battar qo'rqita boshlashdi jungjanglar sho'rlik manqurti.

Bu so'zlarni eshitib, manqurtning qoramtir yuzlari bo'zday oqarib-ko'karib ketdi, qo'llari bilan telpagini chalgallab, bo'ynini yelkalari orasiga qisib, xuddi yirtqichday ola-kula atrofga qaray boshladi.

– Sen qo'rqmagin! Mana buni ushla! – deb jungjangning kattasi manqurtga o'q-yoy tutqazdi.

– Qani, mo'ljalga ol-chi! – kichik jungjang qalpog'ini osmonga otdi. O'q qalpoqni teshib o'tdi. – O'h-o', – ajablandi qalpoq egasi. – Qo'lida xotira saqlanib qolibdi!

Uyasidan cho'chitib uchirib yuborilgan qush kabi Nayman ona Sario'zak cho'llarida oyog'i kuygan tovuqday yelib-yugurardi. Endi nima qilarini, nimaga umid bog'lashni bilmasdi. Jungjanglar endi nima qilisharkin? O'tovdagi tuyalarni, manqurt o'g'lini ona yetib bora olmaydigan

boshqa yerlarga, o'zlarining katta o'rdalariga yaqin joyga haydab ketisharmikin yoki uni qo'lga tushirish uchun payt poylab yotisharmikin? Ming xil xayollarga g'arq bo'lgan ona boshi qotib, pastqam yo'llardan o'tib borib, yaylovni sinchkovlik bilan kuzatarkan, haligi ikkita jungjang uyurni tashlab ketib borayotganini ko'rdi-da, quvonib ketdi. Ular o'ng-u so'liga qaramasdan yonma-yon ketib borishardi. Nayman ona uzoq vaqt ko'z uzmay turdi, qachonki ularning qorasi ko'rinmay qolgach, o'g'li tomon yo'l solib qanday bo'lmasin, uni o'zi bilan birga olib ketmoqchi bo'ldi. U kim bo'lsa ham mayli, taqdir boshiga shunday qora kunlarni solib, dushmanlar shunchalik tahqir etgan ekan – bu uning aybi emas. Mayli, ovsar bo'lsa ham o'g'lini qullikda, asoratda qoldirib ketmaydi. Bosqinchilar tutqun etilgan farzandlarimizni mayib-majruh qilganlarini, xo'rlab, aqldan ozdirib, notavon bir ahvolga solib qo'yganlarini naymanlar ko'rib qo'ysin-da, g'azabdan, or-nomusdan qo'lga qurol-yarog' olsin. Gap bosib olingan yerda emas. Yer hammaga yetib ortadi. Ammo-lekin, jungjanglarning yovuzligini sira ham kechirib bo'lmaydi, ularning xiyonatkorligi yetti yot qo'shni bo'lib ham yashash mumkin emasligini ko'rsatib turibdi...

Ona o'g'li tomon borar ekan, shu kechasiyoq bu yerdan ketish zarurligini unga qanday qilib tushuntirsam ekan, deb yo'l-yo'lakay o'ylar edi.

Qosh qoraya boshladi. Qanchalab o'tgan va o'tishi lozim bo'lgan son-sanoqsiz tunlar singari lojuvard-qizg'ish shu'laga chulg'angan tag'in bir tun soyliklar-u vodiylar uzra buyuk Sario'zak sahrosini bosib kela boshladi. Oqmoya katta uyur tomon bekasini yeldirib borardi. Botayotgan quyosh shu'lalari qo'sh o'rkach o'rtasida o'tirib olgan ona qiyofasini baralla ko'rsatardi. U jiddiy tusda, yuzlarining qoni qochgan holda hushyor tortib, xavotirlanib o'tirardi. Soch-

lari oqarib ketgan, manglayini ajin bosgan, g'am-g'ussali ko'zlariga esa Sario'zak xuftoni singari g'am-tashvish cho'kkan edi... Mana, u uyurga ham yetib borib, o'tlab yurgan tuyalar orasidan o'tib kuzata boshladi, biroq o'g'li ko'rinmasdi. Tuyasi esa tizginini chuvalantirib sudraganicha bermalol o'tlab yurardi... Nima bo'ldi ekan unga?

– Jo'lomon! Qulunim Jo'lomon, qanisan? – deb chaqira boshladi Nayman ona.

Qilt etgan jon ko'rinmadi, hech qanday ovoz eshitil-madi.

– Jo'lomon! Qayerdasan? Bu men, onang bo'laman! Qayerdasan? Ona tashvish ichida atrofga olazarak boqar ekan, manqurt o'g'li tuyasining soyasiga berkinib, tizzalab o'tirganicha kamonni tarang tortib mo'ljalga olayotganini payqamay qoldi. Faqat u quyosh nuri ko'zini qamashtirayotgani sababli qulay vaziyatni kutayotgan edi.

– Jo'lomon! Bolaginam! – deb chaqirdi ona o'g'lini, biron hodisa yuz bermadimikan deb tashvishlanib. So'ng egarda o'tirgancha o'grilib qaragan edi, o'zini mo'ljalga olib turgan o'g'liga ko'zi tushib qoldi. Shu zahotiyoyq Oq-moyani burib chap bermoqchi bo'lgan ham ediki, vizillab kelgan o'q uning chap qo'ltig'ining ostiga sanchildi. Ona: «Otma!» deyishga ulgurdi, xolos.

Bu o'lim zarbasi edi. Nayman ona ikki bukildi va Oq-moyaning bo'yniga yopishgancha shilq etib tushdi. Lekin undan oldinroq boshidan oq ro'mol uchib ketib, havoda qushga aylanib chirqiray boshladi: «Kimning farzandisan, eslab ko'r! Oting nima? Otangning oti Do'nanboy! Do'nanboy! Do'nanboy!...»

O'shandan beri Sario'zak dashti tepasida har kuni kechasi Do'nanboy degan qush uchib yuradi, deyishadi. O'sha qush yo'lovchiga duch kelib qolsa: «Kimning farzandisan, eslab ko'r! Eslab ko'r! Oting nima? Otangning oti

Do‘nanboy, Do‘nanboy, Do‘nanboy!...» deb sado chiqarar ekan.

Shundan beri Nayman ona dafn etilgan o‘sha joy Sario‘zak muzofatida Ona Bayit qabristoni – Onaizor makoni deb ataladi...

Oqmoya tuyasidan ko‘p nasllar qoldi. Urg‘ochilari o‘ziga tortib, oqboosh tug‘ilib, nayman eliga ma‘lum va mashhur, norlari esa, aksincha, hozirgi Qoranor Bo‘ron singari qoradan kelgan, juda baquvvat bo‘ladi.

Rahmatli Kazangap Qoranor Bo‘ron oddiy tuyalardan emas, balki Nayman ona o‘lgandan so‘ng Sario‘zak dashtida qolgan mashhur Oqmoyaning naslidan tarqagan, deb har doim gapirib yurardi va buni doimo isbotlab berardi. Mana, endi uning jasadini Ona Bayit qabristoniga olib borishyapti.

Edigey Kazangapga juda ishonardi. Nega ishonmasin... Qoranor Bo‘ron Oqmoyaning zotidan deyishga arzigulik. Qanchalab yaxshi-yomon kunlarni o‘tkazishdi boshlaridan, hamisha jonlariga ora kirib keldi jonivor Qoranor... Biroq bir yomon tomoni – kuyikkan paytida yovuzlashadi. Har gal qish chillasi kirishi bilan Qoranor ham chilla ayozi kabi qutura boshlaydi. Ikki qish ketma-ket shunday bo‘ldi. Shunday kezlarda u bir lahza tinchlik bermay joningdan bezor qilib yuboradi... Bir kuni Qoranor Edigeyni sharmanda qilishiga sal qoldi. Mabodo Qoranor, faraz qilaylik, hayvon bo‘lmasdan boshqa bir esli-hushli mavjudot bo‘lganda edimi, Edigey Bo‘ron uning bu qilig‘ini sira ham kechirmagan bo‘lardi... Biroq qochirish muddati kelib moyatalab bo‘lib qolgan hayvon bilan o‘chakishishdan nima foyda?! Gap bunda ham emas. Axir, odam degan hayvondan ham xafa bo‘ladimi? Gapning kelishimida aytiladi-qo‘yildi-da, bu shunchaki taqdir taqozosi, Qoranor Bo‘ronda nima ayb? Bu voqeani Kazangap yaxshi bilardi, agar u aralashmaganda kim bilardi – yana boshiga ne kunlar tushishini.

VII

1952-yil yozining oxirlari-yu kuzining boshlarini Edigey Bo‘ron yaxshi eslaydi. Edigeyning bashorati mo‘jiza yanglig‘ yuzaga chiqdi. O‘sha yili jazirama issiqdan jon saqlash ilinjida hatto Sario‘zak kaltakesaklari ko‘lanka izlab, xonadonlarning bo‘sag‘asigacha kelishgan edi. Biroq avgustning o‘rtalariga kelib havo birdan o‘zgardi, quyoshning dami qaytib, asta-sekin salqin tushdi – harholda kechalari tinchroq uxlash mumkin bo‘lib qoldi. Bunday orombaxsh damlar Sario‘zakda har yili bo‘lmasa-da, ora-sira bo‘lib turadi. Qishi hamisha bir xilda, qattiq keladi, yozi esa mo‘tadil. Bunday hodisa, bir paytlar Yelizarov gapirib berganday, havo oqimining yuqori qatlamlaridagi katta siljishlar natijasi samo oqimlarining yo‘nalishi o‘zgarishi sababli sodir bo‘ladi. Yelizarov odatda bunaqa narsalar xususid maroq ila so‘zlardi. Uning aytishicha, osmon-u falakda taram-taram tarmoqlari, sohillari-yu oqimlariga ega bo‘lgan ko‘z ilg‘amas ulkan daryolar uzluksiz harakatlanib, yer sharini go‘yo yuvib turar ekan. Shamollar bilan qurshab olingan yer shari o‘z doirasi bo‘ylab harakat qilarkan, mana shuning o‘zi vaqt oqimi hisoblanarkan...

Yelizarovning gaplarini tinglash kishiga bir olam huzur bag‘ishlardi. Bunday bag‘ri keng kishilar kamdan-kam uchraydi: Edigey Bo‘ron uni behad hurmat qilar, Yelizarov ham uni yuksak qadrlardi. Demak, shunday qilib, Sario‘zak dashtlariga goh-goh orom baxsh etuvchi samoviy oqim avji saratonda nima uchundir pasayib, Himolay tog‘lariga kelib uriladi. Himolay degani qayerda, uning qanchalik olisligini tangrining o‘zi biladi, xolos. Ammo, bari bir u yer shari miqyosida unchalik olis emas. Havo oqimi Himolayga kelib uriladi-da, yana to‘lqinlanib ortiga qaytadi; ammo Hindiston bilan Pokistongacha yetib borolmaydi, u yerdagi issiqlik o‘zgarmasdan, avvalgisicha qolaveradi. Ortga qayt-

gan havo oqimi Sario'zakning tepasiga kelganda yoyiladi, chunki Sario'zak dashtligi dengiz singari ochiq bo'lib, daryo oqimini to'sa olmaydi... Shu tariqa o'sha oqim Himolaydan salqin shabada keltiradi...

O'sha yil yozining oxiri va kuzining boshlarida ajoyib kunlar bari bir turib berdi. Sario'zakda yomg'ir yog'ishi juda tanqis hol. Har bir yoqqan yomg'irni uzoq yillar eslab yurishadi. Ayniqsa, o'sha kezlarda yoqqan yomg'irni Edigey Bo'ron umr bo'yi yodidan chiqarmaydi. Avvaliga sekin-asta qoplab kelgan bulut, kutilmaganda abadiy bo'm-bo'sh, misday qizib turgan Sario'zak osmonining qa'riga burkab olishining o'zi kishini tang qoldiradi. Bug'ga aylangan dimiqtiruvchi havo nafasni qisa boshlaydi. Edigey o'sha kuni vagonlarni tirkovchi bo'lib ishlardi. Bekatning boshi berk yo'lida shag'al va yangi keltirilgan qarag'ay shpallaridan bo'shatilgan uchta platforma turardi. Yuklarni kechagi kuniyoq tushirib olishgan. Odatdagiday, oldin biron ishni zudlik bilan bajarish talab qilinadi, keyinchalik esa, unchalik zarur emasligi ma'lum bo'ladi. Yukdan bo'shagan platformalar yana bir kun bekor turdi. Yuklarni tushirishga esa hamma yopirilib kirishgan edi: Kazangap, Abutolib, Zarifa, Ukkubola, Bo'key – temir yo'ldagilarning barchasi bu dolzarb ishga safarbar etilgan edi. U vaqtlar barcha yumushlar qo'lda bajarilardi. Eh-he, o'sha kunlar quyosh tepadan olov purkardi. Xuddi o'chakishganday yuklarning yana shunday jaziramada kelganini aytmaysizmi. Bajarish kerak deb aytildimi, demak, bajarish kerak. Ular jonlarini jabborga berib ishlashdi. Ukkubola ko'ngli behuzur bo'lib, qayt qila boshladi. U qatronlangan shpallarning issiq hidini ko'tara olmagach, uyga jo'natishdi. So'ng uyda qolib, issiqdan qiynalib ketgan bolalarning rahmini yeb, boshqa ayollarga ham javob berib yuborishdi. Faqat erkaklarga qolib, holdan toyib bo'lsa-da, ishni oxirigacha yetkazishdi.

Ertasi – yomg‘ir yoqqan kuni, bo‘sh vagonlar yo‘l-yo‘lakay Qumbelga kelayotgan parovoz bilan qaytdi. Nari-beri haydab, parovozning quyrug‘ini to vagonlarga taqab tirkaguncha askarlarning hammomdagi singari nafasni dimiqtiruvchi havodan Edigeyning joni hálqumiga keldi. Bundan ko‘ra quyosh jazirasida ishlash ma‘qul edi. Yana, aksiga olganday, mashinistning bir landovuri to‘g‘ri kelib qoldi – achchiq ichakday vaqtni cho‘zgani-cho‘zgan. Oxiri, vagon ostidan uch bukilib, u yoqdan-bu yoqqa o‘tib yurgan Edigey jahl ustida mashinistni chunon bo‘ralab so‘kdi. Ammo mashinist ham javob qaytardi. Unga ham parovoz o‘txonasi oldida turib ishlash oson emas-da. Ikka-lasi issiqdan es-hushini yo‘qotayozgan edi. Xayriyat, yuk tashuvchi sostav jo‘nab ketdi.

Shu mahal birdaniga jala quyib berdi. Quyganda ham shunaqa quydiki, go‘yo osmonning tubi teshilganday edi. Qanchadan beri yog‘magan yomg‘ir bir yo‘la xumoridan chiqmoqchidek edi. Yer larzaga keldi. Bir zumda hamma-yoq ko‘loblar-u pufakchalarga to‘lib ketdi. Yomg‘ir tobora quturib, dahshatli ravishda yog‘ardi. Agar o‘sha gap rost bo‘lsa, Himolayning mangu muzliklaridan kelayotgan sal-qin namlik zapaslari Sario‘zakning issiq dashtlariga yomg‘ir bo‘lib quyilayotgan edi. Himolay deganlari ham bor bo‘lsin! Qudratingdan o‘rgilay! Edigey uyi tomon yugurib qoldi. Nega ekanini o‘zi ham bilmasdi. Shunchaki taomiliga. Yomg‘irda qolgan kishi odatda uyiga yoki bo‘lmasa biron panaroq joyga chopadi-ku. Bo‘lmasa, bunaqa yomg‘irdan qochib qutulishga na hojat? U buni keyin tushundi, Quttiboyevlarning barchasi – uylari oldiga chiqqan Abuto-lib, Zarifa, ikkala o‘g‘li Dovul va Ermaklarning yomg‘irda bir-birlari bilan qo‘l ushlab, sakrashib, o‘yinga tushayotganlarini ko‘rib to‘xtab qoldi. Bu manzara Edigeyni hayratlantirdi. Edigey ularning yomg‘ir yog‘ishidan quvonib,

sevinib o'ynayotganlaridan emas, boshqa narsadan hayratlangan edi, ya'ni yomg'ir yog'ish oldidan ishdan qaytayotgan Abutolib bilan Zarifaning temir izlaridan naridan-berihatlab o'tishib, uy tomon shoshilayotganlarini ko'rgan edi. Aslida ular yomg'ir yog'ishini butun oilasi, bola-chaqasi bilan birgalikda kutib olmoqchi bo'lishgan ekan. Bu esa Edigeyning xayoliga ham kelmagan edi. Ular bo'lsa xuddi Orol dengiziga tasodifan uchib kelib qolgan g'ozlar singari jala selida cho'milishib, o'yinga tushishar, g'ala-g'ovur ko'tarishardi. Yomg'ir tabiat in'om etgan qut-baraka, katta bir bayram edi. Sario'zakda yurib, yomg'irni qo'msab, toqatlari toq bo'lgan edi-da. Ularning Bo'ronli bekatidagi yilt etgan bunday baxtli daqiqalarni shunchalik shod-xurramlik bilan qarshilayotganlarini ko'rib turgan Edigeyning ham qalbi quvondi, ham o'ksidi, ham kulgisi qistadi ham achindi.

– Edigey! Qani biz bilan! – deb baqirdi Abutolib savalab yog'ayotgan yomg'ir aralash yuzuvchilarday qo'l siltab.

O'z navbatida bolalar quvonganidan u tomon yugurib qolishdi.

– Edigey amaki!

Endigina uch yoshga qadam qo'ygan, Edigey juda yaxshi ko'radigan Ermak qo'llarini keng yozib, og'zini katta ochib yomg'irdan entikkancha Edigey sari chopib kelardi. Cheksiz quvonchdan ko'zlari chaqnaib, g'ayrati ichiga sig'masdi. Edigey bolakayni darhol qo'ltig'idan ko'tarib oldi-da, aylantira boshladi. Biroq bolaning quvonchiga sherik bo'lgan Edigey so'ng nima qilarini bilmay gangib qoldi. Edigey ularning oilaviy bayramlariga qo'shilayin, degan xayolda emasdi. Biroq shu mahal burchakdan qiy-chuv ko'tarishib qizlari – Saula bilan Sharofatlar Quttiboyevlarning shovqin-suronini eshitib yugurib chiqishdi. Qizlar baxtiyorligidan: «Ota, yuring, chopamiz!» deya qo'lidan ushlab tortqilashardi. Ularning qistovi otani

noqulay ahvoldan qutqazganday bo'ldi. Endi hammasi birgalashib, tinimsiz jalla ostida rosa o'yin tushishdi.

Edigey bolakayni, to's-to'polon ichida yiqilib, og'ziga suv kirmasin, deb xavfsiragancha qo'lidan tushirmasdi. Abutolib bo'lsa uning kenja qizi Sharofatni yelkasiga mingazib olgan edi. Shu taxlit bolalarning ko'nglini ko'tarib, dilxushlik qilib ancha chopib yurishdi. Ermak Edigeyning qo'lida talpinar, ovozi boricha qichqirar, og'iz-burunlariga suv kirganda darhol Edigeyni quchgancha yuzlarini yashirar – bu esa juda ko'ngilliedi. Ermakning amakisi bilan bunchalik inoqlashib ketganidan mamnun bo'lgan Abutolib bilan Zarifa ularga minnatdorchilik bilan zavqlanib qarab qo'yishardi. Buni payqagan Edigey ich-ichidan ruhlanib ketdi. Quttiboyevlar boshlagan bu olatasir shodiyonadan uning qizlarining ham ko'ngli chog' edi. Shu g'ala-g'ovur ichida bexosdan Edigey Zarifa naqadar latofatli ekanini payqab qoldi. Yomg'ir Zarifaning qop-qora sochlarini yuzlari, bo'yni, yelkalari uzra yozib tarar, boshidan to oyog'igacha sizib tushayotgan suv ko'ylagini badaniga yopishtirib, miqti gavdasini, kifti, qo'llarini bo'rttirib, sonlari-yu yalang oyoqlarining boldirlarigacha ajratib ko'rsatar edi. Ko'zlari esa baxtiyorlikdan nur sohib chaqnab, kumush tishlari tobora yarqirar edi.

Sario'zakda yomg'ir jala bo'lib quyiladi, qori esa astasekin erib, yerga singib ketadi. Yomg'ir qanaqa yog'ishidan qat'i nazar, kaftdagi simob singari to'xtamasdan, shiddat bilan shovqin-suron solib keladi-da, xuddi suv sepganday bir zumda jarliklar sari oqadi-ketadi. Jala boshlangandan so'ng oradan sal o'tmay ariqlar to'lib to'lqinlanib, ko'piklangancha tobora shiddat bilan oqa boshlaydi. Shunda bo'ronliliklar ariq bo'ylab chopishib, sakrashib, jom va toslarini suvga tashlashib, qiyqirib o'ynashardi.

Yomg'ir hamon avjida. Ular suzishga berilib ketib, tos-qayiqalar ortidan quvlab boraverib bekatning boshlani-

shiga, temir yo'l ko'tarmasining shundoqqina yonboshiga kelib qolishgan edi. Shu mahal Bo'ronlidan passajir poezd-di o'tib borayotgan edi. Poezdning lang ochib qo'yilgan eshik va derazalaridan to yarim beligacha chiqarib olgan yo'lovchilar bu bechora sahroyi afandilardan ko'zlarini uzmay kulib borishardi. Ular allanimalar deb kiyqirishar: «Ey, cho'kib ketmanglar!», deganday ichak uzilgudek qah-qah urib kulishar, hushtak chalishar edi. Bo'ronliliklarning bu xatti-harakatlari ularga juda g'alati bo'lib tuyulgan bo'lsa kerak. Yo'lovchilar bir-ikki kundan keyin, uy-uy-lariga yetib olgach, suhbatdoshlarini kuldirish uchun balki ko'rgan-kechirganlarini hikoya qilib berishar. Sal vaqt o'tmay, poyezd jalada yuvilganча o'tdi ketdi.

Zarifa yig'layotgandek bo'lib tuyulmaganda edi, Edigey bularni o'ylab ham ovora bo'lmasdi. Chelaklab quyayotgan yomg'ir kishining yuz-ko'zidan oqib turganda, u yig'lab turibdimi, yo'qmi – bilishi qiyin. Har nechuk Zarifa yig'layotgan edi. U o'zini cheksiz quvonchdan qaq-qah urib, qiyqirib kulayotgandek ko'rsatmoqchi bo'lardi, aslida yig'layotgan edi. Abutolib xavotirlanib xotinining qo'lini oldi:

– Senga nima bo'ldi? Mazang qochdimi? Yur, uyga boramiz.

– Yo'g'-e, shunchaki hiqichiq tutyapti, – javob qildi Zarifa.

Ular bexos yog'ib qolgan yomg'ir saxovatidan bahramand bo'lib qolishga oshiqib, qaytadan bolalarni o'ynatishga kirishdi. Biroq Edigeyning yuragi orqasiga tortib ketdi. Bu yerdan, bu odamlardan yiroqda boshqacha turmush tarzi mavjud ekanini, u yerda yomg'ir yog'ishi oddiy bir hodisa bo'lib, odamlari toza va tiniq suvda cho'milishlarini, bolalar uchun esa o'zgacha shart-sharoit, o'zgacha o'yin-kulgi, o'zgacha g'amxo'rlik muhayyo etil-

ganini anglab, bularga qanchalik og'irligini tasavvuridan o'tkazdi... Biroq bolalarning ko'ngli ko'tarilsin, o'yin-kulgi qilayotgan Abutolib bilan Zarifa xijolatga qolmasin, deb ular qanchalik shodlansa, Edigey ham shunchalik shodlanar edi...

Bolalar ham, kattalar ham rosa yayrab, miriqib o'ynashdi, yomg'ir esa hamon tinmasdi. Nihoyat, hammalari uy-uylariga yugurishdi. Shunda Edigey bolalari bilan birga yonma-yon chopib ketayotgan Quttiboyevlarning ortidan xayrixohlik bilan qarab turdi. Hamma shalabbo bo'ldi. Bir kungina bo'lsa-da, Sario'zakka baxt kulib boqqan edi!

Kenja qizalog'ini ko'tarib, kattasini yetaklab olgancha, ostonada Edigey paydo bo'lganda ularning turqini ko'rgan Ukkubola hang-u mang bo'lib, darhol kaftlarini bir-biriga urib qo'ydi.

– Voy-bo'y, sizlarga nima bo'ldi? Kimlarga o'xshab ketdilaring?

– Qo'rqma, onasi, – deya Edigey uni tinchlantirmoqchi bo'ldi-yu o'zi kulib yubordi. – Nor tuya mast bo'lsa, bo'taloqlari bilan o'ynashar, deyishadi.

– Ko'rib turibman, – deya ta'na qildi Ukkubola kulimsirab. – Qani, suvga tushgan tovuqqa o'xshab turmasdan tezroq yechina qolinglar.

Yomg'ir tindi, biroq u hali olisdan eshitilib turgan momaqaldir ovoziga qaraganda, Sario'zakning chekka qismlariga tun bo'yi yog'ib chiqqanga o'xshardi. Uyg'onib ketgan Edigey ko'zlarini yirib-yirtib bo'lsa-da, dashtning turli burchaklarida yarq-yurq etib chaqnayotgan yashin nurlarining derazalaridagi aksini ko'rib qolardi.

O'sha tun Edigey Bo'ron tush ko'rib chiqdi. Tushida u yana frontda, o'q yomg'iri ostida yotgan emish. Biroq negadir snaryadlar unsiz kelib tushar, unsiz portlab, ko'kka ko'tarilgan qyunli tuproq qalqigancha osmonda muallaq

turib qolar va yana qalqigancha vazminlik bilan sekin-asta yerga qaytib tushar edi. Shunday portlashlardan birida o'zi ham osmon-u falakka uchib ketdi va muallaq holda sekin-asta qulay boshladi, qulaganda ham jon talvasasida cheksiz bo'shliq sari qulab borardi... So'ng u shiddatli hujum sari yugurib ketdi, hujumga o'tgan kulrang shinelli askarlar juda ko'pchilik edi, biroq ularning yuz-ko'zlarini ko'rib bo'lmadi. Go'yo yolg'iz shinellargina qo'llarida avtomatlari bilan chopib borayotganday. Bir mahal shinellar «ura» deb qiyqirib qolishgan ham ediki, Edigeyning ro'parasida yomg'irga botib kulib turgan Zarifa paydo bo'ldi. Tang qoldiradigan bir hol. Chit ko'ylagi badaniga jiqqa yopishgan, yozig'lik sochlari-yu yuzlaridan yomg'ir quyilar, o'zi bo'lsa tinim bilmay kular edi. Edigeyga esa kechikish bo'lmaydi, chunki u hujum qilmayotibdi. Shunda: «Nega munchalik kulyapsan, Zarifa? Bu yaxshilikka emas», dedi Edigey. «Kulayotganim yo'q, yig'layapman», dedi Zarifa va savalayotgan yomg'ir ostida yana kulaverdi...

Ko'rgan tushini ertasi kuni u Abutolib bilan Zarifaga aytib bermoqchi bo'ldi. Ammo tushining tahlili unchalik o'ziga ma'qul bo'lmagani uchun fikridan qaytdi. Ularni behudaga xafa qilgisi kelmadi.

Bu katta yog'indan so'ng Sario'zak dashtida issiq qayta boshladi. Kazangapning ta'biri bilan aytganda, endi yozning haqi bitgan edi. Xuddi shu paytdan Sario'zak kuzining rohatbaxsh damlari boshlandi. Bo'ronlining bolalari ham toliqtiruvchi jaziramadan qutulib, qo'ng'iroqday ovozlari yana chiqib qoldi. Shu mahal Qumbel bekatidan bizga Qizil O'rdaning qovun-tarvuzlari keltirildi, ulushlaringni olib ketasizlarmi yoki berib yuboraylikmi, deb xabar qilishdi. Bu Edigeyga yaxshi bahona bo'ldi. U o'zimiz borib tanlab olamiz, bo'lmasa, qayoqdagi yaroqsiz xomxatalarni yuborishlari mumkin, deb bekat boshlig'ini ko'ndirdi.

Ma'qul, Quttiboyevlarni ham birga olinglar, yaxshisidan tanlanglar, dedi boshliq. Edigeyga xuddi shu kerak edi. U Abutolib va Zarifa ikkovini bolalari bilan bir kunga bo'lsa ham Bo'ronlidan olib chiqib, shamollatib kelishni niyat qilgan edi. Qolaversa, o'zlari ham biroz aylanib kelishadi-ku. Shu tariqa, ikki oila bola-chaqalari bilan birga erta azonda Qumbelga borayotgan yo'lovchi poyezdga tushib jo'nab qolishdi. Hammalari kiyinishgan, yasanishgan edi. Bolalarning suyunganini aytmaysizmi?! Ertaklarda tasvirlangan g'aroyib bir o'lkaga borayotganday xursandchilikdan uchib-qo'nib, yo'l-yo'lakay savollarni yog'dirishardi: u yerda daraxtlar o'sadimi? O'sadi. U yerning ham o't-o'lanlari yamyashilmi? Yam-yashil. Hatto gullar ham bormi? Uylari kattami, ko'chalaridan mashinalar g'izillab o'tib turadimi? Qovun-tarvuz istaganingcha ko'pmi? Muzqaymoq bormi? Dengiz-chi?..

Shamol yuk vagoniga kelib urilardi. Vagon eshigining shundoqqina tagida Abutolib bilan Edigey bo'sh yashiklar ustida o'tirgan bo'lishlariga qaramay, bolalar yiqilib tushmasin uchun har ehtimolga qarshi eshik taxta bilan to'sib, mixlab qo'yilgan edi. Qiya ochiq eshikdan yoqimli havo kirib turardi. Ikki erkak u yoq-bu yoqdan suhbatlashib bori-shar, ora-sira bolalarning savollariga ham javob berishardi. Edigey Bo'ron birga borayotganlaridan, havoning kulib turganidan, bolalarning sevinib quvonishganidan behad mamnun edi. Hammasidan ham Abutolib bilan Zarifaning quvnoq chehralarini ko'rib, o'zini qushdek yengil his etdi. Ular g'am-tashvishdan, ruhiy tushkunlikdan biroz bo'lsada, ozod bo'lib erkin nafas olishyapti-ku. Balki Abutolibga Sario'zakda qo'lingdan kelguncha, bardoshing yetguncha yashayver, deb ruxsat etishar. Eh, xudoyim, qani endi shunday bo'la qolsa edi. Zarifa bilan Ukkubolaning turmush ikir-chikirlari haqida dildan suhbatlashib o'tirishganini

ko'rishning o'zi maroqli. Ular shu damda o'zgacha baxtiyor edilar. Shunday ham bo'lishi kerak. Inson uchun eng keragi shu... Edigey Quttiboyevlarning boshqa yo'rig'i bo'lmagani uchun ham Bo'ronlining hayotiga bir amallab ko'nikib, o'troqlashib qolishlarini va boshdan o'tgan barcha ko'ngilsizliklarni esdan chiqarib yuborishlarini jon-dildan istardi. Ular asabga teguvchi huda-behuda gaplarni qo'zg'amay, bir-birovlari bilan nima demoqchi ekanliklarini darhol anglab olishar edi. Abutolib u bilan yonma-yon, yelkama-yelka o'tirib borayotgani, unga umid-ishonch bilan qarashi ham Edigeyni mamnun qilgan edi. Edigey Abutolibning aqlli-hushli, kamsuqumlighi uchun, hammadan ham ko'ra uyga – oilaga mehr qo'ygani, uni deb yashab, barcha qiyinchiliklarga bardosh berib kelgani va undan madad olayotgani uchun ham qadrlardi. Abutolibning so'zlarini e'tibor berib tinglab, Edigey insonning o'zgalarga qilgan eng katta yaxshiligi o'z oilasida munosib farzandlarni tarbiyalab yetishtirishdan iborat ekan, degan xulosaga keldi. Tarbiyalaganda ham kimningdir yordami bilan emas, balki shaxsan o'zi kun sayin, soat sayin butun qalbini baxsh etib, iloji boricha ular bilan birga bo'lish qanchalik muqaddas ish ekanini tushunib yetdi.

E-he, bu Sobitjon degani qayerlarda o'qimadi, deysiz: internat ham, institut ham, turli malaka oshirish kurslari ham qolmadi. Bechora Kazangap butun topgan-tutganini unga sarfladi. Ishqilib, shaharda tarbiya topsin, boshqalardan yomon yashamasin, dedi. Oxir-oqibat nima bo'lib chiqdi? Bilimi-ku boshqalardan qolishmaydi, biroq hech kimga nafi tegmaydigan yaroqsiz odam bo'lib chiqdi. O'shanda ular qovun-tarvuz olib kelish uchun Qumbelga borayotganlarida Edigeyning o'ylagan o'yi shu bo'ldi: hamonki boshqa bir yaxshiroq yo'li topilmay turgan ekan, unda Abutolib Quttiboyevning Bo'ronliga yaxshiroq o'rtnashib ol-

ishiga nima yetsin. Xo'jaligini tiklab oladi, mol-hol qiladi, so'ng dashtda farzandlarini qo'lidan kelguncha tarbiyalab voyaga yetkazadi. To'g'ri, unga aql-idrok o'rgatmoqchi emas, ammo Abutolibning ham, so'zining avzoiga qaraganda, shu fikrda ekanini fahmladi. Kartoshkani qanday g'amlab olish kerakligini, xotini bilan bolalariga qayerdan kigiz etik izlashi zarurligini yo'l-yo'lakay so'rab bordi. O'zim ham qishni etikchan o'tkazaman, deydi. U yana Qumbelda kutubxona bormi, bekatchaga olib ketish uchun kitob beradimi, deb ham so'radi.

O'sha kuni kechqurun ular ORSDan o'zlariga ajratilgan qovun-tarvuzlarni olib, yana yo'lovchi poyezdda uyga qaytib kelishdi. Bolalar charchaganiga qaramay, ko'ngillari chog' edi. Qumbelni ham ko'rishdi, o'yinchoqlar xarid qilishdi, muzqaymoq yeyishdi, xullas, yayrab kelishdi. Aytganday, bekat sartaroshxonasida biroz ko'ngilsiz voqea sodir bo'ldi. Bolalarning sochini oldirib ketaylik, deb kirishgan edi, Ermakning navbati kelganda hammayoqni boshiga ko'tarib, shunaqa yig'lab berdiki, qani endi biron kimsa uni ko'ndira olsa. Hammani charchatdi. U qo'rqar, yulqinib, qichqirib, otasini chaqirardi. Abutolib shu mahal yonlaridagi do'konga chiqib ketgan edi. Zarifa nima qilarini bilmay, xijolat tortib qizarib-bo'zarib ketdi. Sochlari juda ham chiroyli, jingalak bo'lgani uchun ham tug'ilganidan buyon o'z erkiga qo'yib qo'ydik, oldirishga ko'zimiz qiymadi, deb o'zini oqlaganday bo'ldi, bechora. Haqiqatan ham Ermakning sochlari oyisinikiga o'xshab g'oyatda ko'rkam, qalin va qo'ng'iroqli, o'zi ham Zarifaga tortgan edi. Boshi yuvilib, jingalak sochlari tarab qo'yilgandan so'ng chiroyiga qarab to'ymasdi kishi. Nihoyat, hiyla ishlatishgacha borishdi. Ukkubola Saulaning sochini qirqtirmoqchi bo'ldi: mana ko'ryapsanmi, qiz bola bo'lsayam qo'rqmay o'tiripti, dedi. Ermak sal tinchlanganday bo'ldi. Biroq sartarosh qo'liga

mashinkasini olishi bilanoq yana qiy-chuv ko'tarib sapchiy boshladi. Shu tobda eshikdan birdan Abutolib kirib qoldi. Ermak otasining quchog'iga otildi. Otasi uni ko'tarib olib, bag'riga bosdi. Bolani ortiqcha qiynash foydasiz ekanini tushundi.

– Kechirasiz, – dedi u sartaroshga. – Boshqa safar kelarmiz. Belni mahkam bog'lab olmasak bo'lmaydiganga o'xshaydi, o'shanda... Hozircha yuratarsin, shoshilmasa ham bo'ladi. Yana yo'limiz tushib qolar...

«Konvensiya» aviabardori bortidagi alohida vakolatga ega bo'lgan komissiyalarning favqulodda kengashi davomida ikkala tomonning roziligi bilan «Paritet» samoviy bekatiga yana bir kodlangan radiogramma jo'natildi. «Paritet» u radiogrammani g'ayrizaminiy taraqqiyotga erishgan sayyoradagi 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlarga yetkazishi mo'ljallangan edi. Radiogrammada Qo'shmarboshning maxsus ko'rsatmasisiz bi-ron bir harakat qilish mumkin emasligi aytili.

Kengash avvalgidek yopiq holda olib borilardi. «Konvensiya» aviabardori odatdagidek o'z o'rnida, Tinch okeanidagi Aleut orollarining janubiy qismida – San Fransisko bilan Vladivostokning qoq o'rtasida turardi.

Olam olam bo'lganidan beri Galaktikalararo buyuk voqea sodir bo'lganini – Ega yoritqich sistemasida g'ayrizaminiy taraqqiyotga erishgan sayyora kashf etilganini va undan ongli mavjudotlar yerliklar bilan aloqa o'rnatishni taklif etganliklarini hali hech kim bilmasdi.

Favqulodda kengash qatnashchilari kutilmaganda bu muhim muammo yuzasidan, nimanidir yoqlab, qarshi chiqib, bahslashib yotgan edilar. Har bir komissiya a'zosining stoli ustida yordamchi materiallar bilan birga 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlar tomonidan yuborilgan ma'lumotlarning to'la tekstlari turardi. Hujjatlardagi har bir fikr, har bir so'z

o'rganib chiqildi. To'qayto'sh sayyorasidagi ongli hayot qurilishiga doir keltirilgan har bir detal fakt sifatida, eng avvalo, yerdagi taraqqiyot erishgan tajribaga asoslangan holda, shuningdek sayyoraning yetakchi mamlakatlarning manfaatlariga mos kelishi yoki kelmasligi nuqtayi nazari-dan yondashilgan holda qarab chiqildi. Bunday muammo-larga hozirga qadar hech kim duch kelmagan edi. Yana bu-ning ustiga masalani zudlik bilan hal etish talab etilardi...

Tinch okeani avvalgidek sekin to'ldinlanib turardi...

Quttiboyevlar oilasi Sario'zak yozining dahshatli jazi-ramasiga bardosh berganidan so'ng, ya'ni ko'ch-ko'ronini ko'tarib, umidsizlik bilan Bo'ronlidan boshi oqqan yoqqa ketib qolmaganidan keyin bo'ronliliklar, endi ular shu yerda qolib hozircha yashab turishadi, deb ishonch ho-sil qilishdi. Abutolib Quttiboyev birmuncha dadillanib, Bo'ronlining og'ir yumushlariga biroz ko'nikib qolgan edi. Ha, albatta bekatchaning turmush sharoitini o'z ko'zi bilan ko'rdi, o'rgandi. Har qanday boshqa odam singari Bo'ronli dunyoning qarg'ishiga uchragan joy ekan, deyishga u haqli edi. Ichiladigan suv bir yoqda tursin, hatto boshqa ehti-yojlarga ishlatiladigan suv ham allaqayerlardan poyezdda sisternalab keltirilsa, bunga nima ham deyish mumkin. Kimda-kim haqiqiy toza suv ichgisi kelib qolsa, albatta, tuyani jabduqlab, meshlarni g'amlab, tupkanning tagidagi quduqqa borib kelishi kerak. Shunday ishga Edigey bilan Kazangapdan boshqa kim ham jur'at eta olardi, deysiz.

Darvoqe, bu ahvol ellik ikkinchi yildan to oltmishin-chi yillargacha, qo'yingki, bekatga elektr-shamol yor-damida suv tortgich o'rnatilgunga qadar davom etdi. Biroq u kezlarda bunga hali hech kim umid ham qilmagan edi. Bularning hammasidan qat'i nazar, Abutolib hech qachon Bo'ronli bekatini ham, Sario'zak dashtini ham la'natlab so'kkan emas. Yomonni yomonligicha, yaxshini yaxshiligi-

cha qabul qilib yuravergan. Axir, bu yer hech kim va hech narsa oldida gunohkor emas-ku. Yashaydimi, yo'qmi – buni insonning o'zi hal etishi kerak...

Shunaqa yerlarda ham odamlar, qanday bo'lmasin, yaxshiroq yashashning harakatida edi. Quttiboyevlar boshqa yerlarga borish niyatidan voz kechib, Bo'ronlida qolib yashashga qat'iy qaror qilganlaridan so'ng, tashvishlari yana ko'paydi: mustahkam o'rnamshib olish uchun uy-joy deganday yumushlarga vaqt yetishmasdi. Kundalik smena ishlarini ado etishi kerak, shundan keyin ham tashvishlari yetib ortardi. Pechkani qayta qurish, eshiklarga mato qoqish, deraza romlarini sozlash kabi qishga tayyorgarlik ishlari bilan olishib, Abutolibning shashti ancha qaytib qoldi. Qolaversa, uning bunaqa ishlarga aytarli uquvi yo'q edi. Shuning uchun ham Edigey uni yolg'iz qoldirmasdan asbob-uskuna va materiallar bilan yordam berib turdi. Bostirmasi yonidan yerto'la qaziy boshlaganlarida Kazangap ham qarab turmadi. Uchalasi birgalashib kichikroq yerto'la qazishib, ustini shpallar bilan yopib, so'ng poxol to'shab, uning ustiga esa lo'mboz yotqizib, shuvab qo'yishdi. Nihoyat, birovning moli kelib qulab tushmasin uchun tomchasini ham juda mustahkam qilib qurishdi. Uchalasi qaysi ish bilan band bo'lmasin, Abutolibning o'g'illari ularning atrofida girdikapalak edi. Ba'zan ishga xalal berish ham, aslida kishiga allaqanday quvnoqlik va o'zgacha huzur-halovat baxsh etar ekan. Edigey bilan Kazangap Abutolibning uyro'zg'or ishlariga yordamlashish yuzasidan maslahatlashib, bu haqda ma'lum qarorga kelishganday bo'lishdi. Kelasi bahorga chiqib unga sog'in tuya ajratishni lozim ko'rishdi. Muhimi – u sog'ishni o'rganib olsa bo'lgani. Axir, bu sigir emas, uni turib sog'ish kerak. Ortidan dalama-dala yurish kerak, va eng asosiysi, yeliniga ko'z-quloq bo'lib turish kerak: vaqtida emizib, vaqtida ajratib turmasa bo'lmaydi. Har qalay, tashvishi oz emas. Yo'lini bilish kerak...

Hammadan ham Edigey Bo'ronni quvontirgan narsa Abutolibning xo'jalik ishlariga kirishib ketgani yoki bo'lmasa Zarifa bilan birga ikkala oila farzandlarini har kuni o'qish-yozishga, rasm chizishga o'rgatishlarigina emas, balki Bo'ronlini tark etmasdan, uning og'ir sharoitiga bardosh berish, o'zining ham bilimini oshirayotgani bo'ldi. Axir, Abutolib Quttiboyev o'qimishli kishi edi-da. Kitob o'qish, nimalarnidir yozish-chizish unga suv bilan havodek zarur edi. Shunday do'sti bo'lganidan Edigey ich-ichidan faxrlanardi. Shu sababli ham yuragi unga talpinib turardi. Bu tomonlarga serqatnov bo'lib turgan Sario'zak geologi Yelizarov bilan uning do'stlashib qolishi ham bejiz emasdi. Umuman, Edigey ko'pni ko'rgan, ko'pni bilgan odamlarni, olimlarni hurmat qilardi. Abutolib ham ko'p narsalarni bilardi, lekin u huda-behuda gapirishni o'ziga ep ko'rmasdi. Ammo bir kuni ularning jiddiy suhbatlashib olishiga payt ham bo'ldi.

Kechqurun yo'l ishlaridan qaytib kelishardi. O'sha kuni yettinchi kilometrdagi yo'l yoqasiga qor to'suvchi g'ov o'rnatishdi, chunki qish fasli u yerda hamisha bo'ron ko'tarilib, yo'lni qor bosib qolardi. Kuz endi boshlanayotganiga qaramay, qishning g'amini hozirdanoq ko'rib qo'ymasa bo'lmaydi. Shunday qilib, ikkalasi sekin kelishayotgan edi. Nim qorong'u oqshomda bamaylixotir suhbatlashish o'zgacha gashtli edi. Shunday oydin oqshomlarda sokinlik og'ushiga cho'mgan Sario'zak kengliklari go'yo qayiqda suzib borayotib Orol dengizining tubini kuzatganday quyosh shafag'ida elas-elas ko'zga tashlanardi.

– Abu deyman, kechalari qachon o'tmay, doimo deraza oldida o'tirganingni ko'raman. Allanimalarni yozasanmi yoki o'qib o'tirasanmi, yoningda chiroq o'chmaydi? – dedi Edigey.

– Shunchaki, odatdagi ishlar-da, – mamnunlik bilan javob berdi Abutolib belkuragini u yelkasidan bu yelkasiga

olarkan. – Yozuv stolim yo‘q. Zumrashalar uyquga ketishi bilan oq Zarifa nimanidir o‘qishga tutinadi, men bo‘lsam unutilib ketmasin, deb xotiramda qolgan ba‘zi bir narsalarni – urushni, eng muhimi Yugoslaviyada o‘tgan kunlarimni yozib o‘tiranman. Yil sayin ular tobora uzoqlashib ketyapti. – U biroz jimib qoldi-da, yana davom etdi: – Bolalarim uchun nima qilsam ekan, deb o‘ylab o‘yinga yetmayman. Yedirish-ichirish, tarbiya qilish – bular o‘z yo‘liga. Qo‘limdan kelguncha harakat qilaman. Boshimdan shunchalik og‘ir kunlarni o‘tkazdimki, xudo ko‘rsatmasin, boshqa birov buni yuz yildayam ko‘rib ulgurmasa kerak. Hozir ham yashab turibman. Demak, behudaga hayot kechirmabman, ehtimol taqdir menga qolganda shafqat qilgandir, balki u bolalaringga dilingdagini aytib qol, deyayotgandir. Modomiki, ularni dunyoga keltirgan ekanman, farzandlarim oldida hisob berishim kerak, deb o‘ylayman. Hamma uchun umumiy haqiqat bor, albatta. Ammo, shu bilan birga, har bir kishi o‘z tushunchasiga ega. U esa insonning o‘zi bilan birga ketadi. Hayot bilan o‘lim o‘rtasidagi qonli kurash girdobidan o‘tayotganingda u seni yuz martalab o‘z komiga tortib ketishi mumkin. Agar sen undan tirik chiqsang, yaxshilik bilan yomonlikning va haqiqat bilan nohaqlikning mohiyatini chuqurroq anglab olasan...

– Shoshmay tur, bir narsaga tushunmayapman. – Edigey ajablanib uning so‘zini bo‘ldi. – Haq gapni aytayotganga o‘xshaysan, biroq bolalaring hali mishig‘ini eplayolmaydi, hatto sartaroshning mashinkasidan cho‘chiydi, ular nimani ham tushunardi, deysan?

– Shuning uchun ham yozayotirman-da. Ularga saqlab qo‘ymoqchiman. Kim biladi yana qancha yashashimni. Ovsarga o‘xshab, sal bo‘lmasa haligi poyezdning ostiga tushib qolayozganimni uch kundan beri o‘ylab, o‘zimni-o‘zim so‘kaman. Agar Kazangap yo‘ldan turtib chiqarmaganda...

So'ng shunaqayam to'zitib so'kdiki, asti qo'yavering, bolalaring xudoga ming qatla shukr qilishsin, deydi.

– To'g'ri aytibdi. Men senga allaqachon aytganman, Zarifaga ham,– Edigey qizishib ketdi va fursatdan foydalanib xavotir olib yurganini yana bir bor aytib qo'ymoqchi bo'ldi.– Yo'lning o'rtasida senga nima bor, parovoz izdan chiqib senga yo'l berishi kerakmi? Xavfsizlik qoidalari bor, axir. Savodli kishi bo'lsang, tokaygacha aytib turish kerak. Endi temiryo'lchisan, nisholda bozorida yurganing yo'q. Ajal bilan o'ynashma.

– Agar shunaqa hodisa yuz berganda, o'zim aybdor bo'lardim, – dedi Abutolib ma'yuslik bilan bosh irg'ab. – Har qalay, sen avval so'zlarimni tinglagin, keyin gapirasan.

– Shunchaki o'rni kelib qoldi-da, sen gapiraver.

– Qadim zamonlarda odamlar bolalariga meros qoldirishgan. Yaxshilikkami, yomonlikkami, harholda, har kim qurbiga yarasha meros qoldirgan. Bu haqda o'sha zamonlarda qanchalab kitoblar yozilib, ertaklar aytilib, teatrlarda qanchalab pyesalar o'ynalgan. Ularda merosni qanday bo'lish va merosxo'rlar taqdiri xususida hikoya qilinadi. Nega deysanmi? Sababi, o'sha merosning ko'pchilik qismi nohaq yo'llar bilan yuzaga kelar edi, boshqalarning peshona teri evaziga, aldoqchilik yo'li bilan to'planar edi. Shu sababli ham bu meros boshlanishidanoq yovuzlik, gunohkorlik va adolatsizliklar bilan to'lib-toshgan bo'lardi. Biz esa, xudoga shukr, bundan xolimiz. Men o'zimga shu bilan tasalli beraman. Mening qoldiradigan merosim hech kimga ziyon-zahmat keltirmaydi. Bu yozganlarim mening ruhimgina xolos, ularda urushda ko'rgan-bilganlarim jamlangan. Bolalarimga qoldiradigan boshqa boyligim yo'q. Sario'zak dashtida yurib shunday fikrga keldim. Taqdir meni shu yoqlarga surgab kelibdi, endi men bolalarimga ko'nglimdagilarimni yozib qoldirmoqchiman, qachonlardir

kezi kelib, ular ham buni tushunishar. Men erisha olmagan, uddasidan chiqqa olmagan narsalarga ehtimol erishishar... Bizga nisbatan ular og'irroq turmush kechirishadi. Shunday ekan, yoshligidan aqli to'lishib borgani yaxshi...

Ularning har ikkalasi ham o'z o'y-xayollari bilan band bo'lib, birmuncha vaqt sukut saqlab borishdi. Bunday so'zlarni eshitib Edigey hayratda qoldi. Dunyoga kelgan odam hayotning ma'nosini bunday tushunsa ham bo'lar ekan-da, deb taajjublandi. Garchi shunday bo'lsa-da, u o'zini taajjublantirgan narsani aniqlab olmoqchi bo'ldi:

– El-u xalq, bu yoqda radio har kuni bolalarimiz kelgusida yaxshi hayot kechirishadi, deb tursa, sen bo'lsang bizga nisbatan og'irroq bo'ladi deysan. Atom urushi bo'ladi, shuni o'ylab aytyapsanmi?

– Yo'q, ungagina emas. Ehtimol, urush bo'lmas. Bo'lganda ham hali-beri bo'lmaydi. Gap rizq-ro'zda emas. Shunchaki zamon charxi tezlashib bormoqda. Bolalar bularning barchasini o'z harakatlari, aql-idroklari bilan tushunib olishlari kerak, qolaversa, bizlar uchun ham qisman javob berishlariga to'g'ri kelar. Aql yuritishning esa o'zi bo'lmaydi. Shuning uchun ham bizga nisbatan ularga qiyinroq bo'lsa kerak, deb o'ylayman.

Aql yuritish hammavaqt ham oson emasligini Edigey oydinlashtirib o'tirmadi. Keyinchalik u bo'lib o'tgan suhbatni eslar ekan, bu gapning mazmunini so'rab-surishtirib bilib olmagani uchun juda-juda afsuslandi...

– Bularni nima uchun aytyapti dersan, – Abuto'lib Edigeyning shubhalarini sezganday, so'zida davom etdi: – Yosh bolalarning nazarida kattalar hamisha aqlli, e'tiborli bo'lib ko'rinadi. Ulg'aygandan so'ng ko'rishadiki, muallimlari, boshqacha aytganda bizlar ular o'ylaganchalik ko'pni ko'rgan, aqlli odamlar emasligimiz ma'lum bo'ladi. Haligi mulohazakor kishilar ustidan endi kulib qo'ysa ham

bo'ladi. hatto bu kekxa murabbiylar yoshlarning ko'ziga ba'zida ayanchli ko'rinadilar. Zamon charxpalagi borgan sari tezroq aylanayotir. Shuning uchun ham o'zimiz haqimizda so'nggi so'zni bolalarga qoldirmay o'zimiz aytib ketishimiz kerak. Ota-bobolarimiz bunday so'zlarni rivoyatlarda aytib ketishgan. O'zlarining naqadar ulug' kishilar ekanliklarini avlodlar bilishsin, deyishgan. Endi biz ularni ruhi bo'yicha baholaymiz. O'sib kelayotgan bolalarimni deb qo'limdan kelguncha ishlayotganimning boisi ham shunda. Mening rivoyatlarim – urushda boshdan kechirganlarim. Farzandlarimga atab partizanlik daf-tarimni bitayotirman. Ko'rgan-bilganlarimni, boshimdan kechirganlarimni qanday bo'lsa shunday yozib qoldiraman. Bolalar ulg'ayganda asqotib qolar. Bundan tashqari, yana ba'zi bir o'ylab qo'yganlarim bor. Bolalarimiz Sario'zakda o'sadiganga o'xshaydi. Voyaga yetganlarida quppa-quruq dashtda o'sgan ekanmiz, deb o'ylashmasin yana. Qadimgi qo'shiqlarimizni yozib oldim, keyin ularni topib olish qiyin bo'lib qoladi. Qo'shiq mening tushunchamda – o'tmish xabarchasi. Sening Ukkubolang ularning ko'pini biladi-ku. Yodimga kelib qolsa, yana yangilarini aytib beraman, deb va'da berdi.

– Bo'lmasam-chi? Orolning qizi emasmi! – dedi Edigey darhol g'ururlanib ketib.– Orol qozoqlari dengiz bo'yida yashaydi. Qirg'oq bo'ylab kuylashga nima yetsin. Dengiz hammasini tushunadi. Nimani aytma, dildan chiqarib ayt-sang, dengizga xush kelaveradi.

– Buni to'g'ri aytding. Haq gap. Yozib olganlarimni yaqinda qayta o'qib chiqdim. Zarifa ikkalamiz yig'lab yuborishimizga sal qoldi. Qadimda naqadar go'zal qilib kuylashgan! Har bir qo'shiq o'zi bir tarix. O'sha odamlarni shundoqqina ko'rib turgandaysan. Ular bilan sirlash-sang, o'shalardek seva olsang, kuya olsang... Ko'rdingmi,

ularning qoldirib ketgan yodgorligini. Men Kazangapning Bo'keyini ham ko'ndirishga harakat qildim, qoraqalpoqcha qo'shiqlarimizni yodingga keltir, alohida daftarga yozib olaman dedim. Demak, qoraqalpoq daftari ham bo'ladi bizda...

Ular shu yo'sinda temir yo'l bo'ylab sekin yurib bori-shardi. Ularning suhbatlari farog'atli damga to'g'ri kelgan edi. O'sha kuz oldi kunlaridan birining so'lim oqshomi, butun borliq qorong'ulik og'ushiga cho'mib borayotgandek edi. Sario'zak o'rmonlari ham, daryolari ham, dalalari ham ko'zdan g'oyib bo'lib borayotganday, biroq botib borayotgan quyosh yer sahnidan nur va soyalarning harakati tufayli dasht bag'rini to'ldirib turganday taassurot qoldirardi. Butun kenglikni chulg'ab olgan beqaror, ko'kimtir osmon o'ziga maftun etib, fikrga qanoat bog'lardi, uzoq yashashga, ko'p o'ylashga da'vat etardi...

– Ha, aytganday, Edigey, – dedi Abutolib so'rab olmoqchi bo'lgan narsasi yodiga tushib, – ko'pdan beri so'ramoqchi bo'lib yurardim Do'nanboy degan qush xususida. Sen bu haqda nima deysan, shunaqa qush bo'lsa kerak-a tabiatda, nomini ham shunday atasalar kerak. Uch-ratganmisan bunaqa qushni?

– Afsona-ku bu.

– To'g'ri, buni o'zim ham bilaman. Ammo afsona ham ko'pincha turmushdan olingan haqiqat bo'lib chiqadi. Masalan, zarg'aldoq degan qush bor, bizning Yettisuvda tog'dagi bog'larda kun bo'yi «Biyov-biyov, men kimga kuyov», deb sayragani-sayragan. Bu yerda shunchaki so'z o'yini, ya'ni ohang bilan so'zlarning o'zaro moslashuvi bor, xolos. Biroq qushning nima uchun shunaqa sayrash haqida ertak ham to'qilgan. Do'nanboy xususidagi ertakda ham shunaqa o'xshashlik yo'qmikin, deb o'ylayman. Balki dashtda shunday bir qush bordir. Do'nanboy degan so'zga moslab sayraydigan. Ehtimol shuning uchun afsona to'qilgandir?

– Yo‘q, bilmayman. Bu haqda o‘ylab ko‘rmagan ekanman, – deya shubhalandi Edigey. – Bu yerlardan necha bor o‘tib qaytganman, ammo bunaqa qush borligini uchratmaganman. Umuman, bo‘lmasa kerak.

– Ehtimol,– dedi Abutolib o‘ylanqirab.

Edigey bezovtalana boshladi.

– Modomiki, bunday qush bo‘lmagan ekan, unda bularning bari bekorchi gap bo‘lib chiqadimi?

– Yo‘q, nega? Ona Bayit qabristoni bormi, demak, bu yerda nimadir bo‘lib o‘tgan. Har qalay, men negadir haligi qush bor bo‘lsa kerak, deb o‘ylab yuraman. Uni kimdir, qachonlardir uchratadi, albatta. Bolalarga shunday deb yozib qo‘yaman.

– Bolalarga bo‘lsa mayli, – dedi Edigey qat‘iyatsizlik bilan,– unda to‘g‘ri qilasan...

Nayman ona haqidagi Sario‘zak afsonasini o‘z vaqtida faqat ikki kishigina yozib olganini xotirlaydi Edigey Bo‘ron. Dastavval, ellik ikkinchi yilning oxirlarida bolalarim ulg‘ayganda o‘qishar, deb Abutolib Quttiboyev yozib olgan edi. U qo‘lyozmalar yo‘qolib ketdi. Shundan keyin tortgan azoblarini aytmayisizmi. Qassob moy qayg‘usida, echki jon qayg‘usida, deganday uni eslashga fursat bo‘libdimi! Keyinchalik, oradan allaqancha vaqt o‘tib, ellik yettinchi yillarda Afanasiy Ivanovich Yelizarov bu afsonani yozib oldi. Endi Yelizarovning o‘zi yo‘q. Uning qo‘lyozmalari kim bilsin, balki Olmaotadagi uyida, qog‘ozlari orasida qolib ketgandir... Ikkalasi ham asosan Kazangapning og‘zidan yozib olgan. O‘sha suhbatda Edigey qatnashgan; u aytib-eslatib turgan.

«Yillarning uchishini!.. Tavba, bu gaplarning hammasi qaysi zamonlarda bo‘lgan edi!» o‘ylardi Edigey Bo‘ron yopqi tashlangan Qoranorning ikki o‘rkachi o‘rtasida

tebranib borarkan. Endi esa u Kazangapning o'zini Ona Bayit qabristoniga olib boryapti. Vaqti kelib, hammasi o'z o'rniga qaror topadi. Afsonani qalbida ardoqlab saqlab, el orasiga yoyib, avlodlarga yetkazgan aytuvchining o'zi endi qabristonda so'nggi oromini topishi kerak.

«Endi yolg'iz o'zimiz – men-u Ona Bayit qoldik. Ha, ko'p o'tmay, men ham o'sha yerga boraman – joyi rostonimga. Bu yog'i shunga qarab borayotir!» – deya g'amgin qiyofada o'yga cho'mgancha, Edigey tuya ustida dafn karvonini boshqarib borardi. Ortida tirkalma aravali traktor, orqasida g'ildirakli «Belorus» ekskavatori. Dafn karvoniga o'zicha qo'shilib olgan malla it Yo'lbars goh oldinda, goh to'daning ortida, goh yon tomonda yo'rtib borar, goh bir zum ko'zdan g'oyib bo'lar edi... U o'z ishining ko'zini bilganday, dumini dikkaytirib, tevarak-atrofga jiddiy ko'z tashlab qo'yardi.

Quyosh nayzaga keldi. Qoq peshin. Ona Bayit qabristoniga oz qolgan edi.

VIII

Har qalay, ellik ikkinchi yilning oxirlari – aniqroq qilib aytganda, kuz fasli, sal kechikib bo'lsa-da qor-bo'ronlarsiz tushgan qish fasli ham o'sha kezlardagi Bo'ronli bekatining bir siqim aholisi uchun ma'qul keldi. Edigey keyinchalik o'sha kunlarni uzoq eslab yurdi.

Bo'ronliliklarning oqsoqoli Kazangap xushmuomalali kishi bo'lib, birovlarining ishiga bo'lar-bo'lmasga aralashmasdi. Uning ayni kuchga to'lgan paytlari edi. O'g'li Sobitjon Qumbeldagi internatda o'qirdi. Quttiboyevlar oilasi esa endigina Sario'zak sharoitiga ko'nikib, o'troqlashib qolishgan kezlari. Qishga borib barakni isitib, kartoshka g'amlab olishdi, Zarifa bilan bolalariga kigiz etik xarid qilishdi, Qumbeldan bir qop un keltirishdi. Unni Edigey baquvvat Qoranorida ortib keldi. Abutolib vaqtida ishlab,

bo'sh vaqtlarini odatdagiday, bolalar yonida o'tkazar, tulari esa deraza tokhasidagi moychiroq yorug'ida nimanidir yozgani-yozgan edi.

Bekatta yana ikki-uch oila bo'lib, aftidan vaqtincha turishardi. O'sha kezlardagi boshliqlari Abilov ham yomon odam emasdi. Bo'ronliliklardan birontasi kasalga chalinmadi hisob. Bolalar o'sib-unib, ishlar o'z maromida davom etaverdi. Temir yo'llarni ixotalash, remont qilish singari qish oldi ishlari o'z muddatida bajarilayotgan edi.

Qizarib pishgan shirmoyi non singari qo'ng'ir tusga kirgan Sario'zak kuzining farog'atli damlari! Qish ham kirib keldi, ana-mana deguncha, atrofni oppoq parquga burkab, u ham o'zgacha go'zallik kasb etgandi. Sutga cho'mgan ana shu sokin buyuk dashtlikni tarang tortilgan qora ip singari kesib o'tgan temir yo'ldan odatdagidek poyezdlar paydarpay qatnab yotadi. Temir yo'lning yonboshida mo'jazzgina qishloqcha – Bo'ronli bekating jamoasi joylashgan. Bir nechta xonadon va ularga yondosh qurilgan mayda imoratlar... O'tgan-ketgan qatnovchilar vagonlardan ko'z qirini tashlab o'tishar, ba'zi birlari esa uyqu aralash ko'zlarini yirib-yirib qaragancha yolg'iz yashayotgan bekatcha aholisiga achinganday boqishardi...

Biroq o'tkinchilarning bunday lahzalik achinishlari o'rinli emas edi. Bo'ronliliklar yoz jazirasini hisobga olmaganda – u ortda qolgan edi – yilni yaxshi o'tkazayotgan edilar. Umuman olganda, urushdan keyin hamma yerda ham hayot asta-sekin izga tushib borardi. Yanagi yilda oziq-ovqat, sanoat mollarining narxi yana tushsa kerak, deb umid qilishar, do'konlarda mol-mulk oshib-toshib yotmasa ham, haytovur, turmush yildan-yilga yaxshilanib borayotgan edi...

Odatda, bo'ronliliklar Yangi yilga unchalik e'tibor qilishmas, tungi soat o'n ikki bo'lishini orziqib kutib

o'tirishmasdi ham. Bekatda har qanday sharoitda ham ish to'xtamasdi. Yangi yil qachon, qayerda kirib kelishidan qat'i nazar, poyezdlar yelib o'taverardi. Qish kelishi hamonoq xo'jalikda ishlar yana oshib-toshib ketardi: pechkalarni isitish, yaylovdagimi, qo'radagimi mol-hollarga ko'z-quloq bo'lib turish... Odam uzzukun ishlab charchaganidanmi, kechga borib, sal vaqtliroq yotib dam olgisi keladi.

Shu yo'sinda birin-ketin yillar o'taveradi...

Lekin, ellik uchinchi yil arafasida bo'ronliliklar haqiqiy bayram qildilar. Bayramni Quttiboyevlar oilasi boshlab berdi. Yangi yil tayyorgarligiga Edigey kechroq kelib qo'shildi. Hamma narsa Quttiboyevlar oilasi bolalarga atab archa yasatmoqchi bo'lishganidan boshlandi. Archani qayerdan topishadi? Sario'zakda dinozavr tuxumi topilsa topiladi-ki, archa topilmaydi. Yelizarov geologiya so'qmoqlarida kezib yurgan choqlarda bundan million yillar ilgari yashagan dinozavr tuxumini Sario'zakdan topib olgan-ku, axir! Kattaligi tarvuzday keladigan bu tuxumlar toshga aylanib ketgandi, ularni Olmaotadagi muzeyga olib ketishganlari haqida gazetalarda ham yozishgan edi.

Abutolib Quttiboyevga qish chillasida Qumbelga boshlashga, katta bekat mahalliy komitetiga uchrab, Bo'ronlidek katta bekat uchun u yerga kelgan beshta archadan bittasini undirib olishga to'g'ri keldi. Hamma gap shundan boshlandi. Dala shamolida qirov bosgan yuk poyezdi birinchi yo'lda to'xtadi, Edigey shu payt ombor yonida bekat boshlig'idan yangi qo'lqoplarni olayotgan edi. To'rt g'ildirakli uzundan-uzun yuk vagonlarining hamma eshiklari tang'alanib tashlangandi. Oxirgi vagonning ochiq maydonchasidan muzdek etiklari ichida tarashadek qotib qolgan oyoqlarini arang sudrab Abutolib tushdi. Poyezdni kuzatib borayotgan qalin po'stinli, mo'ynali qalpog'ini tomog'igacha bostirib kiyib olgan konduktor maydonchada o'ralashgancha Abutolibga

qo'pol bir narsani uzatdi. Archa-ku, dedi Edigey darhol fahmlab, ammo deyishga dedi-yu o'zi hayratda qoldi.

– Ey, Edigey! Edigey Bo'ron! Bu yoqqa kel, qani mana-vi odamga yordamlashib yubor-chi! – deya baqirdi konduktor norg'ul gavdasi bilan vagon zinasidan pastga tusharkan.

Edigey darhol yetib keldi-yu Abutolibni ko'rib qo'rqib ketdi. U qoshlarigacha oppoq qorga botgan, shunchaki sovqotganidan lablarini qimirlatishga ham holi kelmasdi, qo'lini ham qimirlata olmasdi. Yonginasida esa archa turardi. Ana shu ignabargli archani deb, Abutolibning narigi dunyoga ravona bo'lishiga sal qolibdi!

– Odamlaringiz shu ahvolda ham yo'lga chiqadimi? – dedi konduktor bo'g'i q ovozda norozi bo'lganday. – Orqangdan urib turgan shamol joningni sug'urib olguday. Po'stinimni yechib beray desam, o'zim sovqotib qolgudayman.

Abutolib og'zini arang ochib, uzr so'radi:

– Kechirasiz, shunaqa ish bo'lib qoldi. Yetib keldim-ku, endi isinib olaman.

– Man ana unga aytaman! – hamon bo'g'ilib g'o'ldirardi konduktor Edigeyga yuzlanib. – Meni ko'r, ustimda pochapo'stin, ichimda nimcha, oyog'imda kigiz etik, boshimda shapka. Shunda ham poyezdni manzilga yetkazib olgunimcha o'lib bo'laman. Diydirab yurib bo'ladimi bu sovuqda!

Edigey o'zini noqulay sezdi:

– Bundan keyin hisobga olamiz, Trofim! Rahmat. Endi jo'nayver, oq yo'l senga.

U archani qo'liga oldi. Odam bo'yi keladigan archa muzdek edi. Archadan qishki o'rmonning hidi kelib turardi. Edigeyning yuragi shuv etib ketdi. Urushda ko'rgan o'rmonlarni esladi. U yoqda archazorlarni ko'z bilan ilg'ab bo'lmasdi. Ularni tanklar qulatib, snaryadlar tubi bilan

qo‘porib ketishaverardi. O‘shanda archa hidi bunchalik qimmatga tushishini kim xayoliga keltiribdi, deysiz.

– Ketdik! – dedi Edigey Abutolibga nazar tashlab, archani yelkasiga olarkan.

Abutolibning yuzlari gezarib, ko‘zyoshlari yonoqlari uzra muzlab qolgan bo‘lsa-da, ammo oppoq qoshlari ostidagi ko‘zlari shodlikdan tantanavor chaqnab turar edi. Edigeyni birdan vahima bosdi: bolalari otaning bu mehrini qadrlasharmikin? Axir, hayotda ko‘pincha teskarisi bo‘lishi mumkin. Minnatdorchilik o‘rniga loqaydlik, goho esa naf-ratlanishadi ham. «Bundaylardan o‘zing asra. Busiz ham g‘am-tashvishlari yetarli», o‘yladi Edigey.

Archani, dastavval katta o‘g‘li Dovul ko‘rdi. U shod-u xurramlik bilan qichqirib, o‘zini barakka urdi. Ichkaridan Zarifa bilan Ermak ichki kiyimda yugurib chiqishdi.

– Archa, archa! Qara, qanaqa archa! – tinmay sakrab qichqirardi Dovul.

Zarifaning quvonchi ham ularnikidan qolishmasdi:

– Har holda, topib kelibsan! Qanday yaxshi!

Ermak archani endi ko‘rayotgan edi. U Edigey yelkasidagi archadan sira ko‘z uzmasdi.

– Apa, archa shumi? Yaxshi-a? U endi biznikida yashaydimi?

– Zarifa, – dedi Edigey, – ruslar aytgandek shu «yolka-polka»ni deb, eringni muzlab qolishiga sal qopti. Tezroq uyga olib kirib ilitish kerak. Avvalo etigini yechinglar.

Etik muzlab, tarashaday qotib qolgandi. Hammalari birgalashib etikni uning oyog‘idan yechib olishga kirishdilar, og‘riqdan Abutolibning yuzlari burishib ketdi, u tishini-tishiga qo‘yib ingrab yubordi. Ayniqsa, bolalar jon-jahdlari bilan harakat qilishardi. Ular mol terisidan tikilgan zil-zambil etikni qo‘lchalarida goh u yoqqa, goh bu yoqqa tortishar edi, biroq toshdek qotib qolgan etik qani endi chiqa qolsa.

– Bolalarim, nari turinglar, qani men o‘zim,– deya opasi quvlasa ham pashshalashardi.

Ammo Edigey past ovozdada dedi:

– Mayli, o‘z holiga qo‘yaver.

Bolalarning mehribonligi, kuyib-pishib qayg‘urishlari Abutolib uchun katta mukofot ekanligini u qalbdan sezib turardi. Demak, bolalarining odam qatoriga kirib qolgani, nimanidir o‘zlaricha tushuna boshlaganlari ana shunda emasmi. Ayniqsa, kenjasining harakatlari odamning kulgisini qistab, qalbini quvonchga to‘ldirardi. Ermak negadir otasini «atika» der edi. Odamzod tilida paydo bo‘lgan eng birinchi so‘zni bola o‘zicha o‘zgartirib olgandan so‘ng hech kim uni qayta to‘g‘rilab o‘tirmadi.

– Atika! Atika! – deb dadasi atrofida girdikapalak bo‘lardi bola behuda urinishlardan qip-qizarib ketib. Uning jingalak sochlari to‘zg‘ib ketgandi. Ko‘zlari eng zarur bir ishni do‘ndirib qo‘yish ishtiyoqida chaqnar, o‘zi esa shunchalik jiddiy ediki, ko‘rgan odamning beixtiyor kulib yuborgisi kelar edi.

Bolalar o‘z niyatlariga tezroq erishishni istab qolishgandi. Edigey darhol chorasini topdi: etiklar bu orada eriy boshladi, endi ularni Abutolibning joniga ozor bermasdan sug‘urib olish mumkin.

– Qani bolalar, orqamga kelib o‘tiringlar-chi. Poyezdga o‘xshab bir-birimizni tortamiz. Dovul, sen meni ushla, Ermak sen esa Dovulni.

Abutolib Edigeyning maqsadini tushundi shekilli, bosh irg‘ab ma‘qullab qo‘ydi. Muzlab issiqda eriy boshlagan ko‘zyoshlari aralash jilmaydi.

Edigey Abutolibning ro‘parasida o‘tirar, ortidan esa bolalar zanjirday bog‘lanishgan edi. Ular tayyorlanib bo‘lishgach, Edigey etikni sug‘urib olishga tutindi.

– Qani bolalar, ha denglar, baravariga tortinglar! Bo‘lmasa – eplolmayman. Yolg‘iz o‘zimning kuchim yetmaydi. Ha, denglar Dovul, Ermak! Yana qattiqroq!

Bolalar orqadan kuchanib, zo‘r berib tortishdi. Zarifa: «Hay barakalla!», deb qarab turdi. Edigey ataylab o‘zini zo‘r berayotganday qilib ko‘rsatardi bolalarga. Nihoyat, etikning biri sug‘urib olinganda, bolalar g‘olibona qichqirib yuborishdi. Zarifa jun mato bilan erining tovonini uqalash payiga tushib qoldi, ammo Edigey uni to‘xtatdi.

– Qani bolalar, qani opasi! Bu nima degan gap? Ikkinchi etikni kim tortadi? Yoki otalaringni biroyog‘ini sarpoychang, ikkinchisini esa muzlagan etikda qoldiraveramizmi?

Hammasi birdan xoxolab yuborishdi. Polda ag‘anashib, uzoq vaqt qotib-qotib kulishdi. Ayniqsa, Abutolib bilan bolalar rosayam kulishdi.

Kim bilsin, Edigey Bo‘ron o‘sha dahshatli jumboqni tagiga yetish uchun o‘sha kezlarda ko‘p bosh qotirgandir, kim bilsin, ehtimol, xuddi o‘sha vaqtlar qayerdadir, Bo‘ronli bekatidan juda olis joylarda Abutolib Quttiboyevning nomi qaytadan qog‘oz yuziga tushib, bu qog‘ozni olgan kishilar unga asoslanib, na Quttiboyevlar xonadonida, na bekatda hech kimning xayoliga ham kelmagan masalani hal qilayotgandirlar?!

Bu musibat kutilmaganda sodir bo‘ldi. Bunaqa ishlar-da Edigey tajribali va ayyorroq bo‘lganda ham, har qalay fahmiga uncha yetmasa-da, ehtimol, ko‘ngli biroz tashvish tortgan bo‘larmidi...

Nimadan ham tashvish tortsin? Odatdagidek, yil oxirida bekatga uchastka revizori kelardi. Grafik bo‘yicha bekatma-bekat aylanib chiqardi. Bir-ikki kun bo‘lardi-da, maoshlar qanday tarqatilyapti, materiallar qanday sarflanyapti, xullas, shunga o‘xshash narsalarni tekshirib, bekat boshlig‘i va yana birorta ishchi bilan uch kishilashib reviziya aktiga qo‘l qo‘yardi-da, so‘ng yana qaytib ketardi. Bekatda nima ish ham bo‘lardi? Ba‘zan Edigey ham taftish aktlariga qo‘l qo‘ygan. Bu gal revizor Bo‘ronli bekatida uch kun turib

qoldi. Bekatning asosiy binosidagi navbatchi xonada tundi – bu yerda telefon hamda boshliqning kabineti deb atalmish kichkinagina xona bor edi. Bekat boshlig'i Abilov yugurib-yelib unga choynakda choy tashirdi. Bir gal Edigey revizor turgan xonaga mo'raladi. Bir odam qog'ozlarga ko'milib o'tirib, papiros burqsitardi. Edigey avvalgi tanish revizorlardanmikin, deb o'yladi. Biroq, bunisi notanish edi. Allaqanday yuzlari qip-qizil, tishlari tushgan, sochlariga oq oralagan ko'zoynakli bir kishi edi. Uning ko'zlari allaqanday makkorona kulimsirab turardi.

Qosh qorayganda to'satdan uchrashib qolishdi. Edigey navbatchilikdan qaytib kelayotgan edi. Qarasa, navbatchilar xonasi oldida fonar yorug'ida revizor nari-beri yurib turgan ekan. Barra yoqasini ko'tarib olgan, boshida ham barra telpak, ko'zoynakda, etigi bilan qum ustida g'arch-g'urch bosib, xayolchan chekib yurardi.

– Assalomu alaykum. Chekkani chiqdingizmi? Ishlab charchagandirsiz? – dedi Edigey xayrixohlik bilan.

– Ha, albatta, – deb javob berdi u iljayib. – Oson ish yo'q...

– To'g'ri aytasiz, – dedi Edigey odob yuzasidan.

– Ertaga erta bilan jo'nab ketaman, – dedi revizor. – O'n yettinchi poyezd to'xtab o'tadi. O'shanga tushib ketaman, – dedi-da, yana kulimsiradi. U past ovozda hatto qiyinalib gapirar edi. Qisiq ko'zlari bilan esa nimanidir izlayotganday tikilib qarar edi. – Edigey Jonkeldin deganlari siz bo'lasizmi? – surishtirib qoldi revizor.

– Ha. men bo'laman.

– Men ham shunday deb o'ylagandim. – Revizor siyrak tishlari orasidan bamaylixotir tutun burqsitardi. – Urushda bo'lgansiz. Qirq to'rtinchi yildan beri bekatda ishlaysiz, shundaymi? Yo'lovchilar sizni Bo'ron deb atashadimi?

– To'g'ri, to'g'ri, – soddadillik bilan javob berdi Edigey. Unga o'zi haqida bunchalik ko'p narsa bilgani qancha-

lik ko'ngilli bo'lsa, ayni paytda, revizorning bunchalik ma'lumotlarni bilib, esida saqlab qolgani uni tang qoldirdi.

– Xotiram yaxshi,– dedi revizor Edigeyning nima haqda o'ylayotganini payqaganday iljayib. So'ng u: – Men ham Quttiboyevlaringizga o'xshab yozib turaman, – deya papiros tutunini shu'la taratib turgan deraza tomonga puf-ladi. Deraza oldida Abutolibning daftarga engashgancha nimalardir yozayotgani ko'rinib turar edi. – Uch kundan beri kuzataman – hadeb yozgani-yozgan. O'zim ham yozib turganim uchun, buni tushunaman. Ammo men faqat she'r mashq qilaman. Deponing ko'ptirajli gazetasida tez-tez chiqib turadi. Bizda adabiyot to'garagi bor – o'zim boshqaraman. Oblast gazetasida ham chiqib turaman. Bir safar sakkizinchi martda, bu yil esa birinchi may sonida chiqdim.

Ular jimib qolishdi. Edigey xayr-xo'shlashib ketmoqchi bo'lib turgan ham ediki, revizor yana gap boshlab qoldi:

– U Yugoslaviya haqida yozadimi?

– Ochig'ini aytsam, bu haqda hech narsa bilmayman, – dedi Edigey. – Aftidan, o'sha yoqlarda ko'p yil partizanlik qilib yurgan ko'rinadi. Asosan, o'zining bolalari uchun yozadi u.

– Xabarim bor. Abilovdan surishtirib, bilib oldim. Asirda ham bo'lgan ekan. Qaysi bir yillarda o'qituvchilik ham qilgan. Endi yozuvchilikda omadini sinab ko'rmoqchi emish, – deya chiyillab kulib qo'ydi. – Ammo, bu o'ylaganchalik oson ish emas. Men ham kattaroq asarlar ustida o'ylab yuraman. Front, front orqasi, mehnat haqida. E-e, bizga o'xshagan kishilarning bosh qashishga qo'li tegmaydi. Umrimiz komandirovkada o'tadi...

– U ham faqat tunlari yozadi, kunduz yumushdan bo'shamaydi. Ular yana jimib qolishdi. Edigey ketishga hozirlanayotganda, yana gapga tutib qoldi.

– Yozgani-yozgan! Boshini ham ko'tarmaydi-ya! – deb yana iljaydi revizor Abutolibning derazasidan tushib turgan sharpasi tomonga ishora qilib.

– Bekor o‘tirgandan ko‘ra ermak-da, – dedi Edigey. – Bilindon odam bo‘lsa. Atrof jimjit, hech kim xalal bermaydi. Shunday bo‘lgandan so‘ng yozadi-da, yozmay nima qiladi.

– Iyi, rost aytdingiz. Atrof jimjit. Hech kim xalal bermaydi. – Revizor ko‘zlarini qisib, o‘zicha nimanidir mulohaza qildi-da, to‘ng‘illadi. – Atrof jimjit. Hech kim xalal bermaydi... Bilgan noma‘qulchiligingni qil. O‘zingga o‘zing xo‘jayinsan... Ha, bu ham bir g‘oya...

Shu bilan ikkalasi xayrlashishdi. Edigey revizor bilan oralarida bo‘lib o‘tgan tasodifiy suhbat tafsilotini erta-indin Abutolibga aytib beraman, deb chog‘lanib yurdi-yu, ammo payti kelmadi, keyin esa butunlay xayolidan ko‘tarilib ketdi.

Qishning tashvishlari ham o‘ziga yarasha bo‘ladi. Hammadan ham Qoranorni aytmaysizmi. U ayni kuchga to‘lib, boshga bitgan balo bo‘ldi. Bichilmagan Qoranor ikki yil muqaddam kuchga to‘lib, yetilgan edi. Ammo u ikki yil oldin bunchalik qaynoq hirs bilan quturib ketmagandi, harholda, baqirib-chaqirib, cho‘chitib yo‘lga solsa bo‘lardi. Yana buning ustiga bo‘ronliliklar uyuridagi Kazangapning bo‘g‘rasi Qoranorga kun bermas edi. Uni tepib, tishlab modalarga yaqin yo‘latmasdi. Biroq cho‘l poyonsiz. Bir yoqdan haydasa, ikkinchi yoqdan kirib kelaveradi. Shu bo‘yi qari tuya uni kun bo‘yi quvaverib, oxiri, o‘zi holdan toyib qolar edi. Shunda qoni jo‘shib ketgan yosh Qoranor bir amallab o‘z maqsadiga erishardi.

Ammo qish chillasi tushib, tabiatning azaliy qonuniyati bo‘yicha tuyalarning qoni ko‘piradigan yangi mavsum boshlanganda, bo‘ronliliklar uyuriga Qoranor bosh bo‘lib oldi. U qudratli kuchga ega bo‘lib, hech kimga bo‘ysunmay qo‘ydi. Kazangapning qari tuyasini kimsasiz cho‘lga bermalol haydab borib, jarlikka qamab tishlab, g‘ajib, chala jon qilib tashlaydi. Ularni ajratadigan kimsa yo‘q. Tabiatning bu shavqatsiz qonuni muttasil davom etadi, axir, endi kezi kelib Qoranor ham nasl qoldirishi kerak-da.

Biroq ana shuni deb Kazangap bilan Edigey birinchi bor aytishib qolishdi. Jar tubida depsinib yotgan bo'g'rasini ko'rib, Kazangap chidab turolmadi. Yaylovdan xafa bo'lib keldi-da, Edigeyga zahrini sochdi:

– Bu nima qilganing-a, Edigey? Mayli, ularni-ku, hayvon deylik, ammo sen bilan biz odammiz-ku, axir! Qoraning qirg'in keltirdi-ku! Sen bo'lsang, uni bermalol dashtga qo'yib yuboryapsan!

– Uni men qo'yib yuborayotganim yo'q Kazake. O'zi bo'shalib ketibdi. Uni qanday qilib bog'la deysan? Zanjir-lab qo'yaymi? U zanjirni ham uzib ketadi. O'zingdan qolar gap yo'q. «Kuch otasini ham tanimaydi», deganlari shu ekan-da. Qoraning ham fursati keldi.

– Sen bunga quvonayapsan-a. Shoshmay tur, hali bundan battari bo'ladi. Sen uni ayab, burniga teshib cho'p solishga ko'nmayapsan. Hali zor-zor yig'lab orqasidan zir yugurib qolasan. Bunday yirtqich bitta uyur bilan qanoat hosil qilmaydi. U hali butun Sario'zak bo'ylab sang'ib ketadi. O'shanda hech kimga tutqich bermaydi. Ana aytdi dersan...

Edigey hurmat yuzasidan Kazangap bilan san-u manga bormay qo'ya qoldi. Qolaversa uning gapida jon bor edi. U murosaga kelib ming'illab qo'ydi:

– Nima qilay, emizikligida uni o'zing hadya qilgan bo'lsang, endi mazammat qilyapsan. Ma'qul, o'ylab ko'raychi, bir yo'li topilar.

Ammo Qoranordek kelishgan bo'g'raning burnini teshib cho'p o'tkazib, bedavo qilib qo'yishga uning hecham qo'li bormadi. Haqiqatan ham, keyinchalik Edigey Kazangapning so'zlarini tez-tez eslab turadigan bo'ldi. G'azablanib ketgan chog'larida tuyasining burnini teshib, cho'p o'tkazmoqchi bo'lib qolardi-yu, lekin, bari bir, yana qo'li bormasdi. Bir vaqtlar axta qildirmoqchi ham bo'ldi. Ammo botina olmadi, bunga yuragi dov bermadi. Yillar esa

o'taverdi. Har gal qish chillasi kelgan sayin qoni qaynab quturgan Qoranorning tashvishi oshib-toshib ketardi...

Aslida bu ishlarning hammasi o'sha qishdan boshlandi. Kechagidek esida turibdi. Qoranorni qamab qo'yib biroz aqlini kiritish uchun qo'ra hozirlay deguncha yangi yil ham kirib keldi. Quttiboyevlar ayni archa bayramiga tayyorgarlik ko'ra boshlagan kezlar edi. Bo'ronlining barcha bolalari uchun bu katta voqea bo'ldi. Ukkubola qizchalari bilan to'g'ridan-to'g'ri Quttiboyevlar baragiga ko'chib keldi, desa ham bo'ladi. Kun bo'yi archani bezatish bilan band bo'lishdi. Edigey ishga ketayotganda ham, ishdan qaytib kelayotganda ham Quttiboyevlar archani qanday yasatayotganliklarini bir bor ko'rib o'tmasa, ko'ngli joyiga tushmasdi. Archa qo'lda yasalgan har xil o'yinchoqlar, lentalar bilan bezatilib, yana ham ochilib, chiroyli bo'lib ketgan edi. Bularning bari Zarifa bilan Ukkubolaning xizmati – ular bolakaylarni deb bor hunarlarini ishga solishgan edi. Albatta, gap faqat archadagina emasdi, ular Yangi yildan hamma uchun yangi o'zgarishlarni, ezgu ishlarni umidvor bo'lib kutmoqda edilar.

Abutolib bu ishlar bilan tinchib qolmadi, u bolalarni hovliga boshlab chiqib, kattakon qorbobo yasay boshladi. Bu, avval Edigeyga ermakday tuyuldi, keyin esa buni o'ylab topganlaridan hayratga tushdi. Naq odam bo'yi keladigan ulkan Qorbobo – qorbobo emas, balki qordan yasalgan allaqanday bir yalmog'iz paydo bo'ldi: qoshlari ko'mirdan yasalgan, ko'zlari qop-qora, burni qizil, og'zini ochib kulib turardi. Kazangap titig'i chiqib ketgan tumog'ini qiyshaytirib kiyib bekatning ro'parasidan o'tgan poyezdlarni kutib olardi. Bir qo'lida temiryo'ldhilarining «Yo'l ochiq» degan yashil bayroqchasi, ikkinchi qo'lida: «Yangi 1953 yiliniz qutlug' bo'lsin!» degan tabrik so'zlari yozilgan fanerli taxtachani ushlab turardi u. Judayam g'aroyib bo'lgan edi

o'shanda! Bu Qorbobo birinchi yanvardan keyin ham uzoq vaqt turdi...

O'tib borayotgan yilning o'ttiz birinchi dekabr kuni Bo'ronlining bolalari nomozshomgacha archa atrofida va hovlida o'yin tushishdi. Navbatchiligini tugatib kelgan kattalar ham shu yerda bo'lishdi. Abutolib Edigeyga erta tongda bolalarning burnilarini tortishib to'shagiga suqilib kirib kelishganini, o'zini esa qattiq uyquga solib yotganini gapirib berdi.

– Turing atike, turing! – deya Ermak meni tortqilay boshladi. – Hademay Qorbobo keladi. Kutib olishga chiqamiz.

– Yaxshi, – dedim. – Hozir turib yuvinamiz-da, kiyinib boramiz. Qorbobo kelishga va'da bergan.

– Qaysi poyezdda keladi? – deya so'raydi kattasi.

– Xohlagani bilan, – dedim. – Qorboboga qaysi poyezd bo'lsa ham to'xtayveradi, bizning bekatda ham to'xtaydi.

– Unda tezroq turishimiz kerak!

Shunday qilib, tantanavor, jiddiy ravishda to'plandik.

– Apamlar-chi? – so'radi Dovul. – Apamlar ham Qorboboni ko'rishni xohlaydilar-a?

– Albatta-da. Apalaringni ham chaqiringlar.

Hammamiz yig'ilishib uydan chiqdik. Bolalar navbatchilar xonasi tomon chopqillab ketishdi. Biz ularning ketidan borardik. Bolalar atrofda zir yugurishar, ammo Qorbobodan darak yo'q edi.

– Atike, Qorbobo qani?

Ermakning ko'zlari jovdirab, yig'lamsiraganday bo'lib turardi.

– Hozir, shoshmay tur-chi, – dedim unga. – Navbatchidan so'rab bilaylik-chi.

Navbatchilar xonasiga kirdim. U yerga kecha Qorbobo nomidan xat yozib sovg'a tayyorlab, xaltachada yashirib qo'ygan edim. Tashqariga chiqishim bilan bolalar:

– Nima bo‘ldi, atike? – deb so‘ray boshlashdi.

– Ha, mana, – deyman, – Qorbobo sizlarga xat qoldirib ketibdi. Mana u: «Aziz bolalarim, Dovul bilan Ermak! Men sizlarning mashhur Bo‘ronli bekatlaringga ertalab soat beshda keldim. Sizlar hali uxlab yotgan edilaring. Tun juda sovuq edi. Mening o‘zim ham qordan yasalganman, soqolim ham qor tolalaridan. Poyezd bo‘lsa ikki daqiqagina to‘xtadi, xolos. Ushbu xatni yozib ulgurdim-da, sizlarga olib kelgan sovg‘alarim bilan birga qoldirib ketdim. Xaltachada bekatning hamma bolalariga mendan bittadan olma, ikkitadan yong‘oq bor. Xafa bo‘lmanglar, hali qiladigan ishlarim ko‘p! Boshqa bolalarga ham borishim kerak. Ular ham meni kutib o‘tirishibdi. Kelasi Yangi yilda, albatta, sizlar bilan uchrashadigan bo‘lib kelishga harakat qilaman. Hozircha xayr. Qorbobolaringiz, Ayozota». Iya, to‘xtanglar-chi, bu yerda yana allaqanday yozuvlar ham bor-ku. Poyezd yurish oldida shoshilib yozgan bo‘lsa kerak – o‘qib bo‘lmaydi. Ha, mana bunday debdi: «Dovul, kuchukchangni urma. Bir kuni sen uni kalishing bilan urganingda, rosayam g‘ingshiganini eshitib qoldim. Biroq keyin boshqa ko‘rmadim. Ehtimol, unga yaxshi qarayotgan bo‘lsang kerak. Shu bilan so‘zim tamom. Yana bir bor Ayozotangiz». To‘xta, to‘xta, bu yerda yana allaqanday yozuvlar bor. Ha, ha tushundim: «Qorbo-boni judayam qoyilmaqom qilib yasabsizlar. Men u bilan qo‘l olib ko‘rishdim».

Bolalarning quvonchi ichiga sig‘masdi, albatta. Qorbo-boning xatiga darhol ishonch hosil qilishdi. Hech qanaqa xafagarchilik bo‘lmadi. Ammo, Qorboboning sovg‘a-salamlar solingan xaltasini kim ko‘tarib borishligi xususida tortishib qolishdi. Onasi esa ularni murosaga keltirib qo‘ydi:

– Dovul katta bo‘lganligi uchun avval o‘n qadam yerga ko‘tarib boradi; so‘ng Ermak o‘n qadam joygacha ko‘tarib boradi, har qalay kichkinasan...

– Ularning o‘rnida bo‘lganimda men ham chippa-chin ishongan bo‘lar edim, – deya chin dildan yayrab kuldi Edigey.

Kunduzi esa bolalar orasida hammadan ham Edigey og‘izdan tushmadi. U bolalarga uchish uchun chana hozirlab berdi. Kazangapning qachonlardan beri yotgan bir chana bo‘lar edi. Chanaga Kazangapning xomutda tinch va osoyishta yuradigan qari tuyasini qo‘shishdi. Qoranorni bunaqa yerga yo‘latib bo‘larmidi. Qo‘shishdi-da, ustiga to‘dalashib chiqib olishdi. Rosa shovqin ko‘tarishdi. Edigey esa tuyakash bo‘ldi. Hammalari uning yonida o‘tirish uchun o‘rin talashib yopishishar, «Tezroq tezroq haydang!» deya unga iltijo qilishardi. Abutolib bilan Zarifa chananing yonida goh yurib, goh chopib borishardi. Ammo nishablikka kelganda chananing bir chetiga o‘tirib olishardi. Bekatdan ikki chaqirimcha olislab ketishdi. So‘ng tepalikdan nishablik sari sirpanib tushishdi. Qari tuya charchab qolib, dam olishga to‘g‘ri keldi.

Kun ajoyib keldi. Sario‘zakning oppoq qor bosgan cheksiz kengliklari uzra sukunat cho‘kkan. Qir-adirlar-u past-balandliklar bilan yastanib ketgan bepoyon dashtlik qor ostida sirli yashiringan. Sario‘zak osmonida jilosiz nur yog‘ilib, iliqlik taraladi. Elas-elas mayin shabada quloqqa chalinadi. Old tomonda temir yo‘l bo‘ylab qizilsarg‘ish tUSDagi uzun sostavni ikkita qop-qora parovoz ikkita mo‘risidan tutun purkab tortib boradi. Mo‘rilaridan ko‘tarilayotgan qop-qora tutun halqa shaklida qalqib asta-sekin havoda tarqab ketardi. Semafora yaqinlashganda oldingi parovoz bor ovozda uzoq gudok berdi. U bekatga kirayotganidan xabardor qilib, gudokni yana ikki bor takrorladi. Bu o‘tkinchi poyezd bo‘lganligi uchun ham xuddi boshqa joy quriganday naq temir yo‘l biqinida, nobop joylashgan besh-oltita kulba hamda semaforlar oldidan

tezligini pasaytirmay bekat bo'ylab guldiragancha o'tib ketdi. Yana hammayoq muzlagandek jimjit bo'lib qoldi. Qimir etgan jon yo'q. Faqat Bo'ronlining tomlari tepasidan chiqayotgan ko'kintir tutun to'lg'anib ko'kka bo'y cho'zadi. Hammayoq sokin. Hatto shu asnoda chanada uchaverib qizib ketgan bolalar ham jimib qolishgan edi. Zarifa eriga ohistagina pichirladi:

– Qanday yaxshi va qanday dahshat!

– To'g'ri aytasan! – dedi Abutolib ham ohistagina.

Edigey ularga boshini burmasdan, ko'z qirini tashlab turdi. Er-xotin bir-birlariga juda o'xshab ketishardi. Zarifaning pichirlab bo'lsa-da, aniq-aniq aytgan so'zlari, garchi Edigeyga tegishli bo'lmasa ham. uning ko'nglini ranjitdi. Tutun chiqib turgan ana shu o'n chog'li uylarga Zarifa qanchalik sog'inch va dahshat ila termulib turganini Edigey nogoh anglab qoldi. Biroq Edigey ularga hech qanday yordam berolmasdi. negaki, temir yo'lning biqiniga joylashgan mana shu uylar ularning hammasi uchun birdan-bir boshpana edi.

Edigey chanaga qo'shilgan tuyani qamchi urib haydadi. Chana orqaga burildi-da, bekat tomon yo'l oldi...

Yangi yil kechasi arafasida jami bo'ronliliklar Edigeynikiga yig'ilishdi. Bir necha kun ilgari Edigey bilan Ukkubola shu qarorga kelib qo'yishgan edi:

– Hamonki yangi ko'chib kelgan Quttiboyevlar bolalarimizga Yangi yil archasini yasatishdimi, xudo bizga shuni lozim ko'rgan, – dedi Ukkubola. – Keling, biz ham qo'ldan kelgancha xizmat qilaylik.

Edigey bundan faqat xursand bo'ldi. To'g'ri, hamma ham o'tirishga qatnasha olmadi. Ba'zi birlari navbatchilikda bo'lsa, boshqalari kechqurun navbatchilikda turishlari lozim. Poyezd qatnab turibdi. Unga oddiy ish kunimi, bayrammi, baribir, hisoblashib o'tirmaydi. Kazangap biroz

o'tirdi-da, keyin kechaning boshlanishidayoq chiqib ketdi. U kechqurun soat to'qqizda temir yo'l ko'rsatkichlarini boshqarishga ketdi. Edigey esa grafik bo'yicha birinchi yanvar kuni ertalab soat oltida liniyada bo'lishi lozim. Xizmat taqozosi shunaqa. Lekin, bari bir, chiroyli o'tirish bo'ldi. Hammalarining ko'ngillari chog' edi. Kuniga o'n martalab ko'rishib-so'rashib yurishgan bo'lsalar-da, o'tirishga xuddi uzoqdan kelgan mehmonlardek yasanib kelishgan edilar. Ukkubola har xil taomlar bilan dasturxonni qoyilmaqom qilib bezatgandi. Araq, shampän ichimliklari ham bor edi. Ko'ngli tusagan odam Kazangapning tinib-tinchimas xotini Bo'keyning qisir qolgan tuya sutidan tayyorlagan shubatidan tatib ko'rdi.

Birinchi qadahlarni ko'tarib yuborib, gazakbosdi qilishgach, ashula boshlaganda, o'ziyam bayrammisan bayram bo'lib ketdi. Oxiri shunday daqiqalar keldiki, uy egalari-ning mehmonnavozligi biroz yengillashib, mayda-chuyda narsalarga alahsimay, el bilan bir bo'lishib, mehmonlar esa tortinmasdan yozilib-yayralib ko'ngilxushlik qila boshlashdi. Bunday paytlarda doimo ko'rib yurgan, besh barmog'ingday bilgan odamlardan yangi-yangi fazilatlar topasan, kashf qilasan, aslida bayramning yaxshi bir xosiyati ham odamlarni bir-biriga qo'shib yangidan yaratishida emasmi?! To'g'ri, nomatlub tomonga o'zgartirib yuborgan vaqtlar ham bo'ladi. Ammo bu yerda, bo'ronliliklar orasida bunday bo'lishi sirayam mumkin emas. Sario'zakda yashab turganda odamovi yoki janjalkash, deb nom chiqarsang, nima degan gap bu... Edigeyning biroz kayfi oshib qoldi. Biroq unga bu yarashib turadi. Ukkubola eriga:

– Erta bilan soat oltida ishga borishingni unutma, – deb sekingina eslatib qo'ydi.

– Xo'p, Ukku tushunarli, – dedi u.

U Ukkubolaning bo'ynidan quchoqlab olgancha xirgoyi qilib o'tirdi, to'g'ri, unchalik o'rniga qo'yib aytma-

sa-da, uy ichini sidqidildan yangratib o'tirdi. Aql ravshanligi bilan ko'ngil ko'tarinkiligi birlashib, Edigey qalbini yayratib yuborgan edi. U kuylarkan, mehmonlarga mehri tovlanib tabassum bilan zimdan qarab qo'yar, boshqalarining ham o'zi singari, shod-u xurram o'tirganidan ko'ngli to'q bo'lardi. Qora mo'rt, qoraqosh Edigey Bo'ron qo'y ko'zlari chaqnab, sadafdek tishlari porlab g'oyat ochilib ketgan edi. Uni hozir har qanday uchqur xayollar qarigan chog'ida qanday bo'lishini tasavvur qilishdan ojiz qoldirdi. O'tirganlarning hammasi uning nazar-e'tiborida edi. Xushfe'l Bo'keyni yelkasiga qoqib, bo'ronliliklarning momosi deb, sihat-salomatligi uchun, uning siymosida Amudaryo sohilida yashayotgan qorachalpoq xalqi uchun qadah ko'tarishni taklif etdi va Kazangap ishi borligi tufayli davradan barvaqt chiqib ketganligi sababli Bo'keyga ko'ngli cho'kmasin deb mulozamat qilib o'tirdi.

— Shundog'am jonimdan to'ydirib yuborgan! — tajang holda javob qaytardi Bo'key.

Edigey Ukkubolasini to'liq, asl nomi bilan erkalab «Uk-kuning bolasi» deb atardi. Bu o'tirishda Edigey har bir odam uchun samimiy iliq so'zlar topardi, bu kichik o'tirishdagi odamlarning hamma-hammasini, Sario'zakdagi kichkina temir yo'l xodimi bo'lib ishlaydigan bekat boshlig'i Abilovni ham, uning yaqin vaqt ichida Qumbeldagi tug'uruqxonaga olib borib qo'ymoqchi bo'lib yurgan rangpar xotini Sakenni ham o'zi uchun og'a-ini, aka-uka, opa-singildek yaqin tutib o'tirdi. Haqiqatan ham, barilari birga tug'ishganday bo'lib qolganlariga, boshqacha bo'lishi ham mumkin emasligiga Edigeyning imoni komil edi. Ashula ayta turib ko'zlarini bir lahza yumdimi, bas, ko'z oldida Sario'zakning qor bilan qoplangan hududsiz kengliklariyu uyida ahil bir oiladek jamlangan shu bir guruh odamlar kelaverardi. Ammo hamma ham Abutolib bilan Zarifaga qa-

rab ich-ichidan quvonardi, havasi kelardi. Bu ikkalasi shunga munosib edi. Zarifa do'mbirani sayratib chertar, kuydan kuyga o'tib kuylardi. Uning ovozi toza, qo'ng'iroqdek, Abutolib bo'lsa bo'g'iq ovozda cho'zib kuylardi. Ular tarcha yo'sinda lapar aytishdi. Ikkalasi biri qo'yib biri kuylashar, boshqalar esa ularga jo'r bo'lishardi. Qadimiy hamda zamonaviy qo'shiqlardan qanchalik ko'p aytishsada, bari bir charchashmasdi, qaytanga battar avjga chiqishardi. Bundan mehmonlarning ko'ngli choq edi. Edigey Abutolib bilan Zarifaning ro'parasida o'tirib olib, ulardan ko'zini uzmasdi. Agar achchiq taqdir ularni ne-ne kuylarga solmasa, hamisha mana shunday yashagan bo'lur edilar. Yozning dahshatli jaziramasini Zarifani xuddi yong'inda qolgan daraxtdek qovjiratib yuborgandi, qo'ng'ir sochlari o'ngib, lablari quruqshab yorilib ketgan edi. Ammo u hozir tanib bo'lmas darajada o'zgargan, qop-qora ko'zlaridan nur yog'ilib, osiyocha sip-silliqlik yuzlari tiniq tortib, hozir o'ta darajada go'zallashib ketgan edi. Uning qalbini, ruhiyatini qoshlari shundoqqina aytib turardi: u goh o'ynab, goh chimirilib, goh uchib qadimiy qo'shiqlar bilan parvoz qilib, birga kuylayotgandek edi. Abutolib har bir so'zning ma'nosini chuqur his qilib, chayqalgan ko'yi jo'r bo'lar edi:

... Yo'rg'achamning belidan ayil izi ketmaydi,
O'tgan sevgi onlari xotiramdan o'chmaydi...

Zarifa barmoqlari bilan chertayotgan do'mbira torlari Yangi yil kechasi bu kichik davrada goh hazin, goh shodonas taratardi. Edigeyning tasavvurida go'yo Zarifaning o'zi ham kuyga singib ketgandek edi. Bu kuylarga mahliyo bo'lib o'tirgan Edigey xayolidan qayirma oq yoqali ko'kimtir nimchada Zarifa do'mbiasini sayratib, goh qor bosgan keng dalada qushday yengil chopib borardi; goh tun zulmati tarqalib, tuman ichida g'oyib bo'lib ketardi, faqat

do'mbiraning allaqanday nolish qilgan ovozi eshitiladi, biroq Bo'ronli bekatidagi odamlarga uningsiz qiyin bo'ladi, degan xayolda ortiga qaytib, nogahon dasturxonning boshida o'tirgan bo'yicha paydo bo'ladi...

Keyin Abutolib partizanlikda yurganda qo'llarini bir-birlarining yelkalariga qo'yib olib, oyoqlari bilan yer tepib, qanday o'yinga tushganliklarini ko'rsatib berdi. Zarifa ularga jo'r bo'ldi, Abutolib esa serbcha sho'x bir ashulani boshlagan edi, hammalari qo'llarini bir-birlarining yelkalariga qo'yib, «oplya, oplya...» deya qichqirgancha, davra olib, o'yinga tushib ketdilar.

Keyin yana ashula aytishdi, ichishdi, Yangi yil bilan bir-birlarini tabriklashdi, kimdir chiqib ketdi, kimdir kirib keldi... Bekat boshlig'i bilan uning homilador xotini o'yin boshlangunga qadar chiqib ketishgandi. Shu tariqa Yangi yil kechasi shodon o'tdi...

Zarifa havo olgani tashqariga chiqqan edi, ketidan Abutolib ham qo'zg'aldi. Hammalari terlab turganliklari uchun Ukkubola ularni kiyintirmasdan sovuqqa chiqarmasdi. Zarifa bilan Abutolib ancha vaqtgacha qaytib kelishmadi. Edigey ketidan borishga qaror qildi – ularsiz bayramning fayzi ketgandi. Ukkubola uni chaqirib to'xtatdi:

– Edigey, shu ahvolda qayoqqa, kiyinib ol, shamollab qolasan!

– Men hozir, – deya Edigey ostonadan hatlab, yarim tunda muzdek toza havoga chiqdi va: – Abutolib! Zarifa! – deya chaqirdi chor-atrofga nazar tashlarkan.

Hech kim javob qaytarmadi. Uy orqasidan gangur-gungur tovush eshitildi. Edigey uyga qaytib kirishini ham, yoki yaqin borib ergashtirib kelishini ham bilmay joyida turib qoldi. Ular orasida gap qochgandi, shekilli.

– Ko'rib qolmagin deb bu yoqqa chiqqan edim, – piq-piq yig'lardi Zarifa. – Kechir, behad qiynalib ketdim. Kechir, meni jonim...

– Tushunaman, – Abutolib unga tasalli berardi. – Hammasini tushunaman. Biroq shunday yaralib qolgan bo‘lsam, menda nima gunoh. Agar birgina menga tegishli bo‘lganda mayli edi-ya. E, xudoyim-ey, bir odamni deb dunyo kamayib qolarmidi. Bunchalik yopishib olmasalar.– Ikkalovi jimib qolishdi, so‘ng Abutolib yana qo‘shimcha qildi: – Bolalarimiz bunaqa tashvishlardan xoli bo‘lishadi. Butun umid shulardan...

Edigey gap nima haqda borayotganini tushunmay, yelkalari sovuqdan uchib, tovush chiqarmay sekingina iziga qaytdi. U uyga kirib borganda bayram nihoyasiga yetib, hamma narsa xira tortib qolgandek edi. Yangi yil o‘z yo‘liga, biroq har bir narsaning ham me‘yori bo‘lishi kerak-da.

1953-yil 5-yanvar kuni ertalab soat o‘nda Bo‘ronli bekatiga passajir poyezdi kelib to‘xtadi. Yo‘llarning hammasi ochiq bo‘lganligi uchun har safargidek to‘xtamay o‘tib ketaverishi mumkin edi. Biroq bunisi to‘xtadi. To‘xtaganda ham hammasi bo‘lib bir yarim daqiqa to‘xtadi. Aftidan, shu vaqtning o‘zi kifoya edi. Qora xrom etik kiygan bir xil fasondagi uch kishi bir vagondan tushishdi-da, to‘g‘ri navbatchilar turadigan xonaga qarab yurishdi. Ular yonverlariga qaramay ishonch bilan jimgina borishardi. Faqat qorbobo ro‘parasida bir daqiqagina to‘xtab qolishdi. Taxtachadagi tabrik so‘zlarini jimgina o‘qigach, qorbobo boshiga qo‘ndirilgan Kazangapning eski tumog‘iga qarab qo‘yishdi, keyin navbatchilar xonasiga o‘tishdi.

Ko‘p o‘tmay, eshik shartta ochilib, bekat boshlig‘i Abilov otilib chiqdi. Qorbobo bilan to‘qnashib ketishiga sal qoldi. U so‘kinib oldi-da shoshilinch ravishda nariga yugurib ketdi. Bunaqa odati yo‘q edi-ku? Oradan o‘n daqiqalar o‘tgandan so‘ng Abutolib Quttiboyevni ish joyidan topib, hansiragancha yonida birga olib kelardi. Rangi oqarib ketgan Abutolib tumog‘ini qo‘liga ushlab olgan edi. Ikka-

lasi navbatchilar xonasiga kirib ketishdi. Ammo u yerdan boyagi kelgan xrom etikli ikki kishi kuzatuvida darhol chiqib, hammalari Quttiboyevlar yashaydigan barakka tomon yo'l olishdi. U yerdan ham tezda qaytib chiqishdi. Ular Abutolibdan bir qadam ham nari jilishmasdi, qo'llarida esa uning uyidan olib chiqishgan allaqanday qog'ozlar.

Keyin hammayoq jimjit bo'ldi-qoldi. Navbatchilar xonasiga hech kim kirmasdi ham, chiqmasdi ham.

Edigey bu voqeani Ukkuboladan eshitdi. Ukkubola Abilovning topshirig'iga binoan, remont ishlari ketayotgan to'rtinchi chaqirimgacha deyarli yugurib bordi. Edigeyni bir chetga chaqirib:

– Abutolibni so'roq qilishyapti, – dedi.

– Kim so'roq qilyapti?

– Bilmadim. Qayerdandir kelishibdi. Abilov, agar surishtirib qolishgudek bo'lishsa, Yangi yilda Abutolib, Zarifalar bilan birga bo'lishganini aytmasin, dedi.

– Nima bo'пти?

– Qaydam. Senga shuni aytib qo'yishimni so'radi. Keyin o'zing ham soat ikkilarda bo'lishing kerak ekan. Aftidan, Abutolib to'g'risida sendan ham u-bu narsalarni so'rab-surishtirishsa kerak.

– Nimani so'rab-surishtiradi?

– Men qayoqdan bilay? Cho'chib ketgan Abilov kelib menga shularni aytdi. Men esa senga aytyapman.

Busiz ham Edigey soat ikkida uyiga ovqatlangani borardi. Yo'lda borayotib ham, uyda o'tirib ham nima bo'layotganiga aqli yetmasdi, javob topolmasdi. Nahotki o'tmishda asir tushgani uchun bo'lsa? Allaqachon tekshirib bo'lishgan edi-ku. Yana nima gap? Qo'rquvdan yuragi bezovtalana boshladi. Ugradan ikki qoshiqqina ichdi-da, nariga surib qo'ydi. Soatiga qaradi. Ikkiga besh daqiqa qolibdi. Ikkiga kel, deyishibdimi, demak ikkiga boradi. Uydan

chiqdi. Navbatchilar xonasi oldida Abilov nari borib, beri kelib turardi. U ruhi tushgan, hayajonlangan holda edi.

– Nima gap?

– Falokat, falokat yuz berdi, Edike,– deya qo‘rqa-pisa eshik tomon qarab qo‘yardi Abilov lablari titragancha.– Quttiboyevni qamab qo‘yishdi.

– Nima uchun?

– Qandaydir taqiqlangan yozuvlarni topib olishdi uyidan. Kechalari bilan nimalarnidir yozib chiqardi. Buni hamma bilardi-ku! Mana oxir-oqibati.

– Yozsa bolalari uchun yozar edi-da.

– Kimga atab yozganini bilmayman. Umuman, hech narsa bilmayman. Bor, seni kutishyapti.

Bekat boshlig‘ining kabineti deb atalmish chog‘roq xonada qariyb Edigey bilan tengdosh, balki undan ham yoshroq chiqar – o‘ttizlar chamasidagi sochini kirpi tikan qilib oldirgan xumkalla bir kishi nimanidir o‘qib o‘tirardi. O‘qib fikr yuritaverganidanmi keng katakli go‘shtdor burni terlab ketgan edi. U qovog‘idan qor yog‘ib ro‘molchasi bilan burnini artdi. Keyin butun suhbat davomida ham terlab turgan burnini artib turdi. U stol ustidagi «Kazbek» qutisidan bir dona uzun papirosni olib, ezg‘ilab-ezg‘ilab chekdi va eshik bo‘sag‘asida turgan Edigeyga lochin ko‘zi singari sarg‘ish chag‘ir ko‘zlari bilan tikilib qaradi-da, qisqa qilib:

– O‘tir! – dedi.

Edigey stol ro‘parasidagi kursiga o‘tirdi.

– Hech qanday shubha bo‘lmasin uchun, – deya chag‘irko‘z rasmiy kitelining ko‘krak cho‘ntagidan qandaydir jiggarrang muqovali biletini olib ochib ko‘rsatdi-da, so‘ng darhol yoniga solib «Tansiqboyev»mi yoki «Tisiqboyev»mi dedi g‘o‘ldirab, Edigey shu bo‘yidan uning familiyasini aniqlab qololmadi.

– Tushunarlimi,– dedi chag‘irko‘z.

– Tushunarli,– dedi Edigey noilojlikdan.

– Unday bo'lsa, ishga kirishaylik. Seni Quttiboyevning eng yaqin do'sti deyishyapti. To'g'rimi?

– Shunday bo'lsa ajab emas.

– «Shunday bo'lsa ajab emas» degin, – takrorladi chag'irko'z papiros tutunini cho'zib tortar ekan, eshitgan so'zini mulohaza qilib ko'rayotganday. – Shunday bo'lsa ajab emas. Ma'qul ham deylik. Tushunarli.

U shu gapni aytar ekan, oldindan lazzatlanib quvonchga to'lganday va bu quvonch uning shishadek tiniq ko'zlariday aks etib turganday nogoh iljaygancha so'z qotdi:

– Shunday qilib, jon do'stim, yozib o'tiribmiz degin-chi?

– Nimani yozib o'tirar ekanmiz? – dedi Edigey toqatsizlanib.

– Shuni bilmoqchiman-da.

– Gap nima haqda ekanligini tushunolmayapman.

– Nahotki? Bir o'ylab ko'r-chi!

– Aytayapman-ku, gap nimadaligini tushunolmayapman.

– Quttiboyev nimalar haqida yozib yuradi.

– Bilmayman.

– Nega bilmaysan? Hamma bilganda sen bilmasang.

– U nimalarnidir yozib yurishini bilaman. Ammo, nimalarni yozadi, men qayoqdan bilay? Nima ishim bor? Yozgisi kelsa, yozaversin. Kimning ishi bor?

– Kimning ishi bor deganing nimasi? – chag'irko'z hayratlangancha o'q kabi teshib yuborguday tikilib qaradi. – Demak, kimki nimani xohlasa, o'shani yozaversin, demoqchisan-da? Buni senga o'sha o'rgatdimi?

– U menga hech narsani o'rgatgani yo'q.

Chag'irko'z uning gapiga e'tibor ham bermadi. U juda tutoqib ketdi:

– Dushmanning tashviqoti degani shu bo'lsa kerak! Har kim har narsani yozaversa, nima bo'ladi, o'ylab ko'rdingmi?

Bu haqda hech o'ylab ko'rganmisan? Har bir kimsa xayoliga kelgan narsalarini yozaversa! Senga shu kerakmi? Bunday yot g'oyalarni qayerdan olgansan? Yo'q, og'ayni, bunga biz yo'l qo'ymaymiz. Bunaqa kontrrevolutsiya ketmaydi!

Edigey bu dag'dag'adan ruhi tushib, sarang bo'lib churq etmay o'tirdi. Biroq atrofda odatdagidek hayot davom etayotganligidan hayratlandi. Hamma narsa o'z joyida, o'z maromida edi. Derazadan lip-lip o'tib borayotgan Toshkent poyezdini ko'rib, bir lahza xayolga cho'mdi: vagonlarda o'z tirikchiligi bilan borayotgan kishilar, birlari choy, boshqalari aroq ichib gangur-gungur qilib borishardi. Xuddi shu mahal bu Bo'ronli bekatida Edigey boshiga balo-qazodek yopirilib tushgan mana bu chag'irko'zning qarshisida o'tirgani bilan ketib borayotganlarning hech qancha ishi yo'q edi, ular Edigeyni xayoliga ham keltirishmasdi. Edigey shu lahzadayoq navbatchilar xonasidan otilib chiqsam-da, uzab ketayotgan poyezdni quvib yetib, dunyoning narigi burchagiga bo'lsa ham bosh olib ketsam, ishqilib shu yerda o'tirmasam, deb o'yladi-yu yuragi sanchib og'riy boshladi.

– Xo'sh, masalaning mohiyatiga tushunib yetdingmi?

– Tushunib turibman, – dedi Edigey. – Faqat bir narsani so'ramoqchiman. Uning yozganlari bolalariga atalgan eskirtma-ku. Frontda, tutqunda, partizanlikda boshidan kechganlarini yozib qoldirsam, degan edi. Buning nimasi yomon?

– Bolalar uchunmi? – deya yana qichqirdi chag'irko'z. – Bu gapingga kim ishonadi! Go'daklar uchun kim xotira yoza-di? Jumbog'ingni qo'ysangchi! Mana, ko'rdingmi, tajribali dushman qanday harakat qiladi. Chor atrofi kimsasiz, hech kim kuzatmaydigan ovloq joyga kirib oladi-da, xotiralarini yozib o'tiraveradi!

– Yozgisi kelsa nima qilsin, – e'tiroz bildirdi Edigey. – Ehtimol, o'zining shaxsiy so'zlarini aytgisi kelgandir, bolala-

rim ulg'ayganda o'qir, degan niyatda qandaydir fikrlarni bayon etmoqchidir.

– Yana qanaqa shaxsiy so'z? Bu deganing nimasi? – chag'irko'z ta'na qilganday boshini sarak-sarak qilib, o'pkasini to'ldirib nafas oldi. – Yana qanaqa shaxsiy fikri, shaxsiy so'zi bo'lishi mumkin? Shaxsiy dunyoqarashi demoqchimisan? Alohida, shaxsiy fikrmi yoki?.. Hech qanday shaxsiy so'zi bo'lishi mumkin emas. Qog'ozga tushdimi, demak shaxsiy bo'lmay qoladi. Aytilgan gap – otilgan o'q. Hamma xayoliga kelganini aytaversinmi? Unda el quturib ketmaydimi. Mana uning yozgan «Partizanlik daftarlari», «Yugoslaviyadagi kunlar va tunlar» deb tagiga sarlavhacha ham qo'yibdi yana. Mana ular! U kleyonka bilan muqovalangan uchta qalin daftarni stol ustiga tashladi. – Bema'nilik-ku bu! Sen bo'lsang do'stingni himoya qilishga harakat qilyapsan. Biz esa uni fosh qildik!

– Nimasini fosh qildingiz?

Chag'irko'z o'tirgan joyida bir qo'zg'alib qo'ydi-da, yana boyagiday, oldindan lazzatlanib quvonchga to'lganday badxohlik bilan kiprik qoqmay, iljaygancha so'z qotdi:

– Nimasini fosh qilganimizni bizga qo'yib berasan. – U har bir so'zni qiroat bilan talaffuz etib uning zarbasidan rohatlanardi. – Bu bizning ishimiz. Har kimga axborot beravermayman!

– Undoq bo'lsa, nima ham derdik? – dedi dovdirab qolgan Edigey.

– Uning g'alamislik ruhida yozilgan esdaliklari oqibat-siz qolmaydi, albatta, – ta'kidladi chag'irko'z va nimanidir yozishga tutindi gapiraturib. – Men seni aqlli, o'zimizning odam deb o'ylovdim. Ilg'or ishchi, sobiq jangchi, dushmani fosh qilishda yordam berar, degan umidda edim.

Edigey hurpayib olgan edi, u shubhaga o'rin qoldirmaydigan qilib vazminlik bilan shartta dedi:

– Men hech narsaga qo‘l qo‘ymayman, men buni sizga hoziroq aytib qo‘yayin.

Chag‘irko‘z yeb qo‘ygudek tikildi:

– Sening imzoingni bizga keragi yo‘q. Qo‘l qo‘ymasam, ish bitmaydi deb o‘ylayapsanmi? Chuchvarani xom sanab-san. Uni javobgarlikka tortish uchun sening qo‘lingsiz ham bizda materiallar yetarli.

Edigey ruhi tushib, ichidan zil ketayotganini sezib, jim bo‘lib qoldi. Ayni paytda, bo‘lib turgan voqeaga nisbatan ichki qahr-g‘azab va norozilik tuyg‘ulari Orol dengizi to‘lqinlaridek ich-ichidan bosib kelardi. Shu damda bu chag‘irko‘zni quturgan it kabi bo‘g‘ib o‘ldirgisi keldi. Bunaqa ish qo‘lidan kellarini ham bilib o‘tirdi. Mana shu qo‘llari bilan bo‘g‘ib o‘ldirmaganmidi urushda o‘sha chayir, bo‘yni yo‘g‘on fashistni. Boshqa iloji ham yo‘q edi. Dushmanning mudofaa chizig‘ini yorib kirishayotganda ikkalasi to‘satdan handaqda ro‘baro‘ kelib qolishdi. Yon tomondan handaqlarga granatalarni uloqtirib, yo‘laklarga avtomatlardan o‘q yog‘dirgancha yo‘lni dushmandan tozalab olg‘a tomon jang qilib borisharkan, to‘satdan to‘qnashib qoldi. U, aftidan, pulemyotchi bo‘lsa kerak, okop oldida turib so‘nggi o‘qlarni ham otib bo‘lganga o‘xshaydi. Uni asir olsam yaxshi bo‘lardi, degan fikr xayolidan o‘tdi. Ammo dushman Edigeyning boshi uzra xanjar ko‘tarishga ulgurdi. Edigey uning yuziga kaskasi bilan kalla qo‘ygan edi – shunda ikkalovi ham birdek ag‘anab tushdi. Tomog‘idan mahkam bo‘g‘ib olishdan boshqa chora qolmadi. Dushman esa tipirchilab xirillar, barmoqlari bilan qo‘lidan tushib ketgan xanjarini paypaslardi. Har lahzada orqasiga xanjar urilishini kutgan Edigey, battar o‘chakishib, qorayib-ko‘karib ketgan va tirjaygancha og‘zi ochilib borayotgan dushmanni jonjahdi bilan kekirdagidan ushlab, g‘ayritabiiy, vahshiyona bir kuch bilan bo‘kirtirib siqardi. Dami ichiga tushib, siy-

dik isi anqib ketgandan keyingina tomog'iga botib ketgan changakdek barmoqlarini bo'shatdi. Shu zahotiyoy ko'ngli aynib, qayt qilib yubordi, qusug'iga belanib ko'z oldi qorong'ilashib ingragancha nari ketdi. Bu haqda Edigey o'sha vaqtda ham, undan keyin ham hech kimga hech narsa aytmadi. Bu dahshatli voqea goho tushlariga kirib, ertasi-ga ham jonini qo'yarga joy topolmay, hayotdan ham voz kechgisi kelib ketar edi... Edigey hozir o'sha voqeani eslar-kan, jirkanib, ijirg'anib ketdi. Biroq Edigey chag'irko'zning ayyor va muttahamligi bilan ustun kelayotganligini sezib turdi. Bu izzat-nafsiga tegardi. Edigey chag'irko'z hali yozib o'tirarkan, uning dalillaridan nuqson topishga intildi. Chag'irko'z aytgan gaplardan biri o'ta mantiqsizligi bilan Edigeyni hayratga soldi: biror kimsani o'tmishni «dush-manlik ruhida xotirladi», deb ayblash mumkinmi? Odam-ning xotirasi dushmanlik yoki nodushmanlik ruhida bo'lishi mumkinmi, axir? Xotira – bu qachonlardir o'tmishda bo'lib o'tgan voqealar, hozir esa ular mavjud emas. Demak, inson haqiqatda nimaki sodir bo'lgan bo'lsa, o'shani eslaydi.

– Bir nimaga aqlim yetmay turibdi, – dedi Edigey haya-jonlanganidan tomog'i qaqrayotganini sezib. Ammo u bu so'zlarni xotirjamlik bilan aytishga majbur qildi. – Sen ayt-yapsanki... U ataylab «sen»sirab gapirdi. Bu bilan: «Bilib qo'y, senga xushomad qilmayman, sendan qo'rqadigan joyim ham yo'q, meni bari bir Sario'zakdan nariga haydab yuborolmaysan» demoqchi bo'ldi. – Sen aytyapsanki – tak-rorladi u, – dushmanlik ruhidagi xotiralar deb. Buni qanday tushunsa bo'ladi? Xotira dushmanlik yoki nodushmanlik ruhida ham bo'lishi mumkinmi? Menimcha, odam allaqa-chon o'tib ketgan voqealarni qayerda, qachon, qanday sodir bo'lganligini xotirlaydi. Yoki bundan chiqdi, yaxshi narsa-larni eslash keragu, yomon, noxush narsalarni esa unutish kerak demoqchimisan? Bunaqasi hech qachon bo'lmagan

bo'lsa kerak. Yoki biron tush ko'rsang uni eslash mumkin emasmi? Agar u tush yomon tush bo'lsa-chi, birovlariga yoqmaydigan qo'rqinchli tush bo'lsa-chi?..

– Obbo sen-ey! – deya ajablandi chag'irko'z. – Bahs-lashgning kelib qoldimi. Bu yerning filosofi bo'lib chiqma-sang eding. Bo'pti, qani bo'lmasa. – U chog'lanib, hozir-lik ko'rayotganday, bir lahza to'xtab qoldi-da, yana so'zga kirishdi: – Tarixiy voqealar singari hayotda har xil hodisa-lar yuz berishi mumkin. Nimalar bo'lmaydi deysan. Ammo kechmishni og'zaki, ayniqsa, yozma ravishda tasvirlaganda zamon talabiga yarasha, hozirgi kunimiz talablariga yara-sha tasvirlash muhim. Bizning manfaatimizga xizmat qil-maydiganlarini esa eslatmasa ham bo'ladi. Bunga amal qil-masang, dushmanlik yo'liga kirganing shu bo'ladi.

– Men bunga qo'shilmayman, – dedi Edigey. – Bunday bo'lishi mumkin emas.

– Sen qo'shilsanmi-qo'shilmaysanmi bunga hech kimning muhtojlik joyi yo'q. Gapdan gap chiqib aytdim-da. Sen so'rating, men senga yaxshilikcha tushuntirayap-man. Bo'lmasa, sen bilan adi-badi aytib o'tirishim shart emas. Yaxshisi, quruq gapdan ishga o'taylik. Xo'sh, menga ayt-chi, Quttiboyev bilan ko'ngilxushlik qilib gapirishib o'tirgan paytlaringda yoki ichkilik ustida, deylik, qandaydir inglizcha ismlarni senga aytmadimi?

– Bu kimga kerak ekan? – Edigey ochiqko'ngillik bilan taajjublandi.

– «Bu kimga kerak ekan?» Mana, eshit kimga kerak-ligini. Chag'irko'z Abutolibning «Partizan daftarlari» dan birini ochib, qizil qalam bilan osti chizilgan joyini o'qidi: «27 sentabr kuni biz turgan joyga bir polkovnik hamda ikki mayordan iborat ingliz vakillari keldi. Biz ularning oldidan saf tortib o'tdik. Ular biz bilan salomlashdi. Keyin ko-mandirlar chodirida hamma birga ovqatlandi. U yerga yugo-

slaviyalik partizanlar bilan birga jang qilib yurgan chet ellik partizanlardan besh-olti kishi kelib, bizni ham taklif qilishdi. Meni polkovnik bilan tanishtirganlarida u astoydil qo‘limni qisib, bu yerga qanday tushib qolganimni tarjimon orqali so‘rab-surishtirdi. Men qisqacha gapirib berdim. Menga vino quyishdi, ular bilan birga men ham ichdim. Keyin uzoq suhbatlashib o‘tirdik. Inglizlarning ochiqko‘ngil, sodda odamlar ekanligi menga yoqib qoldi. Polkovnik: «Yevropada fashizmga qarshi qo‘lni-qo‘lga berib kurashganimiz ulkan baxtdir, – dedi, yana uning ta‘biri bilan aytganda, xudoning qudrati bizga madad beribdi. Busiz fashizmga qarshi kurashish juda og‘ir bo‘lardi, ehtimolki, bu kurash birlashmagan xalqlar uchun fojiali qismat bilan tugardi» – dedi va hokazolar. Chag‘irko‘z o‘qib bo‘lgandan so‘ng daftarni bir chekkaga surib qo‘ydi. «Kazbek»dan yana bir dona olib jimgina chekib o‘tirdi-da, tutun burqsitgancha so‘zida davom etdi: – Demak, Quttiboyev ingliz polkovnigiga Yevropada partizan bo‘libmi, yoki boshqacha yo‘llar bilanmi qanchalik urinmangiz, baribir, Stalinning dahosi bo‘lmaganda g‘alabaga erishib bo‘lmasdi, deb e‘tiroz bildirmagan. Demak u o‘rtoq Stalinni xayoliga ham keltirmagan! Endi tushungandirsan?

– Ehtimol, u bu haqda gapirgan bo‘lsa ham yozayotganda unutib qoldirgan bo‘lishi mumkin, – Edigey Abutolibni himoya qilishga urinib ko‘rdi.

– Qayerda shunday deb yozilgan? Isbotlab berolmaysan! Bundan tashqari, biz Quttiboyevning bu yozuvlarini qirq beshinchi yilda u yugoslav partizanlari qo‘shilmasidan qaytib kelib, nazorat komissiyasidan o‘tish oldida bergan so‘roqlari bilan solishtirib ko‘rdik. Unda ingliz missiyasi haqida hech narsa eslatilmaydi. Demak, bir balosi bor. Uning ingliz razvedkasi bilan aloqasi yo‘q, deb kim guvohlik bera oladi!

Yana Edigeyning ko'ngli vayron bo'lib ketdi. Chag'irko'z gapni qayoqqa burayotganini tushunolmay qoldi:

– Quttiboyev senga biron narsa demadimi? Ingliz ismlarini atamadimi? Haligi ingliz missiyasidagilarning kimligini bilish biz uchun juda ham muhim.

– Ularning ismlari qanaqa bo'ladi?

– Misol uchun Jon, Klark, Smit, Jek, deylik...

– Bunaqa nomlarni umrimda eshitmaganman.

Chag'irko'zning qovog'idan qor yog'ib, o'ylab qoldi. Edigey bilan suhbatini qanoatlantirmadi. Keyin ayyorlik bilan so'radi:

– Quttiboyev bu yerda qandaydir maktab ochib, bolalarni o'qitar emishmi?

– Qanaqa maktab bo'lsin! – Edigey beixtiyor kulib yubordi. – Uning ikkita o'g'li, mening ikkita qizim bor. Maktab degani, shu bo'ladi. Kattalari besh yoshda, kichiklari uch yoshda. Boyaqishlar uchun yayrab o'ynaydigan joyning tayini yo'q, atrof huvillagan cho'l. Bolalar uyga o'rgangan, uyda tarbiyalashadi. Er-xotin ikkalasi ham sobiq o'qituvchilar emasmi, kitob o'qib berishadi, surat chizdirishadi, hisob o'rgatishadi.

– Qanaqa ashulalar aytishadi?

– Har xil. Bolalarning ashulalari. Yodimda yo'q.

– Bolalarga nimalarni o'rgatib, nimalarni yozdirishadi?

– Harflarni. Qandaydir odatiy so'zlarni.

– Masalan, qanaqa so'zlarni?

– Qanaqa so'zlar! Bunisi esimda yo'q.

– Esingda bo'lmasa, mana! – chag'irko'z qog'ozlar orasidan daftlar varag'ini izlab topdi-da, – mana dastlabki so'zlar, – dedi. Varaqda bola qo'li bilan yozilgan «bizning uy» degan so'z bor edi. – Ko'ryapsanmi, bolaning yozgan birinchi so'zini. Nima uchun «bizning g'alaba» deb yozdirmagan? Hozir bolalarning birinchi navbatda aytadigani

qaysi soʻz boʻlishi kerak, qani ayt-chi? «Bizning gʻalaba» degan soʻz boʻlishi kerak. Shunday emasmi? Nima uchundir bu soʻzlar Quttiboyevning xayoliga ham kelmagan. Gʻalaba bilan Stalin egizak soʻzlardir!

Edigey gangib qoldi. U hali es-hushini tanimagan shu bolalarni deb butun borligʻini berib, qancha vaqt sarflab kelayotgan Abutolib bilan Zarifaga ichi achib ketganidan, oʻzini esa bularning hammasi oldida tahqirlanayotganday his etib keskin dedi:

– Agar shunday boʻladigan boʻlsa, birinchi navbatda: «Bizning Lenin» deb yozish kerak. Shunday yozish bizning burchimiz. Har holda, Lenin birinchi oʻrinda turmaydimi!

Chagʻirkoʻz kutilmaganda bu gapdan dami ichiga tushib ketdi. Keyin xiyla vaqtgacha ogʻzidan tutun burqsitib oʻtirdi. Nihoyat, oʻmidan turdi. Biroz yurgisi kelib qoldi, shekilli. Ammo qayoqqa ham yursin bu tor uychada.

– Biz Stalin deganda Leninni anglaymiz! – U soʻzlarni dona-dona qilib chertib-chertib gapirardi. Soʻng chopib kelgan odamday yengilgina nafas olib, murosaga keldi: – Boʻpti, oramizda bunaqa gap boʻlmadi, deb hisoblaymiz.

U oʻmiga oʻtirdi-da yana avvalgidek nursiz yuzidagi lochinnikidek tiniq, sargʻimtir koʻzlari bilan amirona qadolib qaradi.

– Quttiboyev bolalarni internatda oʻqitishga qarshi chiqqan, degan maʼlumotlar bor bizda. U bu xususda gapirganda sen ham bor ekansan. Xoʻsh, bu haqda nima deysan?

– Bunaqa maʼlumotlar qayerdan olingan? Kim berdi bunday maʼlumotlarni. – Edigey tang qoldi va shu zahotiyoq xayolidan bir hadik oʻtdi: buning hammasiga bekat boshligʻi Abilov aybdor! Bularning hammasini oʻsha yetkizgan. Chunki bu gapning ustida Abilov ham bor edi.

Edigeyning savoli chagʻirkoʻzning gʻazabini yana qoʻzgʻatib yubordi:

– Mana qara, senga aytdim-ku, ma'lumotni qayerdan olish bilan sening ishing bo'lmasin deb! Bu bizning ishimiz. Biz hech kimning oldida hisob bermaymiz. Buni yodingda tut. Sen menga u nima deganini aytib ber.

– Nima degan edi? Eslab ko'rish kerak. Xo'sh... Beka-timizning eng keksa ishchisi qo'shnimiz Kazangapning o'g'li Qumbeldagi internatda o'qiydi. O'spirin bola emas-mi, biroz beboshroq chiqdi. Goho odamlarni ham aldayotganga o'xshaydi. Sentabr oldidan bolani yana o'qishga yuborish kerak bo'lib qoldi. Otasi uni tuyada olib bordi. Onasi, Kazangapning xotini Bo'key esa yig'lab-siqtab zor-lana boshladi – bolam internatga bordi-yu o'zgardi-qoldi, butun o'y-xayoli, qalbi bilan uyga bog'langan boyagi bola emas, avvalgiday ota-onaning hurmati qolmadi deydi. Chalasavod ayol-da. To'g'ri, bolani o'qitish kerak, lekin u ota-onasidan yiroqda...

– Mayli, mayli, – deya Edigeyning so'zini bo'ldi chag'irko'z. – O'shanda Quttiboyev nima dedi?

– U ham oramizda edi. Ona-da, yuragi yomonlikni darrov sezadi, deb aytdi. Oilada bir ishkali bo'lmasa, hech kim bolasini internatga bermaydi. Internat bolani oiladan, ota-onadan ajratib qo'yadi, uzoqlashtiradi. Bu, umuman, juda mushkul masala. Hamma uchun – uning uchun ham, boshqalar uchun ham birdek qiyin masala, dedi. Boshqa chorasi bo'lmagandan keyin, na iloj! Men uning ahvolini tushunaman. Meniyam bolalarim bor, katta bo'lishyapti. Internatni o'ylasang nima bo'ladi, deb hozirdan joning achishadi. Albatta, yomon...

– Bunisi keyin, – deya Edigeyning so'zini kesdi chag'irko'z. – Demak, u sovet internati yomon deb aytibdi-da?

– U «sovet» deb aytmadi. Internat, dedi xolos. Bolalarimiz o'qiydigan internat Qumbelda. «Yomon», deb men aytdim, u emas.

– Buning ahamiyati yo‘q. Qumbel ham Sovet Ittifoqi-ning bir bo‘lagi.

– Nega ahamiyati bo‘lmasin? – chag‘irko‘z uni chalg‘itib yotganligini sezib, Edigeyning jahli chiqib ketdi. – U gapirmagan gapni nega unga tiqishtirasan? Men ham shunday fikrdaman. Bekatda emas, boshqa joyda yashaganimda bolalarimni sirayam internatga bermasdim. Mana, mening o‘ylagan o‘yim. Demak men...

– O‘ylayver, o‘ylayver! – deb g‘uldirandi chag‘irko‘z, bir oz sukut saqlab, so‘ng yana so‘zida davom etdi:– Demak, u kollektiv tarbiyaga qarshi. To‘g‘rimi?

– Hech ham qarshi emas-da! – Edigey o‘zini tutib tutolmadi. – Nega tuhmat qilasan? Shunaqayam bedodlik bo‘ladimi?

– Bo‘ldi, bo‘ldi, bas qil, – deb qo‘l siltadi chag‘irko‘z tushuntirib o‘tirishni ham o‘ziga ep ko‘rmay. – Sen undan ko‘ra mana bu – «Do‘nanboy qushi» degan daftar haqida gapirib ber-chi, unda nima yozilgan? Quttiboyevning aytishicha, buni Kazangapning so‘zlaridan, ancha-munchasini esa sendan yozib olgan emish. Shundaymi?

– Xuddi shunday, – deya jonlandi Edigey. – Qadimda Sario‘zakda bir voqea sodir bo‘lib, keyinchalik el og‘zida afsonaga aylanib ketgan emish. Sal narida naymanlarning qabristoni bor, bir vaqtlar u naymanlarniki ekan, hozir ham-maga qarashli – Ona Bayit deb ataladi. O‘sha yerga man-qurt o‘g‘li tomonidan o‘ldirilgan Nayman ona dafn etilgan ekan...

Bo‘ldi, bo‘ldi, daftarni o‘qib chiqib bu qushning qanoti ostida qanday sir-asror borligini o‘zimiz bilib olamiz – dedi chag‘irko‘z daftarni varaqlagan Edigeyga boyagidek eshittirib o‘qib, o‘z munosabatini bildirganday: – Do‘nanboy qushi emish! Hm, o‘ylab topganlarini qara. Odamning is-miga qo‘yilgan qush emish. Yana bir yangi yozuvchi chi-

qibdi-da. Yangi Muxtor Avezov paydo bo'lganga o'xshaydi. Feodal o'tmish yozuvchisi. Do'nanboy qushi ham... Bizni tushunmaydi deb o'ylasa kerak...Xilvatxonada yashirinib olib, yozib yotibdi. Bolalariga emish, hm... Mana bu-chi, bu nima? Bu ham seningcha bolalariga atalganmi? – chag'irko'z kleyonka muqovali yana bir daftarni Edigeyning yuziga tutdi.

– Bu nima? – dedi Edigey tushunmasdan.

– Nima emish? Nimaligini sen bilishing kerak. Mana ko'r, nima deb nomlanganini: «Raymali og'aning inisi Abdilxonga aytgani».

– To'g'ri, bu ham afsona, – deb gap boshladi Edigey. – Bu bo'lib o'tgan voqea. Eski odamlar buning tarixini yaxshi bilishadi...

– Ovora bo'lma, men ham bilaman! – chag'irko'z Edigeyning gapini bo'ldi. – Qulog'imga chalinganday bo'luvdi. Aljib qolgan qari chol o'n to'qqiz yashar qizni sevib qoladi. Buning nimasi yaxshi? Bu Quttiboyev deganing dushmangina emas, ma'naviy buzuq kishi ham ekan-ku! Bu iflosliklarni ipidan ignasigacha yozib olganiga qara-ya.

Edigey qizarib ketdi. Uyalganidan emas, uning qalbi g'azabdan jo'shib ketgan edi, chunki Abutolibga nisbatan bundan ortiq adolatsizlik bo'lishi mumkin emas edi.

Edigey arang o'zini bosib dedi:

– Sen shuni bilib qo'yki, qanaqa lavozimda ekanligingni bilmayman, ammo bu masalada Abutolibga til tekkiza ko'rma. Qaniydi, endi hamma ham shunday er bo'lsa! Qanaqa odamligini shu yerdagi istagan kishidan so'ra, aytib beradi. Bu yerdagilarni barmoq bilan sanasa bo'ladi, bir-birimizni besh qo'lday yaxshi bilamiz.

– Bo'ldi, bo'ldi, o'pkangni bos, – dedi chag'irko'z. – Boshlaringni aylantirib qo'yibdi u. Dushman hammavaqt o'zini turli maqomga solib yuradi. Biz esa uni fosh etamiz. Bo'pti, ozodsan, boraversang bo'ladi.

Edigey o'rnidan turdi. Telpagini kiyaturib, tutilib qoldi:

– Uning taqdiri nima bo'ladi? Endi nima qilish kerak? Shunaqa yozuvlar uchun ham odamni qamash mumkinmi, axir?

Chag'irko'z o'rnidan turib ketdi:

– Ey, senga yana qaytarib aytaman: bu sening ishing emas! Dushmanni nega ta'qib etamiz, qanaqa muomala qilamiz, qanday jazolaymiz – buni o'zimiz bilamiz. Buning uchun sen bosh qotirmay qo'yaqol. O'z yo'lingni bil. Bor!

Shu kuni kechasi yotar oldida passajir poyezdi Bo'ronli bekatida yana to'xtadi. Faqat bu gal teskari tomonga borardi. U ko'p turmadi. Uch daqiqalar chamasi. Birinchi yo'lining sahnida qorong'ida Abutolibni olib ketayotgan haligi xrom etikli uch kishi poyezdning kelishini kutishardi. Ulardan biroz nariroqda, beso'naqay gavdalari bilan Abutolibni to'sib turgan o'sha kishilar ortida bo'ronliliklar – Zarifa bilan bolalari, Edigey, Ukkubola va bekat boshlig'i Abilov turishardi.

Abilov bo'lar-bo'lmasga bo'zchining mokisidek u yoqdan-bu yoqqa yurib turardi, chunki poyezd jadvalda ko'rsatilganiga qaraganda yarim soat kechikayotgan edi. Ammo, uning bu ishga dahli yo'q-ku! Jimgina turavermaydimi. Abutolibning uyidan topilgan o'sha mash'um rivoyatlar xususida so'roqdan o'tgan Kazangap esa bu mahal navbatchilikda edi. U Abutolibni Sario'zakdan olislarga olib ketadigan poyezdga o'z qo'li bilan yo'l ochishi kerak edi. Bo'key Edigeyning uyida uning qizaloqlariga qarab qolgan edi.

Etik kiygan o'sha uch kishi shamoldan yoqalarini ko'tarib, Abutolibni bu yoqda turganlardan gavdalari bilan to'sib olganday jiddiy bir qiyofada sukut saqlab turishardi. Abutolib bilan vidolashishga chiqqan bo'ronliliklar ham churq etishmasdi.

Shamol qor to‘zonini uchirib bilinar-bilinmas hushtak chalib turardi. Chamasi, qor bo‘roni boshlanishidan darak berardi. Qop-qorong‘i Sario‘zak osmoni rutubatli havo bilan to‘yinib, yanada quyuqlashib borayotgandek. Oy bo‘lsa sarg‘ish bir dog‘ singari ma‘yus tortib arang shu‘lalanib turardi. Ayoq quloq-chakkani chimdilaydi.

Zarifa eriga berib yubormoqchi bo‘lib olib kelgan kiyim-kechakni, oziq-ovqat solingan tugunchagini ushlagancha, ich-ichidan yig‘lab turardi. Ukkubolaning og‘zidan buralib chiqayotgan qalin bug‘ uning entikib-entikib yig‘layotganini ko‘rsatardi. U po‘stagining bari bilan Dovulni o‘rab-chirmab olgandi. Dovul nimanidir sezgandek indamasdan xolasi Ukkubolaga yopishib olgancha bezovtalanardi. Hammadan ham Ermakka qiyin bo‘ldi. Edigey uni shamoldan pana qilib, qo‘liga ko‘tarib olgandi. Bu narsalardan hali uning xabari yo‘q edi.

– Atika, atika! – deya chaqirardi u otasini. – Bu yoqqa keling, biz ham siz bilan birga boramiz!

Abutolib har gal bolasining vijir-vijirini eshitganda butun vujudi qaqshab unga yalt etib qarab olardi-da, beixtiyor, nimalarnidir demoqchi bo‘lardi-yu, lekin unga qayrilib qarashga ruxsat berishmasdi. Oxiri o‘sha uch kishidan biri o‘zini tutib turolmadi:

– Bu yerda turmanglar! Eshityapsizlarmi? Nari ketinglar! Keyin kelasizlar, – deya o‘shqirgandan keyingina orqaga chekinishga to‘g‘ri keldi.

Bu orada uzoqdan parovozning chirog‘i ko‘rindi. Hammalari o‘rinlaridan qo‘zg‘alib qolishdi. Zarifa o‘zini tuta olmay entikib, yig‘lay boshladi. Unga qo‘shilib Ukkubola ham yig‘lay boshladi. Axir, bu poyezd uning boshiga ayriqliq savdosini solib ketadi-da. Poyezd peshonasidagi yog‘du bilan ayozli havoning zulmat qatlamini yorib o‘tib, pag‘a-pag‘a tuman orasidan dahshat solib yaqinlashib kelardi. Yaq-

inlashgan sayin parovozning lovillab yonayotgan chiroqlari yer uzra yuqorilab borar, temir izlar orasida g'ujg'on o'ynayotgan qor uchqunlari yog'du aralash ko'zga yanada ravshanroq tashlanar, tinimsiz ishlab turgan parovozning shovqini tobora kuchayib, yerni larzaga keltirardi. Mana, uning o'zi ham ko'zga yaqqol tashlandi. Shunda Ermak:

– Atika, atika! Qarang, poyezd kelyapti, – deb qichqirdi-da, otasining javob bermayotganidan hayratlanganday yana jim qoldi. So'ng yana uning e'tiborini tortmoqchi bo'ldi: – Atika, atika!

Kuymalanib yurgan bekat boshlig'i Abilov haligi uch kishining yoniga bordi:

– Pochta vagoni sostavning boshida bo'ladi. Baraka topkurlar, oldinga yuringlar, marhamat, anavi yoqqa.

Hammasi u ko'rsatgan tomonga tezgina yurib ketishdi, negaki ortdan poyezd yetib kelib qolgan edi. Oldinda portfelini ko'tarib olgancha hech qayoqqa qaramay chag'irko'z borardi, ortidan Abutolibni kuzatib chag'irko'zning keng yelkali ikki yordamchisi, ulardan sal orqaroqda halloslagancha Zarifa, so'ng Dovulni yetaklagan Ukkubola, niho-yat yon tomonda hammadan keyin Ermakni ko'tarib olgan Edigey birgalashib borishardi. U ayollar bilan bolalarning oldida ko'zyoshi qilishni o'ziga ep ko'rmas, yo'lda borayotib tomog'ida qadalib turgan allaqanday achchiq bir narsaning ilojini qilolmay o'zi bilan o'zi olishib borardi.

– Sen aqlli bolasan-a, Ermak. To'g'rimi, aqllisan-a? Aqling ko'p, yig'lamaysan, to'g'rimi? – deb jujiqni bag'riga bosgancha poyma-poy so'zlab borardi.

Bu orada poyezd yurishini sekinlatib, to'xtash joyiga yetib keldi. Parovoz yana xiyol yurib, ularning yonidan vishillagancha bug' taratib quloqni qomatga keltirib hush-tak chalganda Edigeyning qo'lidagi bola qo'rqqanidan seskanib tushdi.

– Qo‘rqma, qo‘rqma,– dedi Edigey. – Sen bilan birgaman-ku. Hamisha birga bo‘laman.

Poyezd uzoq g‘ijirlab to‘xtadi, qor to‘zoni bilan qoplanib, derazalari muzlab xiralashib ketgan vagonlar taqqa to‘xtadi qoldi. Hammayoq sukunatga cho‘mdi. Biroq, parovoz shu zahotiyoq yana yo‘lga hozirlanib, pishillab bug‘ chiqardi. Pochta vagoni parovozdan keyingi yuk vagoniga tirkalgan edi. Uning derazalariga panjara tutilgan bo‘lib, ikki tabaqali eshigi o‘rtada edi. Eshiklari ichiga ochildi. Boshlariga pochta xodimlarining furajka, egnilariga esa paxtalik shim va fufayka kiyib olgan bir erkak bilan bir ayol bosh chiqarib qaradi. Chiroq ko‘targan semiz, ko‘krakdor ayol lavozimi jihatidan kattaroqqa o‘xshardi.

– Ha, sizlarmi? – deb so‘radi u chiroqni hammani yoritadigan darajada boshi uzra ko‘tarib. – Sizlarni kutyapmiz. Joy tayyor.

Birinchi bo‘lib kattakon portfel ko‘tarib olgan chag‘ir-ko‘z ko‘tarildi.

– Qani bo‘linglar, bo‘linglar, yo‘ldan qoldirmanglar! – deya shoshiltirishdi bu yoqdagi ikkalasi.

– Tezda qaytaman! Biron anglashilmovchilik bo‘lsa kerak! – Shoshilinch ravishda dedi Abutolib. – Tezda qaytaman, kutinglar!

Ukkubola chidab turolmadi. Abutolib nima bo‘layotganini tushunmay alanglab qo‘rqib turgan bolalarini jonjahdi bilan bag‘riga bosib, yuz-ko‘zlaridan o‘pib, allanimalarni aytayotganini ko‘rganda, Ukkubola chidab turaolmay, chinqirib yig‘lab yubordi. Parovoz esa yo‘lga chiqishga shay turardi. Butun voqea haligi ayol ko‘targan chiroqning yorug‘ida sodir bo‘layotgan edi. Shu payt yana go‘yo poyezdning u boshidan bu boshigacha elektr toki yugurib o‘tganday, kuchli hushtak ovozi yangradi.

– Qani endi, bo‘ldi, vagonga chiq, tez bo‘l! – deb o‘sha ikki kishi Abutolibni vagon zinalari tomon tortqilashdi.

Edigey bilan Abutolib so'nggida qattiq quchoqlashib, tikandek dag'al, namli yuzlarini bosishib, birining qalbidagini ikkinchisi butun borlig'i, aql-idroki bilan sezib turganday, bir zum jim turib qolishdi.

– Bolalarga dengiz haqida so'zlab ber! – deya shivirladi Abutolib. Uning oxirgi aytgan so'zi shu bo'ldi. Edigey buni darhol tushundi. Ota bolalariga Orol dengizi haqidagi rivoyatlarni so'zlab ber, demoqchi edi.

– Bo'ldi endi, yetar, bo'l deya pman senga! – Yigitlar ikkalasini ikki tomon tortqilashdi. Ular orqadan yelkalari bilan surgancha Abutolibni vagonga kirgizishdi. Mana shundagina bolalar vidolashuvning dahshatli mohiyatini fahmlab qolishdi. Ular baravariga chinqirib yig'lab yuborishdi:

– Atika! Ata! Atika! Ata!

Shunda Edigey, cho'chib ketganday, qo'lida Ermak bilan vagon tomon otildi. Chiroq ko'targan ayol keng yelkalarida yopirilgancha yo'lakni to'sib olib:

– Qayoqqa, qayoqqa? Xudo ko'tarsin seni! – deya jonjahdi bilan Edigeyning ko'kragidan itara boshladi.

Biroq bolalar chinqirib yig'laganda joni achib ketgan Edigey Abutolib bilan birga qamalib ketishga ham rozi bo'lib, yo'lda borayotganda chag'irko'zni o'z qo'llarida bo'g'ib o'ldirishga tayyor ekanligini hech kim xayoliga keltirmadi.

– Bu yerda turmanglar! Nariga ketinglar, nariga! – deb chiroq ko'targan xotin shovqin solardi. Og'zidan tamaki hidi bilan piyoz hidi aralashib chiqqan bug' Edigeyning yuziga urildi.

Tugun qo'lida qolganini Zarifa birdan esladi.

– Manovini berib qo'ying, yo'l ozig'i! – deb u tugunini vagon ichiga irg'itdi.

Pochta vagonining eshiklari yopildi. Hammayoq jimib qoldi. Parovoz signal berib, o'rnidan qo'zg'aldi. G'ildiraklar g'ijirlab aylanib, sekin-asta yurib ketdi.

Bo‘ronliliklar zich yopilgan vagon bilan yonma-yon yurib, poyezd jo‘nayotgan tomonga talpinib borishardi. Avvalo Ukkubolaning esiga keldi. U Zarifani quchoqlab, bag‘riga bosgancha qo‘ymay turdi:

– Dovul, ketib qolma! Shu yerda tur! Opangni qo‘lidan ushlab ol! – derdi u baland ovozda yonginalaridan tobora tezligini oshirib o‘tib borayotgan g‘ildiraklarning taqa-tuq ovozini bosishga urinib.

Edigey Ermakni ko‘tarib olganicha poyezd bilan baravar yugurib ketaverdi, nihoyat vagon quyrug‘ini qizartirib o‘tib ketganidan so‘nggina arang to‘xtadi. Poyezd tinib borayotgan ovozlari o‘zi bilan birga olib olislab ketdi, multiragan chiroqlar ham so‘nib qoldi. Parovozning so‘nggi borcho‘zib gudok bergani eshitildi.

Edigey orqasiga burildi. U yig‘layotgan bolani ancha vaqtgacha ovuta olmadi...

Uyiga kelgandan so‘ng pechka yonida boshi gangib o‘tirarkan, tun yarmiga borib Abilovni esladi. O‘rnidan turib, kiyina boshladi. Ukkubola darhol tushundi:

– Qayoqqa?– deb erining yengidan ushlab oldi. – Yaxshisi, unga tega ko‘rma! Xotini ko‘z yoray deb turgan bo‘lsa. Qolaversa unga tegishga haqqing yo‘q, isbotlashga qo‘lingda daliling ham yo‘q!

– Sen tashvish tortma, – dedi Edigey bamaylixotir. – Men unga tegmayman, biroq bu yerdan ketishi ma‘qul ekanligini bilishi kerak. Ishonching komil bo‘lsin, qo‘l ko‘tarmayman! – deya yengini tortib olib, uydan chiqib ketdi.

Abilovlar derazasidan hali yorug‘ tushib turardi. Demak, hali uxlashmabdi.

Edigey yolg‘izoyoq yo‘ldan g‘arch-g‘urch qor bosib keldi-da, muzlab qolgan eshikni qattiq taqillatdi. Eshikni Abilov ochdi.

– Ha, Edike, kir, kir, – dedi-da qo‘rqib ketganidan rangi o‘chib orqaga tislandi.

Edigey sovuqdan bug‘ taratib, indamay ichkariga kirdi-da, o‘zi bilan eshikni yopib oldi.

– Sen bu sho‘rliklarni nega yetim qoldirding? – dedi u o‘zini vazmin tutishga harakat qilib.

Abilov tiz cho‘kib, Edigeyning po‘stini etagiga yopishdi.

– Xudo ursin, men emasman Edike! Agar yolg‘on gapirgan bo‘lsam xotinim tug‘olmay o‘lsin! – U birdan tilga kirib, qo‘rquvdan qotib qolgan homilador xotiniga o‘girilib qaradi. – Xudo ursin men emas, Edike! Nahotki men shunday qilsam! Bu o‘sha revizorning ishi! Esingdami. Quttiboyev nima yozadi, nega yozadi, deb hadeb so‘rab-surishtiraverardi. Ha, bu o‘sha revizor! Nahotki men shu ishni qilsam! Xotinim tug‘olmay o‘lsin, mayli! Hali poyezdni kutib turganda o‘zimni qo‘yarga joy topolmay qoldim. Yer yorilmadi-yu yerga kirib ketsam! O‘sha revizor joni-holinga qo‘ymay hadeb savolga tutaverdi, tutaverdi, maqsadini men qayerdan bilayin... Agar bilganimda edi...

– Mayli, qani o‘rmingdan tur, – deb so‘zini bo‘ldi Edigey. Odam qatori gaplashaylik. Mana, xotining guvoh. Ishqilib, omon-eson qutulib olsun. Gap hozir boshqa yoqda. Sen hatto suvdan toza, sutdan oq bo‘lgan taqdirda ham... Qayerda yashasang, senga bari bir emasmi. Biz bo‘lsak, ehtimol, o‘la-o‘lgunimizcha shu yerda qolib ketarmiz. Bir o‘ylab ko‘r. Balki vaqti kelib boshqa ishga o‘tib olganing ma‘quldir. Maslahatim shu. Gap tamom-vassalom! Bu to‘g‘rida boshqa gap ochmaymiz. Senga shuni aytgani kelgan edim, xolos...

Edigey eshikni shartta yopib, tashqariga chiqdi.

Tinch okeanda, Aleutning janub tomonida allaqachon kech kira boshlagan edi. Okean hali ham sekin to'liqlanib, suv yuzasi hamon ko'z ilg'agancha jimirlabko'piklanib, to'liqlar ortidan to'liqlar quvlab, ufqdan-ufqqacha yoyilgan butun suv olami harakatlanib turardi. «Konvensiya» aviabardori to'liqda chayqalmoqda. U avvalgi o'rnida, San-Fransisko bilan Vladivostok orasidagi havo yo'lining qoq o'rtasida edi. Xalqaro ilmiy programmani bajarayotgan kemandagi barcha ishchi-xizmatchilari harakatga shaylanib turishardi.

Ega yorug'lik sistemasida g'ayrizaminiy taraqqiyot borligi aniqlangani natijasida vujudga kelgan favqulodda holatni tadqiq etish uchun aviabardor bortidagi maxsus vakolatga ega komissiyaning shoshilinch yig'ilishi nihoyasiga yetayotgan payt. O'zboshimchalik bilan o'zga sayyoralaridan kelgan jonzoatlarga qo'shib ketib qolgan 2-1 hamda 1-2 paritet-fazogirlar hanuzgacha To'qayto'sh sayyorasida turishgan edi. Ular Qo'shmarbosh tomonidan, «Paritet» samoviy bekatining radioaloqasi orqali ularning ko'rsatmasiz hech qanday xatti-harakat qilmaslik to'g'risida uch marotaba ogohlantirildi.

Qo'shmarboshning bunchalik qat'iy talabi haqiqatda kishilarning sarosimaga tushib qolganidagina emas, balki hamkorlikning to'la-to'kis barbod bo'lishidan, ayniqsa, ochiqdan-ochiq qarama-qarshilikka olib boruvchi g'oyatda murakkab va tobora keskinlashib borayotgan vaziyatdan, tomonlar orasidagi ixtilofning shiddatli tus olayotganidan darak berardi. Yaqindagina buyuk davlatlarning ilmiy-texnikaviy qudratini mutanosiblashtirish maqsadida ikki tomonni bir-biriga bog'lab turgan «Demiurg» programmasi o'z-o'zidan ikkinchi planga tushib qoldi – g'ayrizaminiy taraqqiyotning kashf etilishi munosabati bilan kutilmagan-

da paydo bo'lgan supermuammolar qarshisida ilgarigi ahamiyatini yo'qotib qo'ydi. Komissiya a'zolari shuni yaxshi tushunar edilarki, misli ko'rilmagan va hech nima bilan qiyos etib bo'lmaydigan bu kashfiyot hozirgi jahon uyushmasi asoslarini, avlod-ajdodlarning ongida asrlar davomida targ'ib etilib, shakllanib kelgan tushunchalarni, ya'ni yaxshash qoidalarining butun majmuini mutlaqo yangicha imtihondan o'tkazishni taqozo qilardi. Yer yuzining umumiy xavfsizligi haqidagi mulohazalar qarshisida bunday qaltis ishga kim jur'at eta olardi, deysiz?!

Tarixiy inqiroz paytlarida ro'y berganidek, bu safar ham Yerdagi ikki ijtimoiy-siyosiy sistemaning asosiy ziddiyatlari bor kuchi bilan oshkor bo'ldi.

Bu masala muhokamasi qizg'in munozaraga aylanib ketdi. Nuqtayi nazarlarning turlichaligi, masalaga bo'lgan munosabatning har xilligi sababli bahs tobora murosasiz tus ola boshladi. Bahs-tortishuvlar kuchayib to'qnashuvlarga, o'zaro do'q-po'pisalarga, agar tomonlar o'zlarini tiya olmasalar, albatta, jahon urushiga aylanib ketadigan ixtiloflarga yaqinlashmoqda edi. Tomonlar voqealarning bu yo'sinda jiddiy tus olishi hamma uchun xatarli ekanini nazarda tutib, o'zlarini tiyishga harakat qilishardi, biroq har ikki tomonni o'zini tiya bilishga undaydigan yana bir muhim omil, bu – Yerdan tashqari taraqqiyot to'g'risidagi xabarining butun odamzod orasida tarqalishini xohlamaslik, aniqroq aytganda, Yer yuzidagi ong-sezgining stixiyali ravishda portlab ketishi xavfi edi. Bu taqdirda, ishning ne oqibatlarga olib kelishiga hech kim kafil bo'la olmas edi...

Oxiri aql-idrok ustunlik qildi. Tomonlar noilojlikdan bu safar ham qat'i baravarlik negizida murosai madoraga kelishdi. Shu munosabat bilan «Paritet» samoviy bekatiga Qo'shmarboshning quyidagi mazmunda kodlashgan radiogrammasi jo'natildi:

«1–2 hamda 2–1 nazoratchi-fazogirlarga. Sizlarga «Paritet» bort sistemalari orqali Quyosh Galaktikasidan tashqarida – «Ega» deb atalmish yorug‘lik sistemasidagi To‘qayto‘sh sayyorasida yurgan 1–2 hamda 2–1 paritet-fazogirlar bilan to‘xtovsiz ravishda radioaloqasi bog‘lash vazifasi yuklanadi. Ularni zudlik bilan xabardor etmoq kerakki, 1–2 hamda 2–1 paritet-fazogirlar kashf etgan g‘ayrizaminiy taraqqiyot to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘rganib chiqqan ikkala tomon komissiyalarining xulosasiga asoslanib, Qo‘shmarbosh quyidagi qat’iy qarorga keldi:

a) sobiq 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlarni Yer taraqqiyotiga nomatlub shaxslar sifatida «Paritet» samoviy bekatiga, shu bilan birga Yerga qaytib kelishlariga yo‘l qo‘yilmasin;

b) yerliklarning bugungi tarixiy tajribasi, hayotiy manfaatlari hamda hozirgi taraqqiyot xususiyatlari To‘qayto‘sh sayyorasida istiqomat qiluvchi jonzotlarga mutlaqo to‘g‘ri kelmasligi tufayli ular bilan har qanday aloqa bog‘lashdan voz kechganimiz ma’lum etilsin;

v) sobiq 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlari, shuningdek, ular bilan munosabatda bo‘lgan o‘zga sayyoralar ogohlantirilsinkim, o‘zga sayyoraliklar «Tramplin» orbitasidan «Paritet» samoviy bekatiga kelgan choqlaridagidek yana yerliklar bilan aloqa bog‘lashga, ayniqsa, Yer atrofi muhitiga kirishga harakat qilmasinlar;

g) o‘zga sayyoralarning uchar apparatlari bostirib kelish ehtimolidan Yer atrofidagi kosmik fazoni asrab qolish maqsadida «Chambarak» deb atalmish favqulodda transkosmik tezlikda operatsiya boshlanganini Qo‘shmarbosh e’lon qiladi. Koinotda Yer kurrasiga yaqinlashib kelayotgan har qanday narsani yadro-lazer nuri bilan yo‘q qilib tashlashga mo‘ljallangan harbiy raketa-robotlar belgilangan orbitalarni qo‘riqlab uchib yurishlari programmalashtirilsin;

d) o'zga sayyoralik mavjudotlar bilan o'zboshimchalarcha aloqaga kirishgan sobiq paritet-fazogirlarga yerliklarning xavfsizligi hamda barqaror geosiyosat strukturasini saqlab qolish maqsadida ular bilan aloqa bog'lash mumkin emasligi ma'lum qilinsin. So'ng, sodir bo'lgan hodisani nihoyatda qattiq sir saqlash va yangidan aloqa bog'lashga yo'l qo'yimaslik uchun barcha chora-tadbirlar ko'rilsin. Shu maqsadda «Paritet» bekatining orbitasi to'xtovsiz ravishda o'zgartirilib, bekatning radioaloqa kanallari yangidan kodlashtirilsin;

e) Yer kurrasi atrofini qurshab olgan «Chambarak» zonasiga yaqinlashish xavfli ekani haqida o'zga sayyoraliklar qayta ogohlantirilsin.

Qo'shmarbosh. «Konvensiya» aviabardori borti».

Qo'shmarbosh ana shunday xavfsizlik choralarini ko'rish bilan birga, noma'lum sayyorani o'zlashtirish uchun qurilgan «Demiurg» programmasini belgilanmagan vaqtga qadar to'xtatib qo'yishga majbur bo'ldi. «Paritet» samoviy bekatini boshqa aylanish parametrlarga o'tkazish, undan kundalik kosmik kuzatishlar uchun foydalanish lozim. Ilmiy-tadqiqot uchun kooperativlashgan «Konvensiya» aviabardorini saqlab turishni neytral Finlyandiyaga topshirishga qaror qilindi. «Chambarak» sistemasi olis kosmosga uchirilgach, barcha paritet xizmat sohalari, ilmiy va ma'muriy xodimlar, jamiki yordamchi xizmat idoralaridan Qo'shmarbosh faoliyatining to'xtash sabablarini o'la-olguncha hech kinga oshkor etmayman, degan mazmunda tilxat olingandan so'ng ularni tarqatib yuborish lozim topildi.

Keng jamoatchilikka noma'lum sayyorada juda katta tadqiqotlar o'tkazish zarurati tug'ilgani munosabati bilan «Demiurg» programmasi bo'yicha belgilangan ishlar ma'lum vaqtgacha to'xtatiladi, deb e'lon qilish nazarda tutildi.

Hamma narsa pishiq-puxta o'ylab ko'rilgan, «Chambarak» shoshilinch ravishda Yer kurrasi aylanasi chiqarilishi bilan oq ana shu tadbirlarning hammasi amalga oshirilishi lozim edi.

Bundan oldin, komissiyalar kengashi tugatilishi bilan oq barcha hujjatlar, shifrovkalar, sobiq paritet-fazogirlar yuborgan ma'lumotlar, protokollar-u plyonkalar hamda bu qayg'uli voqeaga biror-bir aloqasi bo'lgan jamiki qog'ozlar yo'q qilib tashlandi.

Tinch okeanda, Aleutning janubrog'ida kech kirardi. Obhavo avvalgiday mo'tadil. Biroq, harholda okean to'lqinlari asta-sekin kuchaya boshladi. Chor atrofdan to'lqinlarning shov-shuvi eshitilardi.

Aviabardordagi aviaqanot xizmatchilari maxsus vakolatga ega bo'lgan komissiya a'zolarining kengashi tugab samolyotga chiqishlarini sabrsizlarcha kutardi. Nihoyat, ular bir-birlari bilan xayr-xo'shlashib bir qismi shu samolyotga, qolgani esa boshqa samolyotga chiqishdi.

Aviabardorning sal-pal chayqalib turishiga qaramay, uchish hiyla yaxshi o'tdi. Laynerlarning biri San-Fransiskoga, ikkinchisi qarama-qarshi tomon – Vladivostokka qarab yo'l oldi.

Shamol yalab-yulqayotgan Yer o'zining azaliy o'qi atrofida aylanardi. U had-hududsiz koinotda qum zarrasi yanglig' ko'rinardi. Olamda bunday qum zarralarining adog'i bormi?.. Faqat ana shu zarrada, ya'ni Yer sayyorasidagina odam zoti yashab kelmoqda ekan. Yashaganda ham qo'lidan kelgancha, aql zakovati yetgancha yashab kelmoqda. Gohida esa boshqa sayyoralarda ham bizga o'xshash jonzotlar bormikan, deb bilishga urinib ko'rishdi. Bahs-munozara, farazlarga ishonib, Oyga ham qo'nishdi, avtomat apparatlarni boshqa samoviy jismlarga uchirishdi, biroq Quyosh sistemasi atrofida ularga o'xshagan hech kim

va hech narsa, umuman hayot yoʻqligiga ishonch hosil qilib, qattiq afsuslanishdi ham. Soʻng ular buni unutib yuborishdi. U haqda oʻylash u yoqda tursin, turmushlarini, oʻzaro munosabatlarini oʻnglay olmay qoldilar. Yashash uchun rizq-roʻz topish qiyin boʻlib qoldi-da... Koʻpchilik osmon bilan shugʻullanish bizning ishimiz emas, degan xulosaga keldi. Yer esa hamon oʻz oʻqi atrofida aylanaverardi.

Oʻsha yanvar oyi qish qattiq kelib, quyosh gʻira-shira nur sochardi. Bu sovuq Sarioʻzakka qayoqdan keldi ekan! Poyezdlar izgʻirin ayozdan oqarib, toʻngʻib qolgan buksalar bilan oʻtishardi. Ajib bir manzara: qorayib ketgan neft quyuvchi qator-qator sisternalar izgʻirin shamoldan, qirovdan butunlay oqarib ketgancha bekatga kelib toʻxtashardi. Ularni siljitish ham oson emas. Bir-biriga ulangan parovozlar goʻyo ikki yelka bilan tortganday sisternalarni kuchanib tortishar, toʻngʻib qolgan gʻildiraklarni relslardan uzib olgudek boʻlishardi. Vagonlarni qoʻzgʻatishga zoʻr berayotgan parovozlarning oʻshqirishi temirlarning taraq-turuq sadolariga qoʻshilib, ayozli havoda uzoq-uzoqlargacha eshitilardi. Tunnari boʻronliliklarning bolalari gumbur-gumburdan choʻchib uygʻonar edilar. Bu ham kamlik qilgandek, yoʻllarni qor uyumlari berkitib tashlagan. Oʻlganning ustiga tepgani shuda! Oʻchakishganday shamol qutura boshladi. Sarioʻzakda shamol uchun keng maydon mavjud, uning qaysi tomondan boshlanishini bilib boʻlmaydi. Boʻronlilar nazdida, shamol qorni ataylab temir yoʻlga surib kelayotgandek tuyulardi. U goʻyo har qanday kichik teshikni qidirib topardi-da, uni qor bilan toʻldirib, temir yoʻlni koʻmib yubormoqchi boʻlardi.

Edigey, Kazangap, yana uch nafar ishchi ertadan kechgacha yoʻl tozalash bilan ovora. Bekatning goh u tomonida, goh bu tomonida yoʻl tozalashadi. Tuya chanalari ishga yarab qoldi: qor uyumlarining ustki qatlamini chana bilan surib, yoʻldan chiqarib tashlar, qolganini qoʻl bilan

kurashardi, Edigey Qoranorni ayamasdi, yuk tortishda Qoranorga teng bir tuyani chanaga qo'shib qichagancha qamchilab ishlatardi. U qor to'dalarini ko'ndalang qo'yilgan taxta yordamida chiqarib tashlar, orqasidagi taxtaning ustiga chiqib, chanani og'irligi bilan bosib turardi. Bundan o'zga moslama u mahallari yo'q edi. Maxsus qor tozalash mashinasi – qor uyumlarini ikki tomonga surib, yo'l ochadigan lokomotivlar chiqqani haqida mish-mish gap tarqalgan edi, xolos. Tez orada ana shunday mashinalardan yuboramiz, deb va'da berishdi, ammo bu va'dalar quruq gapligicha qolaverdi.

Yozda ikki oy chamasi havo miyani suyultirib yuborguday qizidi, endi ayoz havodan nafas olishga kishi yuragi betlamaydi, o'pkani yorib yuborguday bo'ladi. Bari bir, poyezdlar bu yo'ldan o'tib turishardi, demak ishni to'xtatib qo'yish mumkin emas. Edigeyning soqoli rosa o'sib ketdi. O'sha qish birinchi marta soqoliga oq oralaganini ko'rdi. Uyqusizlikdan ko'zlari qizarib, qovoqlari shishib ketdi, yuzini ko'zguda ko'rish qo'rqinchli, cho'yanga aylanib ketgan edi. Po'stini egnidan sira tushmaydi. Uning sirtidan brezent chopon kiyib olgan. Oyog'ida kigiz etik.

Biroq, Edigey qanday ish bilan mashg'ul bo'lmasin, qiyinchiliklarga duch kelmasin Abutolib Quttiboyevning boshiga tushgan mushkulot xayolidan nari ketmasdi. Yuragiga qattiq botgan ekan. Qanday qilib bu hodisa yuz berdi, nima bilan tugallanadi, deb Kazangap ikkovi hadeb bosh qotirishardi. Kazangap ko'pincha xomush yurar, qovog'ini solib, uzoq xayolga cho'mardi. Bir marta u:

– Hamisha shunday bo'lib kelgan. Tekshirib ko'rishganlaricha... Ilgari zamonlarda: «Xon xudo emas. U yonidagilarning nima bilan band bo'lib yurganini hamisha ham bilavermaydi, yonidagilar esa bozorda soliq yig'ib yurganlarning nimalar bilan shug'ullanayotganini bilish-

maydi». deb bejiz aytishmagan. Hamisha shunday bo'lgan, – dedi.

– Shu ham gap bo'ldi-yu, aqlingga barakalla! – Edigey norozi bo'lganday uni mazax qildi. – Shuning uchun ham xonlarning adabini berib qo'yishdi-da. Axir, gap bunda emas-ku!

– Nimada bo'lmasa? – so'radi Kazangap haqli ravishda.

– Nimada, nimada! – Edigey jahli chiqib po'ng'illadi, biroq javob qaytarmadi. Bu savol miyasiga o'rnashib qoldi-yu javob topolmay yuraverdi.

Falokat kelsa ustma-ust kelar ekan. Abutolibning to'ng'ich o'g'li Dovul qattiq shamollab, isitmasi oshib yotib qoldi. U alahsirardi, yo'taldan qiynalardi, tomog'i og'rir edi. Murtak bezlari shamollagani uchun Zarifa uni har xil dori-darmonlar bilan davolamoqchi bo'lardi. Ammo afsuski, bolalar yonida doimo bo'lolmasdi: strelkachi – yo'l ochuvchi bo'lib ishlar, goh kechasi, goh kunduzi navbatchilik qilishga to'g'ri kelardi. Bolalar tashvishini Ukkubola o'z zimmasiga oldi. Abutolib oilasi sharoitini ko'rib o'zining ikki qizi bilan birga to'rt bolani boqardi. Edigey ham qo'lidan kelgancha yordam berdi. Erta tongda bostirmadan ular baragiga ko'mir olib kelar, vaqti bo'lganida, pechkaga o't yoqib ketardi. Axir, toshko'mirni tutatish uchun ham mahorat kerak. Bolalarga kechgacha issiq bo'lsin deb, bir yarim chelak ko'mirni pechkaga solib qo'yadi. Boshi berk yo'lda turgan sisternadan ham o'zi suv olib keladi, tutantiriq qilish uchun o'tin yoradi, xullas qo'lidan kelganini qiladi. Bular-ku, uncha og'ir emas. Biroq Abutolib bolalarining mo'ltiragan ko'zlariga qararkan, savollariga javob bera olmay yurak-bag'ri ezilardi. Kattasi to'shakda kasal yotibdi, u o'zini bosib olgan, kamgap, lekin kenjasi Ermak onasiga tortgan. Harakatchan, mehribon, nihoyatda sezgir, ham ko'ngilchan. U bilan birga bo'lish oson emas. Edigey

ertalab ko'mir keltirib, pechkaga o't yoqqan paytlarda bolalarni uyg'otib yubormaslikka harakat qilar, ahyon-ahyonda bolalarga bildirmay chiqib ketardi, xolos. Ermak sal nar-saga uyg'onardi. Ko'zini ochishi bilanoq uning birinchi savoli shu edi:

– Edigey amaki, atikam bugun keladimi?

Bolakay yalang'och, oyoqyalang holda ko'zlarida so'nmas umid bilan u tomon yuguradi, Edigey «ha» desa – bas, go'yo otasi ertasigayoq, albatta, qaytib kelib, yana ular bilan uyda birga bo'ladiganday. Edigey bu ozg'in bolani quchoq ochib bag'riga bosib oladi-da, yana qayta to'shagiga yotqizadi va katta kishi bilan gaplashganday gaplashadi:

– Bugun otangning kelish-kelmasligini aytolmayman, Ermak. Biroq, u qaysi poyezdda kelarini bekatdan xabar qilishlari kerak. Passajir poyezdlarning bizda to'xtamasligini o'zing yaxshi bilasan. Eng katta dispetcher buyrug'i bilangina to'xtaydi. Taxminimcha, erta-indin xabar qilishadi. Ana o'shanda ikkovimiz, agar ungacha Dovul ham tuzalib qolsa, uchalamiz otangni kutib olgani chiqamiz.

– Atika, mana, biz sizni kutib olgani chiqdik, deymiz-a? – deydi kattalardek bola.

– Albatta, xuddi shunday deymiz! – deya uning so'zini ma'qullaydi Edigey.

Ziyrak bolani aldab ketishning o'zi bo'lmaydi.

Edigey amaki, keling, u safargidek poyezdga tushmaylik-da, haligi eng katta dispetcherga borib, atikam kelayotgan poyezdni to'xtatib berishini so'raylik.

Axir, u mahal yoz, kun issiq edi. Hozir yuk tashuvchi poyezdda qanday boramiz? Ayoq, izg'irin. Ana ko'ryapsanmi, deraza oynalari muzlagan, yetolmasdan qotib qolamiz. Yo'q, u yoqqa borish juda xavfli.

Bola ko'ngli cho'kib, indamay qoladi.

– Sen hozircha yotib tur, men Dovulga qarayin, – deya Edigey bahona topadi-da, kasalning to‘shagi oldiga kelib, kafilarini bolaning issiq chakkasiga bosadi.

Dovul zo‘rg‘a ko‘zini ochib, isitmada qaqragan lablari bilan arang jilmayadi. Isitmasi hali ham pasaymagan, shekilli.

– Ustingni ochma. Terlabsan. Tushundingmi, Dovul? Beshbattar shamollab qolasan. Ermak, Dovul yozilgisi kelsa jomni olib ber, xo‘pmi? O‘rnidan turmasin. Hademay, oying ham navbatchilikdan kelib qoladi. Ukkubola yanganglar esa, hali-zamon kelib ovqat beradi sizlarga. Dovul sog‘aygandan so‘ng biznikiga chopib kelasizlar-da, Saula, Sharofatlar bilan o‘ynaysizlar. Men ishga borayin, yo‘qsa, poyezdlar to‘xtab qolishadi, qara, qor yog‘yapti, – derdi Edigey ketish oldidan.

– Edigey amaki, – derdi shunda tinim bilmas Ermak bo‘sag‘aga yetib qolgan Edigeyga. – Atikamning poyezdi kelib to‘xtagan kuni agar ko‘p qor yog‘sa, men ham borib qor kurayman. Kichkinagina kurakcham bor.

Edigey har safar bolalar oldidan yuragi o‘rtanib chiqib ketardi. Alamdanda, ojizlikdan, achinganidan iztirob chekardi. Butun olam ko‘ziga qorong‘i ko‘rinar, oxiri alaminini shamoldan, qor uyumlaridan, tinim bermay ishlayotgan tuyalardan olmoqchi bo‘lardi. Butun Saryo‘zakda ko‘tarilgan bo‘ronni go‘yo bir o‘zi to‘xtata oladigandek, jon-jaxdi bilan ishlardi.

Kunlar tomchilardek bir zaylda orqama-ketin o‘tib bordi. Mana, yanvar ham o‘tib, sovuqning zahri biroz pasaydi. Abutolib Quttiboyevdan esa hech qanday xabar yo‘q. Edigey bilan Kazangap turli o‘y-xayollarga borib, boshlari qotardi. Boshqalar uchun emas, o‘zi uchun bir nima yozganning aybi nimada, u yerda hech qanday ortiqcha narsa yozilmagan-ku, axir. Shuning uchun yaqin kunlar ichida

bo'shatib yuborishlari kerak, deb o'ylashardi. Ikkalasi-ning ham umidi so'nmagani edi. Ular ko'ngli cho'kmasin, ruhi tushmasin, deb Zarifaga ham o'git berishga harakat qilar edilar. Zarifaning o'zi ham azbaroyi bolalarni deb, tosh-metindek bardoshli bo'lishi zarurligini tushunardi. U chindan ham tosh-metinga aylandi: o'z dardi bilan bo'lib indamay yurar, og'iz ochib birov bilan gapirishmas, faqat ko'zlarigina xavotirlanayotganday jovdirab turardi. Bu sabr-toqatning qanchaga yetishini kim bilibdi?!

Edigey Bo'ron bu mahal qo'li ishdan bo'shab yaylovda-gi o'tlab yurgan tuya podalaridan, avvalo Qoranorning qan-day yurganidan xabar olib kelmoqchi bo'ldi. Qoranor po-dadagi tuyalarning birontasini mayib qilib qo'ymadimikin? Hoviridan tushmaganmikin?

U chang'ida ovuldan chiqdi. Yo'l uncha uzoq emas edi. Tez borib, tez qaytdi. Hammasi joyida. Mollar Tul-ki Quyrug soyliklarida o'tlab yuribdi, qor deyarli yo'q. Shamol qorlarni uchirib, yonbag'irlardagi o'tlarni ochib ketgan. Xavotirlanmasa ham bo'ladi, deb Kazangapga ay-tib qo'yimoqchi bo'ldi. Biroq, Edigey avval chang'ini uyga tashlab chiqay, deb yo'ldan qayrildi. Katta qizi Saula uydin cho'chib chiqqan ko'yi otasiga nazar tashlab:

– Ota, oyim yig'layapti! – dedi-yu yana ichkariga kirib ketdi. Edigey chang'ini irg'itib xavotirlangancha shoshib uyga kirdi. Ukkubolaning ho'ngrab yig'layotganini ko'rib, nafasi ichiga tushib ketdi.

– Nima gap? Nima bo'ldi o'zi?

– Bu la'nati dunyoda hamma narsa qurib ketsin! – deya entikib-entikib yig'lardi Ukkubola. Axir u juda ham bar-doshli, aqlli-irodali ayol edi-ku.

– Hammasiga sen aybdorsan! Sen!

– Nega? Nima uchun? – dedi Edigey hayratlanib.

– Bechora bolalarning boshini aylantirib, yolgʻon-yashiq gaplarni aytibsan. Eh, yana bir passajir poyezd kelib toʻxtasa boʻladimi?! Qarasa, roʻparadan boshqasi kelayotgan ekan. Uni oʻtkazib yuborish uchun toʻxtab turibdi. Ikkovining shu bekatda uchrashganlarini aytmaysanmi? Poyezdning toʻxtaganini koʻrib qolgan Abutolibning ikki bolasi birday qichqirgancha yugurib: «Ota, otajon! Otajonim keldi!» deb poyezdga yopishsa boʻladimi. Men bolalarning ortidan yugurdim. Ikkalovi vagondan-vagonga irgʻib: «Ota! Otajon! Otamiz qani?» deya chinqirib yurishdi. Poyezdning tagida qoladi, deb jonim chiqayozdi. Biror eshik ochilmasdi. Ular esa otalarini chaqirishib, yugurib-yelib borishardi, qichqirishardi, vagondan-vagonga irgʻib chiqishardi. Poyezdning uzunligini-yey! Men yetib kelib kichigini ushlab oldim, kattasining qoʻlidan tortgunimcha poyezd yura boshladi. Ikkalasi ham qoʻlimdan yulqinib chiqib «Otajonimiz ketti. poyezddan tusholmay ketri!» deb shunday oʻkirib dodlashdiki! Biram yigʻlashdi, biram yigʻlashdiki, yuragim zardobga toʻldi, jinni boʻlib qolmasam, deb oʻyladim. Ermak yomon ahvolda. Borib bolani yupat! Bor! Passajir poyezd kelib toʻxtaganda, otang keladi, deb aytgan sensan. Poyezd ketib, otasi kelmay qolganini koʻrsang edi! Koshki koʻrsang edi! Nega endi hayot shunday qurilgan, nega endi ota bolaga, bola otaga shunchalik yurak-bagʻri bilan birlashib yaratilgan ekan-a? Jonni shunchalar qiynash nima zarur ekan-a!

Edigey bolalar oldiga qatl etilgan kishi singari yoʻl oldi. Xudoyim, bu maʼsum qalblarni beixtiyor aldaganim uchun oʻlarimdan oldin kechir, deb tangriga iltijo etib borardi. Axir, ularga yomonlikni ravo koʻrmagan edi. Endi nima deydi, qanday javob qaytaradi?

U kirib kelishi bilan yigʻidan koʻzlari tanib boʻlmas darajada shishib ketgan Ermak bilan Dovul qaytadan oʻkirib yigʻlay boshlashdi, «Poyezd kelib toʻxtadi-yu, otamiz tusha

olmay ketib qoldi, Edigey amaki, siz poyezdni to'xtating», deb bo'zlab, bir-biriga gal bermay chug'urlashib unga bo'lgan voqeani tushuntirmoqchi bo'lishdi.

– Sog'indim, otajonimni! Sog'indim, sog'indim! – deya Ermak chinqirar, umid, ishonch bilan, butun vujudi bilan yalinib-yolvorardi Edigeyning bo'ynidan quchoqlagancha.

– Men hozir hammasini bilib kelaman. Jim bo'linglar, bas endi, yig'lamanglar. – Edigey yig'idan o'zini tiyolmay bolalarni ishontirishga, yupantirishga intilardi, ularning nazarida ishongan, tayangan kishisi bo'lgani uchun ham o'zini yo'qotib qo'ymaslikka qiyofasini o'zgartirmaslikka harakat qilardi. Lekin bunisi o'ta qiyin bo'ldi. «Mana, biz hozir boramiz, uchovlon boramiz! – derdi-yu, «Qayoqqa boramiz? Qayoqqa? Kimga boramiz? Nima qilmoq kerak? Qanday iloji bor?» kabi savollar miyasini chulg'ab oldi. Mana, hozir tashqariga chiqamiz, so'ng o'ylashib, gaplashib olamiz. – Edigey nimalarnidir va'da berardi, nimalarnidir aytib g'uldirardi.

Zarifa karavotda yuzini yostiqqa burkab olgancha cho'zilib yotardi. Edigey uning yoniga bordi.

– Zarifa, Zarifa! – dedi Edigey yelkasiga qo'l tekizib. Biroq, u hatto boshini ham ko'tarmadi.

– Biz tashqariga chiqib, biroz sayr qilmoqchimiz, so'ng biznikiga kiramiz, – dedi u Zarifaga. – Men bolalarni olib ketyapman.

Bolalarni yupatish, qolaversa, o'y-fikrlarini jamlab olish uchun o'ylab topgan birdan bir yo'li shu bo'ldi. Ermakni opichlab, Dovulni esa qo'lidan ushlab oldi. Keyin temir yo'l bo'ylab gangib ketaverishdi. Edigey Bo'ron o'zgalar qayg'usini hali hech qachon bunchalik chekmagan edi. Uni opichlagan Ermak hanuz hiqillab yig'lardi, g'am-g'ussaga to'lib nafas olardi. Ana shu uvoqqina, sog'inchdan qalbi dard-alamga to'lib-toshgan murg'ak bola uning yelkalaridan ushlab ketayotirki, Edigeyning o'kirgisi kelardi.

Shu zaylda uchovlon temir yo'l bo'ylab, bepoyon Sario'zak sahrosi sari ketaverishdi. Faqat poyezdlar goh u tomon, goh bu tomon guldirab o'tishardi. Kelishardi ketishardi...

Edigey ilojsizlikdan yana bir marta bolalarga yolg'on gapirishga majbur bo'ldi. Sizlar yanglishibsizlar, dedi. Haligi, tasodifan bu bekatga to'xtab qolgan poyezd boshqa tomonga ketmoqda, otangiz bo'lsa teskari tomondan keladi. Aftidan, u yaqin orada kelmaydi. Ma'lum bo'lishicha, uni katta bir kemada qandaydir dengizga matros qilib yuborishgan ekan, haligi kema uzoq safardan qaytib kelgan zahoti otangiz uyda hozir bo'ladi. Hozircha sabr qilish kerak. Edigey bu yolg'on so'zni bolalarga haqiqat ro'yobga chiqquncha sabr-toqat qilib turish uchun madad bo'ladi, degan niyatda aytgan edi. U Abutolib Quttiboyevning qaytib kelishiga shubhalanmasdi. Vaqt o'tib, haqiqat qaror topgach unga javob berishlari kerak. Bolalarini shunchalar sevgan ota bir daqiqa ham chidab tura olmaydi...Shuning uchun ham Edigey yolg'on gapirdi. Abutolibni yaxshi bilgan Edigey uy, bola-chaqasidan ajrab yurishning unga naqadar og'irligini o'zgalardan ko'ra yaxshiroq tasavvur etardi. O'z erki bilan ketmagan bo'lsa ham, yaqinda qaytarman, degan umidda oiladan vaqtincha yiroqlashib ketgan boshqa birov balkim, bunchalik qattiq qayg'urib, azob chekmagan bo'lardi. Ammo Abutolib uchun bu ayriliq eng og'ir jazoga teng ekanini Edigey juda yaxshi bilardi. Shuning uchun ham sud ishini tekshirib, taqdirini hal etgunlaricha chidab tura olarmikin deb, Abutolibdan xavotirlanar edi...

Zarifa bu orada erini so'rab, u bilan uchrashish mumkinmi yoki yo'qligini xabar qilishlarini iltimos qilib, tegishli idoralarga allaqachon bir nechta xat yozib yubordi. Hozircha hech qanday javob kelgani yo'q. Kazangap bilan Edigey ham bosh qotirishardi. Ammo ular buning uchun

Bo‘ronli bekatida bevosita pochta aloqasi yo‘qligini sabab qilib ko‘rsatishga moyil edilar. Maktub yozgan kishi uni biron kimsa orqali yuborishi yoki bo‘lmasa o‘zi Qumbel bekatiga olib borib tashlamog‘i lozim edi. Qolgan xat-xabarlar ham avvalo Qumbel bekatiga keladi, so‘ngra haligiday vosita orqali yuboriladi...Aloqaning bunday yo‘li, ma‘lumki, hammavaqt ham ishonchli bo‘lavermaydi.

Bir safar shunday ham bo‘ldi...

Fevral oyining so‘nggi kunlarida Kazangap internatdagi Sobitjondan xabar olib kelish uchun Qumbelga bordi. Tuyasini minib ketdi. Qish sovug‘ida o‘tkinchi yuk poyezdlariga tushib borish oson emas. Vagonlarga kirolmaysan, man etilgan, tamburda ketsang manzilga yetguncha izg‘irin shamolga chidab bo‘lmaydi. Issiqqina kiyinib, tuyada jo‘nasang, shunda ham qichab haydaganda, bir kunda borib kelish mumkin, ishlaring ham bitadi.

Kazangap o‘sha kuni kechgacha qaytib keldi. Tuyasidan tushayotganda negadir xafaxonligini, qosh-qovog‘idan qor yog‘ilayotganini ko‘rib, balki o‘g‘li internatda biron ishkall qilib qo‘ydimikin yoki tuya ustida yuraverib charchagandir, deb o‘yladi Edigey.

– Xo‘sh, qanday borib kelding? – deb gap qotdi u.

– Bir navi – deya istar-istamas javob berdi Kazangap, yuklarini tushirayotib. Keyin o‘girilib qaradi-yu biroz o‘ylanib turib:

– Hozir uyingda bo‘lasanmi? – deb so‘radi.

– Uyda bo‘laman.

– Ish bor, hozir kiranman.

– Kiraqol.

Kazangap ko‘p o‘tmay Bo‘keyini ergashtirib kirib keldi. O‘zi oldinda, xotini ortida. Har ikkalasi ham nimadandir tashvish tortgan ko‘rinardi. Kazangap aftidan charchagan edi: uzun bo‘yni yana-da cho‘zilib, yelkalari cho‘kib,

salanglab, mo'ylovlari hurpayib turardi. Semirib ketgan Bo'key hansirar, xuddi yuragi talpinayotganday entikib nafas olardi.

– Nechuk hurpayib turibsizlar, urishib qolgan emasmisizlar? – deya kulib qo'ydi Ukkubola. – Yarashgani keldinglarmi? Qani, o'tiringlar.

– Urishib qolgan bo'lsak mayli edi-ya, – deya yig'lam-sirab javob berdi Bo'key, hamon og'ir nafas olar ekan.

Kazangap atrofga ko'z yugurtirib:

– Qizlaring qayda? – deb so'radi.

– Zarifanikida, bolalari bilan o'ynab yurishibdi, – deb javob berdi Edigey. – Ularning nima keragi bor senga?

– Xunuk xabar olib keldim, – dedi Kazangap Edigey bilan Ukkubolaga yuzlanib. – Hozircha bolalar bilishmasin. Og'ir musibat. Abutolibimiz o'libdi.

– Nima deyapsan?! – Edigey o'rnidan irg'ib turdi. Ukkubola esa, bir chinqirdi-da, og'zini kafti bilan to'sdi, rangi devordek oqarib ketdi.

– O'libdi! O'libdi! Sho'rlik bolalar, tirik yetimlar! – deya Bo'key xirillab yig'lay boshladi.

– Qanday o'lar ekan? – Edigey hali ham eshitganiga ishonmay, qo'rquvdan Kazangapga yaqinlasha boshladi.

Katta bekatga shunaqa qog'oz kelibdi.

Ularning hammasi yerga boqqancha sukut saqlab qolishdi.

– Qanday baxtsizlik! Qanday baxtsizlik! – Ukkubola boshini ushlagancha har tomonga tebranib ingray boshladi.

– Qani u qog'oz! – so'radi nihoyat Edigey.

– Qog'oz o'z joyida, bekatda, – deya so'zlay boshladi Kazangap.

– Internatga borib bolani ko'rdim-da, so'ng Bo'keyning sovun olakeling degani esimga tushib, vokzaldagi, o'sha kutish zalidagi do'koncha tomon qayrildim. Endigina eshik-

ni ochmoqchi edimki, bekat boshlig'i Chernov bilan ro'baro' kelib qoldik. Ko'pdan beri tanishmiz. Ko'rishib bo'lgach, u menga: «Yo'liqqaning yaxshi bo'ldi, yur, kabinetimga kiraylik, xat bor, bekatgacha olaketasan», dedi. Kabinetini ochdi, ikkalamiz kirdik. Stolidan muhrlangan konvert chiqardi. «Abdutolib Quttiboyev sizlarning bekatchangizda ishlaganmi?», deb so'radi u. «Ha, ishlagan. Nima bo'пти?» «Mana bu xat kelganiga uch kun bo'ldi. Bo'ronliga eltib beradigan biron kimsa topilmaydi. Ma, ayoliga olib borib ber. Uning so'roqlariga javob kepti. Eri o'ldi, deb yozishibdi bu yerda». So'ng u menga yana qandaydir so'z aytdi, tushunmadim. Infarktdan o'lgan, dedi. Infarktdan degani nima degani deb so'radim. Yuragi yorilib o'lgan, deb tushuntirdi. Qara-ya, yuragi yorilgan emish! O'tirgan joyimda hang-mang bo'lib qolibman. Avvaliga ishonmadim. Qog'ozni qo'linga olib qaradim. Unda bunday deb yozilgan ekan: «Qumbel bekatining boshlig'iga. Bo'ronli bekatchasida yashovchi falonchi grajdankaga bildirib qo'yish uchun so'rog'iga rasmiy javob...» So'ngra so'roqda yotgan Abutolib Quttiboyev ana shu tarzda, kasali xuruj qilib o'ldi, deb aytilgan. Xuddi shunday yozilgan. O'qib bo'lgach, Chernovga mo'ltirab qarab o'tiraveribman. «Gaplar ana shunaqa, – deya Chernov ikki qo'lini yozdi. – Olaket, xotiniga berasan». Yo'q, dedim men, bizning odatga ko'ra bunday qilishmaydi. Shum xabar tarqatishni istamayman. Bolalari hali yosh, ularni tiriklayin o'ldiraman-ku! Yo'q, dedim! Biz bo'ronliliklar avvaliga o'zaro kengashib olib, keyin bir qarorga kelamiz. Yoki birovimiz atayin kelib, bu qog'ozni olib ketarmiz, qayg'uli xabar yetkazishning o'z yo'l-yo'rig'i bo'ladi. Axir, chumchuq emas-ku, odam o'libdi. Ehtimol, xotini Zarifa Quttiboyevaning o'zi kelib, qo'lingizdan o'zi olar. O'shanda qanday sodir bo'lganini o'zingiz aytib tushuntirib berarsiz. Chernov esa: «Bu sening

ishing, – dedi. – Bilganingcha qil. Biroq, men nimani aytib tushuntirardim. Hech qanday tafsilotni bilmayman. Bu qogʻozni tegishli kishiga topshirib qoʻyishim kerak. Vassalom». Unday boʻlsa, kechirasiz, dedim Chernovga, biroq, qogʻoz hozircha sizda tura tursin, men borib, ogʻzaki aytib beraman-da, soʻng oʻsha joyda oʻzaro maslahatlashib olamiz. «Mayli, nima qilishni oʻzing bilarsan», dedi Chernov. Shundan soʻng u yerdan chiqdim. Butun yoʻl boʻyi tuyani choptirib keldim. Endi nima qilamiz? «Unga bu shum xabarni aytishga kim jurʼat etar ekan?» deb oʻylayverib yuragim ezildi.

Kazangapning nafasi ichiga tushib ketdi. Edigey esa, ustiga togʻ qulagandek ikki bukchayib qoldi.

– Endi nima boʻladi? – dedi nihoyat Kazangap.

Lekin unga hech kim javob qaytarmadi.

– Shunday boʻlarini bilgan edim, – deb kuyinganidan bosh chanqadi Edigey. – Bolalaridan ajraganiga chiday olmabdi. Shunisidan koʻproq qoʻrqardim. Judolikka chiday olmagan. Qoʻmsash – bu dahshatli narsa. Bolalar esa otani sogʻinib, shunchalar qoʻmsashib yurishibdiki, ularga nazar tashlashga yurak dov bermaydi. Abutolib oʻrnida boshqa kishi boʻlganda-ku, nima uchunligini bilmasak ham, sudlanib qamoqqa hukm etildi derdik, bir yilmi yoki ikki yilmi oʻtirib, oxiri chiqib kelardi. Axir, u nemislarga asir tushgan, konslagerlarda inson koʻrmagan koʻrguliklarni boshidan kechirgan, partizanlikning ham azob-uqubatlarini koʻrgan, shuncha yillar oʻzga yurtlarda urushib, irodasi sinmagan edi, chunki u mahallar yolgʻizbosh, xotin, bola-chaqasi yoʻq edi...Endi boʻlsa, uni eng aziz narsa – bolalaridan yurakbagʻrini, etini tiriklay shilib olishgandek, yulib olishdi. Ana shunga u chiday olmadi. Oxir-oqibat nimaga olib keldi...

– Ha-a, men ham shuni aytmoqchimanda, – dedi Kazangap. – Odam judolikdan oʻladi, degan soʻzlarga ishon-

masdim. U yoshlikka-ku yosh edi, aqlli, bilimdon edi, tekshirib bo'lgach, bo'shatib yuborishlarigacha chidab tur-sa bo'lardi-ku... Axir, biror gunohi yo'q edi-ku! Bularning hammasiga, albatta, aqli yetib turgan bo'lsa-da, aftidan yuragi bardosh berolmagan ekan-da. Ustiga ustak, sho'riga sho'rva to'kilib bolalarini o'lgudek yaxshi ko'rar edi.

Uzoq vaqt o'tirishib, vaziyatni mulohaza etib ko'rishdi, Zarifaga qanday qilib yotig'i bilan tushuntirish, uni bu mudhish xabarga ruhan tayyorlash yo'lini qidirishdi, nari o'ylashdi, beri o'ylashdi, lekin borib-borib hamma gap ana shu achchiq haqiqat bilan tugallandi, oila otadan ajraldi, bolalar yetim qolishdi, Zarifa beva qoldi, o'nnganmas, o'rni to'lmas fojia yuz berdi. Oxirida, Ukkuboladan har nechuk oqilona gap chiqdi:

– Zarifa bekatga borib, qog'ozni o'zi olsin. Bu mudhish damlarni bu yerda, bolalari oldida emas, dastavval, o'sha yerda boshidan kechirsin. O'sha yerda, bekatda yig'lab, es-hushini yig'ib olar. Keyin yo'lda qaytib kelayotib nima qilish zarurligini o'ylab ko'rish uchun ham vaqti bo'ladi. Bolalarning hozircha bu gapdan xabardor bo'lishlari kerak-mi, yo'qmi, balkim ular biroz ulg'ayib, ko'nikma hosil qilgunlaricha kutib turishar, buni ham o'ylab olsin. Ularga qo'qqisdan aytib bo'ladimi bu voqeani...

– To'g'ri aytasan,– deya ma'qulladi Edigey. – U ona. Abutolibning o'lganini bolalariga aytadimi, yo'qmi, buni uning o'zi hal etsin. Mening esa, bu ishga yuragim betlamaydi. – Keyin Edigey aytadigan gapini aytish uchun tili bormadi, rahmi kelganligidan nimadir tomog'iga tiqil-ganday bo'ldi-da, yo'talib oldi.

Bir qarorga kelishgach, Ukkubola:

– Kazake, – deya maslahat soldi Kazangapga,– Zarifaga o'zingiz gapiring, bekat boshlig'ida unga kelgan qandaydir bir xat bor ekan, deb ayting. Balki so'rovlaringizga javob

xatidir. deng. O'zi kelsin, deb aytishdi, deng. Yana bir gap, Zarifani bu ahvolda yolg'iz yuborib bo'lmaydi. Uning bu yerda qarindosh-urug'lari ham yo'q, yaqin kishilari ham. G'am-alam paytlari yolg'iz qolishdan yomoni yo'q. Edigey, sen birgalashib bor, bu damlarda uning yonida bo'l. Bunday baxtsiz kunlarda biror xunuk hodisa yuz bermasin yana. Bekatda ishim bor deb, qo'shilib ketaver. Bolalari biznikida bo'lib turishadi.

– Bo'pti, – dedi Edigey xotiniining fikrlariga rozi bo'lib. – Zarifani bekatdagi kasalxonaga olib boraman, deb ertaga Abilovga aytaman. O'tkinchi poyezdni bir zunga o'zi to'xtatsin.

Ana shunday qarorga kelishdi. Biroq, Qumbelga faqat ikki kundan keyin arang chiqishdi, bekatcha boshlig'ining iltimosi bilan to'xtab o'tgan poyezdga tushib ketishdi. O'sha kuni 5-mart edi. Edigey Bo'ronning yodida ana shu kun bir umr saqlanib qoldi.

Umumiy vagonga tushib borishardi. Vagon ichi turli odamlarga liq to'la: bola-chaqalari bilan, yo'l uchun albat-ta olinadigan yuklari bilan safarga chiqqan kishilar, aroq-sharobning anqigan hidi, vagondan-vagonga tinmay nari-beri o'tayotganlar, miyalari suyilib ketguncha qarta o'ynayotganlar, tirikchilikning og'irligi-yu erkaklarning aroqxo'rliigi, er-xotinlarning ajralishlari-yu allakimlarning nikoh to'ylari, dafn marosimlari to'g'risida bir-birovlariga past ovozda ko'ngil bo'shatayotgan ayollar... Yo'lovchilarning manzili olis. Yo'lda ketayotgan bo'lsalar ham har xil kundalik yumushlar davom etardi... Zarifa va Edigey Bo'ron ham o'z kulfatlari, g'am-alamlari bilan qisqa muddatga bo'lsa-da, ularga qo'shilishdi.

Albatta, Zarifa qattiq iztirobda edi. Bekat boshlig'idagi xatda qanday javob berilgani haqida o'ylayotir, shekilli, yo'l bo'yi chehrasi ochilmay, hayajonlanib, o'y-xayollar

og'ushida indamay kelardi. Edigey ham ko'pincha sukut saqlab o'tirardi.

Inson qalbida bir noxushlik kechayotganini bir qarashda payqab oladigan sezgir, mehribon kishilar dunyoda oz emas. Zarifa o'rnidan turib, tambur derazasi yonida o'z o'y-xayollari bilan bo'lish uchun chiqqanda Edigeyning ro'parasida o'tirgan rus kampir boshini ko'tarib, yoshlik chog'lari tiniq-ko'kimtir bo'lgan bo'lsa kerak, hozir esa qarilikdan tusi o'chib borayotgan mehribon ko'zlari bilan tikilib:

– Ha, o'g'lim, ayoling kasalmandmi? – deb so'radi. Edigey bu gapdan cho'chib tushdi:

– Ayolim emas, buvijon, singlim bo'ladi. Kasalxonaga olib borayapman.

– Shunday degin... Qarasam, boyaqish qiynalib bor-yapti. Ahvoli og'irga o'xshaydi. Ko'zlarida bitmas-tuganmas qayg'u. Ich-ichidan qo'rqyapti, shekilli. Kasalxonada biror-bir dahshatli dardni qidirib topishmasalar, deb qo'rqayotgan bo'lsa kerak. Eh tirikchilik qursin! Tug'ilmasang yorug'likni ko'rmaysan, tug'ilsang yana bir dardi bedavo. Dunyo shunday qurilgan ekan-da. Tangri yorlaqasin, hali yosh, tuzalib ketadi, – derdi kampir unga choy tutar ekan. Kampir bekatga yaqinlashgan sayin Zari-faning qalbini tobora kuchliroq qamrab olayotgan iztirob va qayg'uni qandaydir bir yo'sinda payqab, chuqur his etib borayotgan edi.

Bo'ronlidan Qumbelgacha bir yarim soatlik yo'l. Pas-sajirlar uchun qanday joylardan o'tayotganlarining ahami-yati yo'q. Faqat bundan so'ng qaysi bekat keladi, deb so'rashadi. Sario'zakning kimsasizlik hukm surgan bepoyon bo'shliqlari esa, hanuz qor ostida. Biroq, qish etagini yig'ib, bahor yaqinlashganining ilk alomatlari allaqachon ko'zga tashlandi. Tog' bag'irlarining kungay tomonlarida qorlar

erib, yer qoraygan, jarlik chekkalari qordan ochilib qolgan, qir-adirlar ola-chipor bo'la boshlagan. Mart oyi kelishi bilan qor erib cho'ka boshlagan edi. Ammo havoning pastki qatlamida suzib yurgan kulrang bulutlar hali ham quyosh yuzini berkitib turardi. Qish hali qishligini qilishi mumkin, yomg'ir aralash qalin qor yog'ishi yo kuchli izg'irin ko'tarilish ehtimoli bor edi...

Edigey goh-goh derazaga qarab qo'yarkan, ro'parasidagi rahmdil kampir bilan onda-sonda gaplashib, o'z joyidan jilmay o'tiraverdi. Ammo Zarifaning yoniga yaqinlashmasdi. Vagon derazasi oldida yolg'iz turib, o'z holatini mulohaza qilib ko'rsin, deb o'yladi Edigey. Ehtimol, ichki kechinmalari unga biror yo'l-yo'riq ko'rsatar. Balkim o'tgan yili kuz boshida hammalari birgalashib, ikki xonadon bola-chaqalari bilan yuk tashiydigan vagonga tushib, tarvuz, qovun olib kelish uchun Qumbelga borganlari, o'shanda nihoyatda shod-xurram bo'lganlari, ayniqsa bolalar uchun bu sayohatning unutilmas bayramga aylangani yodiga tushar. Shularning hammasi yaqindagina bo'lib o'tganday tuyulardi. O'shanda Edigey bilan Abutolib qiya ochilgan eshik oldida yuzlarini shamolga tutib, u yoq-bu yoqdan suhbatlashib borishar, bolalar atroflarida gir aylanishib, tashqarida go'yo suzib o'tayotgan qir-adirlarni qiziqib tomosha qilishardi. Zarifa bilan Ukkubola esa qandaydir yurak sirlarini aytib o'tirishardi. So'ng do'kondan do'konga o'tib, bekat bog'ida sayr etishgan, kino ko'rishgan, sartaroshxonaga kirishgan. Bolalar muzqaymoq yeyishgan edi. Hammasidan ham Ermakning qo'rqqanidan sartarosh mashinasini boshiga yaqinlashtirmagani kulgili bo'lgan. Hammalari bir bo'lib ham uni soch oldirishga ko'ndirolmagan edilar. O'shanda Abutolib sartaroshxona bo'sag'asida paydo bo'lishi bilan o'g'lining ota quchog'iga otilgani, ota ham uni yerdan ko'tarib, sartaroshdan himoya etgandek bag'riga

bosgani, kuch-g'ayratimizni yig'ib, kelasi safar kelamiz, hozircha turatursin, degani hali-hali Edigeyning ko'z o'ngida. Ermakning qop-qora jingalak sochi tug'ilganidan beri o'sayotgan edi, endi esa u yetim bo'lib qoldi.

Edigey Bo'ron nima uchun Abutolib Quttiboyev ishi hal bo'lguncha kutolmay o'lgani sababini yana qayta-qayta o'ylab, buning ma'nosini tushunib yetmoqchi bo'lardi. U yana o'sha xulosaga kelardi: bolalarini haddan tashqari sog'inganidan yuragi bardosh berolmagan. Abutolib bolalarisiz yashashni hatto havosiz nafas olishdek tasavvur etadigan kishi edi. Havosiz hayot esa bir zumda to'xtab qoladi. Judolikning qanchalik og'irligini hamma ham Abutolibchalik sezavermaydi. Bolalar otasidan ajrab, qandaydir bir bekatchada, kimsasiz, suvsiz Sario'zakda taqdirning qahriga uchrab qoldi, degan mungli o'y-xayollargina o'ldirdi uni...

Edigey bekat yonidagi xiyobonda skameykada o'tirgan ko'yi Zarifani kutib olayotganida ham hamon shu haqda o'ylardi. Ular Zarifa bekat boshlig'i oldiga kirib, qog'ozlarni olib chiqqach, shu yerda uchrashishga ahdlashgan edilar.

Kun yarimlab qolgan, biroq hali ham havoning avzoyi buzuq edi. Qor uchqunlarimi, yomg'ir tomchilarimi, harqalay, nimadir, ora-sira kishi yuziga urilardi. Dashtlik bo'ylab allaqachon eriy boshlagan qor hididan to'yingan shamol esib turardi. Edigey sovqotib, parishonxotir o'tirardi. U odatda mavridi kelsa bekatda har yoqqa o'tayotgan odamlar orasida tiqilishib yurishni yaxshi ko'rardi. O'zi-ku uzoq yerga bormaydi, biror narsadan tashvishlanmaydi, lekin kelgan-ketgan poyezdlarni ko'radi, vagondan sakrab tushib perronda shoshilib, yugurib-yelib ketayotgan passajirlarni tomosha qiladi. Turmush kinoga o'xshab ketardi: poyezd kelsa el yig'ilib, kino boshlanadi, poyezd ketsa odamlar ham tarqalishadi, perron bo'm-bo'sh bo'lib qoladi.

Hozir esa bunaqa narsalarning mavridi emasdi. O'tgan-ketganlarning befarq qiyofasini, ularning qandaydir beparvo, charchoq holda ekanliklarini ko'rib hayron qolardi... Buning ustiga shamollab, tomog'i og'rib qolgan kishidek xirillab, bekat maydoniga radiodan taralayotgan muzika ham o'zining bir zaylda uvlagan sadosi bilan kishini g'am-g'ussaga solardi. Shu ham muzika bo'ldi-yu! Negadir diktorlarning salobatli, ulug'vor ovozlari ham jimib qoldi. Go'yo boshqasi qurigandek shu muzikani qo'ygani-qo'ygan!..

Zarifaning vokzal binosiga kirib ketganiga yigirma daqiqa-cha, ehtimol undan ham ko'proq vaqt o'tdi. Edigey bezovtalana boshladi. O'tgan safar Abutolib bolalari bilan kelishganlarida shu o'rindiqda o'tirib muzqaymoq yeyishgan edi. Edigey Zarifa bilan qat'iy kelishgan bo'lsa ham ko'ngli tinchimay ortidan bormoqchi bo'ldi.

Shu payt u Zarifani vokzal eshigi yonida ko'rib, birdan cho'chib ketdi. Zarifa kirib-chiqib turgan odamlar to'dasi orasida hamma narsadan xoli, yolg'izlanganday ko'zga tashlandi. Rang-ro'yi murdanikiday oqarib ketgan, xuddi atrofda hech narsa yo'qdek, dashtlikda yolg'iz o'zi yurib borayotganday edi. Ko'zlari ojizlarniki singari yumilgan, boshini tik tutib, g'am-g'ussasini ichiga yutib, lablarini qattiq qimtib olgancha kelardi. Yaqinlashganda Edigey o'rnidan turdi: u sekin yaqinlashib kelayotganday tuyuldi, qarshisida hech narsani ilg'amay, ko'z oldi shu qadar qorong'ilashib, sekin-asta tund holda kelishi dahshatli edi. Muhrlangan qalin konvertni ushlab yaqin kelguncha, aftidan butun bir abadiyat kechdi, chidab bo'lmas intizorlikning o'rtadagi tubsiz, zulmatli masofasini bosib o'tguncha bir olam zamon o'tdi, yaqinlashib keldi-yu arang shivirlab so'radi:

- Sen bilarmiding?

Edigey ohista boshini egdi.

Zarifa holsizlanib skameykaga o'tirdi-da, qo'llari bilan yuzini berkitib, go'yo boshi tanasidan qulab tushib, tars yorilib ketguday qattiq siqqancha, butun vujudi bilan dard-alam va judolikdan zor-zor yig'lay boshladi. Yig'laganda ham jon azobida larzaga kelib, o'ziga erk berib yig'lar, cheksiz qayg'uga berilganidan cho'kib borardi. Yonida o'tirgan Edigey esa Abutolibni olib ketayotganlaridagi singari bu mushtipar ayolni jabr-sitamlardan qutqarib qolish uchun Abutolib o'rniga, hech qanday ikkilanmasdan, o'zi ketishga, har qanday azob-uqubatlarni boshidan kechirishga tayyor edi. Ayni zamonda, es-hushini olib qo'yan bu birinchi zarbadan zor-zor yig'lab o'ziga kelmaguncha uni hech nima bilan ko'nglini ko'tarib ham, yupatib ham bo'lmasligini tushunib turardi.

Shu yo'sinda ular bekat oldidagi xiyobon skameykasida o'tirishardi. Zarifa titrab-qaqshagancha xo'rsinib yig'lardi. U bir mahal qo'lidagi g'ijimlangan konvertni xosiyatsiz maktub bilan birga irg'itib yubordi. Modomiki, Abutolibning o'zi tirik emas ekan, qog'ozning endi kimga keragi bor? Biroq Edigey konvertni oldi-da, cho'ntagiga solib qo'ydi. So'ng ro'molchasini chiqarib yig'layotgan Zarifaning g'ujanak bo'lib qolgan barmoqlarini arang ochgan holda unga tutqazdi va ko'zyoshlarini artishga undadi. Lekin bu ham yordam bermadi.

Radiodan ataylab eshittirayotgandek, bekat uzra yurakni hadsiz ezadigan motam marshi taralardi. Mart oyi osmonidagi kulrang, namxush bulutlar tepadan bosib turgandek tuyular, izg'irin shamol esa kishini behuzur qilardi. O'tgan-ketganlar Zarifa bilan Edigeyga qarab-qarab qo'yishardi-da, ichlarida urishishgan bo'lsalar kerak, eri xotinini qattiq koyigan ko'rinadi, deb o'ylashardi. Ammo ma'lum bo'lishicha, hamma ham shunday deb o'ylamagan ekan.

– Yig‘lang... yaxshilar yig‘lang, – deya kimdir yaqindan hamdardlik izhor etgan bo‘ldi. – Mehribon otajonimizdan ayrilib qoldik! Endi nima bo‘ladi?

Edigey boshini ko‘tarib, oldidan o‘tib borayotgan eski shinelda, qo‘ltiqtayoq bilan ketayotgan ayolni ko‘rdi. Uning bir oyog‘i sonidan yo‘q edi. Edigey uni tanidi. Frontovik, hozir bekatning bilek kassasida ishlaydi. U iztirob chekib yig‘laganidan ko‘zlari shishib ketgan, yig‘i orasida o‘zicha gapirib borardi: «Yig‘langiz, yig‘langiz. Endi nima bo‘ladia?» Yig‘laganicha qo‘ltiqtayog‘iga suyanib nari ketar ekan, ikki yelkasini g‘ayritabiiy ravishda ko‘tarib borardi, qo‘ltiqtayog‘i taqillab hatlaganida bir oyog‘i kiyilaverib eskirib ketgan soldat etigi ham ortidan yetib borardi...

Bu ayol aytgan so‘zlarning ma‘nosini Edigey vokzal darvozasi yonida birdan to‘plangan odamlarni ko‘rganda tushundi. Odamlar boshlarini yuqori ko‘targancha bir necha kishi narvonga chiqib, Stalinning motam lentasiga o‘ralgan kattakon portretini terak bo‘yi balandlikka osayotganliklariga qarab turishardi.

Radiodan nima uchun bunchalik mungli kuy taralayotganining sababini ham endi tushundi. Boshqa bir vaqt bo‘lganda edi, u ham o‘rnidan turib, odamlarga qo‘shilib, olam charxini hech kim uningsiz tasavvur etolmaydigan bu insonning nechuk, qachon vafot etganligini so‘rab, bilib olgan bo‘lardi. Biroq hozir o‘z qayg‘usidan ortmasdi. U og‘iz ochmay o‘tiraverdi. Zarifa ham o‘zi bilan o‘zi bo‘lib, biron narsaga alahsimasdi...

Dunyoda ne-ne voqealar sodir bo‘layotganligiga qaramay, o‘z odati bo‘yicha, harakatda bo‘lgan poyezdlar kelib-ketishardi. Yarim soatdan so‘ng olisga yo‘l oladigan o‘n yettinchi nomerli poyezd hamma passajir poyezdlari singari Bo‘ronliga o‘xshagan bekatchalarda to‘xtamay o‘tardi. U o‘z hisob-kitobi bo‘yicha harakat qilardi. Ammo bu safar

o'n yettinchi poyezd Bo'ronli bekatchasida to'xtaydi, deb hech kimning xayoliga ham kelmagan edi. Edigey o'zicha qat'iy ravishda va bamaylixtir uni to'xtatishga qaror qildi! U Zarifaga dedi:

– Qaytishimizga ham oz qoldi, Zarifa. Bolalarga otasi-ning nima bo'lganini hozir aytasanmi yoki kutib turasanmi, hoziroq yaxshilab o'ylab olishing kerak. Seni yupatmoqchi, aql o'rgatmoqchi emasman. Endi ularning otasi ham, onasi ham o'zingsan. Biroq, sen bu haqda yo'ldayoq fikr yuritib olishing kerak. Agar bolalarga hozircha aytmay turaylik desang, unda es-hushingni yig'ib ol. Ularning oldida ko'zyoshi qilish aslo mumkin emas. Ana shunga kuching yetadimi, chiday olasanmi? Biz ularning oldida o'zimizni qanday tutishimizni bilib olmog'imiz darkor. Tushundingmi? Hamma gap ana shunda.

– Ma'qul, hammasini tushunib turibman, – dedi Zarifa yig'i aralash. – Uyga yetguncha o'ylab o'yimga yetayin, o'shanda nima qilarimizni aytaman. Men hozir... o'zinga kelib olay... Hozir...

Qaytishda poyezdda yana haligi manzara: odamlar tirband, hammayoq papiros tutuni... Poyezd avvalgidek bepoyon Sario'zak bo'shliqlarining u chekkasidan bu chekkasiga qatnab turardi.

Zarifa bilan Edigey kupe vagonga tushgan ekanlar. Passajirlar bu yerda biroz kamroq edi. O'tgan-ketganlarning yo'lini to'smaslik hamda o'z ishlari yuzasidan suhbatlashib ketish uchun ikkalasi yo'lakning eng chekkasidagi deraza ostiga joylashib olishdi. Edigey yig'ilma o'rindiqqa o'tirib oldi. Zarifa, o'tir desa ham unamay, yonida tik turganча derazadan tashqariga qarab kelardi.

– Shunday turganim yaxshi, – dedi u.

Hali ham onda-sonda hiqillab yig'lar, bor kuchi bilan o'zini qo'lga olib, boshiga tushgan kulfatga bardosh

berishga, fikr-xayollarini yig'ib olishga tirishardi. Derazaga qarab turgancha o'zining yangi – bevalik turmushini endi qanday izga solishni o'ylardi. Ilgarilari bularning hammasi dahshatli tush kabi bir kunmas bir kun o'tar ketar, bu anglashilmovchilik yechimi topilmasdan shu holicha qolib ketishi mumkin emas-ku, axir, Abutolib ertami, kechmi, yarq etib kelib qolar, xonadon ahli yana birga yashab, har qancha qiyin bo'lsa ham turmushlarini qaytadan o'nglab, bolalarni tarbiyalab o'stirishar, boshqa hamma qiyinchiliklar asta-sekin, bartaraf etilar, degan umid bor edi. Endi esa umid qolmadi. Xullas, uning o'ylab oladigan narsalari oz emas edi...

Bu oila taqdiriga befarq qaray olmagan Edigey Bo'ron ham shu haqda bosh qotirardi. Axir, ahvol shunday bo'lib qoldi. Modomiki, endi bundan buyon ularning tayanchi bo'lib qolar ekan, o'zini har qachongidan ko'ra vazmin, xotirjam tutib, shu bilan Zarifaga qandaydir ishonch bag'ishlash lozim, deb hisoblardi. Edigey uni shoshirmasdi. Shunday qilgani ham to'g'ri bo'ldi. Yig'lab bo'lgach, Zarifaning o'zi so'z boshladi:

– Otalarining endi yo'q ekanini hozircha ularga aytmay turishga to'g'ri keladi, – dedi u ko'zyoshlarini yutib, o'zini yig'idan to'xtatishga urinar ekan. – Ammo hozir aytolmayman. Ayniqsa, Ermak... Ota-bola bir-biriga shunchalar ham mehr qo'yadimi... Dahshat-ku bu! Umidlarini puchga chiqarib bo'ladimi? Endi tiriklarning holi ne kechadi? Axir, ular faqat shu umid bilan, sog'inch bilan yashab kelishar edi... Kun sanab, soatlar-u daqiqalarni sanab orziqib kutib yurishardi... Keyinchalik bu yerdan ketib, boshqa biror joyda yashamasak bo'lmas. Biroz vaqt o'tsin. Ermakdan qo'rqaman. Biroz bo'lsa ham o'sib-ulg'aysa...O'shanda aytarman, ungacha o'zlari ham kam-kam payqab qolishar. Hozir bo'lmaydi, aytishga tilim bormaydi...Undan ko'ra

azob-uqubatni o'zim tortib turganim ma'qul...O'zimning ham, uning ham og'a-inisi-yu tug'ishganlarimizga xat yoza-man. Endi ular bizdan nega qo'rqishsin? Birortalari kelib, bizni ko'chirib ketishga yordam berar. U yog'i bir gap bo'lar...Modomiki, Abutolib ko'z yumgan ekan, endi bolalarini bir amallab o'stirsam...

Zarifa shunday mulohaza yuritardi. Edigey Bo'ron esa churq etmay quloq solardi, har bir so'zining mag'zini chaqib, uqib oldi, aytilgan gaplar uning xayolini chulg'ab olgan tuyg'ular quyunining faqat ozgina qismi, eng ustki qatlami-gina ekanini anglab yetdi. Bunday paytlarda ichingdagining hammasini aytib tugata olmaysan... Shuning uchun ham Edigey, iloji boricha mavzu doirasini kengaytirmaslikka urinib dedi:

– Agar bolalaringni ko'rmagan-bilmagan bo'lganim-da, so'zlaringga shubhalangan bo'lardim. Biroq, sening o'rningda bo'lganimda men ham botinib og'iz ocholmasdim. Biroz kutib turish kerak. Qarindosh-urug'laring xabarlashguncha, ikkilanmasdan bizga murojaat qilaver. Ko'ngling to'q bo'lsin. Qanday yashab kelgan bo'lsak, shunday yashayveramiz. Ilgarigidek ishlayver, bolalaring bizning bolalar bilan birga bo'lishadi. O'zing bilasan-ku, Ukkubola ularni o'zinikidek sevadi. Keyin bir gap bo'lar...

O'sha suhbatda Zarifa og'ir xo'rsinib yana bunday dedi:

– Turmush o'zi shunday qurilgan ekan-da... Naqadar qo'rqinchli, naqadar oqilona, shu bilan birga o'zaro uzviy bog'liq: boshi, oxiri va davomi bor... Agar bolalar bo'lmaganida edi, rostini aytsam, Edigey, men uchun endi yashashning qizig'i qolmasdi. Jonimdan kechib qo'ya qolardim. Yashab nima qilardim? Biroq, ularni tarbiyalash mening burchim, ular meni ushlab turishibdi. Najotkorim shular... Achchiq va og'ir bo'lsa ham hayot davom etadi... Hozir qo'rqqanimning sababi bolalar otadan judo bo'lganini

bilib qolishlari emas. To'g'ri, bir kuni bilib olishadilar-ku, albatta. Bundan buyon hayotimiz ne kecharkan, deb o'ylayapman hozir. Otalarining taqdiridan qalblari bir umrga jarohatlanib qoladi-da. O'qishga kirishadimi, ishga joylashishadimi, el-yurt ko'ziga tushishadimi, qachon bo'lmasin, bu familiyada yurishning o'zi ularga to'g'anoq bo'ladi... Shu haqda o'ylaganimda, nazarimda, taqdir bizning yo'limizga qandaydir qudratli to'siq qo'ygandek tuyuladi. Abutolib ikkovimiz bu haqda gapirishdan o'zimizni tiyar edik. Men uni ayasam, u ham meni ayardi. Uning ko'zi tirikligida bolalarining tengqurlaridan kam bo'lmay, o'sishlariga shubhalanmas edim. Bizni ana shu umid har qanday g'am-anduhlardan, baxtsizliklardan saqlab keldi... Endi esa boshim qotib qoldi. Men uning o'rmini bosolmayman... Chunki Abutolibning o'zigina Abutolib edi – u hammasining uddasidan chiqa olardi! O'zini turli muqomga solib, bolalarining qalbiga singib ketgandek yashardi. Shuning uchun ham u sog'inchdan, farzandlaridan judo etilganidan o'lib ketdi...

Edigey uning so'zlarini diqqat bilan tinglardi. Zarifa o'zining eng yaqin kishisidek bilib, yurakdagi gaplarini aytib berayotganidan ta'sirlangan Edigey qandaydir bir yaxshilik bilan javob qaytargisi, uni himoya etgisi, yordam bergisi keldi; ammo o'zining noilojligini tushunib, alamidan yurak-bag'ri ezildi.

Ular Bo'ronli bekatiga yaqinlashib qolishgan edi. Ko'p yillardan beri yozin-qishin ishlab yurgan tanish joylardan o'tib borishardi...

– Tayyorlangin,– dedi u Zarifaga. – Kelib qoldik. Demak, hozircha bu haqda bolalarga og'iz ochmaymiz, degan qarorga keldik. Bo'pti, o'ylaganimizcha bo'lsin. Sen sir boy berib qo'ymagin yana.

O'zingni sal tartibga solgin. Tamburga bor, eshik yonida tur. Poyezd to'xtashi bilanoq o'zingni bamaylixotir tutib, vagondan tushgach, meni kutatur. Birga ketamiz.

– Sen nima qilmoqchisan?

– Hech nima. Buyog'ini menga qo'yib ber. Osmon uzi-lib tushsa ham sening poyezddan tushishga haqqing bor-ku.

O'n yettinchi nomerli passajir poyezdi, odatdagidek, semafor qarshisida yurish sur'atini biroz sekinlatgan bo'lsa ham, bekatchada to'xtamay o'tib borayotgan edi. Shu payt, Bo'ronliga kiraverishda poyezd keskin tormozlandi-yu vishil-lab, buksalari dahshatli vijirlagancha taqqa to'xtadi. Ham-ma cho'chib tushdi. Poyezdning boshidan oyog'igacha qiy-chuv, hushtak ovozlari ko'tarildi.

– Nima gap o'zi?

– Stop-kranni bosibdimi?!

– Kim?

– Qayerda?

– Kupe vagonda!

Shu orada Edigey eshikni ochdi-yu, Zarifa poyezddan tushdi. O'zi esa provodnik bilan konduktor kelguncha tam-burda kutib turdi.

– To'xta! Stop-kranni kim bosdi?

– Men, – dedi Edigey.

– Kimsan o'zing? Bunday qilishga nima haqqing bor?

– Kerak edi.

– Kerak edi, deganing nimasi? Sudga tushging keldimi?

– Shunaqa. Sudinggami, boshqanggami, aktga istaga-ningcha yozib olaver. Mana hujjatlarim. Sobiq frontchi, temir yo'l ishchisi Edigey Jonkeldin Bo'ronli bekatchasiga yetganda, o'rtoq Stalinning vafoti munosabati bilan motam alomati sifatida stop-kranni bosib, poyezdni to'xtatdi, deb yozib olinglar.

– Nechuk? Nahotki Stalin o'lgan bo'lsa?!

– Ha, radio orqali e’lon qilishdi. Eshitish kerak edi.

– Unday bo’lsa, boshqa gap, – deya anovi ikkalasi ganguib qolishdi-da, Edigeyga yo’l berishdi. – Unday bo’lsa boraver.

Bir necha daqiqadan so’ng o’n yettinchi poyezd yana yo’lida davom etdi...

Bu o’lkalarda poyezdlar mashriqdan mag’ribga tomon, mag’ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi.

Temir yo’lning ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik – Sario’zak, o’rtacho’l yastanib yotadi.

O’sha kezlari bu o’lkada – Sario’zak kosmodromidan nom-nishon ham yo’q edi. Ehtimol, u kosmik parvozlarning ijodkorlari xayolidagina mavjud edi, xolos.

Poyezdlar esa mashriqdan mag’ribga tomon, mag’ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Ellik uchinchi yilning yozi bilan kuzi Edigey Bo’ron hayotida eng og’ir, eng mashaqqatli damlar bo’ldi. O’sha yilgacha ham, undan so’ng ham Sario’zak temir yo’lini qor uyumlari bosgan paytlarda yoki Sario’zakda bir tomchi suv topolmay, oftobda kuygan chog’larida, frontda Kenigsberggacha jang qilib borib, ming bor halok bo’lishi yo yarador bo’lishi, ming bor shikastlangan bo’lishi mumkin bo’lgan kezlarda ham, o’sha kunlardagidek azob-uqubat chekkan emas edi...

Qanday qilib yer ko’chishini, uni dunyoda to’xtatib qoladigan hech qanday kuch yo’qligidan tog’ yonbag’rilarining o’midan siljib, qulab ketishlarini, hatto butun boshli tog’larning yashirin yotgan ko’ksi yorilib, bir yonga o’pirilib tushishini Afanasiy Ivanovich Yelizarov bir vaqtlar Edigey Bo’ronga

gapirib bergan edi. O'shanda oyog'i ostida qanday falokat yashirinib yotganini sezgan odamlar vahimaga tushishadi. Yer ko'chishining eng xavfli tomoni shundaki, bu hodisa sekin-asta, kun sayin, sezilmasdan yetila boradi, chunki sizot suvlar yer qatlamlarini bora-bora yuvib ketadi, o'shanda yer ozgina silkinsa, momaqalldiroq yoki qattiq sel yog'sa, bas, tubi bo'shagan tog' pastga qarab asta-sekin, uzluksiz ravishda joyidan siljiy boshlaydi. Qor ko'chishi-ku birdaniga yuz berib, tezda tugaydi. Ammo yer ko'chishi dahshatli bo'ladi, uni to'xtata oladigan kuch esa dunyoda yo'q!..

Shunga o'xshash hodisa odamda ham ro'y beradi: o'zi yakka-yu yolg'iz qolganda ichidagi bartaraf etib bo'lmas qarama-qarshiliklar natijasida ruhi tushib, umidsizlanib, o'zini har tomonga uradi. Dunyoda hech kim yordam bera olmaydigan bo'lgandan so'ng birovga sir ochishning ham keragi bo'lmay qoladi. Buni o'sha kishining o'zigina tushunadi va shundan qo'rqadi. Bu qo'rquv esa yer ko'chishi singari to'xtovsiz bosib kelaveradi...

Edigey yer ko'chishi paytida bo'ladigandek qo'rquv hissi-ni qalbida birinchi marta sezdi, bu hodisaning ma'nosini Zarifa bilan qilgan safaridan so'ng oradan ikki oy o'tgach, yana o'z ishlari bilan Qumbelga borganda aniq angladi. Edigey pochtaga kirib, xat bormi yoki yo'qligini aniqlab, agar xat-xabar bo'lmasa, unga – Zarifa bergan uch adresga uchta telegramma yuborishga va'da bergan edi. O'sha kungacha Zarifa qarindosh-urug'lariga yozgan birorta xatiga javob kelmadi. Endi haligi telegrammalarni yoza turib Zarifa faqat bir narsani – xatlarni olishdimi, yo'qmi, shuni bilmoqchi edi, xolos. Xatlarga javob yozish shart emas degan. Aftidan, Abutolibning aka-ukalari, opa-singillari uning oilasi bilan hatto xat orqali ham aloqa bog'lashni istamay qo'yishgan ko'rinadi.

Edigey Bo‘ron Qoranoriga minib, kechgacha qaytib kelishga ulgurish maqsadida ertalab yo‘lga chiqdi. Yuksiz, saltsuvoy borganda edi, tanish shoferlarning qaysi biri bo‘lmasin, uni bermalol mashinasida olib ketardi. Qumbelgacha yarim soatlik yo‘l. Biroq, Edigey Abutolibning bolalaridan qochib, poyezdga tushishdan o‘zini tiyardi. Har ikkalovi, kattasi-yu kichigi otasining qaytishini kutib, kun sayin temir yo‘l bo‘ylab yurishadi. O‘ynashsa – o‘yinida, so‘zlashsa – so‘zlarida, aytgan topishmoqlari-yu chizgan suratlarida, ishqilib, ularning bolalarga xos turish-turmushlarida otalarini jon-dilidan kutish sezilardi. Bolalar uchun, shubhasiz, eng obro‘li kishi Edigey amakining o‘zi hisoblanadi, ularning ishonchi – Edigey amaki hamma narsani biladi va undan o‘zga hech kim yordam berolmaydi.

Uningsiz bolalarning bu bekatda beshbattar qayg‘uga berilib, yetimsirab qolishlarini Edigeyning o‘zi yaxshi biladi, shuning uchun ham ishdan bo‘shashi bilanoq bolalar yoniga o‘tib, ularni behuda kutishlardan chalg‘itishga nima bilandir andarmon qilishga urinardi. Edigey Abutolibning dengiz hikoyalarini bolalarga ko‘proq so‘zlab ber, degan vasiyatini eslab bolalik chog‘larida, o‘spirinlik vaqtlarida baliq ovlaganining yangi-yangi tafsilotlarini xayoliga keltiradi-da, Orol dengizi to‘g‘risida rost-u yolg‘on aralash hikoyalar aytib beradi. Bu hikoyalarni bolalarning ong, sezgisiga moslab aytardi-yu, har safar ularning fahm-farosatiga, sezgiriligiga qoyil qolardi; otasining tarbiyasi ularga singib ketganini payqab juda xursand bo‘lardi. Edigey bo‘lgan-bo‘lmagan hodisalarni ko‘proq kichigiga, Ermakka moslab aytardi. Biroq, kenja Ermak kattalardan qolishmasdi. Edigeyning ikki qizi bilan birga uning hikoyalarini eshitadiganlar to‘rt nafar bo‘lsa-da, Ermak ular orasida Edigey ko‘ngliga eng yaqini edi, lekin buni boshqalariga sezdirmasdi. Ermak uning aytgan hikoyalarini hammadan

qiziqib tinglar, ma'nosini boshqalardan ko'ra yaxshiroq tushuntirib berardi. Nima haqda so'z yuritilmasin, qaysi bir hikoya qayerdan boshlanib, qanday rivojlanmasin, u hammasini otasi bilan bog'lardi. Otasi uning uchun hamma ishda, hamma joyda hozir-u nozir edi. Misol uchun, deylik, mana bu haqda so'z boryapti:

– Orol dengizining yoqasida qamish bosgan ko'llar ko'p. Qamishlar orasida esa qo'llarida qurol bilan berkinib yurgan ovchilar bor. Bahor chog'i Orolga o'rdaklar uchib kelishadi. Ular qishni iliq dengizlarda o'tkazishgan, Orol-da muzlar erishi bilanoq kechani kecha, kunduzni kunduz demay orziqib uchib kelishadi, chunki bu yerlarni juda sog'inib qolishgan. Yolg'iz uchmay, to'p-to'p bo'lib uchishadi, suvda suzib, dumbaloq oshib cho'milgisi keladi. Dengiz yaqinlashgan sayin pastlab uchadilar. Shu payt qamish ichidan yalt-yult o't aralash tutun burqsib chiqadi, tars-turs otilgan miltiq ovozlari eshitiladi. O'q yegan o'rdaklar chinqirgan ko'yi suvga qulashadi. Boshqalari esa cho'chib dengiz o'rtasiga uchib ketishadi. Dengiz o'rtasida ular qanday yashashlarini, qayerga yashirinishlarini bilmay, to'lqinlar ustida chinqirib, uchib yurishadi. Axir, o'rdaklar qirg'oqqa yaqin yashab o'rganib qolishgan. Endi qirg'oqqa yaqinlashgani qo'rqishadi.

– Edigey amaki, o'rdaklardan biri darhol kelgan tomoniga uchib ketadi-a?

– Nega qaytib uchib ketadi?

– Nega bo'lardi, axir u yerda mening otam matros-ku! U kattakon kemada suzib yuradi. O'zingiz gapirib bergan edingiz-ku, Edigey amaki.

– Ha, to'g'ri, to'g'ri, xuddi shunday,– deya eslay boshladi noqulay ahvolda qolgan Edigey.– Xo'sh, keyin nima bo'ladi?

– Keyin o‘rdak otamning yoniga uchib boradi-da, ovchilar qamishzorga kirib olib, bizga o‘q uzishyapti, deb aytadi. Yashaydigan joyimiz yo‘q, deb aytadi.

– Rost, rost, bu gaping to‘g‘ri.

– Otam o‘sha o‘rdakka, yaqin orada o‘zim ham boraman deb aytadi, bekatda Dovul, Ermak degan ikki bola bor, yana Edigey amaki bor deb aytadi. Men borganda hammamiz yig‘ilishib, Orol dengiziga boramiz, qamishzorga berkingan hamma ovchilarni quvib chiqaramiz. Keyin sizlarga hech kim o‘q uzmaydigan bo‘ladi. Orol dengiziga uchib kelib yashayverasizlar, deymiz... O‘rdaklar suvda cho‘milishaveradi, boshi bilan umbaloq oshib yuzishaveradi...

Edigey Bo‘ron hikoyalari tugagach, toshchalar bilan fol ochishga tutinadi. Endi u doimo cho‘ntagida har biri katta no‘xatday keladigan qirq bitta toshcha olib yurardi. Folbinlik – bu qadimgi usulning o‘ziga xos murakkab so‘z, atamalari bor. Edigey bu toshchalarni bir joyga to‘plarkan: ochiq aytib, haq gapir, deya o‘zicha ularni sehrlaganday shivirlab gapirar, Abutolib qayda ekan, yo‘li ochiqmikin, yopiqmikin, shuni ayt, peshonasi yorug‘mikin yo yo‘qmi, ko‘ngli g‘ashmi yoki xursandmi, bunisini ham ayt, deb fol ochardi. Bolalar Edigeyning toshchalarni to‘pidan ajratib, so‘ng har birining o‘z o‘rnini topib qo‘yayotganini ko‘z uzmay, diqqat bilan, indamay kuzatib turadilar. Bir gal Edigey uylari muyulishida sekin shivirlashib gapirishayotgan bolalarning ovozi eshitib qoldi. Sekingina qarasa, Abutolibning bolalari ekan. Ermakning o‘zi toshchalar bilan fol ochardi. Toshchalarni bilganicha joylashtirib har birini peshonasiga hamda labiga tegizib, tasdiqlab qo‘yardi:

– Men seni sevaman. Sen juda aqlli, yaxshi toshsan. Yanglishmay, qoqinmay, Edigey amakining toshchalariday, rost gapni, ochig‘ini aytaver.– Keyin u Edigey amakisi ga-

plarini aynan takrorlab, toshlarni qanday joylashtirishning ahamiyatini tushuntira boshladi. — Mana ko'ryapsanmi, Dovul, umumiy manzara yomon emas, juda ham yaxshi. Mana bu yo'l, yo'lni biroz tuman bosgan. Qandaydir bir tumanlig' ko'zga tashlanadi. Lekin buning hechqisi yo'q. Edigey amakining aytishicha, bu yo'l azobi. Yo'l busiz bo'lmaydi. Otam doimo yo'lga hozirlik ko'radi. U otga minayin desa, ayili biroz bo'shab qolibdi. Mana, ko'ryapsanmi, ayil tortilmagan. Yana ham mahkamroq tortsa bo'ladi. Demak, otamni yana nimadir ushlab turibdi, Dovul. Kutishga to'g'ri keladi. Endi o'ng qovurg'asini va chap qovurg'asini qaraylik. Qovurg'alar bus-butun. Bunisi yaxshi, albatta. Peshonasi nimani ko'rsatar ekan?.. Negadir qovog'i soliq. U biz haqimizda juda tashvishlanayapti, Dovul. Ammo yuragi, mana bu toshlarni ko'ryapsanmi, yuragi hasrat, sog'inch bilan to'lib-toshgan. U uyni juda sog'ingan. Yo'li qachon ochilar ekan?.. Yaqin orada. Biroq, otining keyingi oyog'ida taqasi bo'shab qolibdi. Yangidan taqalamasa bo'lmaydi. Demak, yana kutishga to'g'ri keladi. Xurjunini qaraylik-chi, nima bor ekan?.. Eh-he, xurjunida bozordan sotib olingan narsalar! Mana endi uning yulduzi to'g'ri kelarmikin?.. Mana bu yulduzni ko'ryapsanmi, bu ot bog'laydigan oltin qoziq. Otning izi o'shandan boshlanibdi. Bu izlar hali aniq ko'zga tashlanmaydi. Demak, otam hademay oltin qoziqqa bog'lanib turgan otini yechib mingancha yo'lga chiqar ekan-da...

Edigey Bo'ron bularning hammasidan ta'sirlanib, ham xafa bo'lib, ham hayratlanib o'zini bildirmasdan nari o'tib ketdi. O'sha kundan boshlab tosh bilan fol ochishdan voz kechdi...

Ammo bolalarning yo'rig'i boshqa. Ularni har qalay ovutish, umidlantirish, boringki, gunoh bo'lsa ham ma'lum muddatga aldab turish mumkin. Biroq Edigey Bo'ronning

yuragini bir g'am-g'ussa ezardi. O'sha vaziyatda, voqealar shu tarzda ro'y berayotgan kezlarida, bu g'am-g'ussaning paydo bo'lishi, qachondir yer ko'chishi singari o'rnidan qo'zg'alishi turgan gap edi, uni esa to'xtatish qo'lidan kelmasdi...

U Zarifa uchun juda-juda qayg'urardi. Har kungi tirik-chilikdan boshqa ikkovi orasida gap bo'lmasa-da, boshqa gap-so'z uchun Zarifa hech qanday bahona ko'rsatmasa-da, Edigey doimo u haqda o'ylardi. Edigey uni shunchaki ayab, rahmi kelganidan, boshiga tushgan kulfatlarning hammasini ko'rib, bilib yurgan har qanday kishi singari unga faqat achinib yurganidan emas – unday bo'lganda bu haqda gapirib o'tirishning ham hojati yo'q edi – Edigey Zarifani suyganidan o'ylardi, o'ylamay turolmasligidan o'ylardi, hayotiga doir hamma masalalarda menga ishonib, tayansa, derdi ichida. Zarifa Edigeyning eng sadoqatli kishisi ekani-ni, uni g'oyatda sevishini bilgan bo'lsa, Edigey o'zini baxtli inson, deb hisoblardi.

U Zarifaga nisbatan hech qanday ayricha munosabatim yo'q, oramizda hech qanaqa gap bo'lmaydi va bo'lishi ham mumkin emas, deb o'zini-o'zi behuda qiynar edi!..

Qumbelga yetguncha shu mulohazalarga ko'milib, adoyi-tamom bo'layozdi. Miyasiga har turli xayollar kelardi. Tez orada keladigan bayram yoki bedavo dardga chalinganini oldindan sezgandek ajib bir hissiyot og'ushida edi. Shunday ahvolda kelarkan, o'zini yana Orol dengizida suzib yurgandek his etardi. Dengizda yurgan kishi, suv yuzasi qanchalik tinch bo'lmasin, hatto biror xavf-xatardan nishon bo'lmasa ham o'zini boshqacha his qilardi. Tevarak-atrof qanchalar keng bo'lsa ham, qiladigan ishing bo'lsa-da, to'lqindan-to'lqin oshib, goho qanchalar sevinib-quvonsang ham, quyosh botishi va tong otishining suv sathidagi aksi qanchalar go'zal bo'lmasin, bari bir sohilga qaytish kerak,

u yog'igami, bu yog'igami, ishqilib biror sohilga qaytish kerak. Bir umr suzib yurolmaysan. Sohilda esa, butunlay o'zgacha hayot kutadi. Inson dengizda vaqtincha, quruqlikda esa, doimo yashaydi. Agar sohilga chiqib olish xavfli bo'lsa, biror orolni topib, o'sha yerni turar joying, qoqqan qozig'ing deb bilishing kerak. U hatto o'shanday orolni tasavvur etdi: shunday orol topilsa, Zarifani bolalari bilan olib ketib, o'sha yerda yashayverardi. Bolalarni dengizga o'rgatardi, o'zi ham taqdiridan nolimay, faqat quvonib, umrining oxirigacha shu orolda hayot kechirardi. Zarifa doimo yonida bo'lsa, Zarifaga eng kerakli, eng aziz, eng sevimli kishi bo'la olishini bilsa kifoya...

Biroq, o'ziga kelib bunday orzu-xayollarga berilib ketganidan uyalib ketdi. Yuzlab chaqirimlarga cho'zilib ketgan yaydoqlikda biror jon zoti yo'qligiga qaramay, yuzlari qizarib ketganini sezdi. Yosh bolalardek orolni qo'nsab, xayollarga berilib ketishini qarang-a! Xo'sh, nechuk, nega endi? Bir umr bola-chaqaga, ishga, temir yo'lga, boringki, Sario'zakka butun qo'l-oyog'i, vujudi, jon-u dili bilan o'zi ham sezmagan holda bog'lanib qolgan Edigey nechuk ana shunday orzu-xayollarga boradi?.. Zarifa ming qiynalgani bilan Edigey unga kerak bo'larmikan, nima uchun u o'zini er bilib, nega endi Zarifa meni yoqtiradi, deb o'ylaydi? Bolalar haqida-ku shubhalanmasdi; ularni jondan sevardi, bolalar ham doimo unga intilib turishardi. Xo'sh, nega endi Zarifa u istagandek bo'lishini xohlasin ekan?! Turmush uni allaqachonlar qozig'iga chambarchas bog'lab, umring tugaguncha shu yerda bo'lasan deb, hukmini chiqarib qo'ygan bo'lsa-yu. Edigeyning bunday orzu-xayollarga borish uchun haqi bormikin?..

Qoranor Bo'ron ko'p martalab o'tib-qaytib, tanish bo'lib qolgan so'qmoq yo'llar bo'ylab yurarkan, yo'lining olisyaqinligini sezib, egasining qamchilashini kutmay yelib-

yurtib. Sario'zakning cheksiz masofalarini ortda qoldirib, bahorgi qir-adirlar-u soyliklar bo'ylab, bir zamonlar qurib qolgan sho'r ko'lining yonidan shahdam odimlab borardi, ba'zida og'ir entikib, bo'kirib nolish qilgandek bo'lardi. Edigey esa uning ustida o'z o'y-xayollari bilan band bo'lib, azob chekardi. Qalbini bu qarama-qarshi hissiyot shu qadar qamrab olgan ediki, o'zini qo'yarga joy topmay, yuragi Sario'zakning o'lchanmagan keng bo'shliqlariga sig'may, orom-u qarorini yo'qotib borardi. U ich-ichidan kuyinar edi.

Qumbelga ana shunday kayfiyatda yetib keldi. Zarifa o'z qarindosh-urug'laridan zoriqib kutgan javoblarini olgan bo'lsin-da, ishqilib. Biroq, ular beva qolgan Zarifaning bola-chaqasi bilan o'z yurtlariga ko'chirib ketishlari mumkinligini o'ylab, yuragi o'pirilib ketganday bo'lardi. Pochtadagi xat-xabar olish derazachasidan Zarifa Quttiboyeva nomiga hech qanday xat kelmaganini aytishdi. U o'zi ham kutmagan holda xursand bo'ldi. «Kelmagani yaxshi bo'libdi», degan vijdoniga nomunosib, g'ayriinsoniy fikr miyasidan yilt etib o'tdi. Keyin Zarifaning topshirig'ini vijdonan bajo keltirdi: uchala adresga uchta telegramma yubordi. Shu bilan kechga yaqin qaytib keldi...

Bu orada bahor o'tib, yoz boshlandi. Sario'zakning rangi o'chib, giyohlari kuyib ketdi. Go'yo tushdagidek o't-o'lanlardan nom-nishon qolmadi. Sariq cho'l yana sarg'ayib qolaverdi. Havo qizdirardi. Saraton chillasi yaqinlashardi. Quttiboyevlarning qarindosh-urug'laridan esa hali ham darak yo'q. Ular na xatga javob berishdi, na telegrammalarga. Poyezdlar esa, Bo'ronlidan paydar-pay o'tib qaytishar, hayot ham o'z navbati bilan suvdek oqib o'tardi...

* * *

Zarifa endi javob xati kutmasdi. U qarindosh-urug'larning yordamiga umid bog'lash, ularga yordam

soʻrab xat yuborish foydasiz ekanini tushundi. Ana shunga ishongan Zarifa qayga bosh olib ketishini, ne qilarini bilmay umidsizlangandan nafasi ichiga tushib ketdi. Bolalarga otasining oʻlganini qanday aytadi, gapni nimadan boshlaydi, izdan chiqqan turmushni qanday qilib oʻnglab oladi? Bu savollarga hozirgacha javob topolmasdi.

Edigey bular haqida, ehtimol, Zarifadan ham koʻproq qaygʻurardi. Boʻronlidagilarning barchasi ular uchun kuyinishardi, ammo bu oilaning fojiasi shaxsan Edigey uchun ne kulfatlar keltirganini faqat uning oʻzigina biladi. Edigey endi oʻzini bu oiladan ajrata olmas edi. U endi kun-u tun ana shu bolalarning, Zarifaning taqdiri bilan yashardi. Bularning holi bundan buyon ne kechadi, deb ich-ichdan kuyinardi. Ammo, bularning ustiga ustak, Zarifa tomon ohanrabodek tortib turgan kuchni qanday bosib-tiyish toʻgʻrisida ham hamisha oʻylardi, oʻrtanib, iztirob chekib oʻylardi. Bu savollarga hech qanday javob topolmasdi. Hayotida bunday muammolarga duch kelishini hech qachon xayoliga ham keltirmagan edi...

Edigey koʻp martalab Zarifaga sir-asrorini ochmoqchi boʻldi, uni qanchalar sevishini, boshiga tushgan barcha qiyinchiliklarni oʻz zimmasiga olajagini, chunki ularsiz yashay olmasligini ochiqchasiga aytmoqchi boʻldi. Biroq buni qanday qilib aytish mumkin? Qay tarzda? Ayol uning maqsadini toʻgʻri tushunarmikan? Yolgʻiz boshiga shunchalar kulfat tushgan bir paytda Edigey oʻz his-tuygʻularini unga izhor etmoqchi boʻlsa, bu uning koʻngliga sigʻarmikan? Pastkashlik emasmi bu? Doim shu haqda oʻylasa, boshi qotar edi; odamlarning koʻz oʻngida qanday boʻlishi kerak boʻlsa u oʻzini sirdan shunday tutib yurish uchun jon-jahdi bilan harakat qilar edi.

Har qalay, bir bora... ishora qilib koʻrdi. Temir yoʻlni koʻzdan kechirib qaytayotganda chelak koʻtarib suv olish

uchun sisterna tomon ketayotgan Zarifani uzoqdan ko'rib qoldi. Nimadir uni o'sha tomonga tortdi. U, beixtiyor, Zarifa tomon burildi. Chelak ko'tarishga yordam berishni bahona qilish uchun ham qulay payt emas edi. Deyarli kun oralab, ba'zan har kuni yo'llarda birga ishlashardi, keragicha gaplashib olishlari mumkin edi. Lekin Edigey xuddi shu zahotiyoq sekin-asta uning yoniga borib, ichiga sig'dirolmay yurgan tuyg'ularini izhor etish istagining bartaraf qilib bo'lmas darajada ekanini sezdi. Tushunmasa ham, rad etsa ham, mayli, shunisi yaxshi, deb o'ylardi u, qiziqqonlik qilsam yuragimdagi olov so'nib, jonim tinchiydi... Zarifa uni ko'rmadi, yaqinlashib kelayotganini payqamadi. Sisterna kranini ochib, teskari o'g'irilib turdi. Bitta chelagi allaqachon suvga to'lib, chetroqqa olib qo'yilgan, ikkinchisi ham to'lib undan suv toshib turardi. Kran to'la ochilgan edi. Suv jo'shib, to'kilib, chelak atrofida ko'lmakchalar hosil bo'lgan, Zarifa esa sistemaga suyangan holda boshini egib, hech narsani sezmay turardi. U bulturgi katta jalani kutib olgan chit ko'ylakda edi. Edigey uning o'ram-o'ram sochlariga qarar ekan, onasiga tortgan Ermakning jingalak sochlari yodiga tushdi. Zarifaning ozg'in yuzlari, noziklashgan bo'yni, cho'kib qolgan yelkalari hamda shalviragan qo'llariga ko'z tashladi. Shildirab quyilayotgan suv Yettisuvdagi tog' suvlariyu shildirab oqayotgan jilg'alarni eslatib, hushidan ketkizdimi yoki shu lahzada uni achchiq o'y-xayollar qurshab oldimikan? Kim bilsin! Edigey uni shunchalar o'ziga yaqin tutganidan, silab-siypab erkalatgisi, g'am-qayg'usiga sabab bo'layotgan hamma narsadan ehtiyot qilgisi, asragisi kelganidan chidab turolmay joni qiynalib ketgan edi. Lekin bunday qilish mumkin emas. U faqat indamaygina borib kranni burab, suvni to'xtatdi. Zarifa uni ko'rib hayratlanmadi. Edigey go'yo yonida emas, balki uzoq-uzoqlarda turgandek, unga o'y-xayol aralash loqayd nazar tashladi.

– Nima gap? Senga nima bo'ldi, – deb so'radi u hamdardlik bilan. Zarifa hech nima demadi, faqat lablarining bir chekkasi kulimsirab qo'yganday bo'ldi-yu, qoshlarini chimirib hechqisi yo'q, shunchaki, degan ma'noda qaradi.

– Ahvoling yomonmi?– deb yana so'radi Edigey.

– Ha,– dedi Zarifa og'ir xo'rsinib.

Edigey nima deyarini bilmay sarosimalik bilay yelkasini qisib qo'ydi.

– Buncha joningni qiynaysan? – dedi Edigey uni koyib, vaholanki, aytmoqchi bo'lgan gapi boshqa edi. – Tokaygacha shu ahvolda yurasan? Axir, bu bilan ishni o'nglayolmaysan-ku. Senga qarab turib biz ham (men ham, demoqchi edi) qiynalamiz, bolalarga ham og'ir. Tushunsangchi, bunday qilmaginda! Biror chorasini topish lozim, – dedi u, dilidagi dardini ifodalaydigan so'zlarni qidirib. – O'zing o'ylab ko'r-chi. Xatingga javob berishmasa berishmasin, xudoga sol ularni. Bir kunimizni ko'rarmiz. Sen bilan biz (men, demoqchi edi) begona emasmiz. Sen faqat ruhingni tushirmagin. Ishla, o'zingni mahkam tut. Bolalar esa oldimizda (oldimda, demoqchi edi) o'sib ulg'aya berishadi. Hamma narsa asta-sekin o'rniga tushib ketadi hali. Biror yoqqa ketishning na hojati bor? Bu yerda o'zimizning odamlar. O'zing bilasan, men bolalaringni ko'rmay bir kun ham turolmayman. – Edigey gapirishdan to'xtadi, chunki bundan ortiq ko'nglini ochib so'zlashga botina olmadi.

– Hammasini tushunaman, Edike, – dedi Zarifa. – Rahmat. Bilaman, xor-zor bo'lib qolmaymiz. Ammo bari bir bu yerdan ketmasak bo'lmaydi. Bu yerda nima bo'lganini bolalar unutishi kerak. O'shandan keyingina haqiqatni ularga aytishim mumkin. O'zingga ma'lumki, bir umr sir saqlab yurish mumkin emas. Shuni o'ylab o'yimga yetolmayapman.

– Gaplaring to'g'ri, – deya noiloj uning fikriga qo'shildi Edigey. – Lekin shoshilmay tur. Yana o'ylab ko'r. Shu

go'daklar bilan qayerga borasan, qanday kunlarga duch kelasan? Sizlardan ajrab qolishimni o'ylasam, meni vahima bosadi...

Haqiqatdan ham, Edigey Zarifani va bolalarni o'ylagan sari g'oyatda qayg'urmoqda edi. Shuning uchun ham ertangi kunni o'ylashga yuragi dov bermasdi, biroq shu ahvolda yuraverish mumkin emasligini ham tushunardi. Oradan bir necha kunlar o'tgach, yana bir bor suhbatlashish payti keldi-yu Edigey ichidagi butun sir-asrorini bir yo'la ochib tashladi-da, keyin ich-etini yeb pushaymon qilib yurdi.

...Qumbelga borishganda Ermak sartaroshdan qo'rqib, sochini oldirmagan kundan buyon ko'p oylar o'tib ketdi. Bola shu bo'yi o'sib ketgan jingalak qora sochini oldirmay yurardi, sochi o'ziga yarashib turgani bilan bu chumchuq-yurak erkatoyni sochini olish mahali allaqachonlar kelgan edi. Edigey kezi kelganda bolaning mayin tepa sochlariga yuzini ishqalab o'pard. Biroq uning yelkasigacha o'sib tushgan sochlari o'ynaganda xalal berardi. Bolaning nazarida soch oldirish odatdan tashqari, g'ayritabiiy, tushunib bo'lmay bir holdek tuyulardi. Shuning uchun ham hech kimning gapiga kirmay yurdi-yu Kazangap uni ko'ndirdi. Sochi uzun bolalarni uloqcha yomon ko'radi, g'ashi kelib, suzadi deb biroz cho'chitib ham qo'ydi.

Kzangap chinakamiga kuch ishlatishga majbur bo'ldi: bolani ikki tizzasi orasiga qisib, mashinka bilan sochini ola boshladi. Ermak esa bekatni boshiga ko'tarib yig'lab berdi. Sartaroshlik tugagach, ko'ngilchan Bo'key bolani ovutish uchun, qani, o'zingga qara-chi, qanday chiroyli bola bo'lib qolding degandek qo'lga ko'zgu tutqazgan edi, bola o'zini tanimay beshbattar dod-faryod ko'tardi. Zarifa uni ana shunday dodlayotgan holda yetaklab ketayotgan payt yo'lda Edigeyga duch kelib qoldi.

Sochi taqir olinib, aft-angori mutlaqo o'zgarib, ingichka bo'yni ochilib, ikkala qulog'i dikkayib qolgan, qovoqlari shishib ketgan Ermak yig'laganicha onasining qo'lidan yulqinib Edigey tomon tashlandi.

– Edigey amaki, buni qarang, boshimni nima qilib qo'yishdi!

Edigey Bo'ronga birov og'ir ahvolga tushib qolasan deb avvalroq aytganda, hargiz ishonmagan bo'lardi. U yugurib kelgan Ermakni yerdan ko'tarib, bag'riga mahkam bosib oldi-da, uning himoyasizligini, arz-u dodini, ishonchini butun vujudi bilan o'zinikiday, go'yo o'z boshiga tushgandek sezib, bolani o'pa boshladi:

– Tinchlan jigarim! Yig'lama! Seni hech kimga xafa qildirib qo'ymayman, senga ota bo'laman! Seni otadek sevaman, faqat yig'lamasang bas! – Shu payt o'zini yo'qotib, qotib qolgan Zarifaga ko'zi tushdi-yu, o'zining qandaydir nozik chegaradan chiqib ketganini tushundi va nima qilarini bilmay shoshilib qoldi, bolani ko'targan bo'yicha hadeb bir gapni g'uldirab takrorlagancha teskari qarab ketdi: – Yig'lama! Kazangapmi, men unga hozir ko'rsataman! Hozirning o'zidayoq ko'rsatib qo'yaman, hap Kazangap shoshmay tursin-chi, bir boplab qo'yay! Mana hozir, hozir unga ko'rsataman!..

Shundan so'ng Edigey bir necha kun o'zini Zarifadan chetga olib yurdi. Nazarida, Zarifa ham unga yo'liqishdan iymanib yurardi. Uningsiz ham g'am-g'ussaga ko'milib yurgan boyaqish ayolni uyaltirib qo'ygani uchun Edigey Bo'ron qattiq pushaymon qildi. Zarifa nima ahvolda-yu, bu bo'lsa dard-u alamini yanada oshirib o'tiribdi!.. Zarifaning ko'zlari Edigeyning yodida uzoq yillar, ehtimol, umrining oxirgi damlarigacha saqlanib qolishi mumkin.

Edigey Bo'ron o'sha voqeadan so'ng bir necha mud-dat xomush bo'lib yurdi. Qalbida tug'yon urayotgan his-tuyg'ularni pinhon saqladi. Ermagi bolalar bo'ldi. Ishdan

qo'li bo'shagan paytlari bolalar bilan birga bo'lib, dengiz qissalarining ko'pini takrorlab, ko'pini qaytadan esga tushirib, aytib berardi. Bolalarga yoqqan mavzu ham shu edi. Oq chorloqlar-u baliqlar, boshqa tomonlardan uchib kelgan qushlar. Orol ko'llarida saqlanib qolgan, biroq boshqa joylarda yo'qolib ketgan jonivorlar to'g'risida hikoya qilib berardi. Edigey Orol dengizida o'zi boshidan kechirgan bir voqeani hadeb eslayverardi. Lekin u bu voqeani boshqa hech kimga aytmagligini afzal ko'rardi. Qolaversa, uni bolalarga tegishli joyi ham yo'q edi. Bundan faqat Ukkubola ikkalasigina xabardor bo'lib, ular ham hech qachon bu haqda o'zaro og'iz ochmasdilar. Bu sir ularning bevaqt qazo qilgan to'ng'ich o'g'illari bilan aloqador edi. Agar hayot bo'lganida Bo'ronli bolalarining barchasidan kattarog'i, hatto Kazangapning Sobitjonidan ham ikki yosh katta bo'lardi. Biroq umri qisqa ekan. Ota-ona bolani ko'p yashaydi, umri uzoq bo'ladi, hatto tasavvur etib bo'lmas darajada cheksiz umr ko'radi, degan niyatda tug'ilishini kutadilar, aks holda odamlar azob chekib bola ko'risharmidi?!

O'sha baliqchilik qilib yurgan yoshlik chog'lari, urush boshlanmasdan oldin Ukkubola bilan ikkalasi ajoyib bir voqeani boshidan kechirishgan. Chamasi, bunday voqea kishi hayotida bir martagina ro'y berib, boshqa hech qachon takrorlanmaydi.

Edigey uylangandan so'ng dengizda uzoq vaqt qololmay, uyiga shoshiladigan bo'lib qoldi: Ukkubolani sevardi. Ukkubola ham uni orziqib kutishini bilardi. Edigey uchun undan ortiq, undan aziz ayol yo'q edi. U o'zini Ukkubola uchungina yaratilganday, faqat u haqda doim o'ylash uchun dengiz kuchini, quyosh kuchini o'ziga singdirib olib, so'ngra uni kutib turgan xotiniga berish uchungina yaratilganday sezardi. Chunki ana shu ikki tomonlama fi-doiylikdan asl baxt yuzaga keladi, qolgan narsalarning

hammasi shu baxtni to'ldiradi, xolos. Quyosh bilan dengiz baxsh etgan kuch esa o'zaro bahra olishlari uchun ularga ko'maklashadi. Bir kuni Ukkubola o'zida qandaydir o'zgarish yuz berganini – bo'yida bo'lganini sezdi, yaqin orada ona bo'lib, bola ko'rajagini bildi, ko'nglida iliq umid uyg'ondi. Ularning o'sha kezlardagi hayoti ko'm-ko'k osmon yanglig' musaffo edi.

Kuz oyoqlab, qish oldidan Ukkubolaning yuziga bilinar-bilinmas dog' tusha boshladi. Qorni do'ppayib, bilinib qoldi. U bir safar: «Oltin mekre balig'i qanaqa bo'larkin, u haqda eshitganman-u, o'zini hech ko'rmaganman» deb so'rab qoldi. «Kamyob baliqlardan biri,— dedi Edigey,— dengiz tubida yashaydi, jussasi xiylagina katta, lekin uning xosiyati go'zalligida: olachipor-ko'kimtir, yuzgichlaridan tortib kemirchak tarog'igacha, xullas, boshidan to dumi-ning uchigacha oltin singari tovlanib turadi. Shuning uchun ham uni oltin mekre deb aytishadi».

Boshqa bir gal Ukkubola oltin mekre tushiga kirganini gapirdi. Go'yo baliq uning atrofida suzib yurarkan-u baliqni ushlab olmoqchi bo'larmish. Baliqni tutib olib, yana suvga qo'yib yuborishni juda-juda xohlabdi. U baliqni ushlab, oltin tangachalarini bir siypalasa bo'ldi ekan. Shu qadar tutgisi kelibdiki, tushida uni quvlab yurganmish. Baliq esa tutqich bermasmish... Ukkubola uyg'onib ketib, haqiqatdan ham murodi maqsadiga yetolmay qolgandek afsuslanib, anchagacha hayajonini bosolmay yotdi. Ukkubola o'zini koyigancha kulib qo'ydi, biroq o'ngida ham oltin mekre balig'ini tutib olish istagi uni qamrab oldi.

Edigey buni o'zicha tushundi. Dengizda to'rni suvdan tortib olayotib o'y-xayoli oltin mekreda bo'lardi. Keyin ma'lum bo'lishicha, tushni to'g'ri ta'bir etgan ekan. Uningcha, har qanday qilib ham bo'lsa, oltin mekreni tutib olishi kerak, chunki Ukkubola boshqorong'i bo'lib, ko'ngli

o'shani tusagan edi. Xotin kishi turli narsaga boshqorong'i bo'ladi-da: birovni qandaydir achchiq-chuchuk, sho'r, hatto juda ham achchiq yo taxir narsani, boshqa birovlarini esa qandaydir yovvoyi hayvon, qushning qovurilgan go'shtini xohlashadi. Edigey xotini boshqorong'i bo'lgan narsadan ajablanmadi: erining kasbi baliqchilik bo'lgach, baliqqa boshqorong'i bo'ladi-da. O'sha katta baliqni ko'zi bilan ko'rib, qo'lida ushlab, oltin tangachalarini siypalashni unga taqdirning o'zi buyurgan. Xotin kishi boshqorong'i bo'lgan narsa topilmasa, bola tug'ilmasdanoq kasalga chalinadi, degan gaplarni Edigey eshitgan edi.

Ukkubola shu qadar g'ayrioddiy narsaga boshqorong'i bo'ldiki, uning o'zi ham buni botinib aytolmasdi. Edigey ham bunday nodir baliqni tuta olish yo tuta olmasligini bilmagandan so'ng, gapni cho'zib o'tirmadi. Avvaliga oltin mekreni tutib, keyin, sen boshqorong'i bo'lgan narsa shumi yoki boshqa narsami deb so'rashga qaror qildi o'zicha.

Baliq ovi mavsumi iyuldan noyabr oyigacha davom etardi. Bu mahal – Ukkubola boshqorong'i bo'lgan paytlari Orol dengizida ov mavsumi tugay deb qolgan edi; qishning izg'irin nafasi sezilardi. Artel qishlovga tayyorlanardi. Bir yarim ming kilometrlik masofaga cho'zilgan Orol dengizini qalin muz qoplab olar, o'shanda muzning har yeridan katta-katta qilib teshardilar, so'ng bir teshikdan ikkinchisigacha og'ir to'r tashlab, sahrolarning tolmas dastyori tuyalar yordamida tortib chiqarishardi. To'r bilan muz ustiga tortib chiqarilgan baliqlar izg'irinli havoda qimir etishga ham ulgur olmay, bir zumda toshdek qotib qolardi... Artelda ishlab, yozin-qishin qanchalab baliq tutishgan bo'lishlariga qaramay, Edigey hali biror marta ham oltin mekreni to'rga tushib qolganini ko'rmagan edi. Bu baliq ahyon-ahyonda qarmoqqa ilinib qolardi, bu esa ovchilar uchun kutilmagan-da katta bayram bo'lardi, falonchini omadi kelib, oltin mekre tutib oldi, deya gapirib yurishardi.

Edigey o'sha kuni xotiniga, suv muzlab qolmasdanoq uyga baliq tutib kelayin, degancha erta tongda dengiz tomon yo'l oldi. Ukkubola esa:

– Uyda baliqdan ko'p narsa yo'q. Ayoqli kunda chiqib nima qilasan, – deya uni yo'ldan qaytarmoqchi bo'ldi.

Edigey gapidan qaytmadi.

– Uydagi narsa, uyda-ku, – dedi u. – Sog'in xola og'ir kasallanib, yotib qolipti, degan eding-ku o'zing. Laqqa yoki oqqayroq balig'ining qaynoq sho'rvasini ichsa shifo topar. Undan yaxshi dori bormi? Qarib qolganida u boyaqishga kim baliq tutib berardi deysan.

Edigey shu bahona bilan ertalab barvaqt oltin mekre tutgani ketdi. Hamma kerakli ov asboblarini oldindan puxta tayyorlab qo'ygan edi. Ularning barchasini qayiqning tumshug'i tomon joylashtirdi. O'zi ham issiqroq kiyinib ustidan plashini kiyib oldi-da, suzib ketdi.

Kuz tugab, qish boshlanay deb turgan payt. Havo tez-tez o'zgarib turardi. Edigey to'lqinlarni qiyalab kesib o'tib, qayiqni dengizning o'rtasi tomon yo'naltirdi. Uning mo'ljalicha, oltin mekre o'sha yerda bo'lishi kerak edi. Albatta, hamma narsa omadga bog'liq, chunki ovchilik kasbida dengizda qarmoqqa baliq ilintirishdan ko'ra noaniq narsa bo'lmaydi. Qirg'oqda-ku, mergan bilan o'ljasi bir muhitda bo'ladi. mergan pisib, poylab yotadi yo quviab o'ljasiga yaqinlashadi. Ammo baliqchi suv tubiga tushib, mergandek harakat qilolmaydi. Baliq bormi, yo'qmi qarmoqqa ilinadimi, ilinmaydimi, xullas, hech nimaning tayini bilmay kutib o'tiraveradi.

Dengizga odatdagiday baliq tutish, oziq izlash uchun emas, balki ikkiqat xotining boshqorong'i bo'lgani uchungina ovga chiqqan Edigey omad kelishini juda-juda istardi.

Shu ko'yi qayiqni yelday uchirib ketdi. Eshkak eshganda navqiron Edigeyning baquvvat va chayirligi sezilib

turardi. U taram-taram bo'lib to'liqlanib turgan oqimlarni kesib o'tib, tinim bilmay, bir maromda qayiqni dengiz o'rtasiga haydab borardi. Bunday to'liqinni Orol baliqchilari egri to'liqin deb atashadi. Egri to'liqlar qattiq shamoldan darak beradi. Ammo bunday to'liqinning o'zi xavfli emas, qo'rqmay suzaversa bo'ladi.

Yerdan uzoqlashgan sari sohilning o'pirilib tushgan jarlik tomoni hamda suv to'liqlari yuvib, toshloq bo'lib qolgan yer ko'z ilg'amas darajada tobora kichrayib borardi-da, oxiri arang ko'rinib, so'ng sekin-asta g'oyib bo'lib ketadigan chiziqqa aylanardi. Tepada bulutlar muallaq turishar, pastda esa salqin shamol suv yuzini yalab esardi.

Taxminan ikki soat suzgandan so'ng, Edigey qayiqni to'xtatdi, eshkaklarini bo'shatib oldi; langar tashladi-da, ov asboblari hozirlay boshladi. Uning ikkita chiyrig g'altagi, qarmoq ipini kerak paytda to'xtatadigan moslamasi bor edi. Birini qayiqning quyruq tomoniga tashlab, salmoq toshni yuz metrcha chuqurlikka tushirdi-da, suv tubigacha yana yigirma metrcha qolganda ipni bog'lab qo'ydi, ikkinchisini ham qayiqning tumshuq tomonidan xuddi shu yo'sinda suvga tashladi. So'ngra qayiqni bir muvozanatda saqlab turish va qarmoqning iplari bir-biriga o'ralashib qolmasligi uchun eshkaklarni suvga botirib ushlab turdi.

Shu holda kutib o'tiraverdi. Uning mo'ljalicha, haligi noyob baliq xuddi shu joylarda bo'lishi mumkin edi. Mo'ljalining to'g'riligiga dalil-isboti yo'q bo'lsa-da, ko'ngli guvohlik berib turardi. Bunday baliq bo'lishi kerak, albatta paydo bo'lishi kerak, deb ishonardi. Uningsiz uyiga qanday qaytadi! Bu baliq shunchaki ko'ngil xushligi uchun emas, balki hayotida eng muhim ish uchun zarur.

Biroz vaqt o'tgach, baliqlar borligidan darak berishdi. Biroq ular Edigey kutgan baliq emas. Avvaliga oqqayroq balig'i qarmoqqa tushdi. Ipni tortayotgandayoq, uning oltin

mekre emasligini bilgan edi. Axir, birinchi urinishdanoq oltin mekre ilinib qolmasdi-ku. Unda turmush juda oddiylashib, qizig'i qolmagan bo'lur edi. Edigey oltin mekre uchun mehnat qilishga, kutishga tayyor. Undan so'ng Orolning eng yaxshi baliqlaridan biri – laqqa qarmoqqa ilindi. Uni ham tortib olib, bir urib gangiratdi-yu qayiq tubiga tashladi. Harholda, bu baliqlar betob yotgan Sog'in xolaga sho'rva pishirish uchun yetib ortadi. Yana bir baliq tushdi, uni tran deyishadi – Orolning leshi. Buni qaysi shayton yo'ldan ozdirib haydab kelgan buyoqqa? Odatda tran suv yuziga yaqin yuradi. Mayli, gunohi o'zi bilan. Shundan keyin anchagacha hech narsa ilinmay, juda zoriqtirib yubordi... «Yo'q, men oxirigacha kutaman, – dedi o'zicha Edigey. – Aytmagan bo'lsam ham, xotinim oltin mekre uchun ketayotganimni bilardi. Bola ona qornida qiynalmasligi uchun bu baliqni tutishim kerak. Onasi oltin mekre ni qo'lga olib, ushlab ko'rsin; axir mening bolam shuni istayapti. Ona ham shunga tashna, men otasi bo'laturib ularning xohishini bajo keltirmasam, otaligim qoladimi!»

Egri to'lqin o'z odatini qilib, qayiqni nari-beri aylantiraverdi. Edigey qimirlamay o'tirganidan sovqota boshladi. Ikki ko'zi bilan chiyriq g'altaklardan suv ostiga tushib turgan iplar qachon tortilarkin deb kuzatib turardi. Qayiqning tumshuq tomonida ham, quyruq tomonida ham biror alomat yo'q. Ammo Edigeyning sabr-toqati hozircha yetarli edi. Oltin mekre kelishini u bilardi, bunga ishonardi. Egri to'lqinlar kuchayganidan kuchayib borardi. Dengiz biroz sabr qilib tursa bo'lardi. Namuncha to'lqinlanadi? Dovulning hozircha shashti yo'qdek ko'rinadi. Ehtimol, kechga borib yoki bo'lmasa tun o'rtasida odatdagi olabosh to'lqinlar o'kirib, sharqirab ko'tarilishar. O'shanda dahshatli tusga kirgan Orol dengizi boshdan-oyoq oppoq ko'pikka burkanib qaynab yotadi, bu vaqt hech kimning dengiz ichiga

suzib kirishga yuragi betlamay qoladi. Hozircha vaqt bor, kutib o'tirsa bo'ladi...

Sovqotganidan hurpayib ketgan Edigey tevarak-atrofga nazar tashlagancha dengiz tubidagi notayin baliqni kutardi. «Nega muncha kuttirasan, qiziq ekansan, mendan qo'rqma, – dedi u ichida. – Qo'rqmagin demadimmi, seni qayta suvga qo'yib yuboraman-ku axir. Bunaqasi bo'lmaydi, demoqchimisan? O'zing ko'rarsan, shunaqasi ham bo'ladi. Seni pishirib yeyish uchun tutayotganim yo'q. Uyda har xil taom, turli xil baliqlar to'lib yotibdi. Ana shu qayiq tubida ham uchta baliq bor. Ovqat uchun seni shunchalik kutarmidim, oltin mekre! Tushunasanni, birinchi farzandimiz tug'iladi. Kuni kecha sen xotinimning tushiga kiribsan, o'shandan beri u orom-u qarorni yo'qotgan, buni menga ataylab aytmasa-da, bilib yuribman. Nega shunday ekanini senga tushuntirolmayman, lekin xotinim seni qo'liga olib ko'rmog'i lozim, senga so'z berib aytamanki, shundan keyin darhol dengizga qo'yib yuboraman. Sen nodir baliqsan, hamma gap ana shunda. Boshing oltin, quyrug'ing oltin, orqandagi kemirchak taroqlaring-u suzgich qanotlaring ham oltin. Sen ham bizning holimizni tushungin. Xotinim seni o'ngida ham juda-juda ko'rgisi bor, u senga qo'l tegizib ko'rmoqchi, seni ushlab, silab-siypab, qandayligingni sezmoqchi, oltin mekre. Baliqman, bularga nima aloqam bor, deb o'ylama. Sen baliq bo'lsang ham, u negadir singlisini sog'inganday, inisini sog'inganday sog'inib yuribdi, farzand tug'ilguncha seni ko'rgisi bor. Qornidagi bola ham mamnun bo'ladi. Hamma gap ana shunda. Oltin mekre, yaxshiligingni ayama. Beri kel, seni ranjitmayman. So'z beraman, niyatim yomon bo'lsa, sen buni allaqachon sezib olgan bo'larding. Qarmoqqa ilina qol, mushtumdek go'shtilib kutib o'tiribman, xohlaganingni tanlab ol. Ta'mini uzoqdan sezgin deb, biroz hidlangan go'sht qo'yganman.

Tortinmay kelaver, yomonlikni o'ylama. Agar seni aldamoqchi bo'lib, yaltiroq temir baliqchani qo'yganimda, birinchi navbatda o'shanga intilarding, lekin bu men uchun vijdon yuzasidan bo'lmas edi. Sen uni yutishga yutarding-u, biroq suvga qo'yib yuborganimdan keyin ham ichingda temir bilan qanday yasharding? Bu g'irt aldamchilik-ku axir! Men esa, chin gapimni aytib, qarmoq solib o'tiribman. Lablarim biroz jarohatlanadi, xolos. Tashvish tortma, men katta sanoch olib kelganman. Sanochni suv bilan to'ldiraman, sen vaqtincha o'sha yerda yotasan, keyin dengizingga qo'yib yuboraman, suzib ketasan. Biroq, men bu yerdan sensiz ketmayman. Vaqt bo'lsa kutib turmaydi. To'lqinlar kuchayib, shamol avjiga chiqayotganini nahot sezmayotgan bo'lsang, bolamning otasiz yetim bo'lib tug'ilishini xohlaysanmi? Yaxshilab o'ylab ko'r-da, menga yordam ber...»

Dengiz yuzasiga qorong'ulik cho'ka boshladi. Qayiq goh to'lqinlar uzra qalqib chiqar, goh to'lqinlar orasida ko'rinmay ketib sohil tomon suzardi. Ko'piklanib, avjiga ko'tarilgan to'lqinlarni arang kesib kelardi. Dengiz gurkirab, ichidan qaynab, dovuldan kuch olayotgandek qo'shib, har tomonga chayqalardi. Muzdek suv tomchilari yuzko'zlariga sachrab, qayiq eshkaklarini tutgan qo'llar sovuqdan ko'karib, shishib ketgan edi.

Ukkubola sohil bo'ylab yurardi. Yuragi taka-puka bo'lib, o'tirolmay ancha vaqt ilgari sohil bo'yiga kelib, erini kutdi. Baliqchiga tegaman deganida, daladagi chorvador qarindosh-urug'lari, turmushga chiqishdan oldin qanday og'ir hayot kechirishga jur'at etayotganingni o'ylab ko'rsang bo'lardi, sen baliqchiga emas, balki baliq suzadigan dengizga tegayotirsan, dengiz bo'yida zor-zor yig'lab, unga hali necha bor iltijo qilarsan, deb aytishgan edi. Ukkubola Edigeyga bergan so'zidan qaytmadi, erim nima bo'lsa, men ham shu bo'laman, dedi...

Aytganlariday bo'ldi. Bu safar u ko'pchilik bilan emas, yolg'iz o'zi ketgan edi. Havo qorong'ilashmoqda, tinchligini yo'qotgan dengiz esa guvullab sado chiqarardi.

Shu payt baland ko'tarilgan to'lqinlar orasidan harakatdagi eshkaklar bilan qayiqning tumshug'i ko'zga tashlandi. Qorni do'ppayib chiqqan Ukkubola jun ro'moliga o'rangancha to'lqinlar urilayotgan sohilga yaqin kelib, Edigey suzib kelguncha undan ko'zini uzmay kutib turdi. Sohilga kelib urilib turgan suv to'lqinlari bir zarb bilan qayiqni sayoz joyga surib chiqarib qo'ydi. Edigey bir zumda irg'ib suvga tushdi-da, ho'kizni sudragandek qayiqni qirg'oqqa chiqarib qo'ydi. Boshdan-oyoq sho'r suvdan shalabbo bo'lib ketgan Edigey qaddini rostlagan edi, Ukkubola yaqin kelib uning plash ostidagi suvga botgan muzdek bo'ynidan quchoqladi.

– Kutaverib toqatim toq bo'ldi, shunchalar ham g'oyib bo'lib ketasanmi?

– Kun bo'yi kutdim, lekin kelmadi, nihoyat qarshimga suzib keldi.

– Nechuk? Oltin mekre tutgani ketganmiding?

– Ha, yalinib-yolvorib, oxiri ko'ndirdim. Ko'rishing mumkin. Edigey qayiqdan suv to'ldirilgan katta sanochni sudrab chiqdi-da, suvini oltin mekre bilan qirg'oqdagi shag'al ustiga to'kib yubordi: nihoyatda go'zal baliq ekan. Oltin quyrug'i bilan quturganday irg'ishlab, buralib, shag'al toshlarni har tomonga sohib, qizg'ish og'zini katta ochar-di, o'z olami – dengiz tomon, to'lqinlar tomon intilardi. Bu yangi olamga tasodifan tushib qolganidan, yum-yumaloq, musaffo ko'zlarini yummay, bir zumgina qimir etmay turib qoldi. Hatto notanish olamning qishki oqshom shu'lasidan gangib qoldi shekilli, shu orada tepasida enkayib turgan kishilarning porlagan ko'zlarini, sohilni, osmonni ko'rdi, so'ng olis-olislarda, ufqda dengiz ustidagi siyrak bulutlar

orasidan ko'zni qamashtiruvchi o'tkir nurlarini sochib, botib borayotgan quyoshni ko'rdi. U nafasi qisilib, yana tipirchilab, suvga yetmoqchi bo'lib, o'zini yerga urgancha talvasalay boshladi. Edigey oltin mekreni jabrasidan ushlagancha ko'tardi.

– Qo'lingni uzat, ushla! – dedi u Ukkubolaga.

Ukkubola bolani ko'targandek baliqni ikki qo'llab ko'tarib ko'ksiga bosdi.

– So'lqillaganini-ey! – deya xitob qildi u baliqning barq urib turgan ichki kuchini sezgan holda. – Og'irligini qaray! Shundoqqina dengizning hidi kelib turibdi. Go'zalligini aytmaysanmi! Ma, Edigey, minnatdorman, juda minnatdorman. Murodimga yetdim. Uni tezroq suvga qo'yib yubor!..

Edigey oltin mekreni olib dengiz sari yo'naldi. Sohilga urilib qaytayotgan to'lqinlarga qaramay tizza bo'yi suv kechib bordi-da, baliqni qo'yib yubordi. Baliq suvga tushgach, shu zahotiyoq boshidan to quyrug'igacha oltin tusda yalt-yult etib tovlanib, dengizga sho'ng'ib ketdi.

Kechasi qattiq shamol turib dengizda ulkan to'lqinlar ko'tarila boshladi. Uyning narigi tomonida, jarlik ostida dengiz gurkirab-sharqirab turardi. Egri to'lqinlarning bo'rondan darak berishlariga Edigey yana bir bor ishonch hosil qildi. Tun yarimlab qolgan edi – Edigey mudrab yotar-kan, gurillagan to'lqinlar ovozigacha quloq solib, tilab olgan oltin mekresini yodiga keltirdi. Hozir qanday suzib yurgan ekan? Dengiz tubida bunday to'lqinlar bo'lmasa kerak. Baliq ham o'zining chuqur zulmat dunyosida suzib yurib, yuqorida to'lqinlar harakatini sezib turgandir. Edigey mamnun bo'lib jilmaydi-da, ko'zi uyquga ketar ekan, qo'lini xotinining biqiniga qo'ydi-yu, kutilmaganda turtki ovozi eshitdi: bola dunyo yuzini ko'rishdan darak berayotgandek edi. Edigey bunga ham quvonib jilmaydi-da, tinchgina uyquga ketdi.

Yil o'tmay urush boshlanishini va hayotda hamma narsa ag'dar-to'ntar bo'lib ketishini, dengizdan birato'la bosh olib ketib, uni keyin eslab yurishini koshki o'sha vaqtda bilsa edi. Ayniqsa, boshidan ne kunlar kechishini bilganda edi o'shanda...

Bu o'lkalarda poyezdlar mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Temir yo'lning ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik – Sario'zak, o'rtacho'l yastanib yotadi.

Edigey Bo'ron uchun unutilmas o'sha dahshatli ellik uchinchi yilning qishi ham erta tushdi. Sario'zakda hech qachon bunday bo'lmagan edi. Oktabr oyi tugamasdanoq qor tushib, sovuq boshlandi. Yaxshiyamki, o'zlariga, Zarifaga Qumbeldan kartoshka olib kelib g'amlab qo'yan ekan. Bilgandek shoshilibdi. Yuk poyezdi vagonlarining ochiq tamburida kelguncha kartoshkani sovuq urmasin deb, keyingi safar tuyada borgan edi. Shuncha kartoshkani behudaga nobud qilmaslik uchun Qoranor Bo'ronga minib bordi-da, o'sha yerdagi kishilarning yordami bilan qopning birini tuyaning o'ng tomoniga, ikkinchisini chap tomonga ortdi. Ustidan kigiz to'shab, shamol urmasin uchun chekkalarini yopdi, o'zi esa ikki qop orasiga joylashib olib, xotirjamgina Bo'ronliga yetib keldi. Qoranor ustida u o'zini xuddi filga minib olgandek sezardi. Odamlarning filga minib yurishlarini bu yerliklar yaqingacha bilishmasdi. Kuz mahali hind filmni ko'rsatishdi. Ko'z ko'rib, quloq eshitmagan bu o'lkaning kinosini ko'rish uchun Qumbel bekatining barcha odamlari yopirilib kelishdi. Filmida bitmas-tuganmas qo'shiq va raqslar qatori to'qayzorlarda fil minib, yo'lbars oviga chiqqan kishilar ko'rsatilgan edi. Bu filmni el qatori Edigey ham ko'rishga muvaffaq bo'ldi. Ka-

saba soyuz majlisiga Bo'ronlidan bekat boshlig'i bilan ikkovi delegat bo'lib borishgan, majlis tugagach, depo kiubida haligi hind filmi ko'rsatilgan edi. Gap-so'z o'shandan boshlandi. Kinodan chiqib borayotgan temiryo'lichilar filmingan hindistonliklarga qoyil qolib, bahs-munozara qilishardi. Kimdir o'shanda baland ovoz bilan:

– Nimasiga hayron qolasizlar? Mana bu Edigeyning Qoranor Bo'roni qaysi fildan qolishadi? Qancha yuk ortsang ham filday tortaveradi, jonivor! – dedi.

– Bu gaping ham to'g'ri, – deb kulishdi tevarakdagilar.

– Filing nima bo'пти! – deya kimdir gapga qo'shildi. – Fil faqat issiq yurtlardagina yashaydi. U bizning Sario'zak qishiga kelib ko'rsin-chi, qotib qoladi. Qoranorga teng kelib bo'пти!

– Gapga quloq sol, Edigey, hoy Bo'ron, sen ham hindistonliklar fillari ustiga xonacha o'rnatib olganidek Qoranoring ustiga o'shanday bir kulba o'matib olsang bo'lmaydimi? Hind boylariga o'xshab o'sha xonachaga joylashib olarding.

Edigey kulib qo'ydi. O'rtoqlari Edigeyni mazax qilishardi-yu, ammo unga mashhur tuyasi haqida aytilgan maqtov so'zlari yoqib tushardi.

Biroq Edigey o'sha maqtalغان Qoranorni, deb qanchalar azob-uqubatlar chekib qayg'urmadi, deysiz.

Bu hodisa o'sha qish chillasida ro'y berdi. O'sha kuni yo'lda bo'ralab yog'ayotgan dastlabki qalin qorga duch keldi. Qor bundan avval ham bir-ikki yog'ib, tez erib ketgan edi. Bu safar esa butunlay o'zgacha: Sario'zak osmonini qora bulut qoplab, quyun ko'tarilib, qalin qor parchalari bo'ralab urardi. Unchalik sovuq bo'lmasa ham qor yoqangdan kirib g'ashingni keltirardi. Hammadan yomoni qor tufayli tevarak-atrofni ko'z ilg'amasdi... Nima qilmoq kerak? Sario'zakda bu qor tinguncha kutib turadigan biron bir joydan darak yo'q. Qoranor Bo'ronning kuchiga,

sezgisiga umid bog'lamasdan o'zga iloj qolmagan edi. Mol odatda o'z uyini topib bormaydimi! Edigey tuyani o'z erkiga qo'yib qo'ydi, o'zi esa yoqasini ko'tarib, telpagini bostirib kiyib, chakmoniga burkanib olgancha ko'zga biror narsa chalinib qolarmikin, degan niyatda sabr-toqat bilan atrofga nazar tashlab ketaverdi. Ammo devor kabi to'sib olgan qordan boshqa narsa ko'rinmasdi. Xo'jayinining endi unga xo'jayin bo'lmay qolganini, ustiga ortilgan yuk kabi churq etmay o'tirganini sezgan Qoranor qor quyunini nazar-pisand qilmay, shahdam yo'l bosardi. Qoranorga daladagi qalin qor ustidan bunday og'ir yukni ko'tarib yurish uchun ancha kuch-quvvat kerak! Bor kuchi bilan yo'l bosib, issiq nafasi bug'lanib, ustida jingina o'tirgan egasini ko'tarib borarkan, Qoranor gohida yirtqich hayvondek ovozi boricha bo'kirar, gohida uzoq bo'zlab, yuz-ko'zlariga urilib yog'ayotgan qor orasidan hormay-tolmay tinimsiz yurib borardi...

Edigeyning xayolida yo'lning nihoyasi yo'qday tuyuldi. «Tezroq yetib olsam bo'lardi», deb o'ylardi u. Havo aynib turganida o'zining holi ne kechganini, qay alfozda yetib borishini uydagilar o'ylab iztirob chekishayotganini tasavvur qilar edi. Ukkubola xavotirlansa ham buni oshkor aytmasdi – u xayolidan kechgan hamma gapni lop etib aytib qo'yadiganlar xilidan emas. Ehtimol, Zarifa ham uni o'ylab, xavotirlanishi turgan gap, lekin churq etib og'iz ochmasligi aniq. U iloji boricha Edigeyning ko'ziga ko'rinmas, yuzma-yuz kelib qolishdan o'zini olib qochar edi. Lekin chekinishning nima hojati bor, biror yomon savdo yuz beradimi? Na biron og'iz so'z, na biron qaltis harakat bilan odamlarning nadomat qilishlari uchun bahona tug'ilishiga yo'l qo'ymagan-ku. Oldin qanday bo'lsa, hozir ham shunday. Bor-yo'g'i bir zum hamroh bo'lib, so'ngra to'g'ri yo'ldan ketyapmizmi deb bir-birlariga qayrilib qaradilar,

xolos... So'ngra yana har kim o'z yo'lidan ketaverdi. Vas-salom. Shu asnoda xoli ne kechganligini uning o'zi biladi. Qismati shunday bo'lsa ne qilsin, asli, taqdirotida shunday bitilgan bo'lsa ne qilsin?! Bu narsa uning o'z ishi – simob-day parchalangan qalbi bilan nima qilish kerakligi o'ziga ayon. Oldinda uni qanday ko'rgiliklar kutayotgani-yu holi ne kechishi bilan kimning ishi bor! U go'dak emas, o'z aybi bilan battar chuvalashib ketayotgan kalavaning uchini o'zi bir amallab topib olar...

Bitmas-tuganmas iztirobli xayollar uni ezib borardi. Mana, Sario'zakka qish-qirov ham yetib keldi. U esa na Zarifani unuta olar, na Ukkuboladan voz kechar edi. Baxt-ga qarshi, Edigey Zarifaga ham, Ukkubolaga ham ehtiyoj sezar, ular bo'lsa ko'mak berishga ataylab shoshilmas edilar. Zohiran qaraganda, hech narsa o'zgarmagan: ayollar-ning bir-biriga munosabati o'sha-o'sha, ikkala xonadonda o'sayotgan bolakaylar ham yagona oila farzandlariday bir jon, bir tan, mudom birga o'ynab-kulishar, goh bu uyga, goh narigi uyga chopqillashar edilar. Shu alfozda yoz ham, kuz ham o'tib ketdi.

Edigey Bo'ron bu qalin qor orasida yetimsirab, o'zini g'aribona sezardi. Atrof jim-jit, biror jonzot yo'q. Qoranor boshiga yopishgan qorni onda-sonda silkitib tushirardi-da, yelib borayotib, baqirib-chaqirgancha atrof sukunatini bu-zardi. Bu yo'lda egasining ahvoli tang edi. Edigey o'zini qo'lga ololmay qiynalardi, o'zini na tinchlantira olar, na uzil-kesil biror qarorga kela olardi. Zarifaga ham dardini ochiq-oydin aytolmas, Ukkubolani ham tashlab ketolmasdi. O'shanda o'zini-o'zi eng oxirgi so'zlar bilan so'ka boshladi: «Hayvonsan! Tuyang ham, o'zing ham hayvonsan! Ablah! It! Miyasi aynigan!» Yana shunga o'xshash so'zlar orasida palid so'zlarni ham aytib, es-hushimni yig'ib olarmikan-man, biror qarorga kelarmikanman, degan niyatda jahl ara-

lash, o'zini haqoratlab so'kardi. Ammo hech narsa foyda bermasdi... O'zi esa xuddi haligi bir qo'zg'alib, so'ng o'zini to'xtata olmaydigan yer ko'chkisi singari... Uni ovuta oladigan birdan-bir kuch – kutayotgan bolalarigina, xolos. Ular Edigeyni turish-turishi bilan sevishadi, aytadigan masalalar qo'yib, miyasini qotirishmaydi. Nima yordam kerak, uyga nima olib kelib, nimani o'nglash kerak – Edigey bu yumushlarni hamisha jon-dili bilan bajarardi. Mana hozir ham ikki katta qop kartoshkani yuklab borayotir. Qishlik o'tin ham g'amlab qo'yilgan.

Bolalar haqida o'ylaganda, Edigeyning joni taskin topardi, ruhiy azoblarini unutib yuborardi. Hozir Bo'ronliga qanday yetib olishini, buni eshitgan bolalarning uy-uyidan yugurib chiqishlarini, uyga kiringlar desang ham quloq solmay, «Edigey amaki keldi! Qoranorga minib keldi! Kartoshka olib keldi», deya qor ostida qattiq qichqirishlarini tasavvur etib borardi. Edigey amirona tuyani cho'ktiradi, qordan oppoq oqargan holda Qoranordan tushib, ust-boshini qoqadi, ish orasida bolalarning boshini silaydi, so'ng yukni tushira boshlaydi-da, Zarifa uyida bo'lsa chiqib qolar, degan umidda alanglab qaraydi. Zarifa chiqib yoniga kelgan paytda ham unga aytarliq biron narsa demaydi, Zarifa ham indamaydi, Edigey unga faqatgina bir nazar tashlab qo'yadi, xolos. U shunisiga ham rozi, yana sekin-asta tinka-madorini quritadigan, yuragini o'rtaydigan ham shu, ammo iloji qancha! Bolalar esa atrofida o'ralashadi, ishlashga xalaqit berishadi, tuyaning bo'kirishidan qo'rqib-pisib, uning oldiga kelishadi-yu, yana qo'rquvlarini bosib, unga yordam bermoqchi bo'lishadi. Ana shuning o'zi Edigeyning butun azob-uqubatlarini yuvib ketgandek bo'lardi...

Abutolibning bolalari bilan tezroq uchrashishga u o'zini tayyorlar ekan, bu gal yosh do'stlariga nimalarni hikoya qilib berish haqida o'y surar edi. Yana Orol dengizidan

gapirsinmi? Eng sevimli hikoyalar dengizda kechmish voqealar edi, bu voqealarni ular muqarrar otalari bilan bog'lar va o'zlari sezmagani holda u bilan, uning xotirasi bilan ulab yuborishganini o'zlari ham sezmay qolardilar... Esizki, Edigeyning dengiz hayoti haqida bilgan, eshitganlari tugab qolgan. Ularni bolalarga bir necha martalab aytib bergan edi. Bor-yo'g'i oltin baliq haqidagi qissa aytilmay qolgan edi, chamasi. Lekin bu voqeani aytish kerak. Uzoq o'tmishda sodir bo'lgan o'sha voqea zahirida nimalar yuz berganini o'zidan boshqa yana kimga tushuntira oladi?

O'sha qor bosgan kun Edigey butun yo'l bo'yi ana shunday og'ir o'y-xayollarga band bo'lib bordi. Qor esa hamon zabtiga olardi. Ana shu erta kelgan qor bilan birga Sario'zakka qish ham birato'la o'rnatilib oldi. Chilla sovuq boshlanishi bilanoq Qorandor Bo'ronning norligi tutib, qutur boshladi – hech kim, hech narsa uning erkiga zid bora olmasdi. Bunday paytlarda hatto egasi ham biror falokatga duchor bo'lmaslik uchun undan chekinishga intilardi.

Qor tushgandan so'ng uch kun o'tgach, Sario'zakning izg'irin shamoli kuchayib, qir-adirlarni tekislab, ana-mana deguncha qor yuzasini qatron qilib tashladi. Oyoq ostidagi g'ijirlagan har bir tovush, har bir sharpa, yo'ldagi poyezdlarning ovozi uzoq-uzoqlardan ham quloqqa chalinardi. Erta tongda Qorandorning qo'rada uvillab o'kirishidan cho'chib uyg'ongan Edigey tuyaning yer deysinib, qo'ra yog'ochlarini g'ijirlatib sindirayotganini eshitib yana jini qo'ziyapti, deb o'yladi. Darhol kiyinib qorong'ida u yoq-bu yoqqa qoqinib qo'raga yaqin bordi-da, achchiq sovuq tomog'iga nashtardek qadalganidan ovozi boricha hayqirdi:

– Senga nima bo'ldi?! Yana o'z bilganingni qilmoqchimisani? Yana qonimni so'rmoqchimisani? Eh, hayvon, damingni o'chir! Damingni o'chir, deya pman. Bu yil nega-

dir qilig'ingni erta boshlaydiganga o'xshaysan. Eldan uyal-sang bo'lardi!

Edigey so'zlari yelga uchib ketayotgan edi. Ehtirosi jo'shib ketgan tuya uni nazar-pisand ham qilmadi. U o'z bil-ganini talab qilardi. O'kirib-o'kirib, og'iz ko'pigini purkab, tishlarini dahshatli g'ijirlatgancha qo'rani buzib yotgan edi.

– Demak qo'zg'agan ekan-da? – dedi egasi g'azabini ta'naga yo'ingan bo'lib, – Ha, tushundim, hozirning o'zidayoq kechikmay uyur tomon yugurib qolishing kerak-a? U yerda bir kaymalcha¹ borligini sezib turibsan, shekilli? Obbo! Shovqin-suronsiz bajarish mumkin bo'lgan ishni nega olloh-taolo tomonidan yilda bir martagina bajaradigan qilib yara-tilgan ekansan. O'shanday bo'lganda senlar bilan kimning ishi bo'lardi? Endi esa, xuddi yer ag'dar-to'ntar bo'lib ketayotgandek!..

Edigey Bo'ron bu gaplarning hammasini shunchaki xo'-jako'rsinga, biroz hovurdan tushish uchungina aytardi, chunki u o'zining ojizligini juda yaxshi tushunardi. Nachora, quloq-ni qomatga keltirib bo'kirayotganidan ko'ra uni bo'shatib yuborgani ma'qul. Yo'g'on g'o'lalardan qurilib, zanjirlar bilan mustahkam bog'langan, odam bo'yi keladigan zalvorli eshik ochilar-ochilmas Qoranor tashqariga otildi, sal bo'lmasa egas-ini yiqitib ketayozdi. Qoranor beso'naqay qadam tashlagancha o'kirib, sapchib, taranglashgan qora o'rkachlarini silkillatib dala sari chopib ketdi. Ortidan qor to'zoni ko'tarildi-yu bir zumda g'oyib bo'ldi.

– Baloga yo'liqqur-ey! – dedi Edigey yerga tupirib va yana jahl ustida qo'shib qo'ydi: – Yugur yaramas, kechikib qolasan!

O'sha kuni Edigey ishga erta chiqmoqchi edi, biroq Qoranorning g'alayoni bunga imkon bermadi. Bu ishning oqibati nima bilan tugashini bilganida uni qo'yib yuborar-

¹ Kaymalcha – moya tuya.

midi – tars yorilib ketsa ham bo‘shatmasdi. Axir, bu uyda quturgan tuya bilan bas keladigan kishi yo‘q edi-da! Uning ko‘zdan yiroqda bo‘lgani yaxshi. Erkinlikka chiqib, shamollab, qizigan qonini sovutib, biroz tinchlansin, degan niyatda edi Edigey...

Tushga borib Kazangap yetib keldi va dili og‘riganday jilmayib turib aytdi:

– Ishing chatoq, boy buva. Hozirgina yaylovdan kelayotibman. Sening Qoranoring safarga chiqqan, shekilli. O‘zimizning kaymalchalarimiz unga ozlik qilganga o‘xshaydi.

– Biron yoqqa boshi og‘ib ketibdimi? Kalaka qilmasdan rostini ayta qol tezroq.

– Kalakang nimasi? Aytyapman-ku, boshqa uyurlarga ketib qolganga o‘xshaydi deb. Biron narsaning hidini bilgan, shekilli. Xabar olib kelay-chi, deb o‘sha yoqlarga yo‘lim tushgan edi. Katta yo‘lga chiqayotgan edimki, dala dashtni qaldiratib bir balo-qazo kelyapti. Qarasam, Qoranor. Ko‘zi chanog‘idan chiqib baqirib, og‘zidan so‘lakayi oqib borayotibdi. Naq guldirab borayotgan parovoz, deysan. Ortidan quyun ko‘tarilardi. Meni yanchib ketadi-yov, deb kayfim uchdi. Shu alfozda yonimdan g‘uv etib uchib ketdi. Oldida odam borayotganini ham nazar-pisand qilmadi. Malaqumdichop tomonlarga qarab ketdi. U yoqlardagi jarliklarda biznikidan ko‘ra kattaroq tuya uyurlari o‘tlab yuradi. O‘zimizning tuyalarni nazari ilmay qolganga o‘xshaydi. Bizning yerlar unga torlik qilgan. Ayni kuchga to‘lgan payti haromining.

Edigeyning kayfi uchib ketdi: endi qanchadan-qancha g‘alva, dili siyohliklar bo‘ladi deyavering.

– Buncha xavotir olaverma. U yoqlarda ham man-man degan quturgan tuyalar bordir, axir. Ular Qoranorning boplab adabini berib qo‘yishsa, kaltaklangan itday dumini qisib qaytib keladi, ochiq mozorga borarmidi.

Frontdan kelgan ma'lumot singari ertasi kuniyoq Qoranor Bo'ronning jangovarlik faoliyati to'g'risidagi xabarlar kela boshladi. Manzara yaxshi emas edi, albatta. Qaysi bir poyezd Bo'ronliga kelib to'xtamasin, mashinist yo o't yoquvchi, yoki konduktor biri-biriga gap bermay, yo'ldagi bekatlarga yaqin yerlarda yoyilib yurgan tuya podalari orasida Qoranorning beboshlik qilib, qirg'in solib yurganini hikoya qilishardi. Aytishlaricha, Malaqumdichop bekatida Qoranor ikkita bo'g'rani o'lar holatga keltirib, g'ajib tashlagan emish, to'rtta urg'ochi tuyani keng dalaga haydab ketayotgan paytda egasi ularni arang ajratib olibdi. Odamlar osmonga qaratib o'q uzib ham Qoranorni qo'rqitilmabdi. Boshqa bir yerda esa urg'ochi tuyani minib kelayotgan egasini qulatib, tortib olibdi. Nortuya urg'ochisi bilan o'ynab xumordan chiqqach, javobini berar deb, nodon egasi ikki soat chamasi kutib o'tiribdi, lekin urg'ochi tuya-ning o'zi bu yaramasdan ajralishni xohlamas emish. Shunda egasi bir mahal minib uyiga qaytish niyatida tuyasiga yaqinlashgan ekan, hayvon hayvonligini qilib unga tashlanib quvlabdi. Agar u bechora mushukdan qochgan sichqon singari chuqurga sakrab tushib jon saqlashga ulgurmaganida o'ldirib qo'yishi hech gap emas ekan. U o'ziga kelib, jarlik bo'ylab narigi tomondan chiqibdi-da, omon-eson qolganiga shukr qilib, uyiga jo'nabdi.

Yovuz Qoranorning sarguzashtlari to'g'risidagi bu kabi xabarlar Sario'zakning og'zaki telefoni orqali yetib kelardi, ammo eng tashvishlisi va dahshatlisi Oqmo'ynoq bekatidan kelgan xat edi. Yetib borgan joyini qarang-a, iblisni, Oqmo'ynoq degani Qumbel katta bekatidan ham nari-da, ozmuncha yermi! U yoqdan Kospan degan bir kimsa xat yozib yuboribdi. Bu ajoyib xatda bunday deyilgan edi:

«Salom hurmatli Edigey og'a! Sario'zakning atoqli kishisi bo'lsang ham, noxush gaplarni eshitishingga to'g'ri keladi.

Men seni mard odam deb yurardim. Qirg'in keltiruvchi Qoranoringni bo'shatib yuborib, nima ish qilding? Sendan buni kutmagan edik. Tuya hammayoqqa dahshat soldi-ku. Nor tuyalarimizni mayib qilib, eng yaxshi uchala urg'ochi tuyamizni olib ketdi. Bu yoqqa yolg'iz o'zi kelmadi, jabduqlangan allaqanday urg'ochi tuyani ham haydab kelibdi, ko'rinishdan egasini yo'lda haydab tushirgan. Bo'lmasa jabduqlangan holda kelarmidi! Xullas, haligi urg'ochi tuyani dalaga haydab ketgandan buyon odamni ham, hayvonni ham yaqiniga yo'latmadi. Bu nima degan gap, axir? Bir yosh nor tuyamiz qovurg'alari sinib nobud bo'ldi. Osmonga o'q uzib, uni cho'chitib, tuyalarni qaytarib olib kelay desam, foydasi yo'q. Hech narsadan hayiqmaydi, yaqinlashganni tiriklayin g'ajib tashlaguday. Yumushinga xalal berma, degandek bo'ladi. O'tlamaydi ham, suv ham ichmaydi, urg'ochi tuyalarni birin-ketin qochirib, hammayoqni larzaga soladi. Bu ishlarni qanchalik yirtqichlarcha qilayotganini ko'rsang, ko'ngling ayniydi. Ayni paytda, qiyomat qoyim bo'lgandek beshbattar o'kiradiki, ovozi butun dalani tutadi. Quloqni qomatga keltiradi! Nazarimda, yuz yil tinimsiz shu ish bilan shug'ullanishga tayyordek ko'rinadi. Dunyoga kelib, bunday yovuz yirtqichni ko'rmagan edim. Qishlog'imiz odamlari qo'rquvdan esi chiqayozdi. Ayollar-u bolalar uylaridan chiqishga qo'rqishadi. Shuning uchun tezroq kelib Qoranoringni olib ketishingni talab qilaman va senga muhlat beraman. Agar ertagayoq kelib, bizni bu balodan qutqarmasang, mendan o'pkalama, qadrli og'a. Katta trubali miltig'im bor. Guvohlar oldida jirkanch kal-lasiga qarab o'q uzaman-da, shu bilan hamma ishni tugataman. Terisini esa yuk tashuvchi o'tkinchi poyezdlarda berib yuboramiz. Bu – Qoranor Bo'ron, deb qarab turmayman. Men so'zimning ustidan chiqadigan kishilardanman. Issig'ing borida koringni qil.

Oqmo'ynoqlik ining Kospan».

Xullas, ishlar ana shunaqa. Afandichalish xat bo'lsa-da, undagi ogohlantiruv jiddiy edi. Edigey Kazangap bilan maslahatlashgach, Oqmo'ynoq bekatiga zudlik bilan yetib borilmasa bo'lmaydi, degan qarorga kelishdi.

Aytishga oson, biroq amalda bajarish qiyin.

Ertasi kuni erta bilan yo'lga chiqdi. Ukkubola yo'l uchun yemish tayyorladi. Edigey issiq kiyinib oldi. Paxtalik shim, paxtalik nimcha, ustidan po'stin kiydi, oyog'ida esa kigiz etik, boshiga tulki terisidan tikilgan quloqchin kiyib oldi. Demak, orqa-oldidan shamol urmasdi, butun bo'yin-boshi mo'yna kiyimlar bilan o'rab olingandi, qo'lida esa issiqqina teri qo'lqop. Oqmo'ynoqqa borish uchun urg'ochi tuyani jabduqlayotganda Abutolibning ikki bolasi yugurib kelishdi. Dovul qo'lda to'qilgan yungli sharf olib kelarkan:

– Edigey amaki, oyim bo'yni shamollab qolmasin deb berdi,– dedi.

– Bo'yin? Tomoq deb aytmaysanmi?

Edigey quvonganidan bolalarni bag'riga bosib qayta-qayta o'pib qo'ydi, hayajonlanganidan so'z ham topolmadi. Bu Zarifaning Edigeyga ko'ngli borligidan bir nishona edi. Edigey yosh bolalardek quvonib ketdi.

– Oyingga borib ayt,– dedi u bolalarga,– men tezda qaytaman, xudo xohlasa, ertagayoq qaytib kelaman. U yerda bir daqiqa ham ushlanib qolmayman. So'ngra hammamiz yig'ilishib, choy ichamiz.

Qurg'ur Oqmo'ynoqqa ertaroq yetib, ertaroq qaytib kelsam, Zarifani tezroq ko'rib, ko'zlariga boqib, bu sharf tasodifiy bo'lmay, balki ma'lum bir ishora ekanligiga ishonch hosil qilsam, deb oshiqardi Edigey. U shu as-noda sharfni kamzulining ichki cho'ntagiga avaylab solib qo'ydi. Ovuldan chiqqanda ham, undan ancha uzoqlashib ketgandan keyin ham yo'ldan qaytmoqchi bo'ldi-yu arang

o'zini tiyib oldi. Jin ursin, bu Qoranorni. Haligi Kospan degan kimsa otmoqchi bo'lsa otaversin, xohlasa, terisini ham yuborsin. Bebosh tuyaning azobini qachongacha tortadi, o'zidan ko'rsin! Mayli. Qilmishiga yarasha!.. Qiziq ustida yana yo'ldan qaytmoqchi bo'ldi-yu biroq uyaldi. El oldida, hammadan ham Ukkubola, Zarifa oldida sharmandayu sharmisor bo'lishini o'yladi. Nihoyat, niyatidan qaytdi. Toqatsizlikning birdan-bir davosi iloji boricha tezroq borib, tezroq qaytib kelish, deb o'yladi o'zicha.

Shu zaylda u yelib borardi. Kun xiyla izg'irinli. Shamol o'zining achchiq tili bilan betlarni yalaydi. Tulki terisidan tikilgan quloqchin betni to'sadi. Tuyaning og'zidan chiqqan hovur quloqchinning mayin yungiga o'mashib qirov bosib qolardi. Aftidan, qish zabtiga olayotgan edi. Dala-dashtlarini tuman qoplagan. Yon-verida tuman yo'qday, lekin sinchiklab qarasang uzoq-uzoqlarni tuman qoplagan. Ilgariga ildamlagan sayin tuman ham sen bilan birga yurayotganday tuyuladi. Yo'lovchi tumanga qanchalik yaqinlashib borsa, u shunchalik chekinadi. Oq choyshabga burkanib qotib qolgan Sario'zakning bag'ri sovuq edi.

Yosh, lekin yo'rg'a urg'ochi tuya bo'z yerda qorni g'irchillatib ildam yurib boradi. Shunday bo'lsa-da, bu tezlikdan Edigeyning ko'ngli to'lmaydi. Qoranorning yurishi boshqacha edi-da. Uning odimlari o'ziga yarashgan. Burungilar bekorga aytishmagan:

Otdan otning farqi nimadir?
Arillagan yurishi bor, bilib qo'y.
Botirdan botirning farqi nimadir?
Farosati, aqli ortiq, bilib qo'y...

Yo'l yiroq, hamroh yo'q. Zarifa tuhfa qilgan sharf bo'limganda Edigeyning rosa tinka-madori qurigan bo'lardi. Butun yo'l bo'yi o'sha odmigina narsa qalbini isitib bordi. Shun-

cha umr ko'rsa ham sevimli ayol sovg'a qilgan bo'lsa, bir parcha narsa dilni bu qadar ravshan qilishini bilmagan ekan. Butun yo'l bo'yi ana shunday shirin xayollar uning fikrini chulg'ab olgan edi.

Qo'lini qo'ltig'iga solib sharfni silar va nimadandir mamnun bo'lib, tabassum qilar edi. Shunda u birdan o'y-lanib qoldi. Nima qilish kerak, buyog'iga ne tariqa yashasin? Boshi berk ko'chaga kirib qolgan edi. Qanday qilish kerak? Tanasida joni bor odam bir maqsad uchun, shu maqsadga yetish uchun yashamog'i darkor. Na maqsad, na unga erishish yo'li ko'rinar edi.

Sario'zakning ayozli dalalarini qoplagan sukutli tuman singari Edigeyning ko'z oldini g'ussali bir parda qoplagan. Edigey bu jumboqlarga javob topolmas, xunob bo'lar, izti-rob chekar, ruhi tushar, nochor orzular bilan o'zini umidvor qilardi...

Shu zahotiyoyq uni bu sukunat va tanholik ichida dahshat bosardi. Nega uning chekiga shunday hayot tushdyykin? U qanday qilib Sario'zakka kelib qoldi? Taqdir quvg'ini hayda-gan bu baxtsiz oila qanday qilib Bo'ronli taraflarga kelib qoldi? Bular barchasi bo'lmaganida u hech qanday azob-uqubatlar ham bilmas, o'z ko'yicha tinch, osoyishtagina istiqomat qil-gan bo'lar edi-ku. Esini yo'qotmaganda noiloj narsaga intilgan bo'larmidi?.. Ustiga ustak mana bu Qoranor quturib dahmaza bo'lib turibdi. Xudoning qahriga uchradi, ishi sira yurishmay-di. Chindan ham hayotda u omadsiz.

Edigey Oqmo'ynoqqa kechga yaqin yetib keldi. Tuyasi ancha horigan edi. Olis yo'l, buning ustiga qish fasli.

Oqmo'ynoq deganingiz Bo'ronlining baayni o'zi. Faqat suv o'zlaridan chiqadi, quduqlari bor. Boshqa hech qanday farqi yo'q – Sario'zakning o'zginasi.

Oqmo'ynoqqa kelib tushishi bilan bir yigitdan Kospan degan kishi qayerda turishini so'rab-surishtirdi. Yigit Kospan

xuddi shu asnoda xizmatda ekanligini va hozir navbatchilikda turganini aytdi. Edigey o'sha yoqqa ravona bo'ldi. Navbatchi xonaga yetib ovoz bergan ediki, miqti, kulimsiragan, egniga po'stin kiyib olgan, oyoqlariga uringan kigiz etikni ilgan, boshiga esa eski quloqchin kiygan bir kishi paydo bo'ldi.

– Salomatligingiz kerak, Edigey og'a! Qadrdonimiz Bo'ronli og'a!– deb yuzlandi haligi odam uni tanib. – Yetib kelibsiz-da. Biz bo'lsak ko'zimiz to'rt bo'lib kutib yotibmiz. O'ylab o'yimizga yetmaymiz kelarmikin, kelasmikin deb.

– Shunday dag'dag'ali xat olganingdan keyin kelmay ko'r-chi?– deya jilmaydi Edigey.

– Bo'lmasa-chi? Xat-ku mayli-ya, birodar. Xat bir parcha qog'oz-da. Bu yerda ahvol shundayki, sen tezda o'z Qoraningdan bizni xalos qilmasang bo'lmaydi. Aks holda, biz qurshovda qoldik. Cho'lga borishga yo'l bo'lsin! Birovning qorasini uzoqdan ko'rib qoldi deguncha, xuddi quturganday ezib tashlamoqchi bo'ladi. Bu qanday shum maxluq o'zi? Bunday tuyaga ega bo'lish dahshat. – U tin olib Edigeyga nazar tashladi-yu yana qo'shimcha qildi: – Hayronman, sen uni qanday qilib quruq qo'l tushovga olasan?

– Nega quruq qo'l bilan bo'lsin? Mana, mening qurolim. – Edigey xurjundan g'ilofga o'ralgan qamchinni olib ko'rsatdi.

– Shu qamchin bilanmi?

– Bo'lmasam-chi, tuyaga qarshi zambarak ishlatish kerakmi bo'lmasa?

– Biz bo'lsak miltiq bilan ham eplolmayapmiz. Bilmadim, ehtimol seni xo'jayin deb bilib shashtidan tushar... Hay, bilmadim-da, ko'zlariga qon quyilgan...

– Buyog'ini ko'ramiz-da, – dedi Edigey. – Vaqtini o'tkazib nima qilamiz. Avzoyingdan o'sha Kospan degani

sen bo'lsang kerak. Agar shunday bo'lsa, meni yo'lla, qayerdaligini ko'rsat, qolganini menga qo'yaver.

– U yer uzoq, – dedi Kospan va chor atrofga ko'z tashladi. so'ngra soatiga qaradi. – Gap bunday Edigey og'a, vaqt kech bo'ldi. U yoqlarga yetamiz deguncha kech kirib qoladi. Qorong'ining ko'zi ko'r. Senga o'xshash odamlarni tuya so'yib ham mehmonga chaqira olmaysan. Bu kech mehmon bo'l. Tong yorishgach, ixtiyor o'zingda.

Ish bunday bo'lib chiqishini Edigey kutmagan edi. Agar Qoranorni ushlasa, shu bugunoq tunda Qumbelga yetib olib bekat yaqinidagi tanish-bilishlarnikida tunab, erta tong mahalda uyga ravona bo'lishni mo'ljallagan edi. Edigey ketmoqchi bo'lganini payqagan Kospan qat'iy raddiya bildirdi.

– Bo'lmaydi, Edigey og'a, bu ishing durust emas. Xatga jahling chiqmasin, uzr. Bizning ham ilojimiz yo'q edi. Tuyang hol-jonimizga qo'ymadi. Biroq men senga javob berolmayman. Xudo ko'rsatmasin, bu kimsasiz cho'lda biron ishal bo'lib qolguday bo'lsa, butun Sario'zak yurtiga badnom bo'lishni xohlamayman. Qolgin, yo'q dema. Ertalab bilganingni qil. Huv chekkadagi mening uyim. Yana bir yarim soatlik navbatchilik qoldi. O'z uyingday joylashib ol. Tuyangni qo'raga qo'y. Yem beramiz. Suv istaganingcha bor.

Hash-pash deguncha qosh qoraydi. Kospan va uning oila ahli ajoyib kishilar ekan. Kampir onasi, xotini, besh yashar o'g'li (katta qizi Qumbel internatida o'qir ekan), Kospanning o'zi mehmonning izzat-ikromini bajo keltirish bilan ovora edilar. Uy issiq, qandaydir ko'tarinkilik sezilardi. Oshxonada so'qim go'shti qaynamoqda. Choy ichib o'tirishdi. Kampir Edigeyga choy quyib uzatarkan uy-joyidan, bola-chaqasidan, tirikchilikdan, ob-havodan gapirib, asli qayerlik ekanini so'rab-surishtirib o'tirdi. O'zi ham Oqmo'ynoq bekatiga qachon va nechuk kelib qolgan-

larini soʻzlab berardi. Edigey ham bajonidil suhbatga aralashib, saryogʻni maqtab, issiq nondan sindirib, moydan yeb oʻtirdi. Sarioʻzakda mol yogʻi tabarruk. Qoʻy, echki, tuya yogʻi ham chakki emas, biroq mol yogʻi harholda mazaliroq. Ularga mol yogʻini qarindoshlari Uraldan yuborishgan ekan. Nonga moy surtib yeb oʻtirgan Edigey bu yogʻdan yaylov oʻt-oʻlanlarining hidini sezib turibman degan edi, bu gapi kampirga juda yoqib qoldi. U oʻzining tugʻilib oʻsgan joylari – Jayik kengliklari, u yerdagi oʻtloqlar, oʻrmonlar-u daryolar haqida hikoya qila boshladi...

Shu mahal bekat boshligʻi Erlepes kirib keldi. Uni Edigey Boʻronning mehmon boʻlib kelishi munosabati bilan Kospan taklif etgan edi. Erlepes kelishi bilan soʻz darhol erkaklarning tirikchiligi, xizmat, transport, qor bosib qolgan yoʻllar haqida ketdi. Erlepes bilan Edigeyning ilgari ham biroz tanishligi bor edi. U temir yoʻlda koʻpdan beri ishlardi. Endi esa yaqindan tanishishga toʻgʻri keldi. Uning Edigeydan yoshi ulugʻroq. Erlepes urush tamom boʻlishi bilan Oqmoʻynoq bekatining boshligʻi boʻlib ishlab, bekat ahlining hurmatini qozongan edi.

Allaqachon kech kirib qolgan edi. Boʻronlidagi singari bu yerda ham poyezdlar taraq-turuq qilib oʻtishar, deraza oynalari sharaqlardi. Tashqarida guvillab shamol esardi. Garchi yana oʻsha Sarioʻzak temir yoʻli boʻyida oʻtirgan boʻlsa ham bu yer boʻlakcha – Edigey butunlay oʻzga kishilar orasida mehmon boʻlib qolgan edi. Bebosh Qoranolni deb kelgan boʻlsa ham uni munosib kutib olishdi.

Erlepes kelgach, Edigey oʻzini qadr-qimmatini oshgandek his etdi. Erlepes ulfat odam edi. U qozoqlarning oʻtmishini yaxshi bilardi. Bora-bora suhbat oʻtgan zamonlarga, atoqli kishilarga, mashhur voqealarga ulandi. Oʻsha kechasi Edigey oqmoʻynoqlik yangi doʻstlari bilan apoq-chapoq boʻlib ketdi. Buning boisi yozilib-yayrab qilingan suhbat-

gina bo'lmay, balki uy egalarining samimiy mehribonliklari hamda yaxshi ziyofat va ichimliklarga ham ko'p jihatdan bog'liq edi. Araq bor edi. Sovuqda uzoq yo'l bosib kelgan Edigey yarim stakan ichdi-da, pastakkina dumaloq stol ustidan yosh tuyaning sho'rlangan o'rkach yog'idan olib yedi va huzur qilganidan butun vujudi yayradi. Biroz kayf ham qildi, ruhi tetiklanib, yuziga tabassum yugurdi. Mehmon hurmati uchun Erlepes ham ichdi, u ham o'zini xushnud seza boshladi.

– Kospan, aylanayin sendan. borib do'mbiramni olib kel-chi, – dedi u.

– Mana bu boshqa gap, – deb ma'qulladi Edigey. – Do'mbira chertgan kishiga bolaligimdan buyon havas qilaman.

– Katta do'mbirachi emasman, Edike, biroq sening hurmating uchun biror narsa qo'limdan kelib qolar, – deya Erlepes kamzulini yechib qo'ydi-da, yengini shimara boshladi.

Epchil va sergap Kospanga nisbatan Erlepes ancha vazmin edi. Yalpoq yuzidan, barvasta jussasidan uning salobatli kishi ekanligi sezilib turardi. Qo'liga do'mbirani olar ekan, har kungi tashvishlardan xuddi uzoqlashgan kishidek fikr-o'yini yig'ib oldi. Odatda, ichki sirlarini sirtga chiqarmoqchi bo'lgan kezlarda kishi ana shunday holatga tushadi-ku. Erlepes do'mbirasini sozlar ekan, aqlli ko'zlari bilan Edigeyga uzoq tikildi – uning chaqnab turgan katta qora ko'zlarida, dengiz yuzasidagi singari nur shu'lasini aks ettirdi. Qo'sh torli do'mbirasini ding'illatib, o'ng qo'li do'mbiraning uzun bo'yni uzra u boshidan bu boshigacha yo'rg'alab o'tganda turfa ohanglar yangrab ketdi. Kuylar har xil maqomda orombaxsh, sehrlovchi sado chiqarar ekan, Edigey uni shunchaki loqayd idrok eta olmasligini anglab yetdi. U keyin bilsa mehmondorchilikda o'tirib

o'zini biroz unutib alahsib qolgan ekan. Ammo do'mbira sadolari uni yana o'ziga keltirdi, butun vujudini yana g'am-alam girdobiga tortdi. Nimaga shunday bo'ldi ekan? Aftidan, bu kuylarni yaratgan qadimgi odamlar Edigey Bo'ron boshiga ne-ne savdolar tushishini, ne-ne azob-uqubatlarga yo'liqishini, peshonasiga nimalar yozilganini o'shandayoq bilishganga o'xshaydi. Bo'lmasa, Erlepes chertgan kuy-lardan ular Edigeyning ichidagi g'am-alamlarni qanday qilib seza qolishdi? Edigeyning qalbi talpinib, to'liqinlanib, nola torta boshladi. So'ng sirli dunyoning barcha eshiklari birdaniga ochilib ketdi.

Erlepes do'mbirani chinakamiga sayratib yuborar edi. Xuddi gulxanda quruq o'tin chars-churs qilib yongani singari qalblarni yondirgan holda do'mbiraning torlarida o'tmishda yashagan odamlarnipg oh-u fig'onlari jonlanardi. Edigey shu asnoda kamzulining ichki cho'ntagida yashiringan sharfni silab-silab qo'yar ekan, bu yorug' dunyoda u sevgan bir mahbuba borligini o'ylashning o'ziyoq huzur va azob ekanini, uningsiz yashash esa dahshatli ekanligi, shuning uchun bu ayolni umrbod sevishni o'ylar edi. Erlepesning qo'lidagi do'mbira ham goh tinib, goh yonib xuddi shu to'g'rida nido chekar edi. Edigeyning qalbi ohanglar silsilasida to'liqinlar ustidan borayotgan qayiq singari jo'shib, qalqib borar edi. U xayolan yana Orol dengizida o'zini ko'rdi. Sohillarga urilib oqayotgan dengiz yodiga tushdi. To'liqinlarning yo'nalishini ayol sochlari singari taralayotgan suv o'tlarining uzun va qalin tolalaridan bilsa bo'lar edi. Bir vaqtlar Ukkubolaning sochlari ham xuddi shunday taqimiga urardi. Ukkubola cho'milgan paytlarida ham uning sochlari dengiz oqimi bo'ylab suv o'tlari singari taralib ketardi. Baxt rishtalari orasida suzib borayotgan qiz qah-qah urib kular, qorachadan kelgan vujudi go'zal va bejirim edi.

Ohanrabo kuy Edigey Bo'ronga shu qadar xush keldiki, hayajonlanganidan chiroyi ochilib ketdi. Faqat shu kuyni deb Sario'zakdan butun qish kuni davomida uzoq yo'l bosib kelsa arziydi. «Qoranorning bu yoqqa kelib qolgani ma'qul bo'lgan ekan, – deb o'yladi Edigey beixtiyor. – O'zi kelgani yetmaganday, meni ham yo'ldan ozdirdi. Do'mbiraning ovozi eshitib, hech bo'lmaganda bir yayrab olayin. Qandini ur, Erlepes! Mahoratingga tasanno! Bunchaligingni bilmagan ekanman...»

Erlepesning kuylarini tinglab o'tirgan Edigey o'z turmushi haqida o'ylar, o'z hayotiga chetdan qarashga intilardi. Xayolida ovoz chiqarib, osmon-u falakda uchib yurgan burgutday qanotlarini keng yozib yuborib pastga ko'z yugurtirdi. Ko'z o'ngida qishki Sario'zakning ulkan manzarasi namoyon bo'ldi. U yerda temir yo'lning bilinar-bilinmas muyulishidagi yondosh qurilgan bir necha xonadonlardan chiroq nuri ko'rinib turardi. Bu o'sha Bo'ronli bekati edi. Bu binolarning birida Ukkubola qizlari bilan yashaydi. Ehtimol, ular uxlab qolishgandir, Ukkubola balki uyg'oqdir. Nimanidir o'ylab, nimanidir yuragi sezayotgan bo'lsa kerak. Boshqa bir uyda Zarifa bolalari bilan. U hoy-nahoy uxlamagan bo'lishi kerak, qiyin bo'ldi boyaqishga. Hali u yana qanchadan-qancha kulfat chekar. Bolalari-ku hali otasining nima bo'lganligini bilishmaydi. Iloj qancha, haqiqatni yashirib bo'larmidi.

Shunda u yal-yal yonib tun bag'rini yorganicha poyezdlar o'tayotganini hamda atrof-tevarakni tilsiz cheksiz tun bosib yotganini tasavvur qilib ko'rdi. Hozir o'zi do'mbiraga mahliyo bo'lganicha mehmon bo'lib o'tirgan joyga yaqin bir yerda biyday dalada, qor va shamol bag'rida tinib-tinchimas Qoranor uxlamay yuribdi. Mizg'ish nima, tinchish nima bilmaydi. Tabiatning karomatiga qoyil qolasan kishi. Yil bo'yi kuch-quvvat yig'adi, o'tlab yemini chaynab

yuraveradi. Oshqozoni shunga moslashgan: kunduzi uni yemishga to'ldirib tuni bilan kavsh qaytarib, yemishini hazm qilib, hatto uyqusida ham jag'i tinmaydi jonivorning. Shu tariqa o'rkachiga kuch yig'adi. O'rkachi qanchalik pishiq va tik bo'lsa, o'rkach moyi qanchalik qattiq bo'lsa tuyaning qish mahalidagi yugurib yelishi ham shunchalik tezlashadi. Ana shunda qor ham, yog'in-sochin ham, sovuq-qirov ham – boshqalarni-ku qo'yavering, hatto o'z xo'jayini ham pisand emas unga. Bunday vaqtlarda kuchi oshib-toshib, mast bo'lib quturadi, o'zi xon, ko'lankasi maydon bo'ladi, charchash, toliqish, qo'rqish nima – bilmaydi, qudratli, tizginsiz nafsoniyatini qondirishdan boshqani bilmaydi. Xuddi shuni deb yil bo'yi yashagan, xuddi shuni deb kun sayin kuch to'plagan! Ayni shu soatda Edigey Bo'ron iliq-qina halovatli xonada mehmon bo'lib yeb-ichib, qo'shiq tinglab o'tirar va qayerdadir jimirlagan qor orasida o'z nafsoniyatiga sodiq Qoranor jini yoqtirgan urg'ochi tuyalarni siylab-sevib, ularni jamiki tashqi ofatlardan asrab-avaylab, parranda-yu darrandalarni-da yaqinlashtirmay, itni ham, bitni ham ravo ko'rmay, tun bo'yi baqirib-chaqirib, chor atrofga chopgani-chopgan...

Do'mbira sadolari ostida Edigeyning xayolidan ana shular kechdi.

Kuy o'y-xayollarini bir zumda qadim zamonlardan hozirgi zamonga va yana o'tmishga olib ketardi. Shunda Edigey qalbida ajib bir istak paydo bo'lardi – hech kimga, hech narsaga yomonlikni ravo ko'rmaslik uchun aziz bo'lgan jamiki narsalarni, ko'z o'ngida namoyon bo'lgan butun olamni xavf-xatardan saqlab qolsam, deb xayol qilardi. Edigey turish-turmushi bilan bog'liq bo'lgan hamma narsalar oldida o'zini qandaydir gunohkordek sezar va bu tuyg'u uni qayg'uga solardi...

– O', Edigey, – deya ovoz qildi Erlepes xayol surib jilmaygancha, torlarni sekin chertib, chalayotgan kuyini

yakunlar ekan. – Yo‘l yurib charchagansan. Men bo‘lsam dam oldirishga ham qo‘ymay do‘mbiramni ding‘illatib yotibman.

– Yo‘g‘-e, nega endi Erleke, – dedi Edigey haqiqatdan ham uyalib, qo‘llarini ko‘ksiga qo‘yarkan. – Aksincha, ko‘pdan beri hozirgiday rohatlangan emasman. Agar o‘zing charchamagan bo‘lsang, do‘mbirangni chalaver. Xizmatini ayama. Chalaver.

– Nimani eshitishni xohlarding?

– Bunisini o‘zing yaxshi bilasan, Erleke. Usta o‘z ishini yaxshi biladi. Rost, eski kuylar yurakka yaqinroq. Nega shundayligini o‘zim ham bilmayman, o‘yga solib, ko‘nglingga qanot bag‘ishlaydi.

Erlepes tushungandek bosh chayqadi.

– Bizning Kospan ham ana shunday, – deb kuldi Erlepes odatdan tashqari tinchib qolgan Kospanga qarab. – Do‘mbirani eshitdi deguncha erib ketadi-da, boshqa kishiga aylanib qoladi. Shunday emasmi, Kospan? Biroq bugun uyingda mehmoning bor. Buni unutma. Haligidan qittay tomizib qo‘y.

– Quyishmi, mana hozir-da, – deya tetiklandi Kospan va stakanlarning tubiga qaytadan quyib chiqdi.

Ichib bo‘lishgach, ketidan gazak qilishdi. Birozdan so‘ng Erlepes yana do‘mbirani qo‘liga olib, torlarni sozlay boshladi.

– Modomiki, eski kuylarni yoqtirar ekansan, – dedi u Edigeyga o‘grilib, – bir voqeani senga eslatayin, Edike. Buni qariyalarning ko‘pi bilishadi, sen ham bilishing kerak. Darvoqe, sizlarning Kazangap ham yaxshi biladi, lekin u faqat gapirib beradi, men bo‘lsam kuyga solib aytib beraman, butun bir teatrni ko‘rsataman. Hurmating uchun, Edike: «Raymali og‘aning inisi Abdilxonga qarata aytgan so‘zi».

Do'mbira sadosiga jo'r bo'lib kuylayotgan Erlepesning mayin va bo'g'iq ovozi jirlovchi oqin Raymali og'aning fojiali taqdirini ifodalashga juda mos bo'lib tushar edi. Raymali og'a oltmishdan oshganda yo'lidan yulduz kabi chaqnab chiqqan keng dalaning o'n to'qqiz yashar erkin va erka jirlovchi Begimoyga oshiq bo'lib qoladi. Aslida, qiz unga oshiq bo'lib qolgan ekan. Biroq erkin o'sgan erka qiz Begimoy ko'ngli istagancha ish tutardi. Ko'pchilik esa, el og'ziga tushgan Raymali og'ani koyirdi. Shundan buyon bu sevgi tarixini yoqlovchilari ham, mahkum etuvchilari ham bor. Xolis qolgan kishi yo'q. Ba'zilar Raymali og'aning qilmishini qoralab, uning oti o'chsin, unutinglar deyishsa, ba'zi birovlar unga yuragi achishib kuyinib, muhabbatini topgan bu oqinning og'ir qismatini og'izdan-og'izga, urug'dan-urug'ga aytib kelishardi. Raymali og'a xususidagi rivoyat shu yo'sinda yashab kelmoqda. Qaysi zamonda bo'lmasin, Raymali og'aning o'z qoralovchilari va himoyachilari bo'lgan...

Abutolib Quttiboyev qog'ozlari orasida Raymali og'aning ukasi Abdilxonga yozgan xatlarini topib olib so'kinib gapirgan chag'irko'z kishini esladi Edigey. Abutolib esa, aksincha o'zi aytganday dala Gyotesi haqidagi poemani yuksak baholardi; ma'lum bo'lishicha, nemislarda ham ulug' va donishmand bir qariya bo'lib, u ham yosh qizga oshiq bo'lib qolgan ekan. Bolalarim o'sib ulg'ayganda o'qisin, degan umid bilan Raymali og'a haqidagi qissani Kazangap og'zidan yozib olgan ekan. Ba'zi bir voqealar, ba'zi bir kishilarning umri-taqdiri bo'ladiki, ulardan ko'pchilik bahra olishadi, der edi Abutolib, chunki bu qissalar sabog'ining bahosi shu qadar yuksak va o'z zamirida shu qadar katta mazmunni qamrab oladiki, bir odamning taqdiri o'sha zamonda yashaganlarning, hatto ancha keyinroq dunyoga keladiganlarning ham taqdiri bilan bog'lanib ketadi...

Uning qarshisida ilhom bilan do'mbirasini chalib, Erlepes kuylab o'tirardi. U bekat boshlig'i sifatida temir yo'lining belgilangan qismida, avvalo, yo'l ishlari bilan band bo'lish o'rniga bechora Raymali og'aning allazamonlar ro'y bergan mudhish tarixini yuragida saqlab, o'sha azob-uqubatlarni o'zi boshidan kechirgandek ezilib, azob chekib nima ham qilardi?! Qalbdan chiqqan qo'shiq bilan yurakni to'ldirantiruvchi kuy degani shu ekan-da, deb o'ylardi Edigey, bunday paytlarda o'lib, qaytadan tiril desalar, shunday qilishga ham tayyor edi... Eh, koshkiydi yorishib ketgan qalbingda shunday bir olov porlasa-yu undan fikri-zikring tozalanib, eng noyob ezgu niyatlaring hamisha o'chmasdan senga hamroh bo'lib yursa...

Garchi Edigey yotish oldidan toza havoga chiqib aylanib kelgan bo'lsa-da, uy egalari unga qulay issiq ko'rpa-to'shak solib, mehmon otangdan ulug' deb maxsus saqlab qo'yilgan toza choyshab solib bergan bo'lsalar ham yangi o'rinda hadeganda uxlay olmadi. U deraza yonida yotarkan, tashqaridan shamolning hushtak chalib esishi, poyezdlarning dam u tomon, dam bu tomon qatnab turishi eshitilardi. Tong otishini kutdi. Quturib ketgan Qoranorni ushlab, ertaroq yo'lga chiqib, ertaroq Bo'ronliga yetib olishga oshiqardi. Edigeyni ikki xonadon bolalari kutishayotgan edi. U ham bolalarning barchasini birdek sevardi, bu zaminda o'shalarni deb yashardi, ularning birontasi yomonlik ko'rmasin degan umidda yashab kelayotgan edi... U hozir Qoranorni qay yo'sinda ushlab olish yo'lini o'ylardi. Tuyasi boshqalarnikiday emas – tutqich bermaydi, buning ustiga o'lgudek badfe'l, odamlar uning ko'rinishidanoq qo'rqib qochishadi, endi esa otib o'ldirmoqchi bo'lishibdi. Biroq yaxshi bilan yomonning farqini hayvonga qanday qilib tushuntirish mumkin.

Bu yoqlarga boshi og'ib kelganligi behuda emas. Qoranor ulkan va qudratli, shu boisdan unga hech qanday to'siq pisan-d emas, kimki yo'liga to'siq bo'lsa, uni dangal majaqlab tashlaydi... Nima qilish kerak, qanday qilib Qoranorni eplab bo'ladi? Uni zanjirband qilishga va qish bo'yi qo'rada saqlashga to'g'ri keladi, aks holda holiga voy, Kospan bo'lmasa boshqa biron kishi otib tashlaydi, vassalom... Ko'zlarini uyqu elitar ekan, yana bir bor Erlepesning qo'shig'ini, uning do'mbira chertishlarini esladi va tun bo'yi suhbat qurganidan mamnun bo'ldi. O'sha do'mbira sadolaridan bir zamonlar sevgilisi tufayli sho'ri qurigan oqin Raymali og'aning iztiroblari qayta jonlanib, dilini g'ussa qopladi. Garchi ular o'rtasida hech qanday umumiylik bo'lmasa-da, Edigey Raymali og'aning o'sha sevgi sarguzashtlari bilan o'zining tuyg'ulari orasida qandaydir hamohanglik, qandaydir mushtarak dard borligini his qildi. Yuz yillar chamasi muqaddam Raymali og'aning boshidan kechmish savdolar endilikda Sario'zak sahrolarida yashamish Edigeyning qalbida aks-sado berib turibdi. Edigey og'ir xo'rsinar, to'shakda ag'anar, bulut singari bosib kelayotgan qiynoqlardan uni qayg'u qoplardi. Boshini qayoqlarga olib ketsin va nima qilsin? Zarifaga ne deydi, Ukkubolaga qanday javob qiladi? U yo'ldan adashgan, sarson-sargardon, kalavasining uchini yo'qotgandi. Uyquga ketar ekan, yana Orol dengizida ko'rdi o'zini... Lojuvard osmon, suv hamda shamol og'ushida mast bo'lib, boshi gir aylandi... O'sha vaqtlarda, bolalik chog'larida bo'lganiday xayolida oqqush singari parvoz qilish uchun dengizga ravona bo'ldi, sohil ustida erkin qanot yozdi. O'zining bu holatiga behad shodlanib, quvnab, dengizni tush ko'rar va do'mbira sadolari ostida Raymali og'aning baxtsiz muhabbati haqidagi Erlepesning qo'shiqlarini tinglar, yana dengizga qo'yib yuborilgan o'sha oltin baliqni eslar edi. Mekre silliq va miqti

bo'lib, uni suvga tomon yetaklar ekan, baliqning butun vujudini shundoqqina his etar, uning o'z makoni tomon jonjahdi bilan intilganini sezib turardi. U suv yoqalab borar, dengiz unga tomon talpinar, nasimning yoqimli yuzlaridan bo'sa olar, so'ng esa barmoqlarini yozarkan, oltin baliq quyuq-ko'kish havo bag'rida kamalakdek tovlanib porlar ekan, suvga sirg'anib tushishi uzoq vaqt davom etardi. Xuddi shu zaylda uzoq-uzoqlarda muzika nola qiladi. Kimdir o'z taqdiridan nolib yig'laydi.

O'sha kechasi dalada izg'irin shamol esdi. Ayoq kuchayganidan kuchayardi. Qoranor Bo'ron tanlab olgan tuyalar tepalikning tubida, chuqurlikda turishardi. Shamol aralash qor quyuni tuyalarni savalardi, ular g'uj bo'lib, boshlarini bir-birovlarining bo'yinlariga qo'yishib isinishar edi. Ammo quturgan Qoranor bechoralarga tinchlik bermas, urg'ochi tuyalar atrofta yelib-yugurib, kimdandir qizg'anayotgandek g'azab bilan o'kirardi. Kimdan ham qizg'ansin, biron jon zoti yo'q. Nahotki osmondagi bulutlar orasidan arang shu'la taratayotgan oydan qizg'anayotgan bo'lsa? Qoranor o'zini qo'yarga joy topmasdi. Qo'sh o'rkachli qora alvasti, uzun bo'yin, paxmoq kalla izg'irin shamol yalab ketgan qor ustida deysinib, nari-beri yurgancha atrofga qarab alanglardi. Uning kuch-qudrati bitmas-tuganmasdek! Xumori qonmagan Qoranor hamon moda tuyalarning goh unisiga, goh bunisiga tegishib, holi-joniga qo'ymay, to'pig'idan va sonidan qattiq tishlagancha chetga tortardi, biroq bunisi o'ta darajada haddan oshish edi. Urg'ochi tuyalar kunduzi yetarli ravishda Qoranorning bema'ni istaklarini ishtiyoq bilan bajo keltirishardi, tunda bo'lsa, dam olishni istashardi. Shuning uchun ular ham bunga javoban adovat bilan baqirishar, ortiqcha yopishishlariga qarshilik ko'rsatib, itoat etish niyatida emas edilar. Kechasi tinchgina yotishni istar edilar-da.

Tongga yaqin Qoranor Bo‘ron ham shashtidan tushib, tinchlanib qoldi. Uyqudan uyg‘ongan singari atrofga alanglab qarab onda-sonda baqirib qo‘yar, urg‘ochi tuyalar esa yonida jimgina turishardi. Shunda ularning to‘rttalasi ham bir-birlarining yonida bo‘yinlarini cho‘zishib, boshlarini yerga qo‘yib bir zumgina mudrab olishdi. Bu urg‘ochi tuyalarning tushiga o‘zlarining yonlarida chopqillab yurgan, bu yoqlarga allaqayoqlardan kelib boshqa tuyalar bilan jang-u jadalda g‘olib chiqib, o‘z bag‘riga olgan qora nortuyadan tarqagan jajji bo‘taloqlar kirardi. Ularning tushiga yana yoz, yovshan bo‘taloqlarning yelinga erkalanib talpinishlari kirar va yelinlari og‘rib, ich-ichidan ignaday sanchir edi... Qoranor bo‘lsa hamon sobit turardi. Shamol uning yollari orasida hushtak chaladi.

Yer o‘z doirasi bo‘ylab aylanib, sirti shamolga yuvilgan cha suzib borardi. Quyosh o‘z o‘qi atrofida aylanarkan, oxiri bir yoni Sario‘zakka to‘g‘ri keldi, bu yerda tong otdi. Ana shunda Qoranor Bo‘ron ikki kishining tuyaga minib yaqinlashib kelayotganini ko‘rdi. Ular Edigey bilan Kospan edilar. Kospan miltig‘ini ham olib chiqqan edi.

Bu odamlar u turgan joyga kelishga qanday jur‘at etishdi, uyurga nechuk yaqinlashishadi, uning ra‘yiga zid borishga kimning haqqi bor, deyayotgandek Qoranor Bo‘ron g‘azabnok o‘kira boshladi. Qoranor uzun bo‘yni-yu boshini silkitib, ko‘piklashgan dahshatli jag‘larini katta ochib, tishlarini shaqirlatgan cha bor ovozi bilan bo‘kirardi. Og‘zidan chiqqan issiq hovur shu zahotiyoq ayozli havoda hurpaygan junlariga yopishib muzlab qolardi. Jahlga mingan hayvon o‘zini tiya olmay, oyoqlarini kergan cha shamolga qaratib choptira boshladi – havoda siydik hidi anqidi, to‘ng‘ib qolgan tomchilar uchib kelib Edigeyning yuziga urildi.

Edigey yerga irg‘ib tushdi-da, po‘stinini qor ustiga tashladi, ustida yengil kiyimi – paxtalik nimcha-yu paxtalik shimi qoldi, xolos. Qamchinini yozib, yaxshilab ushlab oldi.

– O‘zingni ehtiyot qil, Edike, agar hujum qiladigan bo‘lsa, uni otib tashlayman, – dedi Kospan miltig‘ini tuyaga to‘g‘rilab.

– Aslo bunday qilma. Men uchun tashvish tortma. Men – egasiman, o‘zim javob beraman. Ehtiyot bo‘l, agar senga tashlangudek bo‘lsa, o‘zing bilib ishingni qilaver.

– Bo‘pti, – dedi Kospan tuyasidan tushmay.

Edigey qamchinini tarsillatib silkitgancha qor parchalarini to‘zg‘itib, Qoranor tomon yaqinlashaverdi. Qoranor uni ko‘rgach, beshbattar quturib Edigeyga peshvoz chiqdi. Shu orada moda tuyalar ham turli tomonga yugura boshladilar. Odatda, temir yo‘ldagi qor uyumlarini chanada tuyaga torttirib tozalaganlarida ishlatadigan qamchisida yerni tarsillatib urib, ovozimdan tanir, degan umid bilan olisdan qattiq qiyqirib borardi Edigey.

– Ey, Qoranor! Jinnilik qilma! Jinnilik qilma, deyapman! Bu menman. Nima, ko‘r bo‘lib qoldingmi? Bu menman, deyapman!

Ammo Qoranor pinagini ham buzmasdi: qo‘sh o‘rkachlarini salanglatib, bostirib kelayotgan ulkan qora maxluqni ko‘rganda Edigeyning esi chiqayozdi. Shunda u quloqchisini bostirib oldi-da, qamchisini ishga soldi; moylanib, obdan pishirilgan charmdan to‘qilgan yetti metrlar chamasidagi uzun qamchi tekkan joy achishib og‘rirdi. Tuya bo‘ynini cho‘zib, o‘kirib-bo‘kirgancha Edigeyni yiqitib, majaqlab tashlashga intilar, ammo Edigey uni o‘ziga yaqinlashtirmas, bor kuchi bilan qamchilar, chap berib qochar, egasini tanisin, degan niyatda naridan-beri yugurgan ko‘yi hadeb qiyqirar edi. Ikkovi ham haqini bermay olishishardi. Qoranorning tutqich bermay, jon-jahdi bilan tashlanayotganini ko‘rib, Edigey hayratda qoldi; uni bir baxtdan mahrum etayotganligini tushundi, boshqa iloj ham yo‘q edi. U faqat bir narsadan, Qoranorning ko‘ziga urib ko‘r qilib qo‘yishdan

cho'chirdi. Qolgani hech gap emas. Inson jasorati oxirida hayvonning qaysarligini yengdi. Hayqirib-qiyqirib tuyani qamchi bilan savalab, bir amallab unga yaqinlashdi-da, bir sakrab yuqori labidan shu qadar kuch bilan ushlab oldiki, sal bo'lmasa uzib olayozdi! Shu zahotiyoq chaqqonlik bilan oldindan tayyorlab qo'ygan o'rama sirtmoq tashladi. Qoranor chidab bo'lmas og'riqdan bo'kira boshladi. Uning qo'rquvi og'riq azobida xonasidan chiqayozgan dahshatli ko'zlarida Edigey xuddi ko'zguda ko'rgandek o'z aksini ko'rib qoldi va o'z vajohatidan o'zi cho'chib ketdi. Bunday dahshatli, g'ayritabiyy holat uning junbushga keigan, ter bilan qoplangan yuzlarini buzib aks ettirardi. Hatto atrofdagi qorlarning o'nqir-cho'nqirlarigacha Qoranorning telba qorachig'larida ko'rinar edi. Hech gunohsiz jonivorni shunchalar qiynaganiga achindi va bu ishlarning hammasidan voz kechib, boshi oqqan tomonga ketgisi keldi. Lekin shu ondayoq o'ylanib qoldi: Bo'ronliga Qoranorsiz qaytib borishi mumkin emasligini, Oqmo'ynoqdagi odamlar tuyani otib tashlashlarini ko'z oldiga keltirdi. U o'zini-o'zi yengib, g'olibona qiyqirgancha tuyasini cho'ktira boshladi: uni jabduqlash lozim edi. Qoranor Bo'ron hamon baqirib o'kirar, og'zidan chiqayotgan issiq nafasi bilan egasini qoplab olar edi. Edigey shashtidan qaytmadi. Oxiri tuyani yerga cho'ktirdi.

– Kospan, egar-jabduqni bu yerga tashlagin-da, anovi tuyalarni buning ko'zidan nariga, tepalik orqasiga haydab yubor!– deb qichqirdi Edigey.

Kospan moya tuya ustidan jabduqni yechib oldi-da, u tomon irg'itdi, o'zi esa Qoranor uyurini haydash uchun yugurdi, Edigey ungacha ishini bajardi-qo'ydi: Qoranorini tezda egarlab oldi, shu orada Kospan ham Edigeyning po'stinini ko'tarib yetib keldi. Edigey po'stinini kiya solib, jabduqlangan Qoranorga minib oldi.

Qoranor hali ham g'azabdan jo'shib, moda tuyalar safi-ga qaytib borish uchun intilardi, hatto bo'ynini yon tomon cho'zib, egasini tishlab olmoqchi bo'lardi. Ammo Edigey o'z ishining ustasi edi. U yovuzlarcha baqirganiga ham, bo'zlaganiga ham qaramay, Qoranorni qorli keng dalaga haydadi va qamchilab gap uqtirmoqchi bo'ldi:

– Bas qil, yetar endi! – der edi unga. – Ovozingni o'chir! Bari bir, orqaga qaytmaysan! Miyasi aynigan! Men senga yomonlikni ravo ko'ramdim? Men bo'lmaganimda seni quturgan yirtqich hayvon singari otib tashlashardi. Xo'sh, nima demoqchisan? Quturganing chinmi? Quturish ham shunchalik bo'ladimi?! O'z uyuring ozlik qilgandek bu yoqlarda nima qilib yuribsan? Shuni unutmaginki, uyga yetib olganimizdan so'ng o'zga uyurlarga chopishni bas qilasan. Aks holda zanjir-lab, bir qadam ham jildirmay qo'yaman seni!

Edigey Bo'ronning bu do'q-po'pisalari ko'proq o'zini oqlash uchungina aytilayotgan edi, xolos. Modomiki, Oqmo'ynoqqacha kelib uni tuyalardan zo'rg'a ajratib ketayotgani, umuman olganda adolatsizlik edi. Koshkiydi Qoranor yuvosh maxluq bo'lsa! Unda ortiqcha tashvishga o'rin qolarmidi. Haligi minib kelgan tuyani Kospanga tash-lab kelyapti-ku. Vaqti-soati kelib uni Bo'ronliga tashlab kelaman, deb va'da berdi Kospan. Bu yaramasning tash-vishidan sira qutulmadi-da.

Sal vaqt o'tgach, Qoranor egar-jabduqqa ham, egasi-ning minib yurishiga ham ko'nikib qoldi. Endi kamroq baqirib, ildam odimlab, bora-bora lo'killab chopgancha Sario'zakning olis yo'llarini bosib o'tardi. Edigeyning ko'ngli tinchidi; tuyaning ikki o'rkachi orasiga qulayroq o'rnamshib oldi-da, quloqchinini yuqoriroq ko'tarib Bo'ronli qaydasan, deb boraverdi.

Biroq yo'l ancha olis edi. Ob-havo birmuncha yaxshi, faqat bir shamol esib, osmon bulutlanib turardi. Yaqin ora-

da qor bo'roni turishidan xavfsiramasa ham bo'lardi, ammo tunga borib bo'ron ko'tarilishi mumkin. Edigey Bo'ron Qoranorni no'xtalab olganidan, ayniqsa, kecha kechasi Erlepesning do'mbirasi bilan kuylagan qo'shiqlarini tinglaganidan ko'ngli tog'day ko'tarilib borardi.

U shu yo'sinda xayol surib borarkan, yana beixtiyor o'tgan umrini esladi. Yechilmas muammo bo'ldi-ku! Qanday qilib «Zarifa, gap ana shunday, men seni yoqtirib qoldim», deb ochiqdan-ochiq aytishi mumkin. Agar Abutolibning bolalariga otasining nomida bo'lish ziyon keltiradigan bo'lsa, Zarifa xohlasa, ular Edigeyning familiyasiga o'tib qo'ya qolsinlar. Familiyasi Dovul bilan Ermakka qo'l kelib qolsa, u o'zini baxtiyor hisoblardi. Ishqilib, ular musibat ko'rmasin, o'z kuchi, aql-idroki bilan obro'-e'tibor topsinlar... Butun yo'l bo'yi Edigey shunday o'y-xayollarga botib kelardi.

Kun oxirlab qolgan edi. Avval qanchalik quturib qarshilik ko'rsatgan bo'lmasin, jilovlangan Qoranor toliqish nimaligini bilmay tobora ildamlab borardi. Oldinda Bo'ronli kengliklari ham ko'rinib qoldi. Mana, qor uyumlari bilan qoplangan qir-adirlar. Mana, kattakon tepalik, narigi tomonda, temir yo'lning burilish qismida esa Bo'ronli bekati. Mo'rilardan tutun chiqib turibdi. Qadrdon oila ahlining holi ne kechdi ekan? Uydan chiqqaniga atigi bir kun o'tgan bo'lsa-da, go'yo oradan bir yil o'tib ketganday xavotirlanardi. Ularni sog'ingan edi, ayniqsa, bolalarni. Qoranor ovulni ko'rgach, qadamini yana tezlatdi. Terlab-pishib, og'zidan hovurini buriqsitib borardi. Edigey uyiga yaqinlashguncha bekatga ikkita yuk poyezdi kelib, qarama-qarshi tomonga o'tib ketishdi: biri mag'ribga, ikkinchisi mashriqqa...

Edigey Qoranorni birato'la qamab qo'ymoqchi bo'lib uy ortidagi qo'ra yoniga kelib to'xtadi. Shoshilganicha yakka qoziqqa bog'lab qo'yilgan yo'g'on zanjirning bir uchini

olib tuyaning oldingi bir oyog'ini bog'ladi va «Teri biroz qotsin, keyin egarini olarman», deya o'z holiga qo'ydi uni. Negadir juda shoshilardi. Uvishib qolgan bo'yni, oyoqlarini yozib qo'radan chiqib kelayotganda katta qizi Saula uni ko'rib yugurib keldi. Edigey po'stinda beso'naqay engashgancha qizini quchoqlab oldi-da, yuzlaridan o'pdi.

– Sovqotibsan-ku,– dedi u qizining yengil kiyinganini ko'rib,– uyga chop. men hozir...

– Ota,– dedi Saula erkalanib,– Dovul bilan Ermak ketib qolishdi.

– Qayoqqa ketib qolishadi?

– Butunlay ketishdi. Oyisi bilan birga. Poyezdga tushib ketishdi.

– Butunlay ketishdi? Qachon?– U gap nima to'g'risida ketayotganini tushunmay, qizining ko'zlariga tikilib qayta so'radi.

– Bugun ertalab.

– Shunaqa degin-a! – dedi Edigey ovozi titrab. So'ng uyga yugur, tezroq, deya qizini qo'yib yubordi. – Men keyinroq boraman. Keyin. Sen boraqol, hoziroq jo'na...

Saula burchakdan aylanib o'tdi-da, ko'zdan g'oyib bo'ldi. Edigey qo'raning eshigini ham yopmay, to'g'ri Zarifalar uyi tomonga yo'l oldi. Borayotib eshitgan gaplariga ishonmadi: bunday bo'lishi mumkin emas! Eshik oldida to'p-to'p oyoq izlari ko'rinardi. U chala yopilgan eshikni shartta ochib, ostonadan ichkariga kirdi-yu eski-tuski kiyim-kechaklarning sochilib yotganini, allaqachonlar tashlab ketilgan bo'm-bo'sh uyni ko'rdi. Na bolalar, na Zarifa bor edi!

– Shunaqa ham bo'ladimi? – deya pichirladi Edigey nima bo'lganini hamon tushungisi kelmay. – Demak, ketishibdi-da! – U uy egalarining ketgani aniq ko'rinib turgan bo'lsa-da, lekin ko'zlariga ishonmasdi.

Yuragi orqasiga tortib ketdi. Hech qachon bunday og‘ir ahvolga tushmagan edi. U xona o‘rtasida, muzdek pechka oldida nima qilarini bilmay, ichdan qaynab chiqayotgan alamini bosolmay, tik turib qoldi. Deraza peshtaxtasida Ermakning unutib qoldirgan qirq bitta folbinlik toshlari – umid va muhabbat toshlari sochilib yotardi. Allaqachon dunyodan o‘tgan otaning qachon qaytib kelarini bilish uchun bu toshlar bilan fol ochishni Edigey ularga o‘rgatgan edi. Edigey toshlarni hovuchlab oldi-da, kaftida silab ushlagancha, – mana, qolgan esdalik shulargina, dedi. So‘ng devorga burilib, yuzlarini muzdek taxtalarga suy kay-suy kay, ho‘ngrab yig‘lab yubordi. Qo‘lidagi toshlar birin-ketin yerga tusha boshladi. U qaltiragan qo‘llari bilan toshlarni tutib qolmoqchi bo‘lardi-yu, lekin panjalari qovushmasdi; toshlar birin-ketin yerga tushib, huvillab qolgan xonaning burchak-burchaklariga yumalab ketdi...

Edigey devorni ushlagancha sekin-asta cho‘qqayib o‘tirib qoldi. U orqasi bilan devorga suyangan ko‘yi xo‘rsinib-xo‘rsinib yig‘lardi. Cho‘ntagidan Zarifa bergan sharfni olib, ko‘z yoshini artidi...

Tashlandiq barakda nima voqea yuz berganiga aqli yetmay o‘tiraverdi. Demak, Zarifa bolalarini olib ataylab Edigey yo‘qligida ketgan. Edigey bundan xabar topsa, ketgani qo‘ymaydi, deb o‘ylagan. Haqiqatan ham, u hech qachon, har qanday sharoitda ham ketgani qo‘ymasdi. O‘zi bu yerda bo‘lganida edi, oxiri nima bilan tugallanmasin, baribir ruxsat bermagan bo‘lardi. Safarga chiqmaganimda nima bo‘lardi, deb bosh qotirish foydasiz. Endi ular yo‘q. Zarifa yo‘q! Bolalari yo‘q! Axir, Edigey ulardan ajralmasdi-da. Buni yaxshi tushungan Zarifa uning yo‘qligida ishini bitirgan. O‘zining ketishini osonlashtirishga osonlashtiribdi-yu, ammo Edigeyni o‘ylamabdi, uni egasiz qolgan uyni ko‘rib qanchalik dahshatga tushishini o‘ylab ko‘rinabdi.

Hoynahoy, kimdir bekatga chiqib poyezdni to'xtatib bergan! Kimdir... Kazangap-da. Kazangapdan boshqa kim bo'lishi mumkin! U Edigey singari Stalin vafot etgan kundagidek stopkranni yulqib olgan emas, albatta, passajir poyezdlardan birini to'xtatib berishni bekat boshlig'idan o'tinib so'ragan. U ana shunaqa kimsa... Ularni bu yerdan tezroq ko'chirib yuborishda Ukkubolaning ham qo'li bo'lsa kerak. Hap sizlarmi, hali qarab turinglar!

Qon miyasiga urdi-da, hozir bor kuchini to'plab, Bo'ronli deb atalmish xudoning qarg'ishiga uchragan bekatdan qo'liga ilingan narsalarning barchasini tag-tugi bilan yakson qilib, kulini ko'kka sovurib yuborgisi, so'ng Qoranoriga mingancha Sario'zakning keng bo'shliqlariga bosh olib ketgisi, o'sha yerlarda yolg'iz o'lib ketgisi keldi. Edigey bu kimsasiz uyda shu zaylda holsizlanib, iztirob ichida esankirab, aqli yetmagan bir savolni bot-bot takrorlardi: «Nega ketdi, qayoqqa ketdi? Nega ketdi, qayoqqa ketdi?»

Oxiri u uyiga qaytdi. Ukkubola sukut saqlagancha po'stinini, telpagini, kigiz etigini olib burchakka eltib qo'ydi. Edigey Bo'ronning toshdek qotib, bo'zday oqarib ketgan yuzidan nimalarni o'ylab, nimalar qilish niyatida ekanini bilib bo'lmas edi. Go'yo hech narsani ko'rmayotganday ko'zlari hech narsani ifoda etmasdi. Edigey o'zini bosib o'tirish uchun haddan ziyod ortiqcha kuch sarflaganini yashirardi. Ukkubola erining bosh ko'tarar mahalini kutib, ikki-uch bor samovarga o't qo'yib choy qaynatdi. Choy qaynab, olov yonaverganidan samovar ichi kulga to'lib qolgan edi.

— Choy issiq, — dedi xotini. — Hozir o'tdan oldim. Edigey unga qaradi-yu indamay choyini ichaverdi. Choyning qaynoqligini ham sezmedi. Ikkovi ham kim oldin so'z ochishini kutib, tumtayib o'tirishardi.

– Zarifa ko‘chib ketdi, – dedi nihoyat Ukkubola.

– Bilaman,– dedi Edigey boshini ko‘tarmay. Biroz sukutdan so‘ng: – Qayoqqa ketdi? – deb so‘radi o‘sha alfozda boshini ko‘tarmay.

– Bunisini bizga aytmadi, – deb javob qildi Ukkubola.

Shu bilan ular yana xomush bo‘lib o‘tirishdi. Og‘zi kuy-sa ham parvo qilmasdi, xayoli faqat bir narsa bilan band ishqilib, o‘zimni jahldan tiya olayin, quturgan tuyadek ham-mayoqni to‘s-to‘polon qilmasam go‘rga edi, bolalarning o‘takasini yorib, biron falokatni boshlamasam bo‘lgani, deb o‘tirardi Edigey ichida.

Choyni ichib bo‘lgach, tashqariga chiqmoqchi bo‘ldi. Yana kigiz etigini, po‘stinini, telpagini kiydi.

– Qayoqqa bormoqchisan? – deb so‘radi xotini.

– Molga qaray-chi, – dedi u eshikdan chiqayotib.

Qishning qisqa kuni ham oxirlab, ana-mana deguncha tevarak-atrofni tun zulmati qoplab olayotgan edi. Borgan sari sovuq kuchayib, shamol jonlanib, qorni to‘zg‘itib uchi-rardi. Edigey qovog‘ini solgancha qo‘raga kirdi. Kirdi-yu zanjirini yulqib tortayotgan Qoranorga jahl bilan qaragan-cha qichqirdi:

– Yana o‘kirib-bo‘kirayapsanmi? Sira to‘ymas ekansan-da?! Yalmog‘iz, qarab tur hali! Masalangni endi uzil-kesil hal qilaman-qo‘yaman. Endi menga bari bir!

Edigey jahl aralash Qoranorning qorniga turti-da, so‘kinib, ustidan egarini olib irg‘itdi, oyog‘idagi zanjirini yechdi. So‘ng jilovini bir qo‘lida, dastasiga o‘ralgan qam-chisini esa boshqa qo‘lida ushlab olgancha xumori tutib bo‘kirayotgan tuyasini yetaklab dala tomon yo‘l oldi. Qoranor Bo‘ron tinmay bo‘zlab borayotgani uchun egasi bir necha bor uni qo‘rqitmoqchi bo‘lib arqonni siltab tort-di, foydasi bo‘lmagach, yerga tupurgancha e‘tibor bermay ketaverdi. U o‘jarlarcha qalin qorni kechib, zulmat qo‘yniga

cho'mayotgan dala sari shoshilar, entikib nafas olgancha borardi. Boshini quyi solib, qovog'ini ochmay uzoq yo'l bosdi. Bekatdan uzoqlashib bir tepalikka yetganda to'xtadi-yu tuyasidan qasdini olmoqchi bo'ldi va yopqini qorning ustiga yechib tashladi-da, tuya qochib ketmasligi uchun no'qtaning uchini belbog'iga bog'ladi. So'ng qamchinini ikki qo'llab ushlab olgancha Qoranorni savalashga tushdi. O'zi ham tuyadan besh battar baqirib, so'kinib savalardi.

– Mana, senga! Mana! Harom o'lgur, hayvon! Bularning bari sening kasofatingdan! Ha, hammasiga sen sababchisan. Endi seni o'z erkingga qo'yib yuboraman, boshing oqqan yoqqa ketaverasan, lekin avval seni mulla qilib qo'yaman! Mana senga, ochofat! Bari senga ozlik qiladi! Ovloq joylarga iliqib yugurishing shartmide? U esa bolalarini olib ketib bo'ldi! Ne kunlarga qolganim bilan hech biringizning ishingiz yo'q! Endi men qanday yashayman? Qanday yashayman? Sizlarga bari bir bo'lsa, menga ham bari bir! Mana senga, it!

Qoranor qamchi azobiga dosh bermay baqirar, yulqinar, o'zini har tomonga urardi, bir mahal Edigeyni urib yiqitdi-yu, uni qor ustida sudragancha jo'nab qoldi. Ishqilib, o'sha zo'rlab olib kelishgan joyga yana yetib borsam, degan niyatda egasini vahshiyona bir kuchda xodani tortgandek tortib borardi.

– To'xta! To'xta! – deb baqirardi Edigey sudralib borarkan goh qorga ko'milib, goh og'ziga qor tiqilgancha.

Quloqchin boshidan uchib ketdi, boshi qor uyumlariga kirganda yuz-ko'ziga qor urilib, bo'yni-yu qo'ynilariga muz kirardi. Tuyani bir amallab to'xtatish, no'xtani belbog'idan yechib olishning hech qanday iloji yo'q edi. Tuya esa bundan faqat qochib qutulaman, deb sudragancha ketaverdi. Kim bilsin, agar Edigey bir amallab belbog'ini bo'shatib, najot topmaganda bu ish nima bilan tugardi? Edigey yana

no'xtani ushlab tortgancha tuya uni yana bir necha metr joyga sudradi-da, keyin no'xtani bor kuchida tortib to'xtab qoldi.

– Uh, yaramas! – Edigey biroz o'ziga kelgach, diltang bo'lib, g'udrandi. – Qilar qilmishing shu bo'lsa, yo'qol ko'zimga ko'rinma! La'nati hayvon, ikkinchi bor seni ko'rsam, ko'zim chiqsin! Harom o'lgur! O'ligingni qarg'a-quzg'unlar yeb bitirsin! Quturgan it kabi dalada qolib, nom-nishoning o'chib ketsin!

Qoranor bakirib Oqmo'ynoq tomon qochardi. Edigey esa unga yetib olib, qamchisida savalar, og'ziga kelgan so'z bilan so'kar edi. Qasos olishning, ayriliqning vaqti-soati yetdi. Edigey uning ketidan hamon qichqirardi:

– Ko'zimdan yo'qol, it uli! Yugur! Ochko'z maxluq! Peshonangdan o'qqa uchib o'lgur!

Qoranor qorong'ilashib borayotgan dalada qochib borayotib, qor bo'roni ichida darhol ko'zdan g'oyib bo'ldi. Ahyon-ahyonda uzoqlardan bo'zlagan ovozi eshitilib turdi. Endi bu yaramas Qoranor Oqmo'ynoqqa yetib olmaguncha charchash nimaligini bilmay, tun bo'yi yelib-yuguradi, deb o'yladi Edigey o'zicha. So'ng «Tuf», deya o'zi sudralaverib payhon qilib yuborgan yo'lak bo'ylab orqaga qaytdi. Qu-loqchinisiz, po'stinisiz, yuz-qo'li achishib, qamchisini sudragancha qorong'i tunda tentirab kelarkan, butunlay holsizlanib, notavon bir ahvolga tushganligini sezdi. Shunda u qorga cho'kdi-da, boshini changallagancha ho'ngrab yubordi. Mahobatli Sario'zak qo'ynida yakka-yu yolg'iz cho'nqayib olgan Edigey quyun aralash yer bag'irlab esayotgan izg'irin shamolning hushtak chalib esishini, tepadan savalab yog'ayotgan qorning shivirini eshitib turdi. Sevimli ayolingdan, suyumli bolalaringdan ayrilib yashagan um-ring qursin, bunday umrning ma'nisi yo'q, degandek millionlab qor uchqunlari havoda mayin shitirlab, qulog'iga

gapirayotgandek bo'lib tuyuldi. Edigey shu yerning o'zidayoq qor ostiga ko'milib o'lishni afzal ko'rdi.

– Xudo yo'q! Hayotning ma'nosini u tushunmagandan so'ng, boshqalardan nimani kutish mumkin? Xudo yo'q!– der edi u Sario'zakning qorong'i tunida tanho qolib.

Shu paytgacha bunday so'zlarni hech qachon ovoz chiqarib aytmagan edi. Hatto Xudoni doimo eslab turadigan Yelizarov, ilm nuqtayi nazaridan qaraganda, xudo yo'q, deb ishontirmoqchi bo'lganida ham u inonmagan edi. Endi esa inondi...

Yer o'z o'qi atrofida aylanar, koinot shamollariga yuilib, suzib borardi. Quyosh atrofida aylanardi va shu dam o'z charxi bo'ylab aylangan ko'yi Sario'zakning qorli dashtlarida tiz cho'kib o'tirgan kishini olib ketmoqda edi. Edigey Bo'ron sevimli ayolidan ajralgan o'sha kuni shu qadar tushkunlikka tushib, umidsizlikdan tiz cho'kdiki, hech bir qirol, hech bir imperator, hech qanday hokimi mutlaq taxti-baxtidan ajralib qolgan chog'da ham yorug' dunyo qarshisida bunchalik g'am-g'ussa bilan tiz cho'kmagandir?! Yer esa suzib borardi...

Oradan uch kun o'tib, Edigey ombor eshigi oldida Kazangapga yo'liqdi: ular temir yo'l remonti uchun zarur bo'lgan gulfmix olishayotgan edi.

– Sen negadir odamovi bo'lib qolding, Edigey, – dedi u temir-tersakni zambilga solayotib. – O'zingni mendan chetga olib yurganga o'xshaysan, gaplashib olaylik desam, tutqich bermaysan.

Edigey unga shartta o'grilgancha o'qrayib qaradi:

– Sen bilan gaplashadigan bo'lsak, shu zahotiyoq bo'g'ib o'ldirib qo'yishim mumkin. Buni o'zing ham yaxshi bilasan!

– Menigina emas, boshqalarni ham bo'g'ib o'ldirishga tayyor ekanligingga shubhalanmayman. Biroq, bunchalik g'azablanishingning boisi nimada?

– Uni bu yerdan ketib qolishiga sizlar majbur etgansizlar, – dedi Edigey ko‘pdan beri tinchlik bermay, iztirobga solib kelayotgan o‘y-fikrini to‘kib socharkan.

– Topgan gapingni qara-yu! – dedi Kazangan boshini chayqab. Jahli chiqqandanmi, uyalganidanmi qizarib ketdi. – Aqlingga shu gap kelgan bo‘lsa, unda biz tugul, o‘sha kelin to‘g‘risida ham yomon fikrda ekansan. Senga qaraganda uning aqli butun ekan. Bu ishning oxiri nima bilan tugashini biror marta tanangga o‘ylab ko‘rganmiding? Kelin aql yuritib, obro‘yi borida ketishga qaror qilgan. Ko‘chirib yuborish uchun yordam so‘ragan edi, qarashib yubordim. Bolalaringni yetaklab qayoqqa borasan, deb surishtirib ham o‘tirmadim, u ham biron nima demadi. Bunisini taqdirdan o‘zga hech kim bilmaydi. Tushundingmi endi? O‘z sha’niga ham, xotining sha’niga ham dog‘ tushirmay ketdi. Ikkovlari ham minnatdorchilik bilan xayr-xo‘shlashdi. Seni yomon yo‘ldan saqlab qolganliklari uchun har ikkalasiga ham boshing yerga yetguncha ta’zim qilsang arziydi. Ukkuboladay ayolni bir umr izlab topolmaysan. Uning o‘rnida boshqa birov bo‘lganida ta’ziringni shunday berib qo‘yardiki, Qoranordan ham oldinroq o‘zing dunyoning narigi burchagiga bosh olib ketishga majbur bo‘larding...

Edigey indamadi. Nima ham derdi. Aslini olganda, Kazangap haq gaplarni aytdi. Biroq Kazangap aql bovar etmagan bir jumboqni anglab yetmabdi. Betgachopar Edigey ham bo‘sh kelmadi:

– Bo‘pti! – dedi-da, uni mensimagandek chetga qarab tupurdi. – Bitta donishmandning aytgani shu bo‘lsa, o‘rgildim sendek aqli ta’mizlardan. Shuning uchun yigirma uch yildan buyon o‘rningdan jilmay, farishtaga o‘xshab yurgan ekansan-da. Sen bunaqa ishlarni qayerdan ham tushunarding? Bo‘pti. Pand-nasihat eshitishga vaqtim yo‘q! – U shularni aytib, chetga burilib ketdi.

– Mayli, bilganingcha qil! – degan soʻzlarni eshitdi u ortidan.

Ana shu gaplardan soʻng Edigey koʻngli sovigan Boʻronli bekatini tark etmoqchi boʻldi. Chindan ham ketishga qaror qildi, chunki bu yerda oʻzini ovutolmasdi, yurak-bagʻrini ezayotgan gʻam-alam, sogʻinch azoblari-ni yengishga ojizlik qilardi. Zarifasiz, uning bolalarisiz bu yerdagi jamiki narsalar huvillab, boʻm-boʻsh boʻlib qolgan edi. Azoblardan qutulish uchun bekat boshligʻiga rosma-na ariza berib, ishdan boʻshab, xotin, bola-chaqasi bilan boshi oqqan tomonga ketishga ahd qildi Edigey. Ishqilib, bu yerlarda qolib ketmasa boʻlgani. Axir, u allaqachonlar tangri-taoloning ham yodidan chiqib ketgan bu bekatga zanjirband qilib tashlanmagan-ku! Koʻpchilik odamlar boshqa tarafdarda, oʻzga shaharlar-u qishloqlarda binoyidek yashashadi-ku. Ularni boʻynidan bogʻlab qoʻysang ham bu yerlarda bir kun turishmas. Nega endi Sarioʻzakda bir umr hakkaday hak-kalab yurishi kerak? Qaysi gunohi uchun? Bas, ketadi. Orol dengiziga qaytadi yoki Qaragʻanda, Olmaota tomonlarga yoʻl oladi. Yorugʻ dunyoda bundan boshqa joylar qurib ketibdimi?! Oʻzi yaxshi xizmatchi, toʻrt muchasi sogʻ, salomatligi joyida; hamma narsaga qoʻl siltaydi-da, joʻnaydi-ketadi. Edigey Uk-kubolaning oldidan oʻtish, uni rozi qilishni oʻylardi, qolganlari choʻt emas. U ogʻiz ochish uchun qulay fursat kutib, reja tuzib yurarkan, oradan bir hafta oʻtib ketdi va bir kuni xoʻjayini to-monidan haydab yuborilgan Qoranor paydo boʻldi.

Edigey qarasaki, it uy oldida toqatsizlanib chopib, vo-vullab yana qaytib kelardi. Edigey tashqariga chiqdi-yu qoʻraga yaqin joyda bir maxluq – tuya serrayib turganini koʻrib qoldi. U xuddi qoqqan qoziqday qimir etmas edi, Edigey yaqin borgachgina bu maxluq oʻzining Qoranori ekanligini tanidi.

– E, baxayr! Shu kunga qoldingmi, sen bechora. Dab-dala bo‘libs-an-ku! – deb baqirib yubordi Edigey.

Oldingi Qoranordan bor-yo‘g‘i to‘rttagina suyak qolgan edi, xolos. Qiltirab qolgan bo‘ynida kattakon boshi osilib turardi. Tizzalaridan pastga osilib tushgan junlari go‘yo o‘ziniki emas, balki ataylab yopishtirib qo‘yilganday osilib turardi, qora gumbazday salobat bilan gurkirab turgan o‘rkachlaridan darak ham yo‘q; kampirlarning qup-quruq siynasidek shalvirab tushgan edi. Atanning shu qadar tinkamadori qurigan ediki, qo‘raga sudralib borishga ham majoli yetmas edi. Nafas rostlab olish uchun shu yerda to‘xtaganga o‘xshaydi. Iliqib yurib, oxirgi madori qolguncha chopgan, endilikda shaldiragan bir qop suyak holida arang yetib kelgan edi.

– Barakalla!– deb piching qildi Edigey Qoranorni to‘rt tomonidan o‘tib tomosha qilarkan.– Ana sumbat-u, mana sumbat! Seni it ham tanimay qolibdi-ku! Bir vaqtlar naq atan eding! Balli! Na insof, na diyonat bor senda! Moyaklaring joyidami o‘zi, yana yo‘l-po‘lda tushirib qoldirmadingmi? O‘zing ham takaday sasib ketibsan. Orqangga qo‘ng‘iroqchalar osilibdi-ku, quruq ustixonining qolibdi-ku! Bechora!

Qoranor qimir etmay turardi, na oldingi kamolidan, na burungi viqoridan darak bor. Boshini chayqab-chayqab zo‘rg‘a turardi.

Atanga Edigeyning rahmi keldi. U uyga borib bir chelak bug‘doy keltirdi. Ustiga yarim hovuch tuz sepdi va:

– Ol, yemingni yegin, – deb idishni tuyaning oldiga qo‘ydi. – Shoyad kuchga enarsan. Keyin men seni qo‘raga eltib qo‘yaman. Yotib, o‘zingga kelasan.

O‘sha kuni u Kazangap bilan suhbatlashdi. Uning uyiga borib gap ochdi:

– Men sening huzuringga bir ish bilan keldim, Kazangap. Hayron bo‘lma kecha gaplashgisi kelmovdi, aji-

bali deb xarxasha qiluvdi, bugun o'zi kelibdi, deb. Jiddiy gapim bor. Men Qoranorni senga qaytarmoqchiman. Qulluq qilgani keldim. Bir vaqtlar bo'taloq ekanida menga uni sovg'a qilgan eding. Rahmat senga, birodar. U og'irimni yengil qildi. Yaqinda toqatim-toq bo'lganidan uni haydab soluvdim, bugun o'zi kirib kelibdi. Hozir qo'rada yotibdi. Ikki haftalardan so'ng oldingi holiga qaytadi. Kuch-quvvatga to'ladi. Faqat boqib turish kerak.

– Labbay? – deya uning so'zini bo'ldi Kazangap. – Gapni qayoqqa buryapsan? Nima, he yo'q, be yo'q, menga Qoranorni qaytarib beradigan bo'lding? Men senga tovallo qilgan edimmi?

Ana shunda Edigey dilida bor gapini aytdi: oilamni olib ketmoqchiman, dedi u. Sario'zak me'daga tegdi, boshqa yoqqa ketmoqchiman. Ehtimol, bu xayrli bo'lar. Kazangap Edigeyning so'zlarini diqqat bilan tinglagach, unga shunday javob qildi:

– Nachora, ixtiyoring. Shunisi borki, nazdimda, nima qilmoqchi bo'layotganingni o'zing ham tushunmasang kerak. Xo'sh, ketding ham deylik, lekin o'zingni tark eta olmaysan-ku. Qayoqqa uloqmagin sho'ringni qurita olmaysan. Qayoqqa borsang, u sen bilan birga boradi. Yo'q, Edigey, agar sen erkak bo'lsang, mana shu yerda o'zingni o'zing yengib ol. Ko'chib ketish mardning ishi emas. Hamma ham keta oladi. Lekin o'zini-o'zi yo'lga solish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi.

Ha deganda, Edigey uning fikriga qo'shilavermadi, lekin adi-badi ham aytishib o'tirmadi. U o'yga cho'mdi va og'ir xo'rsinganicha sukut saqladi. «Har qalay boshqa yoqlarga jo'nab yuborsammikin? – deb o'ylardi u. – Ammo unuta olarmikanman? Nega unutishim kerak? Nima qilsam ekan? Aytsam tilim kuyadi, aytnasam dilim. Zarifaning holi ne kechdiykin? Go'daklari bilan qayoqlarda tentirab

yuribdi? Boshiga biron ish tushib qolsa, holing ne kechdi, deb so‘raydigan odam topilarmikin? Ukkubolaga ham oson tutib bo‘lmaydi, mana necha kun bo‘ldiki, mening yovvoyiligimga churq etmay chidaydi...»

Kazangap Edigeyning dilidan nima kechayotganligini tushunardi. Uning ahvolini yengillatish, e‘tiborini tortish uchun bir yo‘talib olib, gapira boshladi. Edigey boshini ko‘targach, shunday dedi:

– Sirasini aytganda, nega men senga saboq berishim kerak, Edigey. Xuddi menga biron nafi tegayotganday?! O‘zing ham oq-qorani yaxshi ajratasan, gapning indallosini aytganda, sen – Raymali og‘a, men esa Abdilxon emasmiz. Qolaversa, atrofimizda birgina qaqqaygan daraxt ham yo‘qki, unga seni qo‘l-oyog‘ingdan bog‘lab qo‘ysam! Inon-ixtiyoring o‘zingda, bilganingni qil. Faqat jilish oldidan o‘ylab ko‘r.

Kazangapning so‘zlari uzoq vaqtgacha Edigeyning yodidan chiqmadi.

X

Raymali og‘a o‘z zamonasining mashhur oqini edi. U yoshligidan elga tanildi. Xudo yorlaqagan jirlovchi edi; ham shoir, ham o‘z she‘rlariga kuy bastalagan bastakor, ham nafasi o‘tkir oqin. Zamondoshlarini hayratga solgan jirchi el-yurt yig‘inlarida do‘mbirasini qo‘lga olishi bilan kuyga payvast qo‘shiq quyilib kelaverardi. U kuylagan qo‘shiq ertasiga og‘izdan-og‘izga ko‘chib, yod bo‘lib, ovuldan-ovulga, qo‘nalg‘adan-qo‘nalg‘aga tarqalib ketardi. O‘sha kezlar yigitlar og‘zidan tushmay kuylab yurilgan mana bu qo‘shiq ham Raymali og‘aniki edi:

Olis yo‘ldan kelayotgan tashna otga

Uchrab qolsa jimir-jimir ko‘m-ko‘k chashma –

shudir dunyo rohati.

Qo'msab kelib visolingga bir yetganim,
Egardan enkayib, bo'sa olib ketganim –
shudir dunyo rohati...

Raymali og'a orasta kiyinib yurardi. Buni ham xudoning o'zi ravo ko'rgan edi. Ayniqsa, mo'yna qoplangan har mavsumga mo'ljallab tikilgan qalpoq kiyishni xush ko'rardi. Uning ajralmas hamrohi – hammaga ma'lum va mashhur, oltindek tovlanib turadigan axaltekin zotli Sarala degan oti bo'lib, u turkmanlarning katta bir to'yida tortiq qilingan edi. Xalq oqinni qanchalik alqasa, uning otini ham shunchalik maqtashardi. Saralaning qaddi-qomati-yu ko'rkam va ulug'vor yurishiga qarab shinavandalar huzur qilishardi. Shu sababli ham Raymalining bor mol-dunyosi qo'lidagi do'mbirasi-yu Saralaning yo'rg'alashi, deb hazil qilishardi odamlar.

Haqiqatda ham shunday edi. Raymali og'a butun umrini ot egar ustida, do'mbira chertib o'tkazdi. Xalq orasida shuhrat qozongan bo'lsa ham mol-dunyo orttirmadi. Bahor bulbuliday hamisha katta yig'inlarda, to'y-tomoshalarda xalqning izzat-hurmati-yu e'zozida yashadi. Uning sevgan oti ham siylov-u parvarishda bo'ldi. Biroq ba'zi bir o'ziga baquvvat, davlatmand odamlar uni yoqtirishmasdi. Daydi shamol singari behudaga umrguzarenlik qilib yuribdi, deb orqavarotdan gapirishib ham yurishardi.

Biroq Raymali og'a katta to'y-tomoshalarga kelib, do'mbirasini qo'lga olib kuylay boshlashi bilan hamma, hatto uning turmush tarzini yoqtirmagan haligi odamlar ham sehrlab qo'yganday qo'llari-yu yuz-ko'zlariga qarab angrayib qolishardi. Do'mbirani sozlab, ohangrabo kuylar chalib, insonning qalb tuyg'ularini qo'zg'agani uchun uning qo'llariga termilishardi; butun tafakkur kuchi-yu ruhiy holati o'tdek chaqnab turgani, yuzlaridan nur yog'ilayotgani uchun hamma unga termilardi. Kuylayotganda nurli yuzi

shabadadan yengil mavjlanayotgan dengiz singari o'zgarib turardi...

Xotinlari arazlab, toqati toq bo'lib tashlab ketishardi, begona juvonlar esa uni bir ko'rishga mushtoq bo'lib, turlari bedor yig'lab chiqishardi.

Shu tariqa u qo'shiqdan qo'shiqqa, kechadan kechaga, to'ydan to'yga o'tib umr o'tkazavergan, qarilik ham zimdan yetib kelgan. Avval murtiga oq oralab, so'ng soqoli oqara boshladi. Saralaning ham sillasi quridi, yoli va dumi siyraklashdi. Uni qadimgi Sarala ekanini yurishidangina anglab olish mumkin edi, xolos. Raymali og'a hech nimaga bo'y bermay so'ppayib yolg'iz o'sgan, qurib borayotgan ulkan terak singari umrining qish fasliga qadam qo'ygan edi... Mundoq o'ylab qaralsa, uning na oilasi, na bir tayin uyjoyi, na mol-holi, na boshqa biror dunyosi bor. Kichik ukasi Abdilxon uni o'z qaramog'iga oldi. U avvalo yaqin qarindoshlarini to'plab, o'zining bu ishdan noroziligini bildirib koyigan bo'ldi-yu lekin unga alohida uy berib, non-tuzidan, kir-chiridan xabardor bo'lib turishni amr etdi...

Raymali og'a endi ko'proq keksalik haqida kuylaydigan, oxirat to'g'risida o'ylaydigan bo'lib qoldi. Allaqanday mahobatli qo'shiqlar to'qidi o'sha kezlarda... «Inson nega yorug' dunyoga keladi?» – deya azal-azaldan donishmandlar bosh qotirib kelgan o'y-fikrlar endi uni ham o'ylantirib qo'ygan edi. Endi avvalgiday el oralab to'yma-to'y yurishlardan qoldi. Ko'pincha uyda tanholikda qolib hazin kuylar chaladi, kechmishini birma-bir ko'z oldiga keltiradi yoki bu foniylar dunyo haqidagi keksalar bilan uzoq vaqt suhbatlashib o'tirardi...

Yoshi qaytgan chog'ida butun borlig'ini alg'ov-dalg'ov qilgan bir voqea sodir bo'lmaganida, xudo shohidki, Raymali og'a qolgan umrini osoyishta o'tkazgan bo'larmidi.

Kunlarning birida Raymali og'a uyda qamalib o'tira olmay, qari oti Saralani egarlab, ko'ngil yozib kelish uchun katta bir ma'rakaga yo'l oldi. Har ehtimolga qarshi, do'mbirasini ham yoniga oldi. E'tiborli kishilar, qadrdon ulfatlari kuylamasang ham hech bo'lnasa mehmon bo'lib ketasan, deya o'tinib so'rashgan edi. Raymali og'a tezroq qaytib kelarman, degan o'y bilan yo'lga tushdi.

Borgan yerida uni izzat-ikrom bilan kutib olishdi. Aziz mehmonlar o'tirgan eng yaxshi o'tovga – bo'z uyga taklif qilishdi. Taniqli odamlar qatorida o'tirib qimiz ichdi, to'y egasining sha'niga iliq so'zlar aytib, oqsoqollarga xos bama'ni gaplardan so'zlab o'tirdi.

Ovulda to'y-tomosha qizigandan-qizidi, chor atrofda yosh-yalanglarning quvnoq o'yin-kulgisi-yu ashula sadolari yangradi, bazmi-jamshid avjiga chiqdi. Kelin-kuyovlar sharafiga ot poygasiga tayyorgarlik ko'rilayotgani, qozon-tovoq boshida uymalashgan jonsarak oshpazlarning gangir-gungirlari, narigi tomondagi otlar uyurining do'pir-do'pirlari-yu kishnab o'ynashlari, berigi yoqdagi daydi itlarning o'ynoqlab vovullashi allaqanday yoqimli tuyulardi. Dasht bo'ylab esayotgan mayin shabada esa gullab yotgan giyohlarning xushbo'y hidini dimoqqa urardi... Hammasidan ham qo'shni o'tovlardan eshitilayotgan kuy va qo'shiqlar, qizlarning atrofga taralayotgan jarangdor kulgisi Raymali og'ani o'ziga maftun etib, uning butun vujudini qamrab olgan edi...

Keksa jirlovchining yuragi jiz etib ketdi. Sirtidan qaraganda, Raymali og'a suhbatdoshlariga sir boy bermay bamaylixotir o'tirgan bo'lsa ham aslida xayolida o'tmish umrining qanotida parvoz qilib yurganday his qilardi o'zini: yosh va ko'hlik davri, qirchillama o'ynoqi tulpori Saralada dala kezib yeldek uchib yurgan kezlari, otining tuyoqlari ostida yanchilgan maysa-giyohlar ham so'lib, ham

kulib boqqan chog'lari, u kuylagan qo'shiqlarini tinglab quyosh unga talpingan damlar, do'mbirasining ovozidan odamlar qalbida qon jo'shgan paytlar, og'zidan chiqqan har bir so'z dillarni rom etib sehrlab qo'ygan vaqtlar, o'zi ham seva bilgan, ham kuya bilgan, ot ustida xayr-xo'shlasha turib sevgi iztiroblaridan ko'zyoshi to'ka bilgan zamonlar o'tdi-ketdi... Bularning nima keragi bor edi? Qo'r ostida so'nib borayotgan cho'g'ga qarab keksaygan chog'ingda afsus-nadomatlar chekish uchun kerak edimi?

Raymali og'a onda-sonda bir gapirib, o'yga cho'm-gancha mung'ayib o'tirardi. Shu mahal o'tovga yaqinlashib kelayotgan qadam tovushi, odamlarning gangir-gunguri, bo'yintumor tangalarining jiringlashi va shohi ko'ylak etaklarining yoqimli shitirlashi qulog'iga chalindi. Kimdir o'tov eshigidagi kashtali pardani baland ko'targan edi, bo'sag'adan do'mbirasini ko'ksiga qisib ushlab olgan ochiq chehrali qora ko'z, kamon qosh, qarashlari sho'x, mag'rur, sarvqomat, liboslari ham o'ziga yarashiqli, tabiatning mohir qo'llari tomonidan yaratilgan bir qiz bo'sag'ada paydo bo'ldi. Uning qiyofasi g'oyatda jur'atli ekanidan dalolat berardi. Qiz ostonada dugonalari va bir nechta yigitlarning qurshovida ta'zim bajo keltirib, hurmatli kishilardan uzr so'rab turgan edi. O'tirganlardan biron kishi og'iz ochishga ham ulgurmasdan qiz Raymali og'aga yuzlanib ajib mahorat bilan do'mbirasini chertgancha muborakbod qo'shiqni baralla kuylab yubordi:

«Chanqog'in qondirmoqchun olisdan yo'l tortib, quduq izlab kelayotgan sarbon singari huzuringga shoshdim men, dovruqli Raymali og'a. Shovqin-suron ko'tarib, bostirib kelganimiz uchun kechir, to'y-tomosh, bazmi-jamshid degani shu emasmi? Jur'atimdan tang qolma, Raymali og'a, kuylab kirmoqqa jazm etdim, ilk muhabbatimni izhor etgandagiday sirli qo'rquv ichra iztirob chekib keldim.

O'qlangan miltiqday o'ktam bo'lib tug'ildim, afv etgaysan, Raymali og'a. To'y va tomoshalarda doimo erkin kuylab yurgan bo'lsam-da, qatralardan bol to'plagan asalari singari, bu uchrashuvga umr bo'yi intildim. G'uncha yanglig' shu kunga intiq edim, ming shukrki, niyatimga erishdim!..»

«Ijzat ber, go'zal qiz, kimsan o'zing?», deb so'ramoqchi bo'ldi Raymali og'a, ammo uning qo'shig'ini bo'lgisi kelmadi. Butun borlig'i bilan qiz tomon intildi-da, hayratdan lab tishlab o'tirdi. Yuragi hapriqib ketdi, agar shu mahal odamlar o'zgacha nazarga ega bo'lganlarida edi, uning parvozda-gi burgut singari talpinib, qanot qoqib qolganini payqagan bo'lur edilar. Ko'zlari yayrab, ravshanlashib ketdi, orziqib kutgani osmon-u falakdan bir nido eshutilganday hushyor tortdi. Mana shunda Raymali og'a qariligini unutib, boshini mag'rur ko'tardi...

Qo'shiqchi qiz esa kuylashda davom etardi:

«Kimligimni aytayin, ulug' jirlovchi, quloq sol. Yoshligimdan sevaman – egam bergan oqinsan, Raymali og'ajon. Qayerlarga bormagin, qayerlarda kuylamagin, ortingdan izma-iz ergashib yurdim, Raymali og'a. Ma'zur tutgin, jirlovchim, oqinlarning oqini, senday oqin bo'lishni ko'pdan orzu qilaman. Soyaday ergashib, so'zlaringni, kuylaringni yod oldim, sehlrandim, san'atingga topindim. Baxtim kulgan bir kuni sen bilan salom-alik qilib, sevgimni izhor etsam, g'oyibona ta'zim etganimni oshkora aytib bersam, deb niyat qilib, Tangridan madad so'radim. Baxtim kulgan kuni huzuringda soz chertib kuylab bersam, yengilib qolsam ham mayli, mening bu beodobligimni yana Xudoning o'zi kechirsin, sendek ulug' jirlovchi bilan bir aytishib ko'rsam, deb niyat qildim. O, Raymali og'a, visol onlarini kutgan oshiq singari men bu saodatli damlarni sog'inib, entikib kutdim. Biroq men yosh edim, ulug' oqin sen bo'lsang, el ardog'ida mast bo'lib, davr-u davron surib, shon-shuhratga

g'arq bo'lib ketdingki, to'y-tomoshalarda, ko'pchilikning ichida mendek yoshgina bir qizni qayoqdan ham payqar eding? Men esa kuylaring asiri bo'lib, sevgimni aytishga uyalib, seni qalbmida pinhon saqladim; yuzima-yuz kelib, tortinmasdan sirimni oshkora aytmq uchun ertaroq ayol bo'lsam, deb o'zimni-o'zim oshiqtirib yurdim. So'ng huzuringga kelib, hech qancha ikkilanmay, sinovchan ko'zlaringdan cho'chimay muhabbatim izhor etib, aytishuvga tortmoq uchun so'z san'ati-yu do'mbira sehrini sen qadar o'rganayin, ustozim, kuylamakni sen qadar o'rganayin, ustozim, deb ont ichdim. O'sha qiz – inana men, ham-mangizning qarshingizda turibman. Balog'atga yetguncha, gul bo'lib ochilguncha shoshilgandan-shoshildim. Ammo damlar imillab o'tardi, axiri bu yil yozida o'n to'qqiz yoshga to'ldim. Sen esa, Raymali og'a, hali ham o'sha-o'shasan – mening bolalik chog'larimdagidaysan. Faqat soch-soqolingga biroz oq oralabdi. Ammo bu sevgiga xalal bermaydi, shop mo'ylovli yigitlar ham sening o'ringni bosa olmaydi. Mana men huzuringdaman. Endi esa ochiq aytib, haqiqatni so'zlashga ijozat ber: qiz bola, deb taklifimni rad etsang, erking o'zingda. Biroq meni jirlovchi sifatida kamsitolmayсан, modomiki, sen bilan mushoiraga kelib turibman. Aytishuvga taklif etaman, ustozim, endi navbat o'zingga!»

– O'zing kim bo'lasan? Qaydan kelding? – deya xitob qildi Raymali og'a va o'rnidan turdi. – Ismi-sharifing nima?

– Ismim Begimoy.

– Begimoy? Shu vaqtgacha qayda eding? Qaydan kelyapsan, Begimoy?! – deb yuborganini Raymali og'aning o'zi ham sezmay qoldi-yu, boshini quyi egdi.

– Aytdim-ku, Raymali og'a, yosh edim, voyaga yetdim.

– Hammasini tushunaman, – deb javob qildi Raymali og'a. – Faqat bir narsaga – o'z taqdirimga tushuna olmayap-

man! Umrimning qish fasli kirib kelayotgan paytda nega buncha suluv qilib yaralding?! Nega? O'tgan umrimdan no-limasdan, ko'radiganlarimni ko'rdim deb, shu yoshga yetganimda seni ato etib, diydoringni ko'rsatib, ovozingni eshittirib, azobli rohatga duchor etgani tangrining, qasosimi bu!

– Bunchalik qayg'urishning na hojati bor, Raymali og'a, – dedi Begimoy. – Agar o'z taqdiringni mening siymomda ko'rib turgan bo'lsang, unda ko'ngling to'q bo'lsin, Raymali og'a. Cheksiz mehr-muhabbatim, sevgi-sadoqatim-u dilrabo qo'shiqlarim bilan seni mahliyo qilib, huzur baxsh eta olsam – bas, dunyoda menga bundan ortiq baxt yo'q. Ko'ngling to'q bo'lsin mendan, Raymali og'a, bari bir seni behad sevaman. Har qanday sinovlarga bardosh berib, sen bilan aytishuvga kirishganimdan behad faxrlanaman.

– Nimalar deyayotirsan! So'z aytuvda sinashuv deysanmi, Begimoy! Dahshatli sevgi sinovi oldida mushoira sinovi nima degan gap? Yo'q, Begimoy, sen bilan maydonga tushishga haddim sig'maydi. Kuchdan ketganman yoki otash nafasim so'nib qolgan deb ayta olmayman. Gap unda emas. Men faqat sen bilan zavqlanishim, sening kuyingda g'am chekib o'tishim va shu sevgi bobidagina sen bilan sinasha olishim mumkin, Begimoy.

Shu so'zlarni aytgach, Raymali og'a do'mbirasini olib sozladi-da, daf'atan yangi bir qo'shiqni kuylay boshladi, kuylaganda ham odatdagiday, goh mayin shabadadek may-salarni silab, goh guldiragan momaqalldiroq singari baland ovoz bilan kuylay boshladi. Shu-shu, «Begimoy» deb atalmish bu qo'shiq yer yuzida yangraydi:

«...Kelsang chanqab yiroqdan, suv ichsam deb buloqdan, sarin esgan yel kabi yo'ling to'sib chiqsam men va poying uzra bajonidil cho'ksam men, Begimoy. Taqdirimga yozilgani – tugab turgan bo'lsam ham, lekin hali o'limdan yiroqman, Begimoy. Ayirilganim o'zingdan, ayirilganim

ko'zindan, shuning uchun Begimoy, asrlar o'tar-ketar, ammo seni deb qarilikka bo'y bermay, o'lim sari yo'l tutmay mangu yashab qolarman...»

«Begimoy», degan ashulani u shunday kuylardi.

O'sha kun kishilar xotirasida uzoq saqlanib qoldi. Raymali og'a bilan Begimoy to'g'risida mish-mishlar tarqaldi. Oq o'tovdan kelinni kuyovnikiga uzatish kuni bezatilgan otlardagi suvorilar orasida, yasan-tusan xaloyiq huzurida, qalliqni kuzatib borayotgan karvon boshida Raymali og'a va Begimoy viqor bilan turfa maqomda ashulalar aytib, to'y kechasini qizitib bordilar. Yonma-yon yurishib, uzangilari bir-biriga tegib, ikki oqin borar, o'zlarin ko'z-ko'z etishib, el ko'zini yayratib, kelin-kuyovlarga baxt tilab qo'yishardi jo'r bo'lib, jo'ra bo'lib. Do'mbirada kuylashardi, nay tilida so'ylashardi; goh unisi kuylardi, goh bunisi kuylardi, biri qo'yib, biri jirlardi...

Bunday sehrli qo'shiqlarni tinglab ulus hayratda qoldi, o't-o'lanlarga jon kirib, gulxanlar shu'la sochaverdi. Qushlar quvnoq sayrashib, toy mingan bolakaylar chuv-chuvlashib toychog'ini gijinglata boshladi.

Keksa oqin Raymali og'a hammani sehrlab, hang-u mang qilib qo'ygan edi. Odatdagidek ovozi jarangdor, avvalgidek epchil va chechan, yam-yashil o'tloqqa tikilgan oq o'tov ichidagi qo'sh chiroq singari ko'zlari yog'du sochardi. Hatto Sarala oti ham bo'ynini gajjak etib, egasi bilan faxrlangandek edi.

Ammo Raymali og'aning bu ishini hamma ham ma'qul ko'rmayotgan edi. Ko'pchilik ichida g'ijinib o'tirardi. Ular oqinning qabiladoshlari – Baraqboy urug'iga mansub kishilar. «Shu ham ish bo'ldi-yu qarigan chog'ida Raymali eshushini yeb qo'yibdi. Bu qari ko'ppak bizni bunaqa masxara qilib o'tirganda, seni navbatdagi saylovda bo'lislikka qanday ko'tara olamiz, sharmanda bo'lmaymizmi?», deb uning

akasi Abdilxonning qulog'ini qoqib javrashib o'tirishgan edi. Eshityapsanmi. xuddi yosh ayg'ir kishnayotgandek-a? Jononasi ham o'ziga monand ekan, bergan javoblarini tinglayapsanmi? Bundan ortiq sharmanda-yu sharmisorlik bo'ladimi! Hammaning ko'z o'ngida uning aqlini shoshirib yotibdi. Oqibat yaxshilik bilan tugamaydi. Bu betamiz bilan qanday ilashib qoldi ekan? Bu hangoma ovulma-ovul doston bo'lmasligi uchun uning tanobini tortib qo'yish kerak...

Abdilxon yo'ldan ozgan akasining bunday bema'ni ishlaridan ko'pdan beri g'azablanib yurardi. Qaridi, horidi, endi nuroniy chol bo'ldi deganda, buni qarangki, aksini qilib, butun Baraqboy urug'iga isnod keltiryapti.

Shunda Abdilxon ot o'ynatib akasi o'tirgan to'da ichiga yorib kirdi va qamchi o'qtagancha tahdid solib baxirdi: «Esingni yig', uyga qayt!» Ammo dilrabo qo'shiq og'ushiga cho'mgan akasi uning ovozi ham eshitmadi, o'zini ham ko'rmadi. Oqinlarni zich qurshab olib, biron so'zini ham oqizmay-tomizmay miriqib tinglayotgan ixlosmand suvorilar to'dasi esa shu zahotiyoyq yopirilib kelib Abdilxonni chetga surib chiqarishdi, hatto bo'yniga ketma-ket qamchi tushirishga ham ulgurishdi. Kimning qamchisi ekanini qayoqdan bilsin. Abdilxon otini burib, tuyog'ini shiqillatib qoldi...

Hamon qo'shiq ketidan qo'shiq yangrardi. Yana bir yangi qo'shiq dunyoga keldi.

«...Oshiqona oq marol erta tongda un solib xushtorini chaqirsa qir-u soyda jaranglar»,— deb Raymali og'a kuylardi.

«...Modasidan ayrilgan oqqush, erta turib quyoshga boqsa, quyosh yuzi mutlaqo dog'ga botgan ko'rinar», — deya javob qilardi unga Begimoy.

Kelin-kuyovlar sha'niga qarata ular shu tarzda kuylashardi — goh unisi, goh bunisi, goh unisi, goh bunisi kuylardi...

Shu asnoda qalbi qo'shiq sehri bilan to'lib-toshgan Raymali og'a intiqom o'tida yongan qarindoshlarining, Baraqboy urug'i vakillarining qoni qaynab, qahr-g'azabga to'lib qochib borayotgan Abdilboy ortidan izma-iz quvlab borayotganlarini ham sezmay qoldi. O'zini qanday jazoga loyiq ko'rishlarini ham xayoliga keltirmasdi...

Hamon qo'shiq ortidan qo'shiq taralardi – goh unisi, goh bunisi, goh unisi, goh bunisi kuylardi...

Qora bulut singari egarga qayishib olgan Abdilxon yeldek uchib borardi. Ovul tomon, uyi tomon! Hamyurtlari quturgan bo'rilar to'dasi kabi u bilan yonma-yon qushday uchib borisharkan:

– Akangni shayton yo'ldan uribdi. Aqldan ozibdi! Falokat bosdi! Darhol oldini olmoq kerak! – deb qiyqirishardi.

Qo'shiq esa hamon charx urardi; goh unisi, goh bunisi, goh unisi, goh bunisi kuylardi...

Shu tariqa ular kelin-kuyovlar to'dasini manzilga qadar tantanavor kuy va qo'shiqlar sadosi ostida uzatishib, yana bir bor ashula aytishib, ezgu-tilaklar bildirishib xo'shlashdilar. Shunda Raymali og'a xalqqa murojaat qilib, shuncha yoshga kirganda, taqdir kulib boqib aytishuvda unga teng keladigan Begimoydek yosh oqinni yo'liqtirganidan baxtiyor ekanligini aytdi. Yana shuni aytdiki, chaqmoqtoshga chaqmoqtosh urilmaguncha o't chiqmaydi. Qo'shiqchilik san'atida ham xuddi shuning singari oqinlar bir-birlariga ergashib kuch sinashmagunlaricha san'at siri va sehrini ocholmaydi. Biroq Raymali og'a uchun hammadan ham aziz va mo'tabar, hammasidan ham muqaddas narsa shu ediki, u tobora to'lishib, kattarib, bor kuchi bilan parpiragancha borliqqa nur sochib, botib borayotgan quyosh singari umrining oxirida izlaganini topganini, o'zi ham kuch-quvvatga to'lganini, to'lganda ham umr bo'yi o'zi payqamay yurganini endi anglab yetdi. Shu alfozda kuylar edi keksa oqin.

– Raymali og‘a! – deya javob qaytardi Begimoy. – Men niyatinga erishdim. Endi sening izingdan qolmayman. Aytgan joyingga, aytgan vaqtingda darhol do‘mbiram bilan yetib borayin, til-tilga, dil-dilga qovushsin. Taqdir deganlari shu bo‘lsa, mayli, hayotimni bag‘ishladim.

Shu tarzda ashula yangrardi.

So‘ng ular endigi uchrashuvimiz ertangi sarbozorda bo‘lsin, har tarafdin kelgan xaloyiqqa aytib beraylik, deb el orasida va‘dalashishdi.

Shu zahotiy oq oqinlarni kuzatar ekanlar, bozor kuni Raymali og‘a bilan Begimoy ashula aytisharkan, degan xabar chor-atrofga tarqaldi:

– Sarbozorga!

– Sarbozorga boramiz! Otni egarlang!

– Sarbozorda, jirlovga marhamat!

Duv-duv gaplar og‘izdan-og‘izga ko‘chib, aks-sadodek tarqaldi:

– Haqiqiy bayram endi bo‘ladi!

– Ana tomosha-yu mana tomosha!

– Rosa tomosha!

– G‘irt sharmandalik!

– Tasqara!

– Behayolik!

Raymali og‘a bilan Begimoy yo‘l o‘rtasida xayrlashishdi:

– Sarbozorda uchrashguncha, dilbandim Begimoy!..

– Sarbozorda ko‘rishguncha, Raymali og‘a!

Uzoqlashib borisharkan, uzangida tik turishib, yana sado berishdi:

– Sarbozorda uchrashguncha-a-a!..

– Sarbozorda ko‘rishguncha, Raymali og‘a-a-a!

Kech kirib, bepoyon dashtlik uzra asta-sekin oqshom cho‘ka boshladi. Yoz qaytib, pishib yetilgan o‘t-ko‘katlarning

dimoqni qitqlovchi xushbo'y hidi taraldi. Tog'-toshlarga yomg'ir yog'ib o'tgan. Kun botish oldidan yer bag'irlab bamaylixotir uchib borayotgan kalxatlar ko'zga tashlanadi. Darrandalar osoyishta, so'lim kechani sharaflab madhiya o'qiyotganday chug'urlashadi...

– Sukunat og'ushida savlat to'kib, yastanib yotgan qadrdon dalam! – dedi Raymali og'a beixtiyor otining yolini panjalari bilan silab, mayin tarab borarkan. – Eh, Sarala, eh, qarimsog'im, dovrug'dorim, nechun hayot bu qadar lazzatli; sochingga qirov tushganda ham shunchalik sevish mumkinmi?!

Sarala goh-goh pishqirgancha, zalvorli yurib borar, tun bo'yi egarlog'lik yurib toliqqanidan hordiq chiqarish, oqar suvdan qonib ichish va oydin kechada o'tlab yurmoq uchun uyga shoshilardi.

Mana, daryoning muyulishida ovul ham ko'rinib qoldi. Ana uylar, hovlilardan ko'tarilayotgan tutun allaqanday gashtli tuyuladi.

Raymali og'a shoshilayotgan edi. Otidan tusha solib, uni qantarib qo'ydi va ichkariga kirmasdan o'choq boshiga biroz cho'qqayib o'tirganicha dam olganday bo'ldi. Kindir uning yoniga keldi, qarasa, qo'shning bolasi ekan.

– Raymali og'a, sizni chodirga chaqirishyapti.

– Kim ular?

– O'zimizning odamlar, hammalari Baraqboy urug'idan.

Ostona hatlab ichkariga kirarkan, Raymali og'a uyda urug' oqsoqollarining yarim doira qurib o'tirishganini ko'rdi. Biroz chetroqda esa ukasi Abdilxon go'yo odamlar nigohidan o'zini olib qochganday boshini quyi solib o'tirardi.

– Assalomu alaykum, jamoat jam-ku! – dedi Raymali og'a. – Tinchlikmi o'zi?

– Seni kutyapmiz, – dedi to'rda o'tirgan ulug'lardan biri.

– Agar meni kutayotgan bo'lsalaringiz, mana men keldim, – dedi Raymali og'a. – Avval joy topib o'tirib olay.

– To'xta! Ostonada turatur! Tiz cho'k! – degan farmon eshitildi.

– Bu nimasi?.. O'tovning egasi menman-ku.

– Yo'q, sen o'tov egasi emassan! Esini yegan chol o'tov egasi bo'la oladimi!

– Labbay?

– Gap shundaki, bundan buyon hech qachon va hech qayerda kuylamayman, to'yma-to'y tentirab ham yurmayman, sizlarni va o'z obro'yimni unutib, soqolimni oqini esdan chiqarib, bugungidek haligi qiz bilan hayosizlarcha kuylamayman, ikkinchi marta uni ko'rsam – ko'zim chiqsin, – deb ont ichgin.

– Bekorga ovora bo'lyapsizlar. Ertadan keyin u bilan birga sarbozorda, el-yurt oldida kuylayman.

Shunda qiy-chuv, to'polon boshlandi:

– U bizni sharmanda qilmoqchi!

– Esing borida etagingni yop!

– Esini yeb qo'ygan bu!

– Qani jim bo'ling! Shovqin solmang! – dedi katta biy ularni tartibga chaqirib. – Demak, shunday qarorga keldingmi, Raymali?

– Ha, aytar so'zim shu.

– Eshitdinglarmi, Baraqboy urug'i vakillari, bu beorning hozir nima deganini?

– Eshitdik.

– Unday bo'lsa so'zimni tinglanglar. Avvalo senga aytadiganim shu, sho'rlik Raymali, butun umringni yolg'iz otda yurib, to'y-tomoshalarda o'tkazib, do'mbirangning qornini qashlab, masxarabozlik qilib kelding – hayotingni boshqalarning ko'nglini xushlashga sarflading. Beboшлиgingni shu paytgacha yosh deb kechirib keldik.

Endi sharting ketib, parting qoldi, yo'rg'alik ketmaydi. Sendan hazar qilamiz, taqdirga tan berib, oxiratni ham o'ylashing kerak. Sen bizning maslahatimizga kirmay, urfodatimizni oyoq osti qilib, allaqanday qiz bilan begona ovullarda ko'ngil ochib, hammaga mayna bo'lib yuribsan. Xo'sh, nima ham derdik, seni xudovandoning o'zi jazolasin, uvoling o'zingni tutsin. Yana shuni aytnoqchimanki, Abdilxon o'rningdan tur-chi, qarog'im, u bilan bir qorindan talashib tushgansizlar, tayanchimiz ham, umidimiz ham sensan. Seni butun Baraqboy urug'i nomidan bo'lislikka ko'tarsak, degan fikrdamiz. Ammo akang aqldan ozib, nima qilayotganini o'zi ham tushunmay turibdi. Bu ahvolda u ishimizga ziyon keltirishi turgan gap. Esini yegan o'jar akang odamlar orasida yuzimizni shuvit qilmasligi, o'zgalar bizni masxaralab kulib yurishmasin uchun uni nima qilaman desang ham haqqing bor!

– Hech kim menga payg'ambarlik ham, qozilik ham qila olmaydi,— deya tilga kirdi Raymali og'a peshgiriklik qilib. – Bu kengashda ishtirok etayotgan va hozir bo'lmagan boshqa xesh-aqrabolar ham, hammalaring ham bir go'r – gumrohlardirsiz. Sizlarga achinaman. Sizlar aybsiz aybdor deb hisoblangan kimsa ustidan xalq oldida emas, balki o'z bilganlaringizcha o'zboshimchalik bilan hukm chiqarmoqchi bo'lasizlar. Bu dunyoda haqiqat qayerda-yu baxt qayerda ekanini ko'rmayotirsizlar. Axir, kuy quyilib kelsa, kuylamoqning nima aybi bor? Hayot menga umr shomida sevgi hadya etgan bo'lsa, sevmuqning nima uyati bor? Bu dunyoda sevishganlar baxtiyorligidan ham ortiq narsa bormi? Modomiki, sizlar kechikib topgan sevgim quvonchini tap tortmay kuylaganim uchungina meni telbaga chiqarayotgan bo'lsalaringiz, unda sizlardan yuz o'g'irganim bo'lsin! Olam keng, kunim sizlarga qolgan bo'lsa, boshim oqqan yoqqa ketaman. Hoziroq Saralaga minaman-da, sevgilinga bo-

raman yoki bo'lmasa kuy-qo'shiqlarimiz-u fe'l-atvorimiz bilan sizlarni bezovta qilmaslik uchun u bilan birga boshqa o'ikalarga bosh olib ketamiz.

– Yo'q, ketmaysan! – dedi boyadan beri sukut saqlab o'tirgan Abdilxon dahshatli xirillagancha. – Hech qayoqqa chiqmaysan, hech qanday sarbozorga ham yo'l yo'q sen uchun. Es-hushing o'ziga kelguncha, biz seni davolatamiz.

U shunday dedi-yu darhol akasining qo'lidan do'mbrasini tortib oldi.

– Mana senga! – deb podachiga tashlangan quturgan buqaday nozik asbobni oyoqlari ostiga olib, sindirib tashladi. – Bundan buyon kuylash nima ekanini xayolingga ham keltira ko'rma! Hoy, yigitlar, ana u qirchang'i Saralani bu yoqqa keltiringlar! – ishora qildi u.

Tashqarida ishoraga shay turganlar zum o'tmay bog'loqlik turgan Saralani yetaklab kelishdi.

– Egar-jabdug'ini ol! Bu yoqqa tashla! – deya Abdilxon berkitib qo'yilgan boltani qulay ushlab olgancha buyurib turdi.

– Mana senga! Bir qadam ham jilmaysan! Hech qanaqa sarbozorga ham bormaysan! – deb jazavasi tutgancha egar-jabduqlarni parchalab, uzangi qayishlarini kesib tashladi, uzangining birini u yoqqa, birini bu yoqqa – butalar orasiga uloqtirib tashladi.

Jonivor Sarala bo'lsa o'zining boshiga ham shunday qismat tushishini sezganday suvliqni chaynab, xirillab, orqa oyoqlarida cho'nqaygancha yulqina boshladi.

– Bundan chiqdiki, hali Saralaga minib sarbozorga bormoqchi ekanlar-da?.. Ko'rsatib qo'yaman.

Ko'zi qonga to'lgan yigitlar shu zahotiyoq Saralani shahd yiqitishdi-da, hash-pash deguncha to'rttala oyog'ini qil arqon bilan chandib tashlashdi. Abdilxon esa temirdek panjasi bilan Saralani g'ippa bo'g'ib, bo'g'iziga pichoq tiradi.

Raymali og'a jon-jahdi bilan ushlab turganlar qo'lidan yulqinib chiqishga intildi.

Shu vaqt pichoq tig'idan tizillab otilib chiqqan issiq qon Raymali og'aning kunini tunga aylantirib, ko'z o'ngini zimiston qildi-qo'ydi. Ust-boshi Saralaning bug' ko'tarilib turgan qoniga belangan Raymali og'a gandraklab, yerdan arang ko'tarildi.

– Behuda urinyapsan! Axir, piyoda boraman-ku. Emaklab bo'lsa ham boraman!– dedi tahqirlangan oqin choponining bari bilan yuzlarini artib.

– Yo'q, piyoda ham bormaysan! – deya tishlari tirjayib qolgan Saralaning kallasi uzra boshini keskin ko'tardi Abdilxon. – Bu yerdan endi bir qadam ham jilmaysan! – dedi bosiq ovoz bilan va shu zahotiy oq yana dag'dag'a qila boshladi: – Ushlanglar! Ko'ryapsizlarmi, u telbalanib qoldi! Bog'langlar, bo'lmasa o'ldiradi!

Yana qiy-chuv, to's-to'polon boshlandi:

– Chilvirni bu yoqqa olib kel!

– Qo'lini qayir!

– Qattiqroq bog'la!

– Esi og'ib qoldi. Tavba!

– Ko'zlariga qara!

– Voy-boy, aqldan ozib qoldi!

– Qani, bu yoqqa tort!

– Qayin tomonga sudra!

– Tezroq bo'!

Oy qoq tepaga kelgan mahal. Yer-u ko'kda osoyishtalik. Allaqanday afsungarlar kelib, gulxan yoqishib, jazavasi tutganday gir aylanib, aqli merovlanib qolgan ulug' oqinga yopishib olgan jin-ajinalarni hayday boshlashdi.

Oqin esa qo'li orqasiga qayrilib, qayinga chirmab bog'langan holda turardi...

So'ng domla kelib, qur'on suralaridan o'qib, din nomidan pand-nasihatlar aytdi.

Oqin esa qo'li orqasiga qayrilgan kuyi qayinga chirmab bog'langan holda turar edi.

Raymali og'a Abdilxon tomon yuzlanib birdan kuylab yubordi: «So'nggi zulmat – barin olib tun ketar, tong bo'zarib yana yorqin kun kelar. Biroq, mening yorug' kunim qorong'u. Badbaxt inim, Abdilxon, sen quyoshim o'chirding, yorug' kunim tun etding. Yoshim qaytib, rabbim menga sevgi ato etganda, dilbandimdan judo etib, motamsaro gerdayding, quvonchingning boisi ham shundadir. Ammo sho'rlik inim Abdilxon, qalbim urishdan to'xtab, nafasim chiqmay qolgunga qadar qanday sevgi bilan band bo'lib, qanday sevgi bilan yashayotganimni bilganingda edi! Sen meni daraxtga bog'lab tashlading, biroq men bu yerda emasman, ukam, Abdilxon. Bu yerda jismimgina bandi, xolos, jonim – dilim esa sabo kabi keng dalani quchib, yomg'ir kabi yerga singib ketmoqda. Men har lahzada u bilan birga, uning qoni, tandagi joni bo'lib yashayman. Subhidamda noz uyqudan turganda yovvoyi kiyik kabi tog'dan sakrab tushaman va uning xiromon qadamlar bilan o'tovdan chiqishini kutib qoyada intizor bo'lib turaman. Dilbarim kechuvdan o'tmoqqa chog'lansa, ot choptirib suv kechsa, men uning lovullagan yuzlari-yu qo'llariga tuyuq ostidan otilib chiqqan kumush tomchilar bo'lib sachrayman. Dilbandim kuylaganda men uning dilbar qo'shig'i bo'lib yangrayman»...

Tong yeli maysalarni sekin shitirlatib, yangi kun boshlanganidan darak berardi. Raymali og'a jinni bo'lib qolibdi, deb tevarak-atrofdan kelgan hangomatalab qo'shnilar otlaridan tushmay, nariroqda to'planib turishardi.

Oqin esa qo'llari orqasiga qayrilgan holda egni-boshi tilka-pora bo'lib, qayinga bog'langancha turardi. U qo'shiq ayta boshladi. Bu qo'shiq keyinchalik xalq orasida yoyilib ketdi:

Qoratovdan ko'ch kelar, ko'ch kelganda
Qo'limni yechib yubor, inijonim Abdilxon.
Olatovdan ko'ch kelar, ko'ch kelganda
Qo'limni yechib yubor, qiyin jonim Abdilxon.
Saralani joylading, qo'l-oyog'im boylading,
Sendan xo'rlik ko'rishni o'ylamabman, ado jon.
Qoratovdan ko'ch kelar, ko'ch kelganda,
Olatovdan ko'ch kelar, ko'ch kelganda
Qo'limni yechib yubor, inijonim Abdilxon,
Erki-la uchib ketsin tanamdagi tirik jon...

Qoratovdan ko'ch kelar, ko'ch kelganda
Sarbozorga yetmasman, Begimoy.
Olatovdan ko'ch kelar, ko'ch kelganda
Sarbozorda kutma meni, Begimoy.
Sarbozorda sen bilan men sirlasholmam yayrashib,
Saralam ham joylandi, qo'l-oyog'im boylandi.
Qoratovdan ko'ch kelar, ko'ch kelganda,
Olatovdan ko'ch kelar, ko'ch kelganda
Sarbozorda kutma meni, Begimoy.
Ruhday yengil falakka uchib ketgum,
Seni suyib vaslingga qachon yetgum...

Bu kechmishning hangomasi ana shunday.

Edigey Kazangapni so'nggi manzilga – Ona Bayit qabris-toniga uzatib borarkan, yo'l-yo'lakay ana shu voqealar uning xayolidan nari ketmasdi.

XI

Bu o'lkalarda poyezdlar mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi.

Temir yo'lning ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik – Sario'zak, o'rtacho'l yastanib yotadi...

Har qanday masofa Grinвич meridianidan o'Ichangani singari bu yerlarda masofa temir yo'lga nisbatan o'Ichanadi...

Poyezdlar esa mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Ular bir zamonlar Nayman ona manqurt o'g'lini izlab gir aylanib yurgan Malaqumdichop jarligi bo'ylab o'tishgach, Ona Bayit qabristoni yaqiniga kelib qolishgan-day bo'lishdi. Edigey Bo'ron goh soatiga, goh Sario'zak tepasidagi quyoshga muntazam ravishda qarab borar ekan, hammasi ko'ngildagiday borayotganiga ishonch hosil qildi. Marhumni dafn etganlaridan so'ng ular vaqtida bekatgacha qaytib kelib, ma'raka o'tkazishga ham ulgurishadi. To'g'ri, kun oxirlab qoladi. Har bir ishning o'z vaqtida bo'lganiga nima yetsin. Eh, hayot shunaqa ekan-da! Kazangap Ona Bayitdan o'z tinchini topardi, bular esa, uyga qaytib kelgach, marhumni yaxshi so'zlar bilan yana bir bor yodga olishar...

Hamon avvalgiday – oldinda popukli gilam to'shab bezatilgan Qoranor ustida Edigey, ketidan tirkalma arava, uning ortidan esa qo'ng'izsimon «Belorus» ekskavatori bo-rardi. Ular tilini osiltirgancha bamaylixotir yo'rtib borayot-gan malla it – Yo'lbarsning kuzatuvida Malaqumdichopdan o'tib, Ona Bayit tekisligiga chiqib olishgan edi. Xuddi mana shu yerga kelishganlarida birinchi ishkali hodisa yuz berdi. Kutilmaganda tikanli sim bilan o'ralgan to'siqqa duch kelib qolishdi.

Birinchi bo'lib Edigey to'xtab qoldi. Ana xolos! U hatto uzangida tik turib Qoranor ustidan o'ngga, so'lga qara-di – har besh metrga o'matilgan to'rtburchak temir-beton ustunlarga bir necha qator qilib tortilgan, o'tib bo'lmas ti-kanli sim cho'l bag'rida ko'z yetgan joygacha ilondek cho'zilib ketgan edi. Bu to'siq shunchaki bo'lmay, hami-shalikka o'matilgan edi. Uning qayerdan boshlanib, qayerda tugashini bilib bo'lmasdi. Balki uning poyoni yo'qdir. O'tib

ketadigan biron yo'l ham ko'rinmaydi. Endi nima qilishadi. U yog'iga qanday qilib o'tib olishadi?

Bu orada orqadagi traktorlar ham to'xtadi. Kabinadan birinchi bo'lib Sobitjon, ortidan esa Edilboy Daroz sakrab tushishdi.

– Nima gap? – dedi Sobitjon to'siq tomonga ishora qilib. – Boshqa yoqdan chiqib qoldikmi?

– Nega boshqa joy bo'larkan? Ayni o'ziga keldik, faqat manavi simto'siq qayoqdandir paydo bo'lib qolibdi. Jin ursin!

– Nima, oldin to'siq yo'qmidi?

– Yo'q edi.

– Endi nima qildik? Qanday qilib o'tamiz?

Edigey indamadi. Nima qilishni uning o'zi ham bilmasdi.

– Ey, traktoringni o'chirsang-chi! Yetar akillagani!– dedi Sobitjon kabinadan boshini chiqarib turgan Qalibekka.

U motorni o'chirdi – ekskavatorning ovozi o'chdi. Atrof butunlay jimib qoldi. Edigey tuyasida qovog'i solingan ko'yi o'tirar, yonida Sobitjon bilan Edilboy Daroz. Qalibek bilan Jumag'ali traktorlari kabinasida qolishdi. Oq namatga o'ralgan Kazangapning jasadida tirkalma aravada, yonida aroqxo'r kuyovi – Oyzodaning eri. Malla it Yo'lbars paytdan foydalanib, traktor g'ildiragi ko'lankasiga borib, tumshug'ini yuqoriga ko'targancha, cho'qqayib o'tirib oldi.

Bepoyon Sario'zak cho'li osmon ostida olamning u chekkasidan bu chekkasigacha yastanib yotar, ammo Ona Bayit mozori sari yo'l yo'q edi. Hammalari hayron bo'lishib, sim to'siqlari qarshisida turib qolishdi.

Jimlikni avval Edilboy Daroz buzdi:

– Edike, bu yerda ilgari to'siq bo'lmaganmidi-a?

– Hech balo yo'q edi! Birinchi marta ko'rib turishim.

– Bundan chiqdi, maydon ataylab o'ralgan. Ehtimol, kosmodrom uchun mo'ljallashgandir? – deb taxmin qildi Edilboy Daroz.

– Shunaqaga o‘xshaydi. Bo‘lmasa, yap-yaydoq dalaga bunchalik mehnat sarflashga na hojat bor? Kimningdir aqliga shu o‘y kelib qolgan-da. Nimani o‘ylashsa shuni qilishaveradi, jin urgurlar! – deb Edigey so‘kina boshladi.

– Jin-pin deb so‘kinishdan ne foyda! Shunday olis yo‘lga otlanishdan ilgari hammasini surishtirib bilish kerak edi, – to‘ng‘illadi Sobitjon.

Oraga og‘ir jimlik cho‘kdi. Edigey tepadan Qoranor yonida turgan Sobitjonga yovqarash qildi.

– Sen, qarog‘im biroz sabr qil, ko‘pam bezovtalana-verma, – dedi u iloji boricha o‘zini bosib. – Bu yerda ilgari hech qanday simto‘siq yo‘q edi, bunday bo‘lishini kim bilibdi, deysan?

– Men ham shuni aytyapman-da, – deya ming‘irladi Sobitjon teskari o‘grilgancha.

Yana jim qolishdi. Edilboy Daroz aql bermoqchi bo‘lganday, nimanidir mulohaza qilib turgan edi.

– Endi bu yog‘i nima bo‘ldi, Edike? Nima qilish kerak? Mozorga bundan boshqa bironta yo‘l bormikan?

– Ha, bo‘lishi kerak. Nega bo‘lmasin? Bundan besh chaqirimcha narida, o‘ng tomonda yo‘l bo‘lguchi edi, – deb javob berdi Edigey atrofga alanglab qarar ekan. – Qani, shu tomonga qarab yuraylik-chi. Nahotki u yoq-bu yoqqa o‘tadigan bironta yo‘l bo‘lmasa.

– Bu – aniqmi, u yerda yo‘l borligi aniqmi o‘zi?– deya tag‘in me‘daga tega boshladi Sobitjon. – Yo‘qsa, na u yoqqa, na bu yoqqa o‘ta olmay, mushkul ahvolga tushib qolmaylik.

– Bor dedim-ku, bor! – deb ishontirdi Edigey. – Joy-joylaringizga o‘tiringlar, jo‘nadik. Vaqtini zoye o‘tkazmaylik.

Ular yana yo‘lga tushishdi. Traktorlar yana tarillay boshlashdi. Tikanli sim yoqalab ilgarilashdi.

Edigey juda qiynaldi. Ko‘ngilsiz voqea uni esankiratib qo‘ygan edi. Bunisi qanaqa bo‘ldi deb ichida g‘ijini borar-

di. Hammayoqni o‘rab-to‘sib tashlashibdi-yu, mozorga borish yo‘lini ko‘rsatishmabdi. Shu ham tirikchilik bo‘ldi-yu! Shunday bo‘lsa-da, bu tarafdin, janub tomondan ham qandaydir yo‘l o‘tishi kerak, degan umid bor edi unda. Shunday bo‘lib chiqdi ham. To‘ppa-to‘g‘ri ko‘tarma g‘ovning ustidan chiqib qolishdi.

Ko‘tarma g‘ovga yaqinlashar ekanlar, o‘tkazish punkti-ning astoydil did bilan mustahkam ishlanganiga e‘tibor qili-shdi: kiraverishdagi ikki qanot qattiq betonda yaxlit toshdan ishlangan, biroz yurib borilgach, yo‘lning chekkasida chor-atrofini kuzatib turish uchun g‘ishtdan qurilgan oynavand uy-cha; kechasi yo‘lni yoritib turish uchun bo‘lsa kerak, tekis tom ustiga ikkita proyektor fonari o‘rnatilgan. Ko‘tarma g‘ovdan ichkariga qarab asfalt yo‘l kirib ketadi. Edigey bunday mustahkamlikni ko‘rib, tashvishlana boshladi.

Ular paydo bo‘lishi bilanoq, qorovulxonadan avto-matning stvolini yerga qaratib yelkasiga osib olgan yosh-gina, hali judayam yoshgina mallarang soldat bola chiqib keldi. U yo‘l-yo‘lakay viqor bilan gimnastyorkasining etagini tortib to‘g‘rilab, boshidagi furajkasini ham yaxshi-lab qo‘ndirib olgach, ola-bula ko‘tarma g‘ovning o‘rtasiga kelganda qotib turib qoldi. Biroq, Edigey yo‘lni to‘sib turgan yakkacho‘pga yaqinlab kelavergach, harholda, u birinchi bo‘lib salom berdi.

– Salom, – deya chekkasiga qo‘lini qo‘ydi soqchi bolalarnikidek beg‘ubor ko‘zlarini Edigeyga tikib. – Kim bo‘lasizlar? Qayoqqa ketyapsizlar?

Biz shu yerlik bo‘lamiz, soldat. Oqsoqolimiz qazo qildi, uni mozorga qo‘ygani olib kelyapmiz.

– Ruxsatnomasiz ruxsat yo‘q, – deya soldat bola bo-shini chayqadi-da, Qoranorning kavsh qaytarayotgan tumshug‘idan seskanib ketganday o‘zini nari oldi. – Bu yer qo‘riqlanadigan zona, – deb tushuntirdi u.

– Tushunaman, biroq biz qabristonga borayotgan kishilarmiz. U mana shu yerda, uzoq emas. Nima bo‘pti borsak? Dafn etamiz-u orqamizga qaytamiz. Boshqa ishimiz yo‘q.

– O‘tkaza olmayman, haqqim yo‘q, – dedi soqchi.

– Menga qara, qarog‘im, – Edigey ko‘ksidagi jangovar orden va medallari yaxshiroq ko‘rinsin uchun egardan engashdi, – begona odamlar emasimiz. Bo‘ronli bekatidanmiz. Eshitgan bo‘lsang kerak. Marhumni ko‘mish kerak-ku, axir. Qabristonga kiramiz-u izimizga qaytamiz.

– Tushunaman, axir, – soqchi soddalik bilan yelka qisib endi gap boshlagan edi, shu payt Sobitjon shoshib turgan martabali kishidek bemavrid soxta yurish qilib kelib qoldi.

– Nima gap o‘zi? Men oblprofsovetdanman, – derdi u xirillab. – Nega to‘xtab qoldik?

– Kirish man etilgan.

– Axir, o‘rtoq soqchi, men oblprofsovetdanman, deb aytdim-ku.

– Qayerdan ekaningizning menga ahamiyati yo‘q.

– Bunisi qanaqa bo‘ldi? – dedi Sobitjon taysallab.

– Shunaqa. Qo‘riqlanadigan zona!

– Unda gapni cho‘zib o‘tirishga na hojat bor? – dedi Sobitjon izza tortib.

– Kim cho‘zyapti? Men sizga emas, manavi tuyay mingan cholni hurmat qilganimdan tushuniryapman tushunib olsin uchun. Aslini aytganda, begona odamlar bilan gaplashishga haqqim yo‘q. Postda turibman.

– Demak, mozorga yo‘l yo‘qmi?

– Darvoqe, shunday. Qabristonga o‘tish u yoqda tursin, umuman, bu yerdan o‘tish endi man etilgan.

– Nachora, o‘ylaganimday bo‘lib chiqdi, – deya zarda qildi Sobitjon. – Shunday bo‘larini bilib, qo‘yinglar, bu ishni desam, yo‘q bo‘lmadi! «Ona Bayit!» Ona Bayit!», deb

quloq miyamni yedinglar. Mana endi senga «Ona Bayit!» – u shu soʻzlarni aytib gʻazab bilan yerga tupurgancha nari ketdi.

Soqchi oldida Edigey oʻzini noqulay sezdi.

– Kechir, oʻgʻlim, – dedi u otalarcha mehribonlik bilan. – Hammasi ravshan, sen xizmat burchingni oʻtayapsan. Biroq, marhumni nima qilamiz endi? Bu, axir gʻoʻla emas-ku, agʻdarsang-da, ketaversang.

– Men tushunib turibman, biroq ilojim qancha? Menga nima deyishsa, shuni bajarishim kerak. Bu yerda boshliq emasman-ku, axir.

– Ha-a, shunaqa-a,– Edigeyning hafsalasi pir boʻldi.– Oʻzing asli qayerlik boʻlasan?

– Vologdadan, otaxon – soqchi uyalib, bolalarcha xursand boʻlib «o» ga urgʻu berib gapirdi. Bunday savolga javob berish maroqli ekanini yashirmay iljayib turardi.

– Nima, u yoqda sizlarning Vologdangizda ham mozor-da soqchilar turishadimi?

– Bu nima deganingiz, otaxon, nega endi! Bizda qabristonga qachon xohlasang va qancha xohlasang boraverasan. Gap unda emas-ku. Bu yer yopiq zona. Axir, sizning oʻzingiz ham, otaxon, harbiy xizmatni oʻtagan ekansiz, koʻrib turibman. Xizmat xizmatligicha qoladi. Istaysanmi-yoʻqmi, bu burch, undan hech qayoqqa bosh olib keta olmaysan.

– Shundaylikka shunday-a, – deya maʼqulladi Edigey, – biroq marhumni nima qilamiz?

Ular jim qolishdi. Moviy koʻzli, mallaqoshli soldat jiddiy oʻylanib turib, afsuslangancha bosh chayqadi:

– Yoʻq, otaxon, boʻlmaydi! Haqqim yoʻq!

– Nima ham qilardik, – dedi Edigey mushkul ahvolda qolib.

Hamrohlari tomon qarashga uning yuzi chidamadi. Chunki Sobitjon borgan sari tutaqib, Edilboy Darozga nima-

larnidir gapirayotgan edi. Uning achchiq-sanchiq soʻzlari ekskavatorning yonida turganlarga ham eshitalayotgan edi:

– Aytmadimmi, shunchalik olis joyga borib yurishning hojati yoʻq deb. Bu – eskilik qoldigʻi, xurofotning kasofati! Ham oʻzlaringizni, ham boshqalarni miyasini achitasizlar. Oʻlikni qayerga koʻmishning nima farqi bor. Yoʻq, oʻlaman olloh, nima boʻlsa ham Ona Bayitga eltib koʻmamiz, ketaver, sensiz ham koʻmib kelamiz, deysan! Mana, koʻmaver endi!

Edilboy Daroz indamay undan uzoqlashdi.

– Menga qara, ogʻayni, – dedi u koʻtarma gʻovning oldiga kelib soqchiga. – Men ham xizmat qilganman, bilaman baʼzi tartib-qoidalarni. Telefonning bormi?

– Bor, albatta.

– Unday boʻlsa qorovul boshligʻiga qoʻngʻiroq qil. Shu yerlik kishilar kelib, Ona Bayitga oʻtishga ruxsat soʻrashyapti, deb aytgin.

– Nima, nima? Ona Bayit? – deb qayta soʻradi soqchi.

– Ha, Ona Bayit. Ota-bobomiz yotgan qabriston shunday deb ataladi. Telefon qil, ogʻayni, boshqa ilojimiz yoʻq. Oʻzi bizga ruxsat olib bersin. Biz esa – ishonaver darhol qaytamiz, mozordan boshqa biron narsa bizni qiziqtirmaydi.

– Soqchi ogʻirligini dam u oyogʻiga, dam bu oyogʻiga tashlab turarkan, qovogʻi solingancha oʻylanib qoldi.

– Sen shubha qilma, – dedi Edilboy Daroz. – Hammasi ustav boʻyicha boʻladi. Postga begona odamlar kelishdi, sen qorovul boshligʻiga axborot beryapsan. Boʻlgani shu. Qiziq ekansan! Aytib qoʻyish sening vazifang-ku, axir.

– Xoʻp, mayli, – deb bosh irgʻadi soqchi. – Hozir qoʻngʻiroq qilaman. Biroq qorovul boshligʻi koʻpincha postlarni kuzatib, aylanib yuradi – oʻrnida boʻlmasligi ham mumkin. Territoriyanı esa oʻzlaring koʻrib turibsizlar, qanchalik katta ekanini!

– Balki menga ham ruxsat berarsan yoningda bo‘lsam?– deb so‘radi Edilboy Daroz iltimos qilib. – Kerakli gaplarni aytib turarman.

– Bo‘pti, yuring,– rozi bo‘ldi soqchi.

Ikkalasi qorovulxonaga kirib ketishdi. Eshik ochiq, Edigey hamma gaplarni eshitib turardi. Soqchi qayoqqadir qo‘ng‘iroq qilib hamon qorovul boshlig‘ini so‘radi. Uni esa topmasdi.

– Yo‘-o‘q, menga qorovul boshlig‘i kerak! – deb tushuntirardi u. – Shaxsan o‘zi... yo‘g‘-e. Muhim ish bor.

Edigey asabiylashdi. Qorovul boshlig‘i qaysi go‘rda ekan? Ish bir o‘ngidan kelmadimi – bo‘ldi!

Nihoyat, topildi.

– O‘rtoq leytenant! O‘rtoq leytenant!– soqchi jarangdor ovoz bilan hayajonlanib gapirardi. – Mahalliy kishilar eski qabristonga bir kimsani ko‘mishga kelishibdi. Nima qilayin?.. Edigey hushyor tortdi. Leytenant bir og‘iz o‘tkazib yubor, desa bo‘ldi. Barakallo, Edilboy Daroz! Nima qilsa ham fahm-farosatli yigit. Biroq soqchining gapi hamon tugamayotgan edi. Endi u hadeb savollarga javob berardi.

– Ob-bo... Qancha deysizmi? Oltita. Marhum bilan yetti kishi. Qandaydir chol o‘libdi. Ularning boshlig‘i tuya minib olgan. Yana pritsepli traktorlari ham bor. Traktor ortida esa ekskavator... Qanday? Men nima deyin? Demak, mumkin emas?! Ruxsat yo‘q deng. Xo‘p, aytaman.

Shu choq Edilboy Darozning ovozi yangradi. U trubkani tortib olgan edi.

– O‘rtoq leytenant! Bizning ahvolimizni tushuning. O‘rtoq leytenant, Bo‘ronli bekatidan keldik. Endi qayerga boramiz? Ahvolimizni tushuning, o‘rtoq leytenant. Biz shu yerlik odamlarmiz. Hech qanday yomon fikrimiz yo‘q. Faqat o‘likni ko‘mamiz-u izimizga qaytamiz... A? Nima? Bu qanaqasi bo‘ldi? Keling, kelib o‘z ko‘zingiz bilan

ko'rsangiz, ishonch hosil qilasiz! Bu yerda bizni boshlab kelgan oqsoqolimiz bor. Urush qatnashchisi. Unga o'zingiz tushuntiring.

Edilboy Daroz qorovulxonadan asabiylashib chiqdi: leytenant hozir o'zi kelib, masalani shu yerda hal qilishini aytibdi. Uning ortidan kelgan soqchi ham shu gapni aytib, biroz yengil tortganday bo'ldi, chunki buyog'ini qorovul boshlig'ining o'zi hal etishi kerak edi. U endi ola-bula ko'tarma g'ovning oldida u yoqdan-bu yoqqa yurib turardi.

Edigey Bo'ron o'yg'a toldi. Yo'lning bunday bo'lishi kimning xayoliga kelibdi, deysiz. Leytenantning kelishini kutishdan boshqa iloj yo'q. Edigey shu mahal tuyasidan iring'ib tushdi-da, uni yetaklab borib ekskavatorning cho'michiga bog'lab qo'ydi. So'ng yana ko'tarma g'ov tomon qaytdi. Traktorchilari Qalibek bilan Jumag'alilar o'zaro gurgur-gungur suhbatlashib o'tirishar edi. Sobitjon odamlardan chetda bo'zchining mokisiday u yoqdan-bu yoqqa o'zicha g'ijini yurib turgandi. Kazangapning kuyovi – Oy-zodaning eri esa hamon avvalgiday tirkalma arava ustida marhumning yonida o'tirardi.

– Edike, u yoqda nima gap, bizni o'tkazib yubormoqchi bo'lishdimi? – deb so'radi u Edigeydan.

– O'tkazib yuborishar. Hozir boshliq – leytenantning o'zi keladi. Nega qo'yishmas ekan? Nima, biz josusmidik. Aravadan tushib, biroz oyoqlaringni yozsang bo'larmidi.

Soat uch bo'lib qolgan edi. Ular esa hali ham Ona Bayitga yetib kelishmagandi.

Edigey soqchining yoniga qaytib:

– O'g'lim, boshlig'ingni hali ancha kutamizmi? – deb so'radi.

– Yo'g'-e. Hozir kelib qoladi, ostida mashinasi bor. O'n o'n besh daqiqalik yo'l.

– Ha, mayli, unda kutamiz. Bu tikanli simlarni tortilganiga ko‘p bo‘ldimi?

– Ha, ancha bo‘ldi. Uni biz tortganmiz. Bu yerda xizmat qilayotganimga bir yil to‘ldi. Demak, tevarakni o‘rab qo‘yganimizga yarim yilcha bo‘lay, deb qolibdi.

Shuni aytyapman-da. Bunaqa to‘siq borligini men ham bilmasdim. Marhumni bu yoqqa dafn etish uchun men boshlab kelgan edim, endi esa gunohkorday bo‘lib turibman. Bu yerga bizning qadimiy mozorimiz – Ona Bayit joylashgan. Marhum Kazangap esa juda yaxshi odam edi. Bekatchada o‘ttiz yil birga ishladik. Hammasi ko‘ngildagidek bo‘lsin, degan edim.

Soldat, aftidan, Edigey Bo‘ronga hamdardlik bildirayotganday edi.

– Menga qarang, otaxon, – dedi u uddaburonlik qilib. – Hozir qorovul boshlig‘i Tansiqboyev kelishi bilan yaxshilab tushuntiringlar. U ham odam-ku, axir. Yuqoridagilarga xabar qilsin. Ehtimol, ular ruxsat berib qolishar.

– Yaxshi maslahating uchun rahmat. Bo‘lmasa, biz nima qilamiz? Nima deding, Tansiqboyev dedingmi? Leytenantning familiyasi Tansiqboevmi?

– Ha, Tansiqboyev. Bu yerga kelganiga ko‘p bo‘lgani yo‘q. Nega so‘rayapsiz, tanishmi? U sizlarning millatigizdan. Balki biron yaqin kishilaringiz bo‘lib chiqar?

– E, yo‘q, – deb kulimsiradi Edigey. – Sizlarda Ivanovlar ko‘p bo‘lganidek bizlarda kim ko‘p – Tansiqboyevlar ko‘p. Shunchaki, shunaqa familiyadagi bir kishi esimga tushib qoldi.

Shu payt postdagi telefon jiringlab, soqchi o‘sha yoqqa yugurib ketdi. Edigey yolg‘iz qoldi: qoshlari hurpayib, mashina ko‘rinmayaptimi, deganday yo‘lga ma‘yus qarab, boshini chayqab qo‘ydi. «Bu o‘sha – chag‘irko‘zning o‘g‘li bo‘lib chiqsa-ya?– o‘yladi u va o‘zini-o‘zi koyiy ketdi ichi-

da.– Yana qaysi baloni o‘ylab topding? Miyasiga kelgan narsani qara-ya! Bunaqa familiyadagilar ozmunchami. Yo‘q, bunday bo‘lishi mumkin emas». U Tansiqboyevlar bilan keyinchalik orani ochiq qilib olgan butunlay... Har nechuk, yer yuzida haqiqat bor! Bor! Qanday bo‘lmasin, haqiqat har doim bo‘ladi...

U bir chetga chiqdi-da, leytenant Tansiqboyevning ko‘ziga darhol ko‘rinsin uchun dastro‘molchasini olib ko‘k-sidagi orden va medallarini, zarbdor mehnati uchun olgan znachoklarini erinmasdan yaltiratib artidi.

XII

Haligi chag‘irko‘z Tansiqboyevning keyingi hayoti bunday bo‘lgan edi.

1956 - yil bahorining oxirlarida Qumbel deposida katta miting bo‘lib, unga hamma bekat va bekatchalardan temiryo‘lchilar to‘planishgan edi. O‘sha kuni faqat yo‘lda navbatchilikda turganlargina o‘z postlarida qolishdi. Edigey Bo‘ron o‘z umrida ne-ne yig‘ilishlarni ko‘rgan bo‘lsa ham, bu miting uning uchun unutilmas bo‘ldi.

Ular parovoz remonti sexiga yig‘ilishdi. Hammayoqda tumonat odam. Ayrimlar joy bo‘lmaganidan naqd shiftning tagigacha tirband bo‘lib, to‘sinlarning devordan chiqib turgan joylarigacha o‘tirib olishgan edi. Biroq, eng muhimi – qanday zo‘r nutqlar so‘zlanmadi! Beriyaning butun qilmishlari boshdan-oxirigacha ochib tashlandi. Yaramas jallodning sharmandasini chiqarishdi! To kechgacha so‘zga chiqishlar davom etdi, depo ishchilarining o‘zlari birma-bir minbarga ko‘tarilaverishdi, biror odam ketmadi, go‘yo hamma o‘z o‘rnida mixlanib qolganday edi. Faqat ovozlar to‘lqini xuddi o‘rmonning shovullashidek guvillab turardi. Kimningdir olomon qatoridan toza ruscha talaffuzda: «Xuddi bo‘ron oldidagi dengizga o‘xshaydi-ya», degani ham xoti-

rada qoldi. Haqiqatan ham shunday bo'ldi. Uning yuragi duk-duk urardi, frontda hujum oldidan shunday bo'lardi, u juda chanqagan edi. Tomog'i qurib borardi. Ammo olomon ichida qayerdan suv topib bo'lardi? Suv qidirishga vaqt ham yo'q edi, chidashga to'g'ri keldi. Tanaffusda Edigey odamlar orasida turtinib zo'rg'a depo partorgi, sobiq katta bekat boshlig'i Chernov yoniga o'tib oldi. U prezidiumda edi.

– Menga qara, Andrey Petrovich, men ham so'zga chiqsammikin-a?

– Mayli, agar zarurat bo'lsa.

– Xohishim bor, hatto juda ham xohlayman. Lekin oldin sen bilan maslahatlashib olishimiz lozim. Esingdami, bekatimizda Quttiboyev degan kishi bo'lardi. Abutolib Quttiboyev. Revizor unga Yugoslaviya haqida xotiralar yozyapti, deb ayb taqqan edi. Abutolib u yoqda partizanlar safida jang qilgan. Yana har xil bo'lmag'ur ayblarni qo'shib yozgan o'sha revizor. Keyin beriyachilar kelib bechorani bandi qilib ketishdi. U shu bo'yi o'lib ketdi, bekordan-bekorga yo'q bo'lib ketdi sho'rlik! Esingga tushdimi?

– Ha, eslayman, xotini spravkaga kelgan edi.

– Ana o'sha! Keyin oilasi ham ko'chib ketdi-ku. Bugungi gaplarni eshitib o'tirib, o'ylanib qoldim. Yugoslaviya bilan do'st bo'lsak, hech qanday ixtilofimiz bo'lmasa, nega begunoh odamlar jabr ko'rib ketaverar ekan? Abutolibning bolalari ham katta bo'lib qolishdi, maktabga qatnashyapti. Shunday bo'lgach, masalani oydinlashtirib olish kerak. Aks holda, hamma ularga ta'na toshini otaveradi. Bolalar ko'p jabr ko'rishdi – otasiz qolishdi, axir.

-- Sabr qil, Edigey. Demak, sen shu haqda gapirmoqchisan, shundaymi?

– Shunday.

-- Haligi revizorning familiyasini bilasanmi?

– Bilib olish qiyin emas. Men uni keyin hech uchratmadim.

– Shu topda kimdan bilasan? Undan keyin, u aynan nima yozganligi haqida qo‘lingda biror hujjating, dalil-isboting bormi?

– O‘shandan boshqa kim ham yozardi?

– Bu o‘rinda faktik dalillar kerak bo‘ladi, og‘ayni Bo‘ron. Mabodo, sen o‘ylaganday bo‘lib chiqmasa-chi? Bu hazilakam gap emas. Menga qara, Edigey, maslahatga qu-loq sol. Shularning hammasi haqida Olmaotaga xat yoz. Bu voqea qanday bo‘lganini, butun tafsiloti bilan aynan yozib, respublika partiya Markaziy Komitetiga jo‘nat. U yerda o‘zlari aniqlab olishadi. Paysalga solib o‘tirishmaydi. Partiya bu ishga qattiq kirishdi. O‘zing ko‘rib turibsan-ku.

Boshqalarga qo‘shilib o‘sha mitingda Edigey Bo‘ron ham: «Partiyaga shon-sharaflar bo‘lsin! Partiyamiz yo‘lini qo‘llab-quvvatlaymiz!», deya baland ovoz bilan hayqirdi. Keyin, miting oxirida orqaroqda kimdir «Internatsional»ni boshlab yubordi. Unga bir necha ovoz qo‘shildi, biror da-qiqadan keyin butun olomon deponi to‘ldirib barcha za-monlarning buyuk gimnini, barcha mazlumlarni bir odamdek kuylay boshlashdi. Edigey hech qachon bunchalik ko‘p odamlar orasida kuylamagan edi. Tantanavor, mag‘rur, ayni paytda achchiq alam ifodalanayotgan kuy sadosi xuddi to‘lqindek ko‘tarilib, uzoq-uzoqlarga ketayotgandek tuyu-lardi. Bu kuy qalblarda jasorat tuyg‘ularini toshirib, baxtli kelajak uchun kurashga chorlardi.

Edigey ko‘pincha, qattiq hayajonlangan paytlarida bo‘lgani kabi hozir ham o‘zini Orol dengizida yurgandek his etdi. Uning xayollari to‘lqinlar ustida uchib yurgan erkin chaykalar singari bepoyon osmon bo‘ylab parvoz qilardi.

Ana shunday quvonchli tuyg‘ularga ko‘milib, uyiga qayt-di. Choy ustida Ukkubolaga mitingda bo‘lgan gaplarni bu-

tun tafsiloti bilan hayajonlanib hikoya qilib berdi. O‘zining ham so‘zga chiqmoqchi bo‘lgani, hozircha partorg Chernov unga boshqa maslahat berganini ham aytib o‘tdi. Ukkubola erining so‘zlarini miriqib tinglar, unga dam-badam samovardan issiq choy quyib uzatardi.

– Senga nima bo‘ldi, bir samovar choyni ichib qo‘ydingku! – deya hayron bo‘ldi xotini jilmayib.

– Bilasanmi, mitingda nima sababdandir shunchalar chanqadimki, asti qo‘yaverasan! Nihoyatda hayajonlandim. Odam ko‘p edi, qimirlab bo‘lmaydi. Miting tugagandan keyin otilib chiqib, suvga chopdim. Qarasam, bir sostav biz tomonga jo‘namoqchi. Yugurib borib mashinistning yoniga chiqib oldim. O‘zimizning yigit bo‘lib chiqdi: to‘g‘roqtomlik Jondo‘st ekan. Yo‘lda suvidan ichdim, albatta, lekin chanqoqni qondirib bo‘larmidi!

– Shuning uchun ekan-da, ko‘rib turibman, – deb so‘z qotdi Ukkubola. U yana qaytadan choy quyarkan, dedi: – Gap bunday, Edigey, sen Abutolibning bolalarini eslab yaxshi qilibsan. Shunday ekan, yetimlar yelkasini qisib yurmasin desang, jur‘atliroq bo‘l. Xat yaxshi, ammo to yozilib, yetib borguncha o‘qilib, tegishli odamlar o‘ylab ko‘rguncha ko‘p vaqt o‘tadi. Yaxshisi o‘zing Olmaotaga boraqol. Bo‘lgan voqeani o‘sha yerning o‘zida aytasan-qo‘yasan.

– Seningcha, Olmaotaga o‘zim borishim kerakmi? To‘ppa-to‘g‘ri eng katta boshliqqa uchrashaymi?

– Ha, nima bo‘pti? Ish yuzasidan borasan-ku. Do‘sting Yelizarov qanchadan beri chaqirgani-chaqirgan. Har safar adresini qoldirib ketadi. Men bormaganimdan keyin, sen bor. Men uyni tashlab chiqolmasam, bolalarni kimga qoldiramiz? Sen bu ishni paysalga solma. Otpuskangni ol. Shuncha yil ichida qancha otpuska olishing mumkin edi – yuz yillik. Biror marta ol, borib o‘sha yerning o‘zida katta odamlarga ayt.

Edigey xotining aqliga qoyil qoldi.

– Rost, xotin, gapning po'stkallasini aytyapsan. O'ylab ko'rish kerak.

– Ko'p o'ylayverma. Mulohaza qilib o'tiradigan vaqt emas hozir. Qancha ertaroq harakat qilsang, shuncha yaxshi. Afanasiy Ivanovich senga albatta yordam beradi. Qayerga borish, kinga uchrashish kerakligini u yaxshi biladi.

– To'ppa-to'g'ri.

– Shuning uchun aytyapman-da. Kechiktirishning hojati yo'q. Bir yo'la uyga kerakli narsalar ham ola kelasan. Qizlarimiz ham katta bo'lib qolishdi. Saula kuzda maktabga boradi. Internatga joylashtiramizmi yo nima qilamiz? Bu haqda o'ylab ko'rdingmi?

– O'ylab qo'rganman, o'ylamay bo'larmidi! – qizlari-ning tez o'sganidan, yaqinda maktabga borishi mumkinligidan hayron qolganligini yashirishga urindi Edigey Bo'ron birdan o'z xatosini fahmlab.

– Agar o'ylagan bo'lsang, – deya davom etdi Ukkubola, – bor, biz o'sha yillari ne kunlarni boshdan kechirganlarimizni odamlarga yetkaz. Ular yetimlarga otalarining ta'na-malomatidan qutulishlari uchun yordam berishsin. Keyin vaqting bo'lsa, qizlaringga, menga u-bu narsa qarasang yomon bo'lmasdi. Men ham axir endi yosh emasman.

Edigey xotiniga qaradi. Qiziq, hamisha ko'rib yurib payqamagan narsangni bir qarashda anglab qolasan ekan. Albatta, u yosh emas, ammo keksalikka ham hali ancha uzoq edi. Lekin u xotining qarashlarida oqilalik paydo bo'lganligini tushundi. Sochiga oq oralaganini ham payqadi. Uning chakkalaridagi oq sochlari uch-to'rttadan ko'p emasdi, ammo shuning o'ziyoq boshidan kechirganlari to'g'risida guvohlik berib turardi...

Oradan bir kun o'tgach, Edigey Qumbel bekatida yo'lovchi sifatida turardi. Darvoqe, Olmaota poyezdiga chi-

qish uchun Bo‘ronlidan bir qadam orqaga yurishga to‘g‘ri keldi. Edigey bunga afsuslanmadi. Chunki avvalo bora-yotgani haqida Yelizarovga telegramma jo‘natishi kerak edi. Buning uchun katta bekatga borish zarur edi.

Keyin Moskva – Olmaota poyezdi yetib keldi, Edigey shu poyezdda o‘zining Bo‘ronli bekati orqali Olmaotaga jo‘nab ketdi. Uning joyi kupeli vagonda, yuqori polkada edi. Edigey narsalarini joylashtirib, o‘z bekatini ko‘rmay o‘tib ketmaslik, uni yo‘lovchi sifatida poyezddan turib kuzatish maqsadida darhol yo‘lakka chiqdi va vagon derazalari yoniga keldi, shundan keyin o‘z polkasiga chiqib olib uxlayverishi mumkin-ku. Oldinda ikki sutkalik yo‘l bor. Dastlab shunday deb o‘ylagan Edigey ikkinchi kuniyoq majburiy bekorchilikdan o‘zini qayerga qo‘yishini bilmay qoldi. Poyezdda faqat yeb-ichish va uxlashdan boshqani bilmaydigan ishyoqmaslarni ko‘rib hayratlandi.

Biroq birinchi kuni, xususan, birinchi soatlardanoq oilasidan uzoq muddatga chiqib ketishga odatlanmaganidan ko‘ngli notinch bo‘lib, tashvishlana boshladi. U vagon derazalari oldida birmuncha hayajonli, ust-boshi tartibli turardi: katta bekatdagi magazindan shunday kunlarda kiyish uchun sotib olingan yangi shlyapa, egnida toza ko‘ylak va Kazangapning urush davridan beri yaxshigina saqlab yurgan kiteli. Unga bu kitelni Kazangap majburan kiydirgan, orden va medallarini ko‘ksingga taqib olsang, galife shim-u ofitserlar kiyadigan xrom etik bilan juda yarashadi, degan edi. Bu etikni Edigey ahyon-ahyonda kiysa ham, nihoyatda yoqtirardi. Edigey odam savlatli ko‘rinishi uchun eng avval yaxshi etik va yangi bosh kiyim bo‘lishi kerak, deb hisoblar edi. Hozir unda bularning ikkalasi ham bor.

Deraza oldida u shunday holatda turardi. Vagondan u yoq-bu yoqqa o‘tganlar unga hurmat bilan nazar tashlab

o'tirdilar. Edigey Bo'ron qiyofasida butun fazilatleri va iztiroblari ifodalangan bo'lsa-da, boshqalardan ajralib turar edi.

Poyezd Sario'zak yalangliklari bo'ylab go'yo oldinda yugurib ketayotgan ufqning tiniq gardishini quvib yetishga shoshilayotganday yeldekk uchib borardi. Dunyoda faqat ikki tabiiy kuch mavjud edi: osmon va yalang cho'l. Uzoqda ular tutashgandek ko'rinar, tezyurar poyezd ham o'sha tomonga intilardi.

Bo'ronli yerlari ham yaqinlashib qoldi. Bu yerda har qarich yer, har bir tosh tanish. Bo'ronliga yaqinlasha borarkan, Edigey ruhi ko'tarilib, derazaga yaqin keldi, miyig'ida iljayib qo'ydi, go'yo ko'p yillar bu yerda bo'lmaganday his qildi o'zini. Mana, bekatgacha ham yetib keldi. Semafor, uychalar, yonma-yon qurilgan binolar-u ombor yonida taxlab qo'yilgan relslar va shpallar ko'z o'ngidan lip-lip o'tib turdi. Edigey hatto o'z qizchalarini ham taniy oldi. Ular bugun mag'ribdan mashriqqa yo'l olgan barcha passajir poyezdlarini kuzatgan bo'lishlari mumkin.

Saula va Sharofat shu yerda ekanliklarini bildirish uchun ham qo'llarini silkitib, sakrab-sakrab qo'yishar, vagon derazalariga qarab jilmayishardi. Ularning mayda o'rilgan sochlari silkinar, ko'zlari porlar edi. Edigey beixtiyor derazaga yopishib oldi-da, ularga qarata qo'l silkitdi, ming'irlab erkalovchi so'zlar aytdi, lekin qizlari uni ko'rishmadi, yo taniy olmadi. Shunga qaramay, ular poyezd o'tib ketishini kutib turganligidan Edigey xursand bo'ldi. Biroq yo'lovchilardan hech biri hozirgina uning bolalari, uyi, bekati ortda qolib ketganligini payqamadi! Ayniqsa, bekatchadan nariyoqdagi dalada tuyalar galasida uning mashhur Qoranori yurganligini hech kim tasavvur ham etolmasdi. Edigey esa uzoqdan ko'riboq, uni darhol tanidi va ko'zlarida quvonch paydo bo'ldi.

Keyinchalik, uyidan bir necha bekat uzoqlashgach, Edigey uyquga ketdi. U vagon g'ildiraklarining bir maromdagi taqa-tuq ovozlari, yo'lovchilar suhbatlarining allalovchi sadolari ostida anchagacha shiringina uxladi.

Ikkinchi kuni tushdan keyin Chimkentdan to butun Yettisuv bo'ylab cho'zilib ketgan Olatov tog'lari boshlandi. Bu tog'lar shu qadar chiroyli ediki, odamning ko'zi quvonardi! Edigey Bo'ron temir yo'l bilan yonma-yon to Olmaotagacha cho'zilib ketgan qorli cho'qqilarning ulug'vor qiyofasini ko'rib, har qancha sevinmasin, ularga qarab to'ymadi. Uning uchun, sario'zaklik cho'l kishisi uchun bu bir mo'jiza bo'lib, abadiylikni tomosha qilayotgandek edi. Olatov tog'lari uni faqat maftun etibgina qolmasdan, chuqur o'yga toldirdi ham. Tog'larga qarab turib o'y surish unga yoqar edi. Shu tarzda u xayolan hali o'ziga notanish bo'lgan, o'tmishdagi xatolar endi sira takrorlanmasligi kerakligini aytgan mas'ul kishilar bilan uchrashuvga, ularga Abutolib oilasining achchiq qismati to'g'risida so'zlab berishga tayyorlanardi. Tekshirib ko'rishsin, qanday qilib bu ishni to'g'rilash masalasini hal qilishsin. Abutolibning o'zini-ku, tiriltirib bo'lmaydi, biroq uning bolalarini hech kim ranjitmasligi, ularga ham yo'l ochib qo'yilishi kerak-ku, axir. Kattasi Dovul shu yil kuzda maktabga boradi, hech kimdan xavotirlanmay bemalol o'qisin. Lekin hozir qayerda ular? Qismati nima bo'ldi? Zarifa nima qilib yurgan ekan?

Shu haqda o'ylarkan, Edigeyning ko'ngli qattiq ranjidi. Endi o'tgan voqealarni unutib, g'azabdan tushadigan vaqt keldi. Ular o'tmishda qolgan ekan, bu haqda butunlay o'ylamaslik mumkin-ku, axir. Lekin nima unutildi, nima unutilmadi – bu faqat yolg'iz xudoning o'ziga ma'lum! Edigey Bo'ron xafa bo'ldi, taqdirga tan berib, o'zini bosdi. Buni kimga ham ayta olarding-u, kim tushunardi? Osmonga tirgovich bo'lib o'tirgan qorli tog'largani – ularning

yerdagilar tashvishi bilan qanchalik ishi bor. Shuning uchun ham ular tog‘, ulug‘vor Olatov sanaladi; ming-minglab odamlar kelaveradilar, ketaveradilar, bu tog‘lar esa abadiy turaveradi, odamlar ularga qarab o‘y o‘ylaydilar-u tog‘lar esa metindek, jim qolaveradi...

Edigey xayolga berilib, Abutolibning «Raymali og‘aning inisi Abdilxonga murojaati»ni yozib olganidan keyin, bu rivoyat ustida ko‘p o‘ylaganini, bir suhbatda Raymali og‘a bilan Begimoy kabi kishilar hayot yo‘lida uchrashib qolib, bir-birlariga qancha baxt keltirsalar, shuncha qayg‘u-alam ham keltirishi, hatto biri ikkinchisining boshiga kulfat solish, biroq hech bir kimsa o‘z atrofidagi kishilar hukmidan qochib qutulmasligi to‘g‘risida aytganlarini birma-bir es-ladi. Raymali og‘aga yaxshilik qilishni ravo ko‘rgan yaqin kishilari unga nisbatan o‘zlari o‘ylaganlaricha ish tutdilar. Bu bir paytlar Edigey uchun dono so‘zlargina edi, chunki hali u bu so‘zlarning haq ekanligini sinab ko‘rmagan, azob-uqubatlarni boshidan kechirmagan edi. Mayli, Zarifa-yu u bunday voqealardan yer bilan osmondek uzoq bo‘lishsin – ularning oralarida hech vaqo bo‘lmagan. Bari bir, Zarifa haqida ko‘p o‘ylar, uni chin dildan sevardi. Biroq Zarifa o‘sha muqarrar qiyinchilikdan qutulish uchun birinchi bo‘lib o‘zini zarbaga tutib berdi. U o‘zi uchun shunday qildi, tomirdagi qonni to‘xtatib qo‘ygandek birdaniga shu qarorga keldi, lekin u Abutolib haqida o‘ylamadi, o‘zining bu qarori unga qanchalik qimmatga tushishi mumkinligini xayoliga ham keltirmadi. Yaxshiki, u tirik qoldi. Endilikda shunday ko‘rgulik yaqinlashguday bo‘lsa, uni bir ko‘rishi yoki eshitishi bilanoq dunyoning narigi chekkasigacha qochib ketishga tayyor edi.

Edigey o‘zidan kulib, bir vaqtlar Abutolibdan Germa-niyada Gyote degan mashhur shoir bo‘lganligini eshitib, ajablanganligini ham eslab qo‘ydi. Uning nomi qozoqchada

unchalik jarangdor eshitilmaydi-yu lekin gap bunda emas. Har bir shaxs taqdir taqozosi qilgan ismi bilan yuradi. Keksa Gyote yoshi yetmishdan oshganida yoshgina suluvga ko'ngil qo'ygan, qiz ham sho'irni sidqidildan sevgan, deyishadi. Buni hamma bilgan-u, hech kim Gyotening oyoq-qo'lini bog'lab qo'yib, uni aqldan ozganlikda ayblamagan... Raymali og'aga nisbatan qanday munosabatda bo'ldilar! Insonni xo'rladilar, yo'q qildilar, aslida esa unga yaxshilik qilmoqchi edilar... Zarifa ham o'zicha eriga yaxshilik qildi... Shu sababli u Zarifadan norozi emas. Sevgan kishisidan xafa bo'lish mumkin emas-ku, axir. Aksincha, o'zingni nimadandir gunohkor qilib, aybdor hisoblaysan, o'zingga og'ir bo'lsa mayli, xotiningga aslo yomon bo'lmasin... Agar qo'lingdan kelsa, xotining seni tashlab ketganda ham, uni yodingdan chiqarma va sev!..

Edigey Bo'ron ana shunday o'ylar bilan xotinini eslab va suyub, Abutolibni, uning yetim qolgan bolalarini xotirlab, yo'lida davom etdi.

Edigey Olmaotaga yaqinlasharkan, birdan o'ylab qoldi: bordi-yu, Yelizarov joyida bo'lmasa-chi? Unda nima qilaman? Obbo! Nega bu fikr uyda xayoliga kelmadi? Ukkubola ham bu haqda o'ylab ko'rmabdi. O'zlari istaganlaricha ish tutishibdi. Sario'zakdan hech qayoqqa chiqmay yashaydiganlar, albatta, boshqalarni ham xuddi shunday deb o'ylardilar-da. Axir, Afanasiy Ivanovich uyida bo'lmasligi mumkin-ku. U akademiya ishlaydi, joylarda borishini orziqib kutishadi, shunday olimning ishlari kam bo'larmidi. Ish bilan boshqa shaharga ketgan bo'lishi, u yerda bir necha kunga qolib ketishi ham ehtimoldan xoli emas. Shularni o'ylarkan, Edigey: «Ishim o'ngidan kelmaydi», deb tashvishlandi. Bordi-yu, shunday bo'lsa, Edigey qozoq tilida chiqadigan gazeta redaksiyasiga murojaat qilishi mumkinligini o'yladi, chunki gazetaning har bir sonida uning

adresi ko'rsatilgan bo'ladi. Redaksiyadagilar unga qayerda, kimga uchrashish kerakligini tushuntirishadi, albatta. Biroq shunday masalalar bilan qayerga borish, kimga uchrashish kerakligini gazeta xodimlari bilmasligi ham mumkin-ku. Uyda bular hammasi osongina tuyulgan edi. Yo'lga otlandi-yu, jo'nadi ketdi. Endi-chi, mo'ljallagan joyiga yaqinlashgan sayin Edigey Bo'ronning tashvishi orta bordi, yomon ovchi uyida o'tirib ovni o'ylaydi, degan gap bekorga aytilmagan. U ham xuddi shunday bo'ldi. Lekin Yelizarovga ishongan edi-da, Yelizarov o'zining odami, ko'p yillik qadrdoni, uning bekatdagi uyida bir necha marta bo'lgan, Abutolib Quttiboyev tarixini ham biladi. Yelizarov bo'lsa-ku, yaxshi-ya, og'zidan bir so'z chiqar-chiqmas hammasini tushunadi. Notanish odamlarga kuni qolsa qanday qilib aytadi, gapni nimadan boshlaydi, sudda guvohlik qilgandek nutq so'zlash yoki doklad qilishni uddalay oladimi? Uning gaplarini birov tinglarmikin, tinglasa, qanday javob qaytararkin? Aslida sen o'zing kimsan-u, nega Abutolib Quttiboyevni oqlash uchun hammadan ko'proq sen qayg'urishing kerak? Senga nima? Unga sen kim bo'lasan – akami yoki uka, qudami yoki boja?

Poyezd Olmaotaga yaqinlashib qolgan edi. Yo'lovchilar taraddudlanib, koridorga chiqishgan va poyezd to'xtashini kutardilar. Edigey ham tushishga shaylandi. Ana, vokzal ham ko'rinib qoldi, yo'l ham oxirladi. Perron odamlar bilan to'lib ketgan – birovni kutib olishga chiqqan, biror tomonga jo'nashga shoshilayotgan turli-tuman kishilar son-sanoqsiz.

Poyezd sekinlab to'xtadi. Edigey Bo'ron birdaniga derazadan perronda turgan kishilar orasida Yelizarovni ko'rdi-yu, xuddi yosh boladay quvonib, terisiga sig'may ketdi. Yelizarov ochiq chehra bilan unga qarab shlyapasini ohista silkitar va vagon bilan yonma-yon qadam tashlab borardi. Omadni qarang-a! Edigey Yelizarov uni chiqib kutib oli-

shini xayoliga ham keltirmagandi. O'tgan kuzdan buyon ko'rishmagandilar ham. Yo'q, Afanasiy Ivanovich ancha yoshga borib qolgan bo'lsa-da, o'zgarmabdi. O'sha-o'sha, serharakat, qotmagina, Kazangap uni arg'umoq, ya'ni zoti toza chavandoz ot, deb atagan edi. Arg'umoq Afanasiy – bu uning uchun katta maqto'v edi. Yelizarov bu gapni eshitib, ochiqko'ngillik bilan kulgan, mayli, sen aytgancha bo'la qolsin Kazangap, degandi. Keyin qo'shimcha qilgan: keksa arg'umoq, ammo, bari bir, arg'umoq-da! Shunisiga ham rahmat, degan. Odatda u Sario'zakka kirza etik, rangini yo'qotgan eski-tuski shapka kiyib kelardi. Hozir esa egni-da to'q kulrang kostum-shim, galstuk ham taqqan. Kiyimi unga juda yarashgan, gavdasiga, ayniqsa, yarmi oqargan sochi rangiga juda mos tushgan edi.

Poyezd to'xtaguncha Afanasiy Ivanovich vagon derazasi oldida turgan Edigeyga qarab, yurib keldi. Yelizarovning malla kiprikli qo'y ko'zlari orziqib kutilgan uchrashuvdan samimiy qoniqish bilan porlab turardi. Bu Edigeyning ko'nglini yorishtirib, yo'ldagi shubhalarini tumanday tarqatib yubordi. «Boshlanishi yaxshi, – xursand bo'ldi u, – xudo xohlasa, ishim o'ngidan keladiganga o'xshaydi».

– Nihoyat, tashrif buyuribsanda! Necha zamonlar o'tib-a! Salom, Edigey! Salom, Bo'ronli do'stim! – deya kutib oldi uni Yelizarov.

Ular mahkam quchoqlashib ko'rishdilar. Atrofda odam ko'pligidan, quvonchining zo'rligidan Edigey bir-oz o'zini yo'qotib qo'ydi. To vokzal oldi maydoniga chiqib olishguncha, Yelizarov savollarga ko'mib tashladi. Hammani birma-bir so'rab chiqdi: kim qanday turmush kechiryapti, Kazangap, Ukkubola, Bo'key, bolalar qalay, hozir bekat boshlig'i kim, hatto Qoranorni so'rashni ham unutmadi.

– Sening Qoranor Bo‘roning qanday yuribdi?– deb qiziqdi u nima uchundir quvnoq jilmayib. – Haliyam o‘shanday – arslonday na‘ra tortib yuribdimi?

– Yuribdi, na‘ra tortib, – deya javob qildi Edigey. – Sario‘zakday keng dalada yayrab yashaydi. Unga yana nima kerak?

Vokzal oldida yap-yangi qop-qora katta mashina turardi. Bunday mashinani Edigey birinchi marta ko‘rayotgan edi. Bu «ZIM» – elliginchi yillarning eng yaxshi avtomobili.

– Bu mening Qoranorim, – deb hazillashdi Yelizarov, – o‘tir, Edigey, – dedi so‘ng oldingi eshikni ocharkan. – Ketdik.

– Mashinani kim haydaydi?– so‘radi Edigey.

– O‘zim, – dedi Yelizarov rulga o‘tirarkan. – Keksayganimda bir tavakkal qildim-da. Bizning amerikaliklardan nimamiz kam?

Yelizarov motorni yurgizdi. Mashinani yurgizishdan oldin kulimsirab, mehmonga savol nazari bilan qarab qo‘ydi.

– Mana, nihoyat yetib kelding ham. Endi rostini ayt: bu yerda ancha vaqt bo‘lasanmi?

– Men ish bilan kelganman, Afanasiy Ivanovich. Shuning yo‘rig‘iga qaraymiz. Avval sizning maslahatingizni olishim kerak.

O‘zim ham bilgandim, ish bilan kelasan faqat, bo‘lmasa seni Sario‘zagingdan qo‘zg‘atib bo‘larmidi? Qanday ish ekan? Kel, bunday qilaylik, Edigey. Hozir biznikiga boramiz. O‘sha yerda yashaysan. Hech qanday mehmonxona kerak emas! Kunda kelayotganing yo‘q. Sario‘zakda men sizlar uchun qanday bo‘lsam, sen ham bu yerda men uchun shundayсан. Siylaganni siylash lozim – qozoqchasiga shundaymi, axir! Hurmat qilsang, hurmat topasan.

– Shundaylikka shundayku-ya,– tasdiqladi Edigey.

– Shunday bo‘lsa kelishdik. Men ham zerikmayman. Bizning Yuliya Moskvaga – o‘g‘limnikiga ketgan, yana

nevara ko'rdi. Quvonganidan yoshlarning yonida bo'lay, deb shosha-pisha jo'nab qoldi.

– Ikkinchi nevara! Tabriklayman! – dedi Edigey.

– Buni qara, allaqachon ikkinchi, – dedi Yelizarov hayrat bilan yelka qisib. – Bobo bo'lganingda, mening holatimni tushunasan! Hali bunga uzoqdir-a? Sendayligimda boshimda shamol o'ynardi. Shunisi g'alatiki, sen bilan biz yoshimizdagi tafovutga qaramay, bir-birimizni yaxshi tushunamiz. Demak, yurdik. Butun shahar bo'ylab yuramiz. Tepalikka chiqamiz. Ho', tog'larni ko'ryapsanmi, cho'qqilarida qor turibdi. O'sha yoqqa, tog'ning etagiga, Medeoga. Men senga aytib bergandim chamasi, uyimiz shahar tashqarisida, qariyb qishloq joyda deb.

– Esimda, Afanasiy Ivanovich, uyingiz daryoning bo'yginasida, suvning sharqirab oqishi hamisha eshitilib turadi, deb aytgandingiz.

– Hozir o'z ko'zing bilan ko'rasan. Jo'nadik. Qorong'i tushmasidan shaharni ko'rib qol. Bahor-da, qara, hamma-yoq gullarga ko'milgan.

Yo'l to'g'riga, tik ketgan bo'lib, teraklar-u, bog'lar oralab shaharni kesib o'tar, bora-borguncha yuqoriga o'rlar, nihoyasi yo'qday ko'rinardi. Yelizarov mashinani shoshmasdan haydardi. Yo'lda qayerda, nima joylashganini u aytib borar – ularning aksariyati turli muassasalar, magazinlar, turarjoy binolari edi. Shaharning qoq o'rtasida keng maydonda hamma tomoni ochiq mahobatli bir bino turar, Edigey uning rasmini ham ko'rgan, bu – hukumat uyi edi. Markaziy Komitet, bosh irg'ib ko'rsatdi Yelizarov.

Bino oldidan o'tisharkan, ertasi kuni ish yuzasidan baayni shu binoga kirishlarini xayollariga ham keltirishmadi. To'g'ri yo'ldan chap tomonga burilganlarida tag'in bir bino Edigey Bo'ronning ko'ziga tanish ko'rindi. Bu – Qozog'iston opera teatri edi. Ikki kvartaldan so'ng Medeoga

eltuvchi tog' yo'liga qayrilishdi. Shahar markazi orqada qoldi. Yo'l tog'ning toshqin suvlari to'lib oqayotgan ariqlar yoqalab ketgan edi. Chor tarafdagi bog'lar gulga burkangandi.

– Chiroyli! – deb qo'ydi Edigey.

– Safaring ayni shu paytga to'g'ri kelganidan xursandman, – dedi Yelizarov. – Olmaotada bunday fusunkor payt bo'lmasa kerak. Bu yerlar qishda ham chiroyli bo'ladi. Hozir boshqacha – dil yayraydi, dil.

– Kayfiyating yaxshiga o'xshaydi, – dedi xursand bo'lib Edigey. Yelizarov unga nigoh tashlab oldi-da, bosh irg'adi, jiddiylashdi, so'ng kulib yubordi.

– Bu bahor o'zgacha, Edigey. O'zgarishlar bahori. Shuning uchun ham, garchi yoshing bir joyga borib qolgan bo'lsa-da, yashaging keladi. Esimizni yig'ib oldik, bosgan izimizga nazar tashlab, o'z kamchiliklarimizni payqadik. Sen hech vaqt yangidan hayot ta'mini totishga intilganmiding?

– Eslolmayapman, – soddadillik bilan javob qildi Edigey. – Kontuziyadan keyingi holatimni hisobga olmaganda...

– Ho'kizday baquvvatsan-ku! – hazillashdi Yelizarov. – Men boshqa narsa haqida gapiryapman, o'rni kelib qoldi-da. Eshit. Partiyamizning o'zi bor gapni ro'yi rost aytdi. Men ana shundan, garchi taqdirimda bunga aloqador gap bo'lmasa ham, juda xursandman. Xuddi yoshlik chog'imdagidek ko'nglimda yana yangi umid uchqunlayapti. Yoki bu keksayib qolganimning alomatimikin, a? Nima deysan?

– Afanasiy Ivanovich, men shu masala yuzasidan kelgandim.

– Xo'sh, xo'sh, qanday masala ekan u?

– Balkim, esingizdadir? Men sizga Abutolib Quttiboyev haqida gapirib bergandim.

– Bo‘lmasam-chi, esimda Juda yaxshi eslayman. Mana, gap qayoqda degin. Sen masalaning ildizini ko‘ryapsan. Zo‘rsan. Paysalga solib o‘tirmay darhol kelganingni qara-ya!

– Men emas bularni rejalashtirgan. Ukkubolaning aqli bu. Faqat nimadan boshlash kerak? Qayerga uchrashayin? Shunga...

– Nimadan boshlash kerak? Buni ikkalamiz o‘ylashib ko‘ramiz. Uyda, choy ustida, bamaylixotir kengashib olamiz. – Biroz jim qolgach, Yelizarov ma‘nodor qilib dedi: – Zamona o‘zgarganini qara, Edigey, uch yil oldin shunaqa masala yuzasidan bu yoqqa kelish birovning xayoliga ham kelmasdi. Bugun bo‘lsa – hech qanday xavotirsiz... Aslida o‘zi shunday bo‘lishi lozim. Endi har bir kishi mana shu adolat etagidan mahkam tutishi kerak. Shunday qilaylikki, istisno tariqasida hech kimga hech qanday huquq berilmasin. To‘g‘rini?

– Albatta. Sizga hammasi besh qo‘lday ma‘lum bo‘lsa kerak, axir olim odamsiz,– dedi Edigey. – Bizlarda, depomizda bo‘lgan mitingda ham shu haqda gapirildi. O‘shanda Abutolib esimga tushdi, uning dardi anchadan buyon yuragimning bir chetida turadi. Mitingda so‘zga chiqmoqchi ham bo‘ldim. Masala nafaqat adolat xususida. Abutolib bechoraning bolalarini aytmaysizmi, axir, eslarini tanib qolishdi, kuzda kattasi maktabga boradi...

– Hozir qayerda ular?

– Bilmayman, Afanasiy Ivanovich, dom-daraksiz. O‘sha ketishganicha. Yaqinda shungayam uch yil to‘ladi.

– Mayli, bu yog‘ini o‘ylamasa ham bo‘ladi. Izlaymiz, topamiz. Hozir hamma gap, yuristlar tili bilan aytganda, Abutolib ishiga oid masalani qo‘zg‘ashda.

– Ha, dangal gapni aytdingiz. O‘zi, men sizning oldingizga shuning uchun keldim-da.

– To‘g‘ri qilgansan.

O'ylaganidek bo'lib chiqdi. Edigey qaytgach, uch hafta o'tar-o'tmas Olmaotadan xat keldi. Unda Bo'ronli bekatining sobiq ishchisi, tergov davrida vafot etgan Abutolib Quttiboyev jinoiy ish qilmaganligi uchun to'la oqlandi, deb yozilgan edi. Ha, xuddi shunday deyilgan, hujjat jabrdiyda ishlagan kollektivga o'qib eshittirilishi lozimligi uqtirilgan edi.

Hujjat qatori Afanasiy Ivanovich Yelizarovdan ham xat keldi. U muhim ahamiyatga molik edi. Edigey uni oilaning kerakli hujjatlari – bolalar guvohnomalari-yu jangovar mukofotlar, frontda yarador bo'lgani haqidagi qaydnoma hamda mehnat xarakteristikalari qatori bir umr saqlab keldi...

Afanasiy Ivanovich unda Abutolib ishi tez ko'rib, u oqlanganligidan bag'oyat xursand bo'lganligini xabar qilgan edi. Shu faktning o'ziyoq, deb yozgandi u, zamonamiz yaxshilanib borayotganidan dalolat beradi. Uning ta'biricha, bu bizning o'zimizning ustimizdan o'zimiz qozongan g'alabamiz edi.

Xatning davomida u Edigey qaytgach, ikkalasi birga kirgan o'sha muassasalarga yana borgani, kerakli gaplarni bilib olgani haqida yozgan edi. Birinchidan, tergovchi Tansiqboyev ishdan bo'shatilgan, xizmat unvoni olib tashlangan, olgan hukumat mukofotlari bekor qilingan va jinoiy javobgarlikka tortilgan. Ikkinchidan, unga ma'lum qilishlaricha, Abutolib Quttiboyev oilasi Pavlodarda yashar ekan. (Qarang, taqdir ularni qayoqlarga boshlab ketibdi!) Zarifa maktabda muallimalik qilar ekan. Oilaviy ahvoli: turmush quribdi. Uning yashash joyidan olingan hujjatda shunday ma'lumotlar bor emish. Yana u, sening haligi revizor haqidagi shubhalarining Edigey, ishni qayta ko'rib chiqishda tasdiqlandi, deya yozardi. Ma'lum bo'lishicha, aynan shu revizorning o'zi Abutolib Quttiboyevga tuhmat qilgan, hujjatlarni bichib-to'qigan ekan. «Nega u bunchalikka bordiy-

kin? Bunday ablahlikka nima uni majbur qildiykin? O'zim bilgan voqealarni, sening hikoyalaringni eslab, bu haqda juda ko'p bosh qotirdim, Edigey. Shularni o'ylarkanman, bu adolatsizlik sabablari-yu mohiyatni tushunishga ozmuncha urinmadim. O'ylab o'yimga yetolmadim. Men, bu shaxs o'ziga yetti yot bo'lgan Abutolib Quttiboyevga nisbatan bunchalar nafratni qayoqdan olgan ekan – haligacha ham tushunolmayman. Balki bu bir illat, muayyan bosqichda odamlarni zaharlaydigan kasallik – epidemiyadir. Balki halokatga olib boruvchi bu xususiyat insonda hasaddan tug'ilar. U huvillab qolgan qalbda to'planarmikin, deb o'ylayman. Yana hayron bo'laman. Axir, Abutolib nimasi bilan boshqalarda hasad uyg'otishi mumkin, deysan? Bu savol hamon jumboqligicha qolib kelayotir. Jazo usullariga kelsak, u ko'hna dunyoning o'zi kabi juda qadimiydir. Kimdir vaqtida birovni kofir, deb gap tarqatsa yoki chaqimchilik qilsa, bundaylarni Buxoro bozorida toshbo'ron qilishgan, Yevropada esa gulxanda kuydirishgan. O'shanda bu haqda ko'p gaplashganmiz, Edigey. Abutolib ishining qayta ko'rilishi natijasida aniqlangan faktlar yana bir bor shunga amin etdiki, odamlar hali bu illatdan – inson shaxsiga nafrat hissidan qutulish uchun uzoq kurashishlariga to'g'ri keladi. Shunchalar uzoq kurashiladiki, uning qachongacha davom etishini hatto aytish ham qiyin. Hayot shunisi bilan ajoyibki, yer yuzidan adolatni sidirib tashlab bo'lmaydi. Mana, bu safar ham u yana tantana qildi. Juda ko'p qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, tantana qildi! Hamisha, dunyo turguncha shunday bo'laveradi. Men shundan xursandmanki, Edigey, tamagirlik-siz adolat tantanasiga erishding...»

Edigey bir necha kun shu xatdan olgan taassurotlari bilan yurdi. Ayni paytda o'zidagi o'zgarishdan hayron bo'ldi. Bir qarashda hech narsa o'zgarmaganday, ammo sinchiklab qarasang, nimasidir ancha tiniqlashganday, ulug'vorlashganday

tuyuladi. Shunda u ilk daf'a, keksalik fasliga kirib borayotganini chuqur his etdi...

Yelizarovning maktubi Edigeyning hayotini belgilaydigan qandaydir bir chegara bo'ldi: maktubgacha kechgan umri, eng muhimi, Zarifaning turmushga chiqqanligini bilib oldi. Bu xabar Edigeyni xayollar girdobiga tortdi. Zarifaning qayerdaligini, bolalari bilan begona odamlar orasida qanday yashayotganligini bilmasa ham, ichki bir tuyg'u sabab, uning turmush qurganiga ishonar, o'zini tinchlantirishga urinardi. Poyezdda Olmaotadan qaytayotganda buni aniq ko'z o'ngiga keltirgan. Nima sababdan shunday xulosaga kelganiga o'zi ham hayron. Ammo shunisi aniqki, qalbida noxushlik sezganidan emas bu. Aksincha, Olmaotadan Edigey yaxshi kayfiyat bilan qaytdi. Yelizarov ikkalovi qayerga kirishmasin, xayrixohlik ila qabul qilishdi. Bu esa o'z-o'zidan qilayotgan ishlarining to'g'riligini, hammasi xayrli tugashiga ishonchni oshirdi. Shunday bo'lib chiqdi ham. Edigey Olmaotadan jo'naydigan kuni Yelizarov uni vokzaldagi restoranga, tushlikka olib kirdi. Poyezd jo'nashiga ancha vaqt bo'lganligidan ko'ngilli o'tirishdi, ozroq ichishdi ham, do'stona bahslashishdi ham. Ana o'sha suhbatda, Edigeyning fahmlashicha, Afanasiy Ivanovich ko'ngil xazinasida saqlab qo'ygan o'y-fikrlarini bayon qildi. U yigirmanchi yillardayoq Turkiston o'lkasiga kelib, bu o'lkada bir umrga ildiz otib, palak yoygan, geologiya ilmi bilan shug'ullangan odam butun yer yuzi yangi hayotga behuda katta ishonch va umid bilan qaramagan, bu ishonch oqlangan, deb hisoblaydi. Yo'l qo'yilgan xatolar, kamchiliklar qanchalik qimmatga tushgan bo'lmasin ko'z ko'rib, quloq eshitmagan taraqqiyot yo'lidagi olg'a bosish bir daqiqa ham to'xtab qolmadi – tarixning mohiyati ham mana shunda. Yana u shuni ta'kidladiki, endi bu harakat yangi kuch bilan davom etadi. Jamiyatning o'z-o'zini tu-

zatish, o'z-o'zini tozalash yo'li bilan ravnaq topishi buning tasdig'idir. «Hamonki biz hali o'z-o'zimizga nuqsonlarimizni ochiq ayta olarkanmiz, demak, bizda kelajagimizni ta'minlay oladigan qudrat bor», degandi o'shanda Yelizarov. O'shanda suhbatlari bir umrga tatigulik bo'lgan edi.

Ana shu kayfiyat bilan Edigey Bo'ron o'zining Sario'zagiga qaytib kelgandi. Olmaotadan qaytishda yana uning ko'z oldida ancha narida butun Yettisuv bo'ylab cho'zilgan ko'kimtir-qorli Olatov tog'lari paydo bo'lib, u tushgan poyezd bilan birga harakatga tushdi. Yo'lda u Olmaotada bo'lgani to'g'risida o'ylarkan, qandaydir ichki tuyg'u bilan Zarifa allaqachon erga tegib ketgan, deb ko'nglidan o'tkazdi.

Baland tog'larga, yam-yashil dalalarga tikilib, Edigey bu olamda Yelizarov singari ajoyib kishilar borligi, agar so'zi bilan ishi bir bo'lgan shunday odamlar bo'lmaganida, hayoti og'ir kechishini xayolidan o'tkardi. U tezkor va shunchalik o'zgarib turuvchi zamonaning bevafoigidan bir oz ranjidi. Agar Abutolib tirik qolganida uning bo'yniga qo'yishgan aybni yuvib tashlashar, balki o'z oilasi, bolalari bag'rida qayta ko'karib, baxti kulib ketarmidi. Tirik bo'lganida edi! Shu jumlada hammasi jamuljam. Agar u tirik bo'lganida, Zarifa so'nggi nafasigacha kutardi. Bu – turgan gap! Bunday xotin boshiga har qancha kulfat tushsa ham crini kuta olardi. Kutadigan hech kimi, hech vaqosi bo'lmasa, yoshgina juvonga yolg'izlikda yashashning nima keragi bor. Shunday bo'lgach, tengi topilganidan keyin erga chiqadi-da, nega chiqmasin? Bu mulohazalardan Edigeyning ta'bi xiralashdi. U xayolini chalg'itmoqchi bo'ldi, o'ylamaslikka harakat qildi. Ammo buning iloji yo'q edi... Shundan so'ng vagon-restoranga kirdi. Bu yerda odam kam. Hammayoq ozo-da, havo sof edi. Edigey deraza yaqiniga borib o'tirdi. O'zini nima bilandir ovuntirish uchun avval bir shisha pivo so'radi.

Vagon-restoran keng, bir yo‘la tog‘larni ham, cho‘lni ham, osmonni ham tomosha qilish mumkin edi. Bu – yam-yashil kengliklar bir tomondan cho‘qqilari qor bilan qoplangan baland tog‘lar ulug‘vorligi, ikkinchi tomondan ruhini ko‘tarib amalga oshuvchi qiyin bo‘lgan orzular sari yetaklagan edi. Endi... alamidan ichgisi keldi. U aroq keltirishlarini so‘radi. Bir necha qadalh ichsa ham, hech ta’sirini sezmedi. Shundan so‘ng yana pivo buyurdi-da, o‘yga toldi. Qosh qora-yib borardi. Temir yo‘lning ikki tomonidagi yerlar qochib borayotgandek ko‘rinardi. Posyolkalar, bog‘lar, yo‘llar, ko‘priklar, odamlar va podalar ko‘z oldidan lip-lip o‘tar, bular hammasi Edigeyga sira ta’sir qilmas, xayolini band etgan og‘ir g‘ashlik kayfiyatini buzib, qalbini ezmoqda edi.

Shu payt yana Raymali og‘aning so‘zlari esiga tushdi:

Ko‘chmanchilar ketganida qora tog‘lardan,
Ko‘chmanchilar ketganida moviy tog‘lardan,
Kutma meni Sarbozorda, Begimoy...

Edigey Bo‘ron xuddi Raymali og‘a kabi o‘zini arqon bilan qayinga bog‘lab qo‘yilganday his qildi...

Shu tariqa to qorong‘i tushib, vagon-restoran odamlar bilan to‘lgunicha va tamaki tutunidan nafas olish qiyinlashguncha o‘tirdi. Edigey atrofida nega bunchalik beg‘ambetashvish ekanligini, stol atrofida o‘tirishib, sariq chaqaga arzimaydigap gap-so‘z bilan mashg‘ulligini, nima sababdan ular araq va tamakidan huzur-halovat topishlarini sira tushunmas edi. Erkaklarga ergashib bu yerga kelgan ayollar ham unga yoqmasdi. Ayniqsa, kulishlari... U o‘midan turdi, patnis ko‘targancha harsillab yurgan ofitsiantkani chaqirib, hisob-kitob qildi-da, kupesi tomon yurdi. Edigey tebranib borar ekan, yolg‘izligidan ezilib, o‘zini g‘ariblardek his qila boshladi.

Yashashning nima keragi bor edi, qayoqqadir borish kimga zarur edi?! Endi uning uchun qayerdan kelib qayerga bora-

yotgani, yarim tunda tezyurar poyezd qayoqqa shoshilayotganligining ahamiyati yo‘q edi. U qaysi bir vagon tanburida to‘xtadi-da, o‘tdek yonayotgan peshonasini muzdek oyna-band eshikka taqab, hech kimga qaramay, yo‘lovchilarga ham e‘tibor bermay turaverdi.

Poyezd chayqalganicha ilgarilab borardi. Vagon eshigini ochishi ham mumkin, Edigeyda temiryo‘lchilarda bo‘ladigan kalit bor... Edigey qorong‘ilikda qayerdadir uzoqdan miltillagan ikkita chiroqni ko‘rdi. Bu chiroqlar anchagacha ko‘rinib turdi. Ular biror uyning derazasidan ko‘ringan yorug‘mi yoki kichik bir gulxan shu‘lasimi – bilib bo‘lmasdi. O‘sha chiroqlar atrofida qandaydir odamlar yurganga o‘xshardi. Ular kim bo‘ldi ekan? U yerda nima qilib yurishibdi? Eh, o‘sha yerda Zarifa bolalari bilan bo‘lsa edi! Poyezddan hoziroq sakrab tushib, unga qarab yugurar, bir zumda yetib borib, oyoqlari ostiga yiqilar va hamma dard-alamlarini, qayg‘u-hasratlarini ko‘z yoshlari bilan to‘kar, uyalmay-netmay yig‘lar edi...

Edigey Bo‘ron ko‘rinmay qolayotgan o‘sha gulxanlarga qarab bo‘g‘iq ovozda ingrab yubordi. U tanbur oldida xo‘rsinib yig‘lagan ko‘yi ancha turib qoldi. Ko‘z yoshlari yuzini yuvib tushar edi... Shu payt tanbur eshigi ochilib, u vagonga kirdi...

Poezd chayqalganicha hamon ilgarilab borardi.

Ko‘chmanchilar ketganida qora tog‘lardan,
Ko‘chmanchilar ketganida moviy tog‘lardan,
Kutma meni Sarbozorda, Begimoy...

...Bu o‘lkalarda poyezdlar mashriqdan mag‘ribga tomon, mag‘ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi.

Temir yo‘lning ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik – Sario‘zak, o‘rtacho‘l yastanib yotadi...

Har qanday masofa Grinвич meridianidan o'lganani singari bu yerlarda masofa temir yo'lga nisbatan o'lganadi...

Poyezdlar esa mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi...

Malaqumdichop jarligidagi inidan ko'tarilgan katta-kon oqquyruq-kalxat atrofni kuzatib kelish uchun osmonga parvoz qildi. U o'ziga tegishli yerlarda kuniga ikki marta: tushga qadar va tushdan so'ng kuzatuv parvozi o'tkazardi.

Kalxat sahroni ko'zdan kechirarkan, pastda qimir etgan har bir tirik jonni – o'rmalab ketayotgan qo'ng'izlar-u epchil kaltakesaklargacha hamma-hammasini nazar-e'tiboridan o'tkazib, dashtlik uzra mag'rur qanot qoqib uchar, cho'l sayhonliklarini yanada kengroq, ravshanroq ko'rish ilinjida tobora balandlikka ko'tarilar, ayni paytda, bir maromda qanot sirpab o'zining xush ko'rib ov qiladigan joyi – yopiq zona tomon yaqinlashib boraverardi. Bu tekislikning chor atrofi o'rab olinganidan keyin turli xil mayda jonivorlar-u parrandalarning soni sezilarli darajada ko'paydi, chunki ularning kushandasi bo'lgan yirtqich hayvonlar bu yoqlarga bema'lol kirib kela olmaydigan bo'lib qolgandi. Ammo kalxat uchun bu joyni ko'rish hech qanday pisand emas edi. U o'zining mana shu imkoniyatidan foydalanardi. Bu unga omad keltirdi: uch kun davomida bir quyonchani tepadan turib kuzatdi. Nihoyat uning turgan joyini nishonga olib, o'zini o'qdek otgandi, quyon epchillik bilan simto'siqning ostiga kirib ketdi, shunda kalxat tikonning ustiga ag'anashiga bir bahya qoldi; qanotlari o'tkir tikonlarga ilinib, arang o'zini o'nglab olgancha jon talvasasida osmonga parvoz qildi. Ko'ksidan ilinib chiqqan patlari havoda to'zg'iganicha qoldi. Shu bo'yi sim to'siqlaridan uzoqroqda uchadigan bo'ldi oqquyruq.

O'sha soatda mag'rur, bu yerlarning hokimidek, yerdagi jonzotlarni biror ortiqcha harakati bilan cho'chitmay, sokin parvoz qilardi. Ertalab birinchi parvozi va tushdan keyingi ikkinchi parvozi davomida kosmodromning beton yotqizilgan keng dalasida odamlar-u mashinalarning gavjumlashib qolganini payqadi. Mashinalar nari-beri yurar, raketalar turgan qurilmalarning yonida ko'proq uymalashardi. Osmonga qaratib qo'yilgan bu raketalar allaqachonlardan beri o'z maydonchalarida alohida-alohida turishar, kalxat ham ko'pdan beri ularga ko'nikib qolgan edi. Biroq bugun bu yerda nimadir sodir bo'layotgandi. Mashinalar ham ko'p, odamlar ham ko'p, g'ala-g'ovur...

Haligi tuya minib dala kezib kelayotgan odam ham, ikkita shalog'i chiqqan traktor ham, paxmoq malla it ham kalxatning nazar-e'tiboridan chetda qolmadi. Ular tikanli sim to'sig'i oldida o'tolmay turishar edi. Malla it o'zining behuda yurishi bilan kalxatning g'ashini keltirayotgandi, ayniqsa, odamlar orasida o'ralashib yurishi unga yoq-madi. Oqquyruq bamaylixotir aylanarkan, endi buyog'i nima bo'ladi, malla it odamlar orasida dumini likillatib yana nima qilmoqchi ekan, deb uni ta'qib ostiga olgan-cha kuzatardi.

Edigey soqolini selkillatib osmonga qararkan, falakda parvoz qilib yurgan kalxatga ko'zi tushdi. «Oqquyruq ulkan ekan,— deya o'yladi o'zicha.— Eh, qani kalxatga aylanib qolsam, kim yo'limni to'sa olardi, bemalol uchib borib, Ona Bayit maqbarasiga qo'nardim!...» Shu payt oldinda, yaqinlashib kelayotgan mashinaning ovozi eshitildi. «Kelyapti!— deya xursand bo'lib ketdi Edigey Bo'ron.— Ishqilib, ishimiz o'ngidan kelsin-da!», «Gazik» ko'tarma g'ovning yoniga shitob bilan keldi-da, qorovulxona eshigi oldida taqqa to'xtadi. Qorovul mashinaning yaqinlashishini kutayotgandi. U shu zahotiyoc, qaddini g'oz tutib, «Gazik»dan

tushgan qorovullar boshlig'i leytenant Tansiqboyevga chest berdi-da. bo'lib o'tgan voqealardan xabardor qildi:

– O'rtoq leytenant, sizga ma'lum qilamanki...

Ammo qorovullar boshlig'i ishora bilan uni to'xtatdi, soqchi so'zining yarmida qo'lini chakkasidan tushirarkan, ko'tarma g'ovning narigi tomonida turganlarga o'girildi.

– Begona odamlar shularmi? Kim meni kutyapti? Sizmi? – so'radi u Edigey Bo'ronga qarab.

– Biz, bizgoy, karago'm. Ana-Beyitke jetpey turo'p kaldo'k. Kalay da bolsa, jardamdesh, karago'm, – dedi Edigey ko'krigidagi ordenlariga yosh ofitserning ko'zi tushishiga harakat qilib.

Leytenant Tansiqboyevga buning hech qanday ta'siri bo'lmadi, u shunchaki yo'talib qo'ydi, keksa Edigey yana qayta gapirishga og'iz juftlaganda esa sovuqqina ohangda:

– O'rtoq begona odam, menga rus tilida murojaat qiling. Men hozir xizmatdaman, – tushuntirgan bo'ldi u chag'ir ko'zlari ustidagi qora qoshlarini chimirib.

Edigey Bo'ron uyalib ketdi:

– E-e, uzr, uzr. Xato qilgan bo'lsam, kechir meni, – dedi-yu o'zini yo'qotib, gapirmoqchi bo'lgan gapini ham esidan chiqarib jim qoldi.

– O'rtoq leytenant, iltimosimizni bayon qilishimizga ruxsat bering, – cholni xijolatdan qutqarish uchun murojaat qildi Edilboy Daroz.

– Bayon qiling, faqat qisqacha, – ogohlantirdi qorovullar boshlig'i.

– Bir daqiqa. Bundan marhumning o'g'li ham xabardor bo'lsin. – Edilboy Daroz Sobitjon tomonga o'girildi. – Sobitjon, hoy Sobitjon, bu yoqqa qara!

Ammo nari-beri yurib turgan Sobitjon o'zini chetga olib, loqaydlik bilan qo'l silkib qo'ydi.

– O'zlaring gaplashaveringlar.

Edilboy Daroz xijolat tortganidan qizarib ketdi.

– Kechirasiz, o‘rtoq leytenant, u ishning bunaqa bo‘lib turganidan xafa. Qariyamiz marhum Kazangapning o‘g‘li shu. Uning kuyovi ham birga kelgan, huv ana, o‘tiribdi.

Kuyov bola o‘zini chaqirishyapti deb o‘yladimi, tirkalma aravadan tusha boshladi.

– Mayda-chuyda gaplarning menga keragi yo‘q. Masalaning mohiyatini ayting, – dedi qorovullar boshlig‘i.

– Yaxshi!

– Qisqa va tartib bilan so‘zlang.

– Yaxshi. Qisqa, tartib bilan so‘zlayman.

Edilboy Daroz bo‘lgan voqeani: kim ekanliklarini, qayerdan kelayotganlarini, bu yerga nima uchun va qay maqsadda kelganlarini bir boshdan gapirib berdi. U gapirayotgan paytda Edigey leytenant Tansiqboyevning yuziga sinchkov razm solib, undan biron-bir yaxshilik chiqmasligini sezdi, u ko‘tarma g‘ovning narigi tomonida, shunchaki bu begona kishilarning arzini tinglash uchungina quloq solib turardi. Edigey buni payqab, yuragi orqasiga tortib ketdi. Kazangapning o‘limi bilan bog‘liq bo‘lgan ishlarning hammasi – yo‘lga chiqish taraddudi, marhumni Ona Bayitga qo‘yish zarurligini aytib yoshlarni ko‘ndirguncha ona suti og‘zidan kelgani, o‘zining butun o‘y-xayollari, Sario‘zak tarixi bilan bog‘liq bo‘lgan barcha voqea-hodisalar – mana shularning barchasi bir lahzada Tansiqboyev oldida foydasiz, chaqaga ham arzimaydigan narsaga aylandi-qoldi. Edigey ezgu niyatlari barbod etilib haqoratlanganday bo‘ldi. Kechagina aroqqa shubat qo‘shib ichib, xudolar-u radio bilan boshqariladigan odamlar haqida safсата sotib, bo‘ronliliklarni o‘z bilimdonligi bilan qoyil qoldirmoqchi bo‘lgan qo‘rqoq Sobitjonning ayni paytda o‘zini chetga olib, lom-mim demay turishini ko‘rgan Edigeyning bir yig‘lagisi va bir kulgisi keldi! Qoranorning popukli yopiq

yopib behuda yasatilganligini ko'rib ham xo'rliги keldi – kimga va nimaga keragi bor edi endi uning! Ona tilida so'zlashni xohlamagan yoki bundan cho'chigan kimsa, leytenantcha Tansiqboyev Qoranor ustidagi marosim jihozlarining qadriga qayoqdan yetsin! Kazangapning bechora piyonista kuyovi kechadan beri og'ziga bir tomchi ichkilik olmay, shaqirlagan tirkalma aravada marhumning yonida bo'lish maqsadida kelardi, endi esa qabristonga o'tkazib yuborishar, degan umidda tobutning yoniga o'tib turdi – buni ko'rib Edigeyning bir yig'lagisi va bir kulgisi keldi. Hatto mana shu malla iti Yo'lbarsni ko'rib ham Edigeyning bir yig'lagisi va bir kulgisi keldi. Axir, it nima uchun o'z erikla ularga ergashdi, nima uchun chidam bilan ularning yana yo'lga chiqishlarini kutib o'tiribdi? Xo'sh, bu ishlarning itga nima dahli bor? Balki, boyaqish it xo'jayinining shunday ahvolga tushishini oldindan his qilib, shunday paytda yonida bo'lish uchun birga kelgandir. Ana kabinalarda traktorchy yosh yigitlar Qalibek bilan Jumag'ali o'tiribdi – endi ularga nima deydi?

Xo'rlanib, yurak-bag'ri ezilgan Edigey g'azabga to'lib, yuragida qoni jo'shib ketayotganligini va unga erk berish g'oyatda xavfli ekanligini yaqqol sezgani holda o'zini iroda kuchi bilan bostirishga, alamini ichiga yutishga harakat qilardi. Yo'q, o'zini qo'lga olmasdan boshqa iloji yo'q edi, chunki uning yonida tirkalma aravada hali dafn etilmagan o'lik yotardi. Keksa kishining o'kirib-baqirib ovoz solishi odatdan emasdi. U shu daqiqalarda qalbida nimalar kechayotganini sirtiga chiqarmaslikka intilib, tishini-tishiga qo'yib turardi.

Edigey kutganiday Edilboy Daroz bilan qorovullar boshlig'ining suhbaty ana-mana deguncha, aksiga burila boshladi.

– Yordam berolmayman. Zona ichkarisiga kirish begona kishilar uchun qat’iyan man qilingan,– dedi leytenant Edilboy Darozning so‘zini tinglab bo‘lgach.

– Bundan xabarimiz yo‘q, o‘rtoq leytenant. Bilganimizda shuncha yerdan kelib ovora bo‘larmidik? Hamonki, ovora bo‘lib kelgan ekanmiz, katta boshlig‘ingizdan iltimos qiling, marhumni ko‘mishga ruxsat bersin. Axir, uni qaytarib olib ketolmaymiz-ku.

– Men bu haqda xabar qilganman. Qanday bahona bilan bo‘lmasin, hech kim ichkariga kiritilmasin, degan ko‘rsatma oldim.

– Bahona deganing nimasi, o‘rtoq leytenant? – hayron bo‘ldi Edilboy Daroz. – Bahona qidirishning nima hojati bor? Itimiz adashibdimi, buning nima qizig‘i bor bizga? O‘lik bo‘lmaganda, shuncha yo‘lga ovora bo‘lib kelib yurarmidik?

– Sizga yana bir bor aytyapman, o‘rtoq begona odam, bu yoqqa hech kim qo‘yilmaydi.

– Begona deganing nimasi! – deya kutilmaganda so‘z qotdi shu paytgacha indamay o‘tirgan piyonista kuyov. – Kim begona ekan? Biz begonamizmi? – dedi u zahil yuzi qizarib, lablari ko‘kargancha.

– Ha-ya, qachondan beri biz begona bo‘lib qoldik? – Uni quvvatladi Edilboy Daroz.

Odob chegarasidan chiqmaslik uchun piyonista kuyov ovozi balandlatmadi, faqat o‘zining rus tilini yomon bilganligidan tutilib, so‘zlarini to‘g‘rilab davom etdi:

– Bu bizning Sario‘zak qabristonimiz. Sario‘zak xalqi odamlarini shu yerga dafn etishga haqlimiz. Bir zamonlar Nayman ona bu yerga ko‘milganida yopiq zona bo‘ladi, deb kimning xayoliga kelibdi, deysan!

– Men sizlar bilan bahslashib o‘tirmoqchi emasman, – dedi qat’iy leytenant Tansiqboyev. – Ayni paytda, qorovul-

lar xizmatining boshlig'i sifatida yana bir karra aytamanki, qo'riqlanayotgan zona territoriyasiga hech kim, hech qanday sabab bilan kiritilmaydi!

Hamma jimib qoldi.

«Ishqilib, o'zimni tutib turayin-da, uni so'kib yubor-masam bo'lgani!» – dedi Edigey Bo'ron o'z-o'ziga qasam ichganday bo'lib. U bir lahza ko'kka qararkan, yana uzoqda ohista uchib aylanib yurgan o'sha kalxatga ko'zi tushdi. Bu gal ham erkin, kuchli qushga havasi keldi va nihoyat, «Endi bo'lar ish bo'ldi, qaytib ketishga to'g'ri keladi, zo'rlik bilan ish bitmaydi», degan qarorga keldi. Kalxatga yana bir nazar tashlab olarkan leytenantga dedi:

– O'rtoq leytenant, mayli, biz qaytib ketamiz. Ammo kottangiz generalmi, undan kattaroqmi, aytib qo'ygin – noto'g'ri qilyapsizlar! Men bir kekxa soldat sifatida aytyap-man – bu ishlaring noto'g'ri!

– Nima to'g'riyu nima noto'g'ri – yuqoridan berilgan buyruqni muhokama qilishga mening haqqim yo'q. Yana bundan keyin bilib qo'yishlaringiz kerak, – buni aytib qo'yish menga buyurilgan: qabriston tugatilishi lozim ko'rilgan!

– Ona Bayit-a?– hayratlandi Edilboy Daroz.

– Ha. Agar u shunday deb atalsa.

– Nima uchun? Mozor kimga xalaqit beryapti? – g'azablendi Edilboy Daroz.

– U yerda yangi mikrorayon quriladi.

– Barakalla! – deya qo'llarini yozdi Edilboy Daroz. – Nima, sizlarga boshqa joy qurib qoldimi, yer yetishmayaptimi?

– Loyihada shunday ko'zda tutilgan.

– Menga qara, sening otang kim o'zi? – so'radi Edigey Bo'ron leytenant Tansiqboyevga tikilib qaragancha.

Leytenant hayratga tushdi.

– Bunisi nimaga kerak bo'lib qoldi? Ishingiz nima?

– Ishim shuki, sen bu gapni bizga aytmasdan, mozo-rimizni buzmoqchi bo'lganlarga tushuntirishing kerak edi. Yoki sening ota-bobolaring o'lmaganmi, yoki o'zing hech qachon dunyodan o'tmaysanmi?

– Ishga buning hech qanday tegishli joyi yo'q.

– Yaxshi, bo'lmasa, ishdan gaplashaylik. Unda kel, o'rtoq leytenant, sizlarda kim eng katta boshliq bo'lsa, o'shanga ayt, arzimni tinglasin. Men eng katta boshliqqa shikoyatimni aytishga ruxsat berishlaringni talab qilaman. Aytginki, keksa frontchi, sario'zaklik Edigey Jonkeldinning unga aytadigan ikki og'iz gapi bor!

– Men bu ishni qilolmayman. Nima qilishim belgilab qo'yilgan.

– Sen nimani hal qilolasan? – yana gapga aralashdi pi-yonista kuyov. – Bozordagi melisa ham sendan yaxshiroq muomala qiladi.

– Beboshlikni bas qiling! – dedi qaddini g'oz tutib, rangi o'chib qorovullar boshlig'i. – Bas qiling! Manovini simto'siqdan olib tashlab, yo'lni traktorlardan bo'shating.

Edigey bilan Edilboy Daroz piyonista kuyovning qo'ltig'idan olib, bir chekkaga, yo'ldagi traktorlar tomonga tortishdi. U bo'lsa endi orqasiga o'girilganча qichqirardi:

– Senga yo'l ham yetmaydi, yer ham! Tupurdim sendaylarga...

Shu paytgacha og'ziga mum solib, bir chekkada u yoq-dan-bu yoqqa xomush yurib turgan Sobitjon endi o'zini ko'rsatib qo'ygisi keldi:

– Qalay? Darvozaga yetganda, orqalaringga tepishdimi? Shunday ham bo'lishi kerak edi! Ona Bayit, Ona Bayit, deb rosa uchib-qo'ndilaring! Mana sizlarga Ona Bayit! Mana endi kaltaklangan itdek bo'ldilaringmi?

– It deganing kim o'zi?– deya jahlidan arang o'zini bosib turgan piyonista kuyov Sobitjonga tashlandi. – Agar

oramizda it bo'ladigan bo'lsa – o'sha sening o'zingsan, ablah! Anavi it nima-yu, sen nima? Yana maqtanganiga o'laymi, men davlatning odami, davlatning odami deb! Sen umuman odam emassan!

– San piyon, tilingni tiy! – qichqirib po'pisa qildi Sobitjon postdagilar ham eshitsin deb ovozin balandlatib, – men ularning o'rnida bo'lganimdami, sendek muttahamni shu gaplaring uchun oboradigan joyimga olib borardim, toki arvohing ham qaytib kelmaydigan qilib! Senlardan jamiyatga nima foyda, senga o'xshaganlarni yo'qotish kerak!

Shu gaplarni aytib bo'lib, Sobitjon orqasiga o'girildi, bu bilan u senga ham, yoningdagilarga ham tupurdim, degandek birdan faollashib, qattiqqo'l boshliqlardek baland ovozda traktorchilarga baqira boshladi:

– Sizlar nega angrayib turibsizlar? Qani, traktorlarni yurgizinglar-chi! Qanday kelgan bo'lsak, shunday ketamiz. Jin ursin! Qani ortga bur! Yetar endi! Senlarning gapingga kirib ahmoq bo'lganim qoldi!

Qalibek traktorini o't oldirib, sekin yo'lga bura boshladi, shu payt piyonista kuyov tirkalma aravaga sakrab chiqib, marhumning yonidan yana o'z joyini egalladi. Jumag'ali bo'lsa Edigey Bo'ron o'z Qoranorini ekskavator cho'michidan yechib olishini kutib turardi.

Buni ko'ra-bila turib, Sobitjon yana qichqirdi:

– Sen nega qarab turibsan? O't oldir, hechqisi yo'q, orqaga bur! O'lganni ko'mish shunaqa bo'lar ekan-da, e-e! Boshda aytgan edim-a! Bas! Yetar endi! Uyga hayda!

Edigey Bo'ron tuyaga minish uchun yerga cho'ktirib, jabduqlab uni o'rnidan turg'izgancha, traktor kutib turmasdan kelgan yo'lidan ancha ilgarilab ketdi. Ularni birinchi traktorning kabinasiga o'tirib olgan Sobitjon shoshiltirgan edi...

Falakda hamon o'sha kalxat aylanib yurardi. U balanddan turib hali ham o'zining bema'ni harakatlari bi-

lan g'ashini keltirayotgan malla itni kuzatardi. Traktorlar qo'zg'alganda it nega ularga ergashmay tuyali kishi yonida qoldi, odam tuyaga minib olguncha kutib turdi-da, so'ng ortidan yo'rta boshladi – bu hol kalxat uchun jumboq edi.

Oldinda ikki traktor, ularning izidan tuyali kishi, ortidan esa yo'rtib borayotgan malla it – hammalari Sario'zak cho'li bilan Malaqumdichop jarligi tomon borishardi. Malaqumdichopning suv o'yib ketgan quyi bir qismida kalxatning ini bor edi. Boshqa paytda bo'lganda kalxat bezovtalanib, olisdan bo'lsa-da ko'zini uzmay, «kur-kur»lashib ovoz chiqarib, parvozini tezlashtirib, o'ziga qarashli qonuniy yerlardan ov qilib yurgan modasini yordamga chaqirar, har ehtimolga qarshi o'z inini birgalikda qo'riqlardi. Ammo bu safar oqquyruq-kalxat bezovtalanmadi, chunki bolalari allaqachon polapon bo'lib, uyani tark etishgan edi. Hozir bu kahrabo ko'zli, qayrilma tumshuqli kalxatchalar kundankunga to'lishib, qanotlari kuchga kirib, allaqachon, mustaqil hayot kechira boshlagan, Sario'zak kengliklarida o'z yerlariga ega bo'lib, hatto bu kekxa kalxatning o'zini ham, yo'l-yo'lakay ularning o'lkalariga ko'z tashlab o'tishini ham xush ko'rishmasdi...

Kalxat odatiga ko'ra, o'z yerlarida qimirlagan har bir tirik jonni kuzatganiday, orqaga qaytayotgan odamlarni kuzatishda davom etdi. Ayniqsa, odamlardan sira ajralmasdan birga yurgan o'sha malla, paxmoq itning harakatlari unda alohida qiziqish uyg'otayotgandi.

Itni bu odamlarga nima bog'lab turgan ekan? Nega u o'zicha ovini qilib yuravermasdan, o'z ishi bilan band bu odamlar ortidan dumini likillatib chopgani-chopgan? Bunday yashashning unga nimasi yaxshiykin? Yana kalxatning diqqatini tuyada ketayotgan odamning ko'ksidagi allaqanday yaltiroq narsalar ham tortdi. Shuning uchun ham kalxat tuyali odamning traktorlar izidan ketaturib o'z yo'lini

keskin o'zgartirganini ham payqadi. Traktorlar aylanib berguncha, soy orqali yo'lni kesib o'tmoqchi bo'ldi-yov.

Bu odam qamchisini o'ynatib tuyasini tobora qichab haydar, shunda; ko'ksidagi yaltiroq narsalar sapchib, jiringlagancha ovoz chiqarar, tuyasi katta-katta odimlab, yo'rtib borar, malla it ham ularning ortidan sakrab chopar edi. Tuya mingan odam Malaqumdichop darasiga olib boradigan yo'lni kesib chiqqunga qadar oradan ma'lum vaqt o'tdi. Shu orada traktorlar ham yoniga kelib to'xtashdi:

– Nima gap? Yana nima voqea sodir bo'ldi? – deya so'radi kabinadan boshini chiqarib Sobitjon.

– Hech narsa. Motorni o'chir, – buyurdi Edigey Bo'ron. – Gap bor.

– Yana qanaqa gap? Yo'lni to'sma, shuncha sayr qilganimiz yetar!

– Yo'lni o'zing to'sib turibsan. Kazangapni ana shu yerga dafn qilamiz.

– Yetar shuncha xo'rlik!– deb qizishib ketdi Sobitjon ushlanaverib mijig'i chiqib ketgan galstugini tortqilab.– O'zim ko'maman bekatga olib borib, gap tamom.

– Sabr qil, Sobitjon! Bu sening otang, hech kim buni inkor qilmaydi. Ammo bu dunyoda faqat yolg'iz sen o'zing yashamaysan-ku. Sen, har qalay, o'zingdan kattaning gapiga quloq sol. U yerda nima bo'lganini o'zing ko'rding. Hech qaysimiz bunday bo'lib chiqishiga aybdor emasmiz. Sen boshqa narsa haqida o'ylab ko'rgin. Qayerda ko'rgansan, o'likni o'z uyiga qayta olib kelishganini? Bunaqasi hech zamonda bo'lmagan. Bu bizning sha'nimizga dog' bo'lib tushadi...

– Men tupurdim bularning hammasiga, – e'tiroz bildirdi Sobitjon.

– Hozir sen shunday deysan. Jahl ustida nimalar deyilmaydi. Ammo ertaga uyalib qolasan. Yana bir o'ylab ko'r.

Uyat o'limdan qattiq, isnodni hech nima bilan yuvib bo'lmaydi. Uydan olib chiqilgan o'likni yana qaytarib olib kelmaydilar, axir!

Shu paytda Edilboy Daroz ekskavator kabinasidan tushdi, piyonista kuyov ham tirkalma aravadan tushib keldi, ekskavatorchi Jumag'ali ham nima gapligini bilish uchun yaqinlashdi. Edigey Bo'ron Qoranor us tida ularning yo'lini to'sib turardi.

– Gapga quloq solinglar, yigitlar, – dedi u. – Odamzodning urf-odatlariga qarshi bormanglar, tabiatga qarshi zid ish qilmanglar! Mozordan o'likni orqaga qaytarish hech qachon bo'lmagan ish. Kimniki ko'mishga olib ketildimi, ko'mib kelinishi kerak. Boshqacha yo'l bo'lishi mumkin emas. Mana, Malaqumdichop jarligi. Bu ham bizning yerimiz, Sario'zak yerlari! Mana shu Malaqumdichopni tayanch bilgan Nayman ona marsiya aytib, zor qaqshab yig'lagan. Edigey qariyalarining gapiga quloq solinglar. Kazangapning qabri shu yerda bo'lsin. Mayli, meni ham shu yerga ko'mingiz. Xudo xohlasa, o'zlaring ko'masizlar. O'tinib so'rayman sizlardan buni. Hozir esa hali kech emas, vaqt bor – hu ana u yerga, jarning tepasiga marhumni dafn etamiz!

Edilboy Daroz Edigey ko'rsatgan joyga ko'z tashladi.

– Nima deysan, Jumag'ali, ekskavatoring o'toladimi? – so'radi u.

– Ha, o'toladi, nega o'tmasin. Hu narigi tomondan o'tish mumkin.

– To'xta, narigi tomoning nimasi! Sen avval mendan so'ra! – gapga aralashdi Sobitjon.

– So'rayapmiz-ku, – deb javob qildi Jumag'ali. – Eshitdingmi Edigeyning nima deganini? Senga yana nima kerak?

– Yetar endi hazil-mazaxlaring! Yana tahqirlashmi? Qani, ketdik bekatga.

– Marhumni mozordan uyga qaytarib olib ketamiz deyishingning o‘zi haqorat emasmi? – dedi Jumag‘ali. – Shunday ekan, yaxshilab tanangga o‘ylab ko‘r.

Hamma jim qoldi.

– Bo‘lmasa, – dedi Jumag‘ali, – sizlar bilganlaringizni qilinglar, men esa qabrnı qaziyerayin. Mening vazifam qabrnı chuqurroq qilib qazish. Hozircha vaqt bor. Qorong‘ida hech kim bu ishni bajara olmaydi. Sizlar bu yerda janjallashib turaveringlar.

Shunday dedi-yu Jumag‘ali o‘zining «Belorus» ekskavatori tomon yurib, tezda motorni yurgizdi va traktorni yo‘lning chekkasiga burib Malaqumdichop qirligi tomon ko‘tarila boshladi. Uning ketidan Edilboy Daroz, so‘ng Qoranorida Edigey Bo‘ron yura boshladi.

Piyonista kuyov traktorchi Qalibekka dedi:

– Agar bu yoqqa yurmaydigan bo‘lsang, – u jarlik tomonga ishora qildi, – traktorning ostiga o‘zimni tashlayman. Bu men uchun hech gapmas. Shunday deya traktorchi oldida tik turib oldi.

– Nima qilay, qayoqqa hayday? – deb so‘radi Qalibek Sobitjondan.

– Hammalari ablahlar, hammalari itfe‘llar! – So‘kinardi Sobitjon. – Nega qarab turibsan, yurgiz traktoringni, hayda o‘shalarning ketidan!

Osmondan kalxat endi odamlar jarlik tepasida g‘imirlashayotganini kuzatdi. Mashinalardan biri joyida turib olib, xuddi o‘z ini oldidagi yumronqoziqday yerni kovlab, oldiga tuproq uya boshladi. Shu payt orqadan tirkalma aravali traktor chiqib keldi. Unda hali ham o‘sha bir odam oq namatga o‘ralgan g‘alati, harakatsiz narsa yonida yolg‘iz o‘tirardi. Malla, paxmoq it odamlar yonida suykalib yurardi-yu ko‘pincha tuya yoniga borib, oyoqlari ostiga yotib olardi.

Kalxat bu kelganlar yer qaziyotganini ko'rib, ular hali bu jarlikda uzoq turib qolishlarini sezdi. U ohista qanot qoqib bir tomonga burildi-da, dashtlik uzra keng doira yasab, yopiq zona tomon ov qilib kelish va yo'l-yo'lakay kosmodromda nima voqealar bo'layotganini bilish uchun uchib ketdi.

Mana, ikki kundirki, kosmodromda kecha-yu kunduz ish to'xtamasdi. Butun kosmodrom barcha maxsus xizmat postlari-yu zonalari kechalari yuzlab kuchli proyektorlar bilan yoritilib turardi. Yer sahni kunduzgidan ham yorug', o'nlab og'ir, yengil va maxsus mashinalar, ko'plab olim-u injenerlar «Chambarak» operatsiyasini tayyorlash ishi bilan band edilar.

Fazoda uchuvchi apparatlarni urib tushirish uchun tayyorlangan raketalar allaqachonlardan beri osmonga qadalgancha kosmodromning maxsus maydonchalarida turishardi. Ammo bu raketalar OSV – 7 bitimiga ko'ra, maxsus shartnoma vaqti tugagunga qadar ishlatmaslik maqsadida to'xtatib qo'yilgan edi. Amerika tomoni ham shunday qilgandi. Endi ular «Chambarak» transkosmik operatsiyasini o'tkazish uchun favqulodda programmaga muvofiq o'zining yangi vazifasida qo'llanishi mumkin. Xuddi shunday robot-raketalar «Chambarak» operatsiyasi bo'yicha sinxron uchirishga mo'ljallab Amerikaning Nevada kosmodromida ham tayyorlanayotgan edi.

Sario'zak kengliklaridan uchiriladigan raketa starti kechki soat sakkizga mo'ljallangan. Roppa-rosa sakkiz-u nol-nolda raketalar start oladi. Shundan keyin har bir yarim daqiqa oralig'ida uzoq kosmosga yo'ldosh urib tushiruvchi to'qqizta Sario'zak raketasi yo'l olishi, ular G'arb – Sharq halqasi yasab, Yer shari ustida hamisha harakatda bo'lgan chambarak hosil qilishi va o'zga sayyoralaridan keladigan uchuvchi apparatlarga qarshi turishi lozim edi. Nevadalik

robot-raketalariga esa Shimol – Janub halqasi hosil qilish vazifasi yuklangan edi.

Roppa-rosa tushki soat uchda «I-Sario‘zak» kosmodromida «Besh daqiqa»lik nazorat start oldi sistemasi ishga tushirildi. Har besh daqiqada barcha ekranlar-u tablolarda ovoz dublyajlari bilan ogohlantiruvchi quyidagi yozuv paydo bo‘lardi: «Startga to‘rt soat ellik besh daqiqa bor! Startga to‘rt soat ellik daqiqa bor!...» Startga uch soat qolganda «Diqiqa» sistemasi ishga tushirilishi kerak edi.

Bu orada «Paritet» samoviy bekati o‘zining koinotdagi uchish parametrlarini o‘zgartirishga ulgurdi va shu orada 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlar bilan hech qanday aloqa qilmaslik uchun bekatning bort sistemasidagi radioaloqa kanallarining kodi yangilandi.

Ayni paytda, koinotdan huda-behudaga 1–2 va 2–1 paritet-fazogirlarning uzluksiz radio signallari aloqani uzmaslikni o‘tinib so‘rashar edi. Ular Qo‘shmarboshning qaroriga e‘tiroz bildirmay, To‘qayto‘sh taraqqiyoti bilan bog‘lanish muammolarini qayta-qayta o‘rganishni taklif qilishar; bundan, birinchi navbatda, yerliklar manfaatdor bo‘lishlarini ta’kidlashar, birdan shoshma-shosharlarcha favqulodda choralar ko‘rmaslikni, ularning bunday tadbirlari har ikki tomon galaktikalararo manfaatdorlikka bo‘ysundirilishi lozimligini; biroq «Chambarak» operatsiyasini to‘xtatilsin, negaki, bu operatsiya har ikki tomon munosabatlariga rahna solishini va umuman, butun Yer atrofini keng miqyosda halqa bilan o‘rab olish insoniyatga koni zarar va buning uchun kamida minglab yillar talab qilinishini uqtirishdi... Ammo endi kech edi... Bu olamda hech kim ularning ovozin eshitmas, bu olam kengligida ovozlari unsiz chiqayotgani hech kimning xayoliga ham kelmas edi...

Bu paytda «I-Sario‘zak» kosmodromida allaqachon «Daqiqa» sistemasi ishga tushirilgan, qaytarib bo‘lmas

«Chambarak» operatsiyasi boshlanishiga esa sanoqli daqiqalar qolgandi...

Kalxat navbatdagi kuzatuv parvozida tag'in Malaqum-dichop jarligi tepasida paydo bo'ldi. Odamlar hamon o'z ishlari bilan band, belkuraklarda yer qazishardi. Ekskavator bo'lsa katta tuproq uyumini qazib chiqargan, endi cho'michini handaqlarning chuqur yerigacha cho'zib, so'nggi tuproq qoldiqlarini olayotgandi. Oxiri, tarillashini sekinlatdi-da, bir chetga chiqdi, odamlar bo'lsa, handaqlarning tubiga tushib olib, yana qo'shimcha nimanidir kavlay boshladilar. Tuya o'z o'rnida turar, animo malla it ko'rinmasdi: qayoqqa ketishi mumkin? Kalxat yaqinlab uchib, jarlik tepasida ohista aylandi, boshini goh o'ngga, goh chapga burib qaradi, nihoyat, malla itning tirkalma arava ostida, shundoqqina g'ildiraklarning yonginasida cho'zilib yotganini ko'rdi. U dam olayotganga o'xshaydi, balki mudrayotgandir? Kalxat bilan uning qancha ishi bor? Kalxat ustidan kun bo'yi necha bor aylanib uchib o'tdi, u bo'lsa biror marta boshini ko'tarib osmonga qaramadi ham. Hatto yumronqoziq ham tik turib olib, biron xavf-xatar yo'qmikin, degandek tevarak-atrofga sinchkov qarab olgandan so'ng osmonga bir qarab oldi. It bo'lsa, odamlar orasida yashashga o'rganganligidanmi, hech nimadan xavotirlanmaydi ham, tashvishi ham yo'q. Kerilib yotganiga qaramaysanmi! Kalxat unga bir soniya hasad bilan qaradida, «Mana senga!» degandek dumi ostidan pirt etkazib oqko'kish patalog'ini otdi va yana yengil parvoz qilaverdi. Nimadir osmondan Edigey Bo'ronning yengiga tap etib kelib tushdi. Qarasa, qushning axlati ekan. Bu qayoqdan tushdi? Edigey yengini qoqib tashladi-da, boshini ko'tarib osmonga qaradi. «Yana o'sha oqquyruq, o'shaning o'zi. Boyadan beri tepadan ketmay uchib yuribdi. Bu nimaning alomati bo'lsaykin? Unga qanday maza-ya! Havoda qanot

sirpab suzib yuribdi». Uning xayolini chuqurning tubidan qiyqirgan Edilboy Darozning ovozi bo'ldi:

– Qalay, Edike, qarab ko'r-chi! Bo'ladimi yoki yana qaziyveraymi?

Edigey qovog'ini solganicha, qabrning chekkasidan enkayib qaradi.

– Narigi burchakka o't,— dedi Edilboy Darozga qo'li bilan ishora qilib. – Sen esa, Qalibek, chiqaver, barakalla senga. Nazarimda chuqurligi yetarli bo'ldi. Shunday bo'lsa-da, Edilboy, lahadni yana biroz kengaytir, «O'lsang go'ring kengroq bo'lsin» degan naql bor musulmonlarda.

Edigey Bo'ron ishni buyurgach, suv to'la kichik kanistrni oldi-da, ekskavatorning narigi yog'iga o'tib, odat bo'yicha nomoz oldidan tahorat oldi. Mana shundagina uning ko'ngli ozmi-ko'pmi taskin topdi: har qalay, Kazangapni Ona Bayitga ko'mishning imkoni bo'lmagan esa-da, harna bo'lganda ham isnodga qolishmadi. Jasadni dafn etolmay, uyga qaytarib ketishmadi. Agar u qat'iyat ko'rsatmaganda shunday bo'lishi turgan gap edi. Endi qanday bo'lmasin, qorong'i tushmasdan marhumni yerga topshirib, Bo'ronliga yetib borish zarur. Uyda, albatta, ularni kutib o'tirishibdi, soat oltiga qolmay yetib kelamiz, deyishgan. U yoqda kutishadi, kechikayotganligimiz uchun bezovta bo'lishadi. Mana, soat to'rt yarim ham bo'lib qolibdi. Hali o'likni ko'mish va Sario'zak dashtini bosib o'tish kerak. Qanchalik tez yurilganda ham kamida ikki soatsiz yetib olisholmaydi. Ayni paytda, dafn marosimini qonun-qoidasiga amal qilmay, naridan-beri o'tkazish ham odatdan emas. Juda bo'lmasa, janozani xuftonga borib o'qishar. Boshqa iloj qancha...

Tahorat olgandan so'ng yengil tortgan Edigey endi marosimni o'tkazishga o'zini haqli deb bildi. Kanistrning qalpog'ini yoparkan, u ekskavator ortidan soqol-mo'ylovini silagancha, salobat bilan chiqib keldi.

– Olloning quli Kazangapning farzandi Sobitjon, mening chap tomonimda tur, sizlar to'rttovlaring jasadni qabrning chetiga olib kelib, marhumning boshini kunchiqar tomonga qaratib qo'yinglar, – buyurdi u birmuncha tantanavor ohangda. Bularning barchasi bajarilgach: – Mana endi hammamiz muqaddas Ka'ba tomonga qarab o'tiramiz. Kaftlaringni yozinglar, Olloi-taloni yodga olinglar, bizning fikr-u xayolimiz uning dargohida qabul bo'lsin, – dedi.

Qizig'i shunda ediki, Edigey o'z ortidan hech qanday istehzo, kulish, shivir-shivir ovozlarini eshitmadi. U shunisiga ham rozi edi. Bo'lmasa: «Qo'ysangiz-chi mo'ysafid boshni og'ritmay, siz qanaqa masxaravoz mullasiz, keling, yaxshisi o'likni tezroq ko'maylig-u, ertaroq uyga qayta qolaylik», deyishlari ham mumkin edi-da. Buning ustiga, Edigey janozani qabr ustida o'tirib emas, balki tik turgan-cha o'qishga jazm qildi: islom dini kelib chiqqan arab mam-lakatlaridagi qabristonlarda Qur'onni tik turib o'qishlarini bilimdon kishilardan eshitgandi. Haqiqatan ham shunday-mi, yo'qmi, har qalay, nima bo'lganda ham Edigey boshi bilan Tangriga yaqin bo'lishni istadi.

Biroq janozani o'qish oldida yorug' dunyoning o'ng tomoniga bir, so'l tomoniga bir bosh egib, ta'zim qilib, olamni yaratganning o'ziga sig'inib odam zoti bu yolg'onchi dunyoga tasodifan kelib, bir kuni, xoh kunduz, xoh kechasi olamdan o'tishini yodga olib, Xudo bir, Rasul barhaq deya ko'kka bosh ko'tarib qararkan, Edigey yana o'sha oq quyruq kalxatni ko'rdi. U bamaylixotir sekin-asta qanot sirpab, bir tekisda doiralar yasab, yaqinlashish payida parvoz qilib yurardi. Ammo kalxat o'y-xayollariga aslo xalal bermadi, alahsitmadi, aksincha, fikrlarini bir yerga jamlab olishiga yordam berdi.

Chuqur qazilgan qabr yonida, zambil tobutda oq namatga o'ralgan Kazangapning jasadi yotardi. U hammaga va

har bir kimsaga, oxirat dunyogacha bo'lgan barcha davr va zamonlarga mo'ljallab, oldindan bashorat qilib aytib qo'yilgan Qur'on oyatlarini pichirlab o'qirdi, marhumlar uchun ham, tiriklar uchun ham, bandasi qaysi davrda yashamasin va kim bo'lishidan qat'i nazar va hatto tug'ilishi zarur bo'lgan yangi avlod ham Xudoning quli ekanligi, demak Payg'ambarlar meros qilib qoldirib ketgan va jamiki narsani o'zida mujassam etgan turmushning ana shu umumiy formulasi haqidagi so'zlar hamnaga tegishli ekanligini pichirlab tilovat qilar edi. Edigey Bo'ron ularni o'z qalbidan chiqqan va hayot tajribasidan olgan o'z shaxsiy fikrlari bilan ham to'ldirishga harakat qildi. Inson dunyoga shunchaki kelib ketavermaydi-ku, axir!

«O, Tangrim, agar tinglayotganing rost bo'lsa, otabobolarim kitoblardan yod olib aytib o'tgan Qur'onni men ham ular izidan borib, qayta takrorlayotganimni eshit. O'ylaymanki, mening aytgan fikrlarim ortiqcha bo'lmas.

Mana, biz Malaqumdichop jarligida, kimsasiz va begona joyda, Kazangap uchun qazilgan qabr ustida turibmiz. Uni o'zi vasiyat qilgan qabristonga dafn etish ilojini topolmadik. Kaftlarimizni yozib Kazangap bilan vidolashayotganimizda osmondan oqquyruq qushing qiziqib qarab turibdi. O, Yaratgan Egam, agar o'zing bor bo'lsang, bizni afv et, gunohimizni kechir, quling Kazangapni o'z panohingga lutfan qabul et, agar u shunga loyiq bo'lsa, ruhiga mangu orom bag'ishla. Biz qo'limizdan kelganini qildik. Qolgani o'z erkingda!

Endi esa, senga shunday daqiqalarda murojaat qilar ekanman, ko'zim tirikligida, fikr yuritishga qodir ekanligimda meni eshit. Bandalaringni senga aytari aniq: rahm qil, madad ber, panohingda saqla! Gunohsizlar ham, gunohkorlar ham sendan ortiq darajada ko'p yordam kutishadi. Hatto qotil ham seni o'z tomoniga tortgisi keladi. Sen esa,

hamon sukutdasan. Nimasini aytay, bizning nazarimizda, kimki juda qiynalib qolganda, o'sha odam uchun sen mavjudsan. Senga qiyin, tushunaman, axir bizning iltijolarimizning cheki yo'q. Sen esa yolg'izsan. Men sendan hech narsa so'ramayman. Ushbu damlarda dilimda kechayotgan gaplarni aytmoqchiman, xolos.

Nayman ona orom olayotgan tabarruk qabristonimizdan undan buyon mahrum etilganligimiz uchun suyagim qaqshaydi. Binobarin, shunday ekan, men ham uning muqaddas poyqadami tekkan Malaqumdichopda yotishni istayman. Ha, biz hozir tuproqqa topshirayotgan Kazangan bilan yonma-yon yotayin. Odam o'lgandan so'ng ruhi nimagadir aylanishi rost bo'lsa, unda men chumoliga emas, balki oqquyruq kalxatga aylana qolayin. Negaki, huv osmondagi kalxatdek Sario'zak uzra qanot qoqib parvoz qilib, yuksaklardan qadrdon zaminimizga suqlanib qarayin. Vassalom.

Vasiyatimni esa bu yerga men bilan kelgan yoshlarga aytib ketaman. Meni shu yerga ko'mishlarini ularga vasiyat qilaman. Biroq tepamda Qur'onni kim o'qiydi, buni bilolmayman. Bular Xudoga ishonishmaydi, buning ustiga, hech qanday oyatni ham bilishmaydi. Axir, olamda Xudo borlig'ini hech kim bilmaydi va hech qachon bilolmaydilar ham. Birov «bor» desa, boshqasi «yo'q», deydi. Men sening borligingga ishongim keladi, sen mening qalbimdasan, o'y-xayolimdasan, Qur'on o'qiyotib senga murojaat etar ekanman, aslini olganda, o'zinga sen orqali murojaat qilganday bo'laman. O'shanda sen qanday o'ylagan bo'lsang, men ham shunday o'ylagan bo'laman, Yaratgan Egam. Hamma gap shunda-da! Yoshlar bo'lsa bu haqda o'ylashmaydi, Qur'on deganni nazar-pisand qilishmaydi. Ajabo, o'lim daqiqalarida ular o'zlariga va yana boshqalarga nima deya olisharkan? Ularning har biri o'zini xudo sanab yurgani bilan o'z insoniy qadr-qimmatini anglab yetmagandan so'ng

yuksak insoniylik ma'nosini qayerdan ham tushunsin? Bu masxaraomuz so'zlarim uchun afv et... Ularning birontasi xudo ham bo'la olmaydi, biroq unga intilmasang odamiylik qiyofasidan ham chiqasan. Inson o'zini maxfiy ravishda xudo sanab sen bandalaring uchun jon kuydirganing kabi jon kuydirganlarida edi, Yaratgan Egam, unda sening o'zing ham bo'lmagan bo'lar eding-da... Men esa sening benom-unishon yo'qolib ketishingni xohlamas edim...

Mening arz-armonlarim shular. Oshkora aytgan bo'lsam, afv so'rayman. Men oddiy odamman, shunga yarasha fikrlayman. Hozir janozani o'qib bo'lganimdan so'ng, dafn qilishga kirishamiz. Omin, ollohu akbar...»

– Omin, – deb fотиha qildi-da, Edigey Bo'ron biroz jimib qoldi, keyin osmondagi kalxatga yana bir daf'a qayg'u aralash tikilib olgach, ortda turgan odamlarga qarab o'girildi – ular to'g'risidagi fikrlarini endigina ollo-taologa aytib bo'lgandi. Tangri bilan bo'lgan suhbat tugadi. Qarshisida hamrohlari, nihoyat cho'zilib ketgan dafn marosimini birga o'tkazishlari lozim bo'lgan besh kishi turardi.

– Mana, – dedi u o'ychan, – janozada o'zim uchun ham, sizlar uchun ham aytishim lozim bo'lgan gaplarni aytdim. Endi ishga kirishamiz.

Edigey Bo'ron ordenli kamzulini yechib tashlagach, o'zi qabr tubiga cho'kdi. Unga Edilboy Daroz yordamlashdi. Sobitjon marhumning o'g'li bo'lgani uchun qo'shilmay, bir chekkada qayg'uli bosh egib turdi. Qalibek, Jumag'ali va piyonista kuyov – uchalasi zambildan namatga o'ralgan murdani olib, qabrning ichiga, Edigey bilan Edilboy Darozning qo'liga uzatishdi.

«Vidolashish mahali ham keldi!– deb o'yladi Edigey Bo'ron Kazangapning jasadini manguga lahadga uzatar ekan.– Ertadan beri joy topolmay ovora bo'lib yurganligimiz uchun kechir. Kun bo'yi seni goh u yoqqa, goh bu

yoqqa olib yurdik. Nachora, shunday bo'ldi-da. Seni Ona Bayitga dafn etolmaganligimiz uchun biz aybdor emasmiz. Ammo xafa bo'lma, bu ishni men shundayligicha qoldirmayman. Qayerga borish lozim bo'lsa – boraman. Ko'zim tirik ekan, jim turmayman. Aytadiganimni aytaman ularga! Tinch yot o'zing, yotgan joyingda. Zamin naqadar poyonsiz, senga esa bir parcha yer shu yerdan nasib etgan ekan. Bu yerda sen yolg'iz emassan. Yaqinda men ham yoningga kelaman, Kazangap. Biroz kutgin meni. Ko'ngling to'q bo'lsin. Agar biror baxtsiz hodisa yuz bermasa, o'z ajalim bilan o'lsam, yoningga kelaman va yana birga bo'lamiz. Biz Sario'zak xokiga aylanamiz. Ammo buni o'zimiz bilmay qolamiz-da. Bu tiriklarga gina ravo ko'rilgan. Shuning uchun ham senga gapirayotganim bilan, aslida o'zinga gapirayapman. Ha, biz bordan yo'qlik sari shunday ketaveramiz. Poyezdlar bo'lsa Sario'zak bo'ylab yelaveradi, bizning o'mimizga ham boshqalar kelaveradi...»

Uzoq yillar mobaynida Bo'ronli bekatida birga yurib, issiq-sovuqni birga tatib, qayg'u va quvonchlarini birga baham ko'rishib kechirgan hayot ikki og'iz vidolashuv so'ziga jo bo'lib joni achigan Edigey shu yerga kelganda chidab tura olmadi, xo'rsinib yig'lab yubordi. Insonga buyurgani-ning qanchalik ko'p va qanchalik ozligiga qarang!

– Gapimni eshityapsanmi, Edilboy? – dedi Edigey lahadning ichida yelkama-yelka turarkan. – Sen meni ham shu yerga dafn et, yonginasida yotay. Meni o'z qo'llaring bilan mana bunday qilib joylashtir. Qulay yotishim uchun hozir qanday qilayotgan bo'lsak, xuddi shunday qilib yotqiz. So'z berasanmi?

– Bas qil, Edike, keyin gaplashamiz. Endi tepaga chiqaver. Chalasini o'zim bitiraman. Xotirjam bo'l, Edike, qani chiqaqol. Iztirob chekaverma muncha.

Ter bosgan Edigey yuzidagi tuproqni artar ekan, qabr tubidan ko'tarildi, yuqorida turganlar unga qo'l cho'zishdi.

u allaqanday mungli so'zlarni aytib entikib yig'lagancha tepaga chiqdi. Qalibek cholning yuvinib olishi uchun suv solingan kanistni olib keldi.

Keyin lahadga bir siqimdan tuproq tashlab, shamolga taskari turgancha tuproq torta boshladilar. Dastlab belkurak bilan ko'mishdi, so'ng Jumag'ali buldozeri bilan tuproqni surib berdi, so'ngra yana belkuraklarda qabr ustidagi tuproqni tekislab shibbalashdi...

Oqquyruq kalxat esa bulutlar ortidan Malaqumdi-chop jarligida chang-to'zon ko'tarib ishlayotgan bir to'da kishilarga nazar tashlab, qanot qoqqancha sayr qilib yurardi. Lahad o'rniida tuproq uyumi bino bo'lgach, kalxat odamlar orasida qandaydir bir jonlanishni sezdi. Malla it ham tirkalma arava ostidagi o'rnidan turib, odamlar oldida aylanib qoldi. Unga nima bor ekan? Faqat popukli yopiq solingan qari tuyagina tinimsiz kavshanib, pinagini buzmay kavsh qaytarardi.

Aftidan, odamlar ketishga hozirlanyapti. Yo'g'-e, ana, ulardan biri – tuyaning egasi kaftlarini ochib, yuziga tortdi, boshqalari ham xuddi shunday qilishdi...

Vaqt o'tib borardi. Edigey Bo'ron yonida turganlarga shoshmasdan sinchkovlik bilan ko'z yugurtirib chiqdi-da, dedi:

– Mana, tugatdik. Kazangap qanday odam edi-i-i?

– Yaxshi odam edi, – javob berishdi boshqalar.

– Unda hech kimning qarzi qolmadimi? Mana, bu erda uning o'g'li turibdi, otasining qarzlari bo'lsa, bo'yniga ol-sin.

Hech kimdan sado chiqmadi. Shunda Qalibek hammaning nomidan:

– Yo'q, unda hech kimning qarzi qolmagan, – dedi.

– Xo'sh, sen nima deysan, Kazangapning o'g'li Sobitjon? – murojaat qildi unga Edigey.

– Hammalaringga rahmat, – qisqa javob qildi u.

– Unday bo'lsa, uyga jo'nadik! – dedi Jumag'ali.

– Hozir. Yana bitta gapim bor, – uni to'xtatdi Edigey Bo'ron. -- Oralaringda eng keksasi o'zimman. Hammalaringga iltimosim bor: agar shunday hol yuz bersa, meni ham mana shu yerga, Kazangapning yoniga qo'yinglar. Eshityapsizlarmi? Buni mening vasiyatim, deb bilinglar.

– Buni hali hech kim bilmaydi, Edike, hali nima bo'ladi, nima qo'yadi, eldan burun gapirishning nima keragi bor, – dedi Qalibek.

– Baribir, – deya o'z gapini ma'qulladi Edigey. – Aytib qo'yish menga qarz, uqib olish sizlarga parz. Vaqti-soati kelganda vasiyat qilib ketgan edi, deb eslaysizlar.

– Yana qanday vasiyatlaring bor? Edike, bir yo'la aytaqol, – vaziyatni o'zgartirish uchun hazil qildi Edilboy Daroz.

– Sen aralashma, – xafa bo'ldi Edigey. – Men jiddiy gapiryapman.

– Eslab qolamiz, Edike, – uni tinchlantirdi Edilboy Daroz. – Agar biror gap bo'lsa, hammasini sen istagandek ado etamiz. Xotirjam bo'l.

– Mana bu – yigitning gapi, – dedi qanoat hosil qilgan-day Edigey.

Traktorlar qo'zg'ala boshladi. Ular jarlik tepasidan pastga tushguncha Edigey Bo'ron Qoranorning jilovidan ushlab, Sobitjon yonida bordi. U ichini tirnayotgan narsa haqida Sobitjon bilan yolg'iz gaplashib olmoqchi edi.

-- Gapimga quloq sol, Sobitjon, mana qo'limiz ham bo'shadi endi bir narsani gaplashib olishimiz lozim. Qabris-tonimiz Ona Bayit borasida endi nima qilamiz? – savol ohangida dedi u.

– Nima ham qilardik? Bosh qotirib o'tirishning hojati yo'q, – Sobitjon. – Loyiha loyiha-da. Uni loyiha bo'yicha yo'q qilishadi. Bor gap shu.

– Men bu haqda gapirmoqchi emasdim. Unda har qanday ishga qo‘l siltab, tashlab ketaversa bo‘ladi. Mana, sen shu yerda tug‘ilib, shu yerda unib-o‘sding. Otang seni o‘qitdi. Mana bugun esa uni ko‘mdik. Biyday dalaga ko‘mdik, dilga taskin beradigan birgina narsa – nima bo‘lsa ham o‘z qadrdon yeriga dafn etdik. Savoding bor, oblastda ishlaysan, Xudoga shukr, istagan kishing bilan tillasha olasan. Har xil kitoblar o‘qigansan...

– Bundan nima foyda? – uning gapini bo‘ldi Sobitjon.

– Gap shundaki, ertagayoq bu yerning boshlig‘iga birgalashib borsak, u bilan gaplashishimga yordam bersang, bu shaharchaning eng kattasi bordir-ku, axir. Ona Bayitni yer bilan yakson qilishlariga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi! Axir, bu yerda tarix yotibdi.

– Bularning bari eski cho‘pchaklar, tushunsang-chi, Edike. U yerda olamshumul, koinotga doir masalalar hal etiladi, biz bo‘lsak qandaydir bir qabriston xususida shikoyat qilib boramizmi. Buning kimga keragi bor? Ular uchun bu – tfu! Bari bir, bizni u yoqqa kiritishmaydi.

– Bormasak, qo‘yishmaydi-da. Agar talab qilsak, kiritishadi. Agar iloji bo‘lmasa, boshliqning o‘zi kelmasmikan. U tog‘ emaski, o‘rmdan qo‘zg‘almasa.

Sobitjon Edigeyga g‘azabkorona nazar tashladi.

– Bu bema‘ni gapingni qo‘y, qariya. Mendan esa umid qilma. Shaxsan menga buning hech qanday keragi yo‘q.

– Ha-a, shundoq demaysanmi. Gap tamom. Cho‘pchaklar emish?..

– Sen nima deb o‘ylaganding? Oyog‘ini qo‘liga olib yugurib qoladi, deb o‘ylagansan-da, meni! Xo‘sh, mening oilam, ishim, bola-chaqalarim bor. Nimaga endi shamolga qarshi choptirishim kerak? Bu yerdan qilingan bitta qo‘ng‘iroq tufayli orqamga bir tepib ishdan haydasinlarmi? E, yo‘q, rahmat!

– Rahmating o‘zingga buyursin, – dedi Edigey Bo‘ron va jahl aralash qo‘shimcha qildi: – Orqamga bir tepib ishdan haydasinlarmi, dedingmi?! Bundan chiqdi, sen faqat orqang uchun yashab yurgan ekansan-da!

– Sen esa nima deb o‘ylaganding? Xuddi shunday! Bu senga oson. Kim bo‘psan? Hech kim. Bizlar esa orqamiz uchun yashaymiz. Og‘zimizga shirinroq luqma tushsin, deb shunday yashaymiz.

– E, ha! Ilgarilari bosh uchun e‘zozlashardi, bundan chiqdi, endi orqalaring uchun e‘zozlashar ekan-da.

– Qanday istasang, shunday tushunaver. Biroq ahmog‘ingni topib bo‘psan.

– Tushunarli. Gap bitta! – Uning gapini cho‘rt kesdi Edigey Bo‘ron. – Otangning ma‘rakalarini o‘tkaz, xudo xohlasa, sen bilan boshqa uchrashmaymiz.

– Shunday qilishga to‘g‘ri keladi, – yuzini burishtirdi Sobitjon.

Shu gapdan keyin ajralib ketishdi. Edigey Bo‘ron tuyaga minib olguncha traktorchilar motorni yurgizib, kutib turishdi. Ammo Edigey ularning iloji boricha tezroq borishlarini, ma‘rakada odamlar kutib qolishganini, o‘zining esa tuyada istagan yo‘l bilan sekin-asta borajagini aytdi.

Traktorchilar jo‘nab ketishdi. Edigey joyidan qimir-lamay, bundan buyon qanday yo‘l tutish kerakligini o‘ylardi.

Endi u sodiq iti Yo‘lbarsni hisobga olmaganda, Sario‘zak dashtida tanho o‘zi qolgan edi. It, avvalo, ketayotgan traktorlar ortidan chopdi, so‘ngra, egasi bilan ularning yo‘li bir emasligini anglab, ortiga qaytdi. Ammo Edigey unga e‘tibor bermadi. Mabodo it uyga qochib ketganida ham chol buni sezmagan bo‘lardi. Yuragiga qil ham sig‘masdi. Sobitjon bilan oralarida bo‘lib o‘tgan gapdan so‘ng yuragini ezayotgan, ruhiy tushkunlikka solgan qalb tug‘yonini bosolmasdi.

Edigey Bo'ron o'kinardi, u bilan gaplashgani uchun qattiq o'kinardi – so'zlarini yelga sovurdi. Maslahatlashishga va yordam so'rashga arziydigan odammidi Sobitjon? Savodli, ma'lumotli, o'ziga o'xshaganlar bilan oson til topishadi, deb umidivor bo'lgandi-da. Turli kurslarda, institutlarda ta'lim olgan bo'lsa nima qilibdi? Ehtimol, uni hozir qanday bo'lsa, shunday bo'lishi uchun o'qitishgandir. Ehtimol, qaylardadir Sobitjonni boshqa birov emas, aynan Sobitjon bo'lib yetishishi uchun ko'p mehnat sarf qilgan iblisdek o'tkir aql sohibi bordir. Axir, Sobitjonniig o'zi radio orqali boshqariladigan odamlar haqidagi bema'ni bir narsani butun tafsilotlari bilan hikoya qilib bergan edi-ku. Shunday vaqt yaqinlashib kelayotganmikin?! O'sha ko'rinmas va har narsaga qodir kuch bularni allaqachon radio orqali boshqarayotgan bo'lsa-chi...

Edigey chol bu haqda o'ylagan sari, zilday xayollardan battar xunobi oshdi, boshi berk ko'chaga kirib boraverdi.

– Sen manqurtsan! Haqiqiy manqurt!– Sobitjondan nafatlanib va achinib ichida shivirladi u.

U murosaga kelishni istamas, hali bukchayib qolmasidan nimadir qilish kerakligini yaxshi tushunardi. Agar chekinadigan bo'lsa, barchaning ko'zi oldida mag'lubiyatga uchragan bo'ladi. Buni Edigey Bo'ron juda yaxshi tushunardi. U Ona Bayit borasida nimadir qilish lozimligini anglar, lekin nimadan boshlash, qanday harakat qilish, qayoqqa borish. qanday tadbir ko'rish kerakligini aniq bilmasdi.

Edigey Qoranor ustida o'tirib, zalvorli xayollarga cho'mgancha, atrofni kuzatardi. Chor atrofi jimjit sahro. Malaqumdichopning qizil qumli jarlarida shomgi soyalar paydo bo'ldi. Traktorlar allaqachon ko'zdan g'oyib bo'lib, ovozlari ham tinib qolgandi. Yoshlar ketishdi.

Sarioʻzak haqidagi bor haqiqatni bilgan, xotirasida saqlab qolganlardan biri boʻlmish keksa Kazangap endi poyonsiz sahro oʻrtasidagi yaqindagina tuprogʻi tortilgan yakka qabrda yotibdi. Bu tepa asta-sekin choʻkib, kichrayib, Sarioʻzak gullariga burkanishini, keyinchalik bu qabrni boshqa yerlardan ajratib boʻlmasligini Edigey tasavvuridan oʻtkazardi. Ha, shunday – hech kim yerdan uzoq yashamaydi, hech kim taqdirdan qochib qutulolmaydi...

Kechga yaqin quyosh ogʻirlashib qolgandek sekin-asta ufqqa tomon yonboshlay boshladi. Uning nurlari daqiqqa sayin oʻzgarardi. Kunbotar yoqda moviylik bilan qorongʻilik bilinar-bilinmas darajada qorishib, kech kira boshlagan edi.

Edigey Boʻron vaziyatni hisobga olib koʻrgach, zonaga oʻtiladigan koʻtarma gʻov yoniga qaytib borishga qaror qildi. Boshqa yoʻlini oʻylab topolmadi. Dafn marosimi ham ortda qoldi, endi hech kim va hech narsaga bogʻliq emas, xullas, oʻylaganlarini amalga oshiradigan eng qulay fursat kelgan edi. Hammasidan ham avval qorovulda turganlarga katta boshliq oldiga olib borishlarini, soqchilar nazorati ostida boʻlsa ham mayli, muhimi, boshliq oldiga olib borishlariga koʻndirishni diliga tugdi. Agar buning iloji boʻlmasa, oʻsha boshliqni koʻtarma gʻov yoniga kelib, Edigey Boʻronning gaplarini tinglashga majbur qilish kerak. Ana shunda u bor gapini yuziga aytadi...

Bularning hammasini puxta oʻylab olgandi. Endi Edigey Boʻron bu rejasini imillamasdan amalga oshirishga qaror qildi. U koʻtarma gʻov oldida qatʼiyat koʻrsatib, kirishga ruxsatnoma olishga yoki boshliq bilan uchrashishga erishi-shi kerak. Ha, shundan boshlaydi. Qandaydir Tansiqboyev emas, eng katta boshliq gapini eshitmaguncha tinchimasligi, qorovulda turganlarni tushunishga majbur etishi kerak...

U ruhan dadillandi:

–Tavakkal! Agar itning egasi bo'lsa, bo'rining xudosi bor! – o'ziga dalda berdi u va o'sha yoqqa yo'l olarkan, Qoranorga qamchi bosdi.

Shu asnoda oftob botib, qorong'ilik quyuqlasha boshladi. U zonaga yaqinlashib qolganda, atrofni zulmat qoplagan edi. Post chiroqlari aniq ko'rinib, simto'siqqa yarim chaqirimlar qolganda, Edigey birdan shoshila boshladi. U tuyadan sirg'alib tushdi. Bunday ishda tuyaning nima keragi bor! Kim bilsin, qanaqa boshliqqa duch keladi. Ehtimol, gaplashishni o'ziga ep ko'rmay: «Tuyang bilan daf bo'l. Qayoqdan paydo bo'lding? Seni qabul qilmayman», deb kabinetiga ham kirgizmas. Zero, Edigey o'z rejasining nima bilan tugashini, u yerda qancha kutishi kerakligini hali bilmasdi, Qoranorni esa hozircha tushovlagancha dalada qoldirsa bo'ladi.

– Sen hozircha shu yerda kutib tur, men borib urinib ko'raman, – tuyaga qarab po'ng'illadi u aslida o'ziga dalda bermoqchi bo'lib. Tuyani cho'ktirishga to'g'ri keldi, xurjundan tushovni olish kerak edi.

Edigey tushov bilan ovora bo'larkan, atrof jimjit edi. Atrofga shunday sukunat cho'kkan ediki, u o'zining nafas olishini, havodagi qandaydir hasharotlarning dam-badam chirillashi va g'uvillashini eshitib turardi. Boshi uzra sonsiz yulduzlar charaqlardi. Borliq shunday sokin ediki, hozir nimadir sodir bo'lishi kerakdek edi. Borliq allanimani kutgandek sukutda...

Hatto Sario'zak sukunatiga ko'nikib ketgan Yo'lbars ham sergak tortib, nimagadir g'ingshirdi. Bu sokinlikda uni nima bezovta qilayotgan ekan?

– Hali ham oyoqlarim ostida o'ralashayapsanmi! – dedi norozi ohangda itning egasi. So'ng o'ylab qoldi: itni nima qilish kerak? U bari bir orqamdan qolmaydi. Hayda-

sang ham ketmaydi. U yerga it bilan borish yaxshi emas. Yuzinga aytishmasa ham manovi cholni qaranglar, haqligini himoya qilib kelibdi, yonida esa itdan boshqa hech kim yo'q, degan xayolga boradilar. Itsiz borgani ma'qul. Edigey itni uzun arqon bilan tuyaning abzaliga bog'lab qo'ymoqchi bo'ldi. Qaytib kelgunicha it bilan tuya birga bo'lgani tuzuk. Shu maqsadda itni chaqirdi: «Yo'lbars! Yo'lbars! Bu yoqqa kel!» U itning bo'yniga arqon solish uchun egildi. Xuddi shu mahal havoda nimadir yuz berdi, osmonda nimadir kuchayib borayotgan vulqondek gumburlab qo'zg'aldi. Yaqingina, kosmodrom zonasida dahshatli olov ustuni-ning yorqin alangasi shiddat ila osmonga ko'tarildi. Edigey Bo'ron qo'rquvdan o'zini orqaga tashladi, tuya bo'lsa bo'kirib, o'rnidan sapchib turib ketdi. It dahshatdan egasi-ning oyog'i ostiga o'zini tashladi.

Transkosmik to'suvchi «Chambarak» operatsiyasi bo'yicha birinchi harbiy raketa-robot havoga ko'tarila boshlagandi. Sario'zakda roppa-rosa soat kechki sakkiz. Birinchisidan so'ng ikkinchisi, ortidan uchinchisi ko'tarildi va yana, yana... Raketalar yer shari atrofini doimiy harakatlanuvchi kardon bilan to'sish uchun olis fazoga yo'l olayotgan edilar. Yerdagi ishlarda o'zgarish bo'lmasligi uchun, hammasi qanday bo'lsa shundayligicha qolishi uchun qilinayotgan edi bu ishlar...

Alanga aralash kulrang-ko'kish tutun burqirab otilib chiqdi-da, go'yo bosh uzra ag'darilib tushgandek bo'ldi... Odam, tuya, it – bu oddiy jonzorlar aql-hushini yo'qotib, bu yerdan uzoqroqqa qochishardi. Ular bir-birini yo'qotib qo'yishdan qo'rqib, mahobatli olovli yashin bilan yoritilgan cho'l bo'ylab qochishardi...

Ular qanchalik uzoq chopishmasin, xuddi bir joyda turib chopayotgandek edilar, har bir yangi portlashdan borliqni

yorug'lik qamrab olar va atrofni yakson qiladigan gumbur-gumburlar boshlari uzra yangrardi.

Odam. tuya va it orqalariga qaramasdan qochishardi. Kutilmaganda Edigeyning yonginasida oq qush, Nayman ona o'z o'g'li – Manqurtning o'qidan egardan qulagan paytda uning oq ro'molidan bino bo'lgan oppoq qush paydo bo'ldi. Oqqush gumburlash va to's-to'polonda odam bilan yonma-yon uchar, qichqirardi:

– Kimning o'g'lisan? Sening isming nima? Ismingni esla! Sening otang Do'nanboy, Do'nanboy, Do'nanboy...

Zichlashayotgan qorong'ilikda uning ovozi yana uzoq vaqt yangrab turdi...

Bir necha kundan so'ng, Qizil O'rdadan Bo'ronli bekatiga Edigeyning ikkala qizi – Saula bilan Sharofat erlari, bolalari bilan yetib kelishdi. Ular Kazangapning o'limi haqida telegramma olishgach, har bir yomonning bir yaxshisi bor, deganlaridek ta'ziya bildirish, shu bahonada, bir-ikki kun ota-onalari huzurida mehmon bo'lib ketish uchun ham kelishgan edi.

Ular bir to'da bo'lib poyezddan tushib, Edigeyning ostonasiga qadam qo'yishganda otalari uyda yo'q edi. Ukkubola yugurib chiqdi, u bolalari bilan quchoqlashib yig'lab, o'pishib ko'risharkan, tinmay javrardi:

– O'zingga shukur, egam! Ayni vaqtida keldilaring! Otalaring qanchalar xursand bo'ladi. Qanday yaxshi, hamlalaring yig'ilib kelibsizlar! Otalaring xursand bo'ladi!

– Otamning o'zi qayerda? – so'radi Sharofat.

– U kechga yaqin qaytadi. Ertalabdan Pochta qutisiga, u yerning boshliqlari oldiga ketdi. Qandaydir ishlari bor! Men keyinroq aytib beraman. Voy, nega qarab turibsizlar? O'z uylaring axir, bolalarim...

Bu o'lkalarda poyezdlar odatdagidek mashriqdan mag'ribga tomon, mag'ribdan mashriqqa tomon paydar-pay qatnab turadi.

Temir yo'lining ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotdek dashtlik – Sario'zak, o'rtacho'l yastanib yotadi.

Cho'lponota, 1979-yilning dekabr – 1980-yilning mart oylari.

Adabiy-badiiy nashr

Chingiz Aytmatov

ASRNI QARITGAN KUN

Roman

Muharrir *Go'zal Ro'ziyeva*
Badiiy muharrir *Dilmurod Jalilov*
Musahhih *Adolat Mustafoyeva*
Kompyuterda sahifalovchi *Zilola Aliyeva*

Nashr. lits. AI № 290.04.11.2016

Bosishga 2022-yil 4-oktyabrda ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 ¹/₃₂ Times New Roman garniturası.

Ofset bosma. 22,26 shartli bosma toboq. 20,1 nashr tobog'i.

Adadi 3000 nusxa. 84-raqamli buyurtma.

Bahosi shartnoma asosida.

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyida chop etildi.

100128. Toshkent. Labzak ko'chasi, 86.

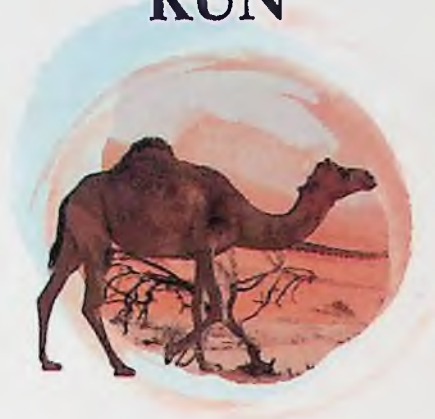
Telefon: (371) 241-35-47, 241-48-62, 241-83-29

Faks: (371) 241-82-69

www.gglit.uz

info@gglit.uz.

Chingiz Aytmatov

ASRNI QARITGAN
KUN

Jo'lomon! Qayerdasan?
Bu men, onang bo'laman!
Qayerdasan? Ona tashvish
ichida atrofga olazarak
boqar ekan, manqurt o'g'li
tuyasining soyasiga
berkinib, tizzalab
o'tirganicha kamonni
tarang tortib mo'ljalga
olayotganini payqamay
qoldi.

16+

G'AFUR G'ULOM
nomidagi nashriyot-matbaa
jodiy uyi

ISBN 978-9943-5211-5-5

9 789943 521155